

Fuad Məmmədov

KULTUROLOGİYA və İNSAN İNKİŞAFI

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Şurası

Fuad Məmmədov

KULTUROLOGİYA

və

İNSAN İNKİŞAFI

*Kitab “Simurq” Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyasının rəyasət
heyəti və ekspert-məşvərət şurası tərəfindən ali məktəblər üçün dərs
vəsaiti və şəxsiyyətin özünü təkmilləşdirilməsi üçün əldə rəhbər kimi
təvsiyə edilmişdir*

Bakı-2019

Elmi redaktor:

Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı,
filologiya elmləri doktoru, professor

Nizami Cəfərov

Elmi rəyçilər:

AMEA-nın müxbir üzvü, Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
incəsənətin qarşılıqlı əlaqələri şöbəsinin müdiri,
sənətsunashlıq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəna Məmmədova-Sarabskaya

Aərbaycanın xalq şairi,
Milli Aviasiya Akademiyasının dil və ictimai fənnər
kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Nəriman Həsənzadə

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
professoru, fəlsəfə elmləri doktoru

Mübariz Süleymanlı

Tərcüməçilər:

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Vəfa Mehdiyeva

Xuliya Cəfərova

F.T. Məmmədov. “KULTUROLOGİYA VƏ İNSAN İNKİŞAFI”.

Bakı, “OL” NPTK, 2019 – 344 səh.

Monoqrafiyanın əsas vəzifəsi – Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verən, davamlı, təhlükəsiz və rəqabətə dözümlü inkişafı təmin edə biləcək, mütəxəssislərin, o cümlədən, müəllimlərin, məmurların, jurnalistlərin fasiləsiz kulturoloji yenidən hazırlanması, əhalinin maarifləndirilməsi, vətəndaşların, şəxsiyyətlərin və liderlərin peşəkar və mənəvi kamilləşməsinə kömək göstərməkdən ibarətdir.

Sistemli yanaşma əsasında hazırlanmış və kitabda əks olunmuş universal kulturoloji biliklər, ideyalar, formul və metodlar, mədəniyyətin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, qanunauyğunluqları, texnologiyaları və dəyişdirici imkanlarının düzgün dərk olunmasına imkan verir. Daimi dialektik dəyişikliklər və qeyrimüəyyənliklər şəraitində, mütərəqqi sosial-mədəni transformasiyaların effektiv idarə olunması üçün bu biliklər əvəzolunmaz əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllif tərəfindən, rəqabətə dözümlü insan kapitalının, beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin, multikulturalizmin, mədəniyyətlərin dialoqunun effektivliyinin, insan həmrəyliyinin, rifahın və humanitar təhlükəsizliyin artırılmasının əsasını təşkil edən yüksəkmədəniyyətli insanların formalaşdırılmasının kulturoloji texnologiyaları açıqlanır.

ISBN 978-9952-461-83-1

© Fuad Məmmədov. 2019

© Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

GHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası

© Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

© “Simurq” Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyası

© “Simurq” Kulturologiya mərkəzi

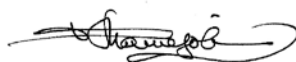
“Əgər dünya mədəniyyəti qoruyarsa,
Mədəniyyət dünyanı xilas edər!”

Mədəniyyət - insan döyürünün əsas meyarıdır, onun həyat bacarığını fəxrənləşdirməyi, zamanın tələblərinə və çağırışlarına düzgün cavab vermək üçün əvəzlənənə aqardır.

Mədəniyyətin döyürü insanın intellektual, peşkar və mənəvi kəmilləşməsi ilə, onun cəhəlliyin və həddənartıq əqəmin qarşısının alınması, özünü və ətraf dünyanı yaxşıya doğru dəyişdirəməsi qəbiliyyəti ilə sərtlənir.

Yüksək mədəniyyətli insan - xeyir, bilik, yaradıcılıq, sosial ədət, vətənpərvərlik və insan həmrəyliyi prinsipləri əsasında, tək özünü üçün yox, bəşər cəmiyyətinin rifahı üçün də layiqli həyatın qurulmasına çalışmalıdır.

Fuad Şamədov

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	7
Müəllifdən.....	12

I Fəsil. Kulturologiya, mədəniyyət və sivilizasiya haqqında anlayış.

Kulturologiya haqqında anlayış	24
Mədəniyyət haqqında anlayış	30
Sivilizasiya haqqında anlayış	54

II Fəsil. Ailə, insan və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti.

Ailə mədəniyyəti	62
İnsan münasibətləri mədəniyyəti	81
İşgüzar münasibətlər mədəniyyəti	95
Danışqların aparılması mədəniyyəti	108
Beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti	112

III Fəsil. İdarəetmə mədəniyyəti.

İdarəetmə mədəniyyəti haqqında anlayış	120
Liderlik mədəniyyəti.....	131
Özünüidarə mədəniyyəti	155
Sosial-mədəni siyasət	190

IV Fəsil. Əmək mədəniyyəti və insan kapitalı.

İnsan kapitalının inkişafı	195
Əmək mədəniyyəti	202
Vergi mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi	207

V Fəsil. Sülh mədəniyyəti və multikulturalizm.

Sülh mədəniyyəti və münaqişələrin həlli	212
Mədəniyyət hüquqları	214
Multikulturalizm həyat tərzı və siyasət kimi	215

VI Fəsil. Mədəniyyətlərin dialoqu

və bəşəriyyətin humanitar təhlükəsizliyi

Mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoquna olan ehtiyac haqqında.....	224
Ruhi mədəniyyətin insan inkişafı üçün dəyəri.....	252
BMT və YUNESKONUN ruhi mədəniyyətin inkişafında aparıcı rolu.....	229
Alimlər dünyə sivilizasiyasının təkmilləşdirilməsi problemləri haqqında.....	231

Qloballaşmanın destruktiv tendensiyaları və təzahürlərinin aradan qaldırılması imkanları haqqında	234
Mədəniyyətin humanistləşdirilməsi və yüksək mədəniyyətli insanların formalaşdırılması haqqında	236
Həmrəylik, birlik və əməkdaşlığın formalaşdırılması şərtləri haqqında	239
BMT və YUNESKO-nun yeni beynəlxalq sosial-mədəni siyasəti haqqında.....	242
Qlobal idarəçilikdə kulturologiyanın kreativ imkanlarından istifadə haqqında	245

Əlavə

Platonun Aristotelə vəsiyyətnaməsi.....	250
Kulturologiya və davamlı inkişaf.....	252
Çingiz Aytmatov və zamanın çağırışlarına kulturoloji cavab.....	268
İmadəddin Nəsiminin dünya humanizmi güzgüsündə kulturoloji portreti.....	280
Kamilliyə aparan yol.....	290
Son söz	326
Ədəbiyyat	331

ÖN SÖZ

Müasir dünyada, global problemlərin mürəkkəbləşməsi, iqlimin təhlükəli dəyişməsi, münaqişələrin dərinləşməsi və qeyrimüəyyənliklərin artması şəraitində, mədəniyyətin, zamanın tələblərinə uyğun, qorunub saxlanması və inkişafına böyük ehtiyac var. Bunun obyektiv əsası onunla bağlıdır ki mədəniyyət – insanın, cəmiyyətin və dövlətin tükənməz inkişaf mənbəyidir. Bu, ölkənin müstəqillik və sabitliyinin əsası, xalqın rifahı və həyat keyfiyyətinin mənbəyi, dövlətin rəqabət qabiliyyətliliyi və təhlükəsizliyi şərtidir.

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı hər zaman görkəmli siyasi və dövlət xadimi, cəmiyyətin və dövlətin rifahı naminə özünün titanik fəaliyyəti, idarəetmə mədəniyyəti və uğurları ilə bütün dünyada yüksək nüfuz qazanmış Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. “Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları arasında seçilir. Onlardan ən dəyərlisi, ən əhəmiyyətli – mədəniyyətdir”, - deyərək Ulu Öndər qeyd edirdi. Elmi və təhsili inkişaf etdirməyə, ziyalıların, istedadlı alimlər, şairlər, bəstəkarlar, rəssamlar, yazıçılar, artistlərin nüfuzunu yüksəltməyə, Azərbaycan xalqının dilinin və mədəniyyətinin inkişafına yardım etməyə çağıraraq, Heydər Əliyev hesab edirdi ki, məhz mədəniyyət bəşəriyyətin topladığı ən yaxşılarla xalqları zənginləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyev, Ümummilli liderin siyasi kursunu davam və inkişaf etdirərək, özünün praktik fəaliyyəti ilə milli mədəniyyətə - təhsil, elm və incəsənətin inkişafına, maddi və qeyri-maddi mədəni irsin qorunub saxlanmasına, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinə və beynəlxalq əməkdaşlığa böyük töhfə verir. Onun irimiqyaslı dövlət və beynəlxalq fəaliyyəti respublikanın davamlı sosial-iqtisadi inkişafına, xalqın rifahının yüksəldilməsinə, ölkənin şəhərləri və regionlarının heyranediciliyi dəyişikliklərinə yardım edir, bütün dünyada Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu və onun mədəni imicini möhkəmləndirir.

Azərbaycan xalqının mədəni irsinin qorunmasında, mədəniyyətimizin, o cümlədən təhsilimizin, səhiyyəmizin, idmanımızın, musiqimizin, qadınlar, uşaqlar və gənclərimizin inkişafında, milli dəyərlərimizin xarici ölkələrdə təbliğində dövlətimizin Birinci Vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun Sülhməramlı Səfiri - Mehriban xanım Əliyevanın böyük töhfəsi danılmazdır.

Dövlətimizin kursu insanın başlıca hərəkətverici qüvvəsinin yüksək ruhi mədəniyyətin olduğunu sübut edən dünya sivilizasiyasının inkişaf qanunları ilə elmi əsaslanmışdır. Mədəniyyətin tərəqqisi, akkulturasiya və inkulturasiya yolu ilə insanların kulturoloji maarifçiliyinin inkişafı, onlara insanın inkişaf mahiyyəti, xüsusiyyətləri, nailiyyətləri və qanunları haqqında, milli və dünya mədəniyyəti və

sivilizasiyasının tarixi haqqında biliklərin ötürülməsi, - milli maraqlara cavab verən davamlı inkişaf yoludur. Mədəniyyətin düzgün anlamı, insanların əqli və mənəvi inkişafı, həmçinin innovativ fəaliyyəti üçün böyük imkanlar açır ki, onsuz Azərbaycan xalqı və dövlətinin rəqabət qabiliyyətli inkişafı mümkün deyil.

Deyilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının tarix kafedrasının professoru, “Simurq” Azərbaycan mədəniyyət Assosiasiyasının rəhbəri, tarix elmləri doktoru, kulturoloq Fuad Məmmədovun hazırladığı “Kulturologiya və insan inkişafı” monoqrafiyası, Azərbaycanın milli maraqları baxımından, ölkəmizin davamlı və təhlükəsiz inkişafı üçün böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında GHT-lərə Dövlət dəstəyi Şurasının qərarı ilə, Azərbaycan mədəniyyət Assosiasiyası və “Simurq” Kulturologiya mərkəzi tərəfindən uğurla həyata keçirilmiş “Kulturologiya və davamlı inkişaf” layihəsi çərçivəsində nəşr olunur. Əsər “Simurq” Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyasının rəyasət heyəti və ekspert-məşvərət şurası tərəfindən ali məktəblər üçün dərs vəsaiti və şəxsiyyətin kamilləşməsi üçün əldə rəhbər kimi tövsiyə edilmişdir.

Monoqrafiyanın əsas vəzifəsi – Azərbaycanın davamlı, təhlükəsiz və rəqabətə-dözümlü inkişafını təmin edə biləcək, mütəxəssislərin, o cümlədən, müəllimlərin, məmurların, jurnalistlərin fasiləsiz kulturoloji yenidən hazırlanması, əhalinin maarifləndirilməsi, vətəndaşların, şəxsiyyətlərin və liderlərin peşəkar və mənəvi kamilləşməsinə kömək göstərməkdən ibarətdir.

Sistemli yanaşma əsasında hazırlanmış və kitabda əks olunmuş universal kulturoloji biliklər, ideyalar, formul və metodlar, mədəniyyətin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, qanunauyğunluları, texnologiyaları və dəyişdirici imkanlarının düzgün dərk olunmasına imkan verir. Daimi dialektik dəyişikliklər və qeyrimüəyyənliklər şəraitində, mütərəqqi sosial-mədəni transformasiyaların effektiv idarə olunması üçün bu biliklər əvəzolunmaz əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllif tərəfindən, insan kapitalının, beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin, multikulturalizmin, mədəniyyətlərin dialoqunun effektivliyinin, insan həmrəyliyinin, rifahın və humanitar təhlükəsizliyin artırılmasının əsasını təşkil edən yüksək-mədəniyyətli insanların formalaşdırılmasının kulturoloji texnologiyaları açıqlanır.

Kitab müasir Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu və idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi, insanların intellektual və mənəvi inkişafı, idarəçilik və iqtisadi, hüquqi, ailə mədəniyyəti və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin tərəqqisi baxımından olduqca aktualdır. Burada əks olunmuş ensiklopedik kulturoloji biliklərin milli və ümumbəşəri dəyərinə, zamanın çağırışlarına elmi cavab verə biləcək qüvvəsinə görə, əsər təkcə Azərbaycan üçün yox, habelə başqa ölkələr və beynəlxalq təkilatlar üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Monoqrafiyanın fəsillərində mədəniyyət və sivilizasiya anlayışları, sistemli kulturoloji tədqiqatların metodologiyası və metodları, sülh mədəniyyəti və multikulturalizm, insan münasibətləri, işgüzar münasibətlər, beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, ailə, əmək, istehsalat və idarəetmə mədəniyyəti, sosial-mədəni siyasət və başqa sahələrə həsr olunmuş fundamental problemlər işıqlandırılır.

Kitabda müəllif tərəfindən, ilk dəfə olaraq, Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi istifadə etməklə, işlənib hazırlanmış kulturoloji metodologiya və metodlar, “kulturoloji piramida” universal metodunu, “mədəni insan”, “xoşbəxt ailə”, “mədəniyyətin səmərəliliyi”, “idarəçiliyin səmərəliliyi”, “sosial-mədəni tərəqqinin səmərəliliyi”, “humanitar təhlükəsizlik”, “dövlətin rəqabət qabiliyyəti”, “meritokratik tərbiyyə və idarəetmə”, “kamilləşmə formulu” kimi kulturoloji formullar təqdim olunmuşdur. Burada eyni zamanda “mədəniyyətin elmi tərif”, “mədəni inkişafın amilləri”, “mədəniyyət tam sosial sistem kimi”, “insan kapitalı inkişaf edən sistem kimi”, “universal mədəni identiklik” kulturoloji anlayışlar açıqlanmışdır.

Müasir dünyanın sosial-mədəni transformasiyalarının idarə olunması sahəsində BMT və YUNESKONUN həyata keçirdiyi startegiya üçün aktual xarakter daşıyan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış, bir çox innovativ ideyalar, kulturoloji texnologiyalar, təkliflər kitabın dəyərini daha da artırır.

“Mədəniyyətlərin dialoqu və bəşəriyyətin humanitar təhlükəsizliyi” adlı altıncı fəsilə mədəniyyətlərin humanistləşdirilməsi, dünya sivilizasiyasının təkmilləşdirilməsi, yüksəkmədəniyyətli insanların formalaşdırılması, BMT və YUNESKONUN yeni beynəlxalq sosial-mədəni siyasətinin qurulması, həmrəylik, birləşmə və əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, qlobal idarəetmədə kulturologiyanın yaradıcı imkanlarının istifadə olunması haqqında çox maraqlı fikirlər söylənmiş və dəyərli təkliflər verilmişdir.

Əlavədə - “Platonun Aristotələ vəsiyyəti”, strateji əhəmiyyəti olan “Kulturologiya və davamlı inkişaf” adlı fundamental məqalə, xarici ölkələrdə uğurla səslənmiş - “İmadəddin Nəsiminin dünya humanizmi güzgüsündə kulturoloji portreti”, “Çingiz Aytmatov və zamanın çağırışlarına kulturoloji cavab” innovativ məruzələrin mətnləri verilmişdir. Bununla yanaşı, burada İmadəddin Nəsiminin 650-illiyinə həsr olunmuş, “Kamilliyə aparən yol” adlı kulturoloji ustad-sinifin məzmunu dərc edilmişdir. Sistemli kulturoloji analiz əsasında hazırlanmış bu universal biliklər, öz elmi və praktiki dəyərinə görə, zamanın çağırışlarına cavab vermək nöqtəyi nəzərdən, mütəxəssislər, gənclər və cəmiyyətimiz üçün unikal əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın milli maraqlarına, rəqabətədüzümlü insan kapitalının inkişafına cavab verən, əlavə kulturoloji təhsilin materiallarını özündə əks etdirən bu hazırlamalar, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında GHT-lərə Dövlət Dəstəyi

Şurasının maliyə köməyi ilə “Kulturologiya və davanmli inkişaf” layihəsi çərivəsində 2019 ilin may-iyul aylarında Azərbaycanda və qismən xarici ölkələrdə uğurla həyata keçirilmişdir.

İştirakçılara müvafiq sertifikatlar və disklar verilməklə, ustad-siniflər Nəqliyyat, rabitə və İKT nazirliyi, Ailə, uşaq və qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, Dövlət Miqrasiya xidmətinin əməkdaşları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının, Türkiyənin Fırat Universiteti və Elazığ liseyinin müəllim və tələbələri, Həmkarlar konfederasiyası, Respublikanın muzey işçiləri, “Validəyin-müəllim” Assosiasiyasının, “Ziyalı qadınlar cəmiyyəti”nin üzvləri, ölkənin tanınmış jurnalistləri üçün keçirilmişdir, qismən isə - Azad Bryussel Universiteti, Moskva Dövlət Universiteti, Kazan Federal Universitetində səsləndirilmiş məruzələrdə işıqlandırılmışdır.

Müxtəlif illərdə bu materialların bir qismi “ASAN-xidmət” dövlət aqentliyində, Vergilər nazirliyində, Həmkarlar konfederasiyasında, Azərbaycan Universitetində, bir sıra elmi idarələrdə, müəssisələrdə, dövlət və qeyrihökumət qurumlarında keçirilmiş məruzələr, treninqlər və ustad-siniflərdə, Azərbaycan televiziyaının “İdrak”, “Mühazirə” və “Ovqat” verilişlərində də öz əksini tapmışdır. Lakin bu biliklər belə sistemləşmiş və praktiki cəhətdən səmərəli formada ilk dəfə verilmişdir.

Professor Fuad Məmmədov özünün fundamental sistemli tədqiqatları ilə Azərbaycan elmində yeni istiqamətin – kulturologiyanın (mədəniyyətin tarixi və nəzəriyyəsi) əsasını qoymuş görkəmli Azərbaycan alimi, təcrübəli pedaqoq, tanınmış maarifçi və ictimai xadimdir. Onun qələminə 300-dən artıq elmi və elmi-maarifçilik işləri, o cümlədən: “Kulturologiya. Nəzəriyyə və tarix məsələləri” (Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2002. – 534s.), “Kulturologiya effektiv həyat fəaliyyətinə aparan yol kimi” (Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2006. – 575s.), “İdarəçilik mədəniyyəti. Xarici ölkələrin təcrübəsi” (Bakı: “Apostrof”, Çap evi, 2009, 2013-cü illər. – 775s.), “Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya” (Bakı: “OL” NPKT, 2015. – 296s.), “Simurq” Azərbaycanın Mədəniyyət Assosiasiyasının tarixi. 1990-2015” (Bakı: “OL” NPKT, 2015. – 388s., həmmüəllifliklə) monoqrafiyaları aiddir.

Professor dünyanın bir çox ölkəsində, o cümlədən, Rusiya, ABŞ, Almaniya, Belçika, Norveç, Fransa, Cənubi Koreya, Tailand, Misir, Yunanıstan, Türkiyə, İran, Kosta-Rika, Rumıniya, Macarıstan, Qırğızstan və digər ölkələrdə beynəlxalq forumlarda, cəmiyyətlərdə və səfərlərdə məruzələrlə çıxış etmişdir. Monoqrafiyalarından bəziləri Rusiya, ABŞ, Almaniya, Birləşmiş Krallıq, Yaponiya, Çin, Avstriya, Fransa, Macarıstan, Estoniya və digər ölkələrin dövlət kitabxanalarında, eləcə də BMT, YUNESKO, Roma Klubu, ABŞ Konqresinin kitabxanalarında mövcuddur. 2000-ci ildə o Avropa Şurasının mədəni siyasət üzrə ekspertlərinin məlumat

bazasına daxil edilmişdir, BMT-da keçirilən Minillik üzrə beynəlxalq konfransının plenar iclasında çıxış etmişdir.

Dünya kulturologiya elminə verdiyi töhfəyə görə Fuad Məmmədov “İntellektual inkişaf problemləri” Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının (2002), Pedaqoji və sosial elmlərin Beynəlxalq Akademiyasının (2004), “Avropa-Asiya” Beynəlxalq Humanitar Akademiyasının (2013), Qlobal tədqiqatlar Beynəlxalq Akademiyasının (2018), Dünya Söz Akademiyasının (2018) həqiqi üzvü seçilmişdir.

“Wikimedia Foundation, Inc.” tərəfindən hazırlanmış Vikipediya mədəniyyətin tarixi və nəzəriyyəsi sahəsində tanınmış alim kimi onun adı – Eduard Taylor, Nikolay Danilevski, Pitirim Sorokin, Moisey Kaqan, Konstantin Leontyev, Arnold Toynbi, Yohan Heyzinqa, Osvald Şpenqler kimi dünya əhəmiyyətli görkəmli kulturoloqlarla bir sırada göstərilmişdir.

Prof. F.T. Məmmədovun fəaliyyəti “Humay”, “İntellekt”, “Qızıl qələm” milli ictimai mükafatlarla, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və turizm nazirliyinin, Təhsil nazirliyinin fəxri fərmanları, Mədəniyyət işçilərinin Respublika həmkarlar komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Ombudsmanının yaxa nişanları, Ailə, uşaq və qadın problemləri üzrə AR Dövlət Komitəsinin diplomu, ABŞ Bioqrafiya İnstitutunun şərəf medalı, Misirin Təhsil nazirliyinin qızıl medalı, Moskva hökumətinin “Yenilməz Georgi” medalı, “Avropa-Asiya” Beynəlxalq Humanitar Akademiyası və YUNESKO-nun Sülh Mədəniyyəti İnstitutunun “Roza mira” qızıl medalı, “Simurq” beynəlxalq medalı, “Mədəniyyət Səfiri” və “Sülh Səfiri” fəxri adları, bir sıra digər milli və beynəlxalq ictimai təşkilatların mükafatları ilə qeyd edilmişdir.

Bütövlükdə monoqrafiya Azərbaycan və dünya kulturologiyasına olduqca dəyərli töhfədir. Ümüdvəriğ ki oxuculara təqdim olunan bu kitab, doğulduğı və yaşadığı yerindən, peşəsi, cinsi və yaşından asılı olmayaraq, Azərbaycanda və xarici ölkələrdə yaşayan hər bir azərbaycanlı üçün faydalı biliklər və müdrik məsləhətlər mənbəyi, peşəkar və mənəvi kamilliyə doğru aparıcı yolda köməkçi olacaqdır.

*Nizami Cəfərov, AMEA-nun həqiqi üzvü, professor
Azay Quliyev, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru*

MÜƏLLİFDƏN

Azərbaycan Respublikasında ruhi mədəniyyətin inkişafına böyük əhəmiyyət verilir. 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul olunmuş Konstitusiyada deyilir: “Azərbaycan dövləti mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım edir, təbiəti, xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruyur... Hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərəvlərdən istifadə etmək hüququ vardır... Hər kəsin yaradıcılıq azadlığı vardır. Dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verir”.

Heydər Əliyev mədəniyyəti yüksək qiymətləndirir və Azərbaycan cəmiyyətinin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafına yardım etməyə çağırırdı. “Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq həmişə irəli gedəcək, həmişə yaşayacaq, həmişə inkişaf edəcəkdir. Dünya, ümumiyyətlə, quruculuqla, tikib-yaratmaqla yaşayıb, inkişaf edib”, - deyə o qeyd edirdi.

Azərbaycanın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində deyilir: “Bugün bütün bəşəriyyət, bütün xalqlar və millətlər yaxşı başa düşürlər ki, insanların ən böyük mənəvi dəyərləri olmaqla, mədəniyyət, elm və təhsil davamlı inkişafı təmin edən ən mühüm amillərdən biridir... Azərbaycanın hər bir vətəndaşı... böyük tarixi keçmişə, zəngin mədəniyyətə, yüksək mənəviyyətə malik ölkəmizin həm keçmişinə, həm indisinə, həm də gələcəyinə böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır...”.

Milli mədəniyyətin inkişafına, rəhbərliyi dövründə ölkədə intellektual, siyasi, etik, hüquq, idarəetmə, iqtisadi, tibb, bədii, musiqi, şəhərsalma, ekoloji mədəniyyətin tərəqqisinin əhəmiyyətli yer aldığı Heydər Əliyev kursunun istedadlı davamçısı - Azərbaycan respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Ölkəmizin Birinci Vitse-Prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva daim diqqət yetirirlər. İstehsal və istehlak mədəniyyətinin, fiziki və idman mədəniyyətinin, ailə, gənclər və uşaqların mədəniyyət səviyyəsi yüksəlir. Mədəni irsin qorunub saxlanması, informasiya mədəniyyəti və beynəlxalq mədəniyyətin, insan kapitalının inkişafı üçün, cəmiyyətdə elmi biliklərin yayılması, multikulturalizm siyasətinin təsdiqlənməsi, etibarlı gələcəyin formalaşdırılması üçün çox işlər görülür.

Azərbaycanda elm və təhsil, incəsənət və tibb, fiziki və idman mədəniyyəti uğurla inkişaf edir, sosial-mədəni tərəqqiyə yardım edən yeni dövlət strukturları yaradılır. Son illərdə Azərbaycan dövləti başçısının fərmanı ilə Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması təhlükəsiz və davamlı milli inkişafımız üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Dünyanın intensiv inkişaf edən mədəni paytaxtlarından biri kimi, Azərbaycanın yüksək beynəlxalq reytinginə yardım edən, respub-

likada irimiqyaslı beynəlxalq elmi və siyasi forumlar, musiqi festivallar və idman yarışları keçirilir.

Əziz oxuyucular, fərdi və milli inkişaf üçün mədəniyyətin əvəzsiz dəyərini nəzərə alaraq, bu kitabda kulturologiya elmi haqqında, sosial fenomen olan mədəniyyət haqqında və sivilizasiya haqqında sizə qısa formada biliklər ötürmək istədim. Sistemli yanaşmaya əsaslanan bu universal biliklər şəxsiyyətin inkişafı, peəkar və mənəvi kamilləşməsi üçün zəruri olan mədəniyyətin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və hüdudsuz imkanlarını düzgün dərk etməyə imkan verir. Onlar hər bir insana öz elmi dünyagörüşünün genişləndirilməsi, intellektual və etik mədəniyyətinin, pozitiv həyat fəlsəfəsinin təkmilləşdirməsi, həyat fəaliyyəti, özünüidarə mədəniyyəti, insanlararası və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin yaxşılaşdırılması üçün düzgün seçim etməyə yönəldilmişdir. Ümid edirəm, bu biliklər ailə mədəniyyətinin, həmçinin dövlət, iqtisadi və sosial idarəetmə mədəniyyətinin mühüm inkişaf məsələlərinin həllində hər bir vətəndaşa və ümumilikdə cəmiyyətə faydalı ola bilər.

Kitab həmçinin bütün səviyyələrdən olan rəhbərləri cəmiyyətin və dövlətin tərəqqisi üçün zaman və məkan daxilində zəruri olan insanın inkişaf imkanlarının bütöv mənzərəsinin kulturoloji görünüşü ilə yaraqlandırılması, Azərbaycanda milli maraqlara və “Biliklər cəmiyyəti” və “İqtisadi biliklər”in formalaşdırılması strateji məsələlərinə cavab verən bütün səviyyələrdə düzgün qərarların qəbul edilməsi məqsədini daşıyır. Kitabda nəzərdən keçirilən kulturoloji anlayışlar və formullar, universal metodologiya və metodlar, aktual milli inkişaf problemlərinin kulturoloji təhlili müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri və bir çox nəsillərin alimlərinin vərdişləri, texnologiyaları, məntiqi və tarixi təcrübəsini nəzərə alan mürəkkəb situasiyalara şüurlu yanaşma əsasında həyatın dəyişən tələbatlarını təmin etməyə yardıma yönəldilmişdir. Onlar konkret şəraitdə təşkilatların və müəssisələrin rəhbərlərinə seçimdə yaxud kəskin zaman çərçivələri ilə məhdudlaşan mürəkkəb situasiyada milli insan kapitalının inkişafı üçün daha səmərəli innovativ kulturoloji texnologiyaların işlənilib hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün yardım edə bilər.

Materiallar yüksək təfəkkür və davranış standartlarının, istehsal, əmək və xidmət mədəniyyətinin, menecment mədəniyyətinin işlənilib hazırlanması, liderlərin və rəhbərlərin idarəçilik bacarığının təkmilləşdirilməsi üçün istifadə oluna bilər. Onlar tarix, politologiya, iqtisadiyyat, idarəetmə, hüquq, antropologiya, etnologiya, psixologiya, filologiya, incəsənət, beynəlxalq münasibətlər və ictimai və humanitar fənlərin digər istiqamətləri sahəsində sistemli tədqiqatların həyata keçirilməsində, həmçinin təhsil, elm, incəsənət və iqtisadiyyatın təşkili və idarəçiliyi strategiyasının təkmilləşdirilməsi üçün yaradıcılıqla tətbiq edilə bilər.

Kitabın başlıca məqsədi – insanın intellektual və etik mədəniyyətinin inkişafı, dövlət quruculuğu və səmərəli idarəçilik üçün əvəzsiz əhəmiyyətə malik olan mədəniyyət haqqında elmin – kulturologiyanın mahiyyəti və hüdudsuz imkanları ilə oxucunu tanış etməkdir. Bu əhəmiyyət kulturologiyanın insanın inkişaf tələbatları, nailiyyətləri və texnologiyalarını, xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarını, dinamikası, tendensiyası və imkanlarını əks etdirən universal biliklərin fərdi, sosial, milli və dünya səviyyəsində bütöv mənzərəsini yaratmağa imkan verməsi ilə şərtlənir. O, insan şüurunun dərk edilməsi və dəyişilməsinə yardım edir ki, onsuz insanları səmərəli idarə etmək olmaz. Deyilənləri nəzərə alaraq, dünya mədəniyyəti tarixinin, sivilizasiyaların inkişaf qanunları və texnologiyalarının, fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin, təfəkkür prosesləri və ictimai rəyin formalaşmasının kulturologi təhlili müasir sosial mühəndisliyin, tarixi proseslərin düzgün dərk edilməsi və səmərəli idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsinin, gələcəyin proqnozlaşdırılması və qurulmasının əsasını təşkil edir. Dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının aparıcı ideoloji və elmi-maarifçi inkişaf amilinə çevrilərək, kulturologiya insanların kreativliyinin yüksəlməsinə yardım edir. Sosial-iqtisadi tərəqqi, həyat rifahı və keyfiyyəti mənbəyi olan “biliklər cəmiyyəti”nin formalaşması şəraitində, elmi tədqiqat yolu ilə əldə edilən kulturoloji bilik insanın, cəmiyyətin və dövlətin təşkilədiçi inkişaf prinsipinə çevrilir, yaradıcı fəallığın yüksəlişinə müsbət təsir göstərir. Toronto Kanada universiteti nəzdindəki “Martin Prosperity Institute” institutunun direktoru Riçard Florida və Alberta Kanada universitetinin professoru, kulturoloq Niko Şter əmindirlər ki, bəşəriyyətin gələcəyi “biliklər cəmiyyəti”nin və “kreativ sinfin” – “gələcəyi dəyişdirən insanların” olacaq.

Dünya sivilizasiyasının müasir inkişaf mərhələsində mədəniyyət haqqında elm kimi kulturologiya XXI əsrin aparıcı elmi paradigması olmuşdur. Özünün universal xarakteri sayəsində kulturologiya onu müasir “elmlərin şahzadəsi” edən böyük tədqiqat imkanlarına malikdir. Kulturoloji biliklər, səriştəlilik və məsuliyyət uğurlu və davamlı inkişafın şərtidir. Bugün universal kulturoloji biliklər olmadan elm və texnologiyanın, tibb və ekologiyanın, dövlət idarəçiliyi və hüquq sisteminin inkişaf tələbatlarını təmin etmək üçün lazım olan təhsilin yüksək keyfiyyətini də təsəvvür etmək çətindir. Bugün kulturoloji biliklər eyni zamanda sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı, tikinti və nəqliyyat, ticarət və xidmət sahəsində ixtisaslaşdırılmış fəhlə qüvvəsi resurslarının formalaşdırılması üçün lazımdır. Əmək bazarı tələbatlarına uyğun olaraq mütəxəssislərin yenidən hazırlığı da müxtəlif sənət və maraq insanların universal kulturoloji biliklərin formalaşdırılmasını tələb edir. Bu məsələnin aktuallığı, işçilərin əsas kapital kimi nəzərdən keçirilməli olan əqli əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə müasir iqtisadiyyat üçün başlıca hesab edən Piter Drukerin nəzəriyyəsi ilə də təsdiq-

lənir. Akademik A.S. Zapesotski qeyd edir ki, “son zamanlar kulturologiyanın xüsusiyyətlərini daha çox hüquq elmi əldə edir. İqtisadiyyat sahəsində son illərin Nobel mükafatlarının əksəriyyəti aydın ifadə olunan kulturoloji aksentlər olan əsərlərə verilmişdir”.

Kulturologiyanın geniş diapazonu əsasən onun fənlərarası xarakteri və öyrənilən obyektə sistemli yanaşması ilə izah olunur. Bu fundamental elm həm də bir çox sosial, humanitar və təbiyyat elmlərinin nailiyyətlərini özündə birləşdirir. Bu, tarix və fəlsəfə, antropologiya və psixologiya, arxeologiya və etnoqrafiya, sosiologiya və politologiya, iqtisadiyyat və hüquqşünaslıq, coğrafiya və ölkəşünaslıq, səhiyyə və ekologiya, diplomatiya və dinşünaslıq, filologiya və dilçilik, sənətşünaslıq və pedaqogikadır. Bununla yanaşı kulturologiya mədəni və sosial antropologiya, etnologiya, mədəniyyət tədqiqatlarını və qərb ölkələrində yayılmış, insanı və cəmiyyəti öyrənən digər qarşılıqlı əlaqəli tədqiqat istiqamətlərini də əhatə edir. Bu zaman elmin ənənəvi sahələrini dəyişməyərək, o özünün metodologiyasına, tədqiqat obyektinə və predmetinə malikdir. Kulturologiyanın obyektini yaradıcı insan fəaliyyəti, onun tarixi və pozitiv nailiyyətləridir. Kulturologiyanın predmeti – cəmiyyət, dövlət, elm, təhsil, idarəetmə, siyasət, beynəlxalq münasibətlər, incəsənət, iqtisadiyyat, etika, hüquq, həyat tərzini, həyat təminatı sistemləri, din, şəxsiyyət, ailə münasibətləri, informasiya və mətbuat, qeyri-hökumət təşkilatları, muzey işi və bir çox digərləridir. Eyni zamanda mədəniyyətin arxitektikasını və semantikasını, baza arxetiplərini və obrazlarını, mentalıq, dəyər-normativ və simvolik məzmun, ənənələr və innovasiyalar, mədəniyyətin dinamikasında qorunma və dəyişiklik prosesləri, sivilizasiyaların təhlili və mədəniyyətlərin dialoqu kimi ənənəvi tədqiqat problemlərini müasir kulturologiyanın görüş dairəsindədir.

Kulturologiyanın sistemli yanaşmaya əsaslanan nəzəri və metodoloji instrumentarisi insan mədəniyyətinin dərin qatlarını açmağa, müxtəlif mədəniyyətlərdə ümumi və fərqli olanı müəyyən etməyə, həm eyni bir mədəniyyətdə, həm də dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının polietnik sahəsində insanlar arasında uğurlu strateji kommunikasiyaya daha optimal yollar və yanaşmaları aşkar etməyə imkan verir. Kulturologiya yalnız bəşəriyyət tərəfindən qazanılmış tarixi nailiyyətləri bilməklə insanı zənginləşdirməyə deyil, həm də insanın inkişaf vasitəsi və məqsədi olan ruhi mədəniyyətin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, inkişaf qanunları, texnologiyaları və yeni imkanlarının düzgün dərk edilməsinə yardım edir. O, şəxsiyyət, ailə, şəxsiyyətlərarası və beynəlxalq münasibətlərdən tutmuş cəmiyyət, dövlət mədəniyyəti, siyasi və idarəetmə mədəniyyətinədək müxtəlif məqsədləri işləyib hazırlamağa qadirdir. Bunun sayəsində kulturologiyanın fundamental nailiyyətlərinin öyrənilməsi və şüurlu, yaradıcı istifadəsi insan təbiətinin, insan cəmiyyətinin inkişaf qanunlarının, insanların xarakterləri

və davranışının, gələcəyin proqnozlaşdırılması və insanın xoşbəxtliyi üçün yeni imkanların açılmasını daha yaxşı dərk etməyə yardım edir. Bunun sayəsində təhsil və maarif sistemi vasitəsilə müasir kulturologiya elminin nailiyyətlərinin yayılması obtektiv tələbatla çevrilir. Bu tələbatın təmin edilməsi bəşəriyyətin müxtəlif həyat sferalarının mahiyyəti, xüsusiyyətləri, tarixi və nailiyyətləri haqqında Azərbaycan cəmiyyətinin biliklərinin inkişafına, insanın tərəqqi qanunları və texnologiyalarının düzgün dərkinə, mütəxəssislər, vətəndaşlar, siyasətçilər və idarəçilərin inkişafı üçün lazım olan faktlar, hadisələr və insanların elmi əsaslanmış qiymətləndirilməsinə, yeni imkanları görmə və təhlükəsiz gələcəyin qurulmasına yardım edəcəkdir.

Milli kulturologiyanın innovativ inkişaf konsepsiyasını işləyib hazırlayan zaman, biz, ilk öncə Lesli Alvin Uayt, Abraham Harold Maslou, Osvald Şpenqler, Arnold Toynbi, Dmitri Lixaçov, Alfred Adler və başqaları kimi tanınmış kulturoloqların nəzəriyyələri və elmi işləmələrinə əsaslanmışıq. Baza ideyası qismində əsasən kulturologiyanın banisi, görkəmli Amerika alim-antropoloqu Lesli Uaytın (1900-1975) qanunu istifadə olunmuşdur ki, bu qanuna əsasən “insanın davranışı onun mədəniyyətinin dəyişməsi ilə dəyişir”.¹ Bununla yanaşı görkəmli Amerika psixoloqu, transpersonal psixologiyanın banisi Abraham Maslounun (1908-1970) “mədəniyyət və insan” konsepsiyası tərəfimizdən öyrənilmişdir. A. Maslou mədəniyyətin təkmilləşdirilməsi ölçüsü qismində onun insanın tələbatlarını təmin etmək və şəxsiyyətin potensial qabiliyyətlərinin sosial reallaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması xüsusiyyətini müəyyən etmişdir. Maslou tərəfindən işlənib hazırlanmış “ideal cəmiyyət” modeli insanın harmoniyası, təhlükəsizlik prinsipləri, mədəniyyətin sosial institutlarının humanistcəsinə yenidən qurulması və insanların şüurunun dəyişdirilməsi yolu ilə qabiliyyətlərin və özünü reallaşdırmanın maksimal imkanlarının inkişafı prinsipləri əsasında qurulmuşdur. “Fərdi psixologiya” məktəbinin banisi, Avstriya psixoloqu Alfred Adler (1870-1937) hesab edirdi ki, insanın psixologiyası fizioloji və bioloji səbəblərlə deyil, əsas etibarilə, onun sosial həyat fəaliyyəti şəraiti ilə izah olunmalıdır. Adlerə görə insanın davranışı əsasən onun hakimiyyətə və üstünlüyə can atması ilə motivasiya olunur. Lakin üstünlüyün əldə edilməsi prinsipi müxtəlif mədəniyyətlərdə və fərqli sosial mühitdə müxtəlif formalara malik ola bilər. Bu zaman mühitdən, insanın məqsədləri və mədəniyyətindən asılı olaraq üstünlüyə can atma həm fərdin yaradıcı nailiyyətlərinin, həm də antisosial davranışının mənbəyi ola bilər.

---

¹ Uayt tərəfindən yeni dünyanın –insanın ekstrasomatik (üstbioloji) sistemi kimi, mədəniyyət dünyasının aşkar edilməsi onu belə bir əqidəyə gətirdi ki, “ vaxt gələcək, elm üçün əhəmiyyətinə görə bu mədəniyyət kəşfi eynilə Kopernikin heliosentrik nəzəriyyəsi və Yer üzərində bütün həyat formalarının hüceyrə əsasının kəşfi kimi yüksək qiymətləndiriləcəkdir”.

Kulturoloji tədqiqatlar prosesində müəllif, şəxsiyyətlərin və liderlərin inkişafı, müxtəlif professional xarakterli problemlərin sistemli və situasiyalı təhlili üçün kulturologiyanın imkanlarını təsdiqləyən dünya kulturoloji fikri ilə daha geniş surətdə tanış olmağa çalışmışdır. Tədqiqatlar göstərdi ki, mədəni standartlara və inkişaf tələbatlarına, insanların gözləmələrinə uyğunluq nöqtəyi-nəzərindən mədəniyyətin verifikasiya edilmiş (təsdiqlənmiş) qiymətləndirilmə vəziyyətini nəzərdə tutan kulturoloji ekspertizanın həyata keçirilməsi üçün kulturologiya səmərəli əsasdır. Nəticədə məlum oldu ki, insanın konkret və mürəkkəb inkişaf və idarəetmə problemlərinin təhlilinə sistemli kulturoloji yanaşma cəmiyyətin modernləşdirilməsi, şəxsiyyətin, sosial-mədəni siyasətin təkmilləşdirilməsi, innovativ modellərin və səmərəli idarəçilik paradqlmalarının qurulması üçün geniş imkanlar açıır. Q.V.F. Hegel, J.J. Russo, F.M.A. Volter, İ.V. Höte, D. Neru, E. Taylor, L. Morqan, F. Boas, L. Uayt, M. Mid, A. Maslou, A. Toynbi, O. Şpenqler, M. Veber, İ. Kant, F. Engels, M. Horkhaymer, Q. Markuze, T. Adorno, Q. Rikkert, Y. Habermas, Y. Lippert, K. Yaspers, B. Malinovski, A. Boqdanov, C. Bernal, Lütfi Zadə, həmçinin T. Parsons, H. Hesse, V. Diltey, İ. Saburo, E. Orteqa-i-Qasseta, İ. Herder, Q. Zimmel, P. Sorokin, A. Veber, D. Bella, A. Berqson, J. Attali, E. Auerbax, V. Vindelband, R. Merton, E. Munye, T. Nakane, V. Ostvald, T. Şarden və digər tanınmış alimlər, yazıçılar və maarifçilərin əsərləri, Frankfurt və “Annallar” məktəbinin tədqiqatları ilə tanış olmaqla buna əmin olmaq çətin deyil. N. Konrad, M Baxtin, V. Vernadski, Q. Vernadski, L. Qumilev, N. Berdyayev, M. Blok, H. Rerix, V. Muravyov, M. Kaqan, L. Kertman, A. Petrov, Q. Volkov, D. Lixaçov, M. Kim, V. Masson, Y. Jdanov, H. Zlobin, V. Mejuyev və digər Rusiya alimləri kulturologiyanın elmi və praktik əhəmiyyətini dərk etməkdə bizim üçün az əhəmiyyətli əsərlər yaratmamışlar.

Mədəniyyət haqqında elm kimi kulturologiyanın mənbəyi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlinə aid edilə bilər. Hələ XIX əsrin sonunda Qərbin elmi dairələrində mədəniyyət haqqında elmlərin yolları və məqsədləri barədə gözlənilən nəticələri verməyən müzakirə aparılmışdır. Bu dövrdə neokantian Baden məktəbinin banilərindən biri, alman filosofu Henrix Rikkert (1863-1936) mədəniyyət haqqında elmin düzgün dərk olunması zəruriliyinə diqqət yetirdi. 1911-ci ildə Sankt-Peterburqda H. Rikkertin “Təbiət haqqında elmlər və mədəniyyət haqqında elmlər” adlı kitabı nəşr olundu. Alman alimi kitabda qeyd edir ki, İ. Kant, G.V. F. Hegel və alman klassik fəlsəfəsinin digər nümayəndələri tərəfindən verilən ümumi anlayışlara baxmayaraq, əvvəlki dövrün cəhdləri “mədəniyyət haqqında elmlərə onları müəyyən etmək və vəzifələrini aydınlaşdırmaq üçün kömək etmədi”. Henrix Rikkert vahid tam olan gerçəkliyin təbiət haqqında elmlərin və mədəniyyət haqqında elmlərin daxil olduğu vahid bir elmlə də öy-

rənilə biləcəyi haqqında fikir yürütdü. Bu zaman təbiət elmləri tədqiqatı “mədəniyyət” termini ilə birləşən obyektlərin tədqiqatı ilə tamamlanmalıdır. Beləliklə, gerçəkliyin öyrənilməsi tarixi metodun xüsusi yer tutduğu təbiət haqqında və mədəniyyət haqqında elmlərlə həyata keçirilməlidir.

Henrix Rikkert mədəniyyəti ruhi və maddi həyatın vəhdəti və bilavasitə insan tərəfindən yaradılan, onun tərəfindən qiymətləndirilən məqsədlərə uyğun hərəkət edən yaxud onunla bağlı dəyər naminə şüurlu surətdə yetişdirilən, təbiətə zidd olan kimi nəzərdən keçirirdi. Mədəniyyətin dəyişməz mahiyyəti haqqında danışaraq, özünün çox dəyərli konsepsiyasında o qeyd edirdi ki, “bütün mədəniyyət təzahürlərində biz hər zaman insan tərəfindən qəbul edilmiş hansısa bir dəyərlərin təcəssümünü görürük ki, bu təzahürlər onlardan ötrü yaradılmışdır. ...Bu səbəbdən mədəniyyət obyektlərində dəyərlər gizlədilmişdir”. Mədəniyyətin yüksək mənasını cəmiyyətin maraqlarında yaradılan rifah kimi görərək, alim eyni zamanda qeyd edirdi ki, “onda gizlədilən dəyərdən uzaqlaşsaq, istənilən mədəniyyət təzahürü, həm də təbiətin tərkib hissəsi kimi, təbiətlə əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir”.

Mədəniyyəti tədqiq edən elmin qeyd olunması üçün “kulturologiya” termini ilk dəfə 1909-cu ildə XX əsrin ən nəhəng elm və naturfəlsəfə islahatçısı, Nobel mükafatı laureatı, şüuru enerji kimi, mədəniyyətin funksiyasını isə enerjinin saxlanması və qorunması kimi nəzərdən keçirən tanınmış alman fizik-kimyəçisi və filosofu Vilhelm Ostvald tətbiq etmişdir. Özünün “Mədəniyyət haqqında elmin energetik əsasları” (1909) əsərində V. Ostvald həyat fəaliyyətini transformasiya olunmuş təbii enerji forması kimi müəyyən etmişdir. Energetizm ideyasını irəli sürərək, o, təbiət və mədəniyyət fəlsəfəsinin əsas mahiyyətini onunla əlaqələndirir, və enerjini əbəs yerə sərf etmədən, mədəniyyət vasitəsilə ondan düzgün istifadə etməyin zəruriliyinə diqqət yetirir. Mədəniyyəti bəşəriyyətin tərəqqisinə xidmət edən amillərin vəhdəti kimi nəzərdən keçirərək, V. Ostvald sivilizasiyalarda baş verən real prosesləri öyrənmək üçün mədəniyyət haqqında elmin yaradılması zəruriliyi haqqında elan etdi. Cəmiyyət haqqında elmin, biologiyanın xüsusi tarixi hadisəsi olaraq, psixofiziologiyadan az fərqləndiyini hesab edərək, 1915-ci ildə V. Ostvald XX əsrin elmləri sırasında kulturologiyanın yerini müəyyən etdi.

Elmin inkişafı hər zaman çətin, ağır yolla gedir. Prof. Q. Qrenevskinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “yalnız evin tikintisi fundamentdən başlayır, elmin tikintisində isə onun əsasları adətən çox gec üzə çıxır”. İnteqral elm kimi müasir kulturologiyanın banisi 1949-cu ildə dərc olunmuş məşhur “Mədəniyyət haqqında elm” kitabının müəllifi, Amerika antropoloqu Lesli Alvin Uayt (1900-1975) hesab olunur. Uayt mədəniyyəti insanın enerjisi ilə şərtlənən bütöv, təşkilati, qarşılıqlı əlaqəli və inteqrasiya olunan, texnoloji (aparıcı), sosial və ideo-

loji yarım sistemlərdən ibarət, bütövlükdə insanın həyat fəaliyyətini təmin edən sistem kimi nəzərdən keçirirdi. L.A. Uaytın kulturologiyanın bərqərar olması və inkişafında əsas töhfəsi mədəniyyətin yeni anlayış konsepsiyasının yaradılması, mədəniyyətin təkamül konsepsiyasının yenidən mənalandırılması və bəşəriyyətin mədəniyyətinin təhlili üçün onun tətbiq edilməsi, eyni zamanda kulturologiyanın mədəniyyət haqqında elm kimi əsaslandırılması oldu. Amerika alimi ilk dəfə yalnız “kulturologiya” terminini əsaslandıraraq və kulturologiyanın predmet sahəsini müəyyən etmədi, həm də mədəni inkişaf qanunauyğunluqlarını açmağa imkan verən – mədəniyyətin tədqiqi üçün sistemli yanaşmanı təklif etdi. O göstərdi ki, elmlərin inteqratoru olmaqla, kulturologiya tədqiqatın yeni məntiqini və yeni keyfiyyətini verir.

Tədqiqatlarının pioner xarakteri onun Luizan, Kolumbiya və Çikaqo universitetlərində etnologiya, antropologiya, tarix, fəlsəfə, sosiologiya, biheviyot psixologiya və psixiatriyanı öyrənərək, sonradan Miçiqan universitetinin professoru olmaqla, mədəniyyətin təkamülü problemlərinin sistemli təhlili məqsədilə bu elmlər vasitəsilə əldə olunan bilikləri ilk dəfə sintezləşdirməsi ilə şərtlənir. Uayta görə, mədəniyyətin və sivilizasiyanın hər bir mərhələsi əvvəlki tarixi pillələnin əsasında inkişaf edir. Bu zaman əsası Ə. Taylor, L. Morqan tərəfindən qoyulmuş mədəni antropologiyayı dirçəldərək, L.A. Uayt göstərdi ki, mədəni təkamül nəzəriyyəsi Darvinin bioloji təkamül nəzəriyyəsi ilə əlaqəli deyil, özünün kökləri ilə Horasiya və İbn Halduna, Yum, Kondors, Kant, Herder, Bahofenə, Konta və biologiyaya münasibəti olmayan bir çox digər alimlərə gedib çıxır. O göstərdi ki, əgər heyvanlarda davranış determinantı kimi bioloji orqanizm çıxış edərsə, insanın davranışı ekstrasomatik (üstbioloji, insanın orqanizmi ilə əlaqədar olmayan) amilin, yəni “onun mədəniyyətinin dəyişməsi ilə bərabər dəyişir”.

Alim insanın fikirləri, hərəkətləri, predmetləri və işarələri simvolik olaraq qəbul etmək kimi unikal qabiliyyətinə diqqət ayırdı. O göstərdi ki, əgər psixologiya simvolizə olunmuş predmetləri “somatik” ölçüdə, yəni insanın bioloji orqanizmi ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirirsə, kulturologiya, obyektiv dünya haqqında ekstrasomatik (üstbioloji – F.M.) elm kimi insanın həyat fəaliyyəti ilə bağlı olan simvolik predmetlər və təzahürlərin bütün tamlığını öyrənməlidir. Maddi predmetləri mədəniyyət komponentləri qismində tanımayan antropoloqların yanaşmalarını maddi mədəniyyətin inkarını absurd hesab edən etnoqraflar və arxeoloqların yanaşmaları ilə sintezləşdirərək, Uayt ilk dəfə ideyalar və münasibətləri, xarici təsir və maddi predmetləri daxil edən ruhi və maddi reallıq olan mədəniyyət haqqında bütöv təsəvvür verməyə nail oldu. Bununla yanaşı belə yanaşma mədəniyyətindən asılı olaraq insanın davranışının mahiyyəti və xarakterini açmaq imkanını verdi. Uayt tərəfindən o “nə vaxtsa Kopernikin

heliosentrik sistemi yaxud bütün həyat formalarının hüceyrə əsasının kəşfi ilə bir sırada dayanacağı” kimi qiymətləndirildi.

Uaytın düşüncələrinin ədalətliyi və məntiqliyi sosiologiyanın atası, orta əsr müsəlman alimi, görkəmli kulturoloq adlandırmağın qanunauyğun olduğu İbn Haldunun (1332-1406) baxışları ilə təsdiqlənir. İbn Haldun qeyd edirdi ki, insana düşünmək qabiliyyəti (intellekt – F.M.) verməklə, Allah onu “insanın kamilliyinin əsası, nəcibliyinin ən yüksək zirvəsi və hər şeydən üstün etmişdir”. Əgər heyvanlar ətraf aləmi istisna olaraq eşitmə, görmə, qoxubilmə, dadbilmə və təmas hissələri vasitəsilə mənimsəyirlərsə də, öz ağılı sayəsində “insan bundan başqa, hissi qavramasının ardınca gələn təfəkkürü vasitəsilə özündən xaricdə olanı mənimsəmək qabiliyyətinə malikdir...” Bu təfəkkür üç növ ola bilər. Birincisi – insan tərəfindən təbii hadisələrin və özünüidarə məqsədilə cəmiyyətdə qoyulan qaydaların dərk edilməsini, yaşamaq üçün vəsait əldə etmək, faydalı və zərərli olanı ayırd etmək bacarığını ifadə edən “fərqləndirici qabiliyyət” (adi təfəkkür - F.M.). İkincisi – insanların həyatına praktik fayda gətirən, sosial təcrübənin mənimsənilməsinə əsaslanan təfəkkür – “təcrübəyə əsaslanan təfəkkür”. Üçüncüsü – hissi qavrama ilə birbaşa əlaqəsi olmayan, elmi idrakın və yeni elmi biliklərin işlənməsi sayəsində ümumi və xüsusi təsəvvürlərdə mövcud olan haqqında təfəkkürün kamilliyi ilə xarakterizə olunan - “abstrakt yaxud “təmiz” təfəkkür”. Beləliklə, burada “insanın kamilliyi, nəcibliyi və üstünlüyünün başlanğıcı” kimi onun əqli, intellektual mədəniyyətinin başlıca əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Bütöv sosial sistem kimi mədəniyyətin inkişaf problemlərinin kulturoloji təhlili, bu məqsədlə Lesli Uayt tərəfindən təklif olunan sistemli yanaşma olmadan mümkün deyil. Həyat göstərdi ki, qarşılıqlı əlaqəli, qarşılıqlı asılılı və ziddiyyətli dünyaya xas olan fasiləsiz hərəkət və dəyişikliklər – onların vaxtında korrektə edilməsi və obyektiv həyat tələbatlarına uyğun olaraq təkmilləşdirilməsinə imkan verən insan cəmiyyətinin inkişaf proseslərinin zaman və məkan daxilində permanent (daimi) sistemli təhlilini tələb edir. Bütövlük, quruluş iyerarxiyası, strukturlaşdırma, çoxluq və sistemlilik prinsipinə əsaslanan sistemli yanaşmanın dəyəri ondan ibarətdir ki, o, obyekt bütöv, qarşılıqlı əlaqəli sistem kimi nəzərdən keçirməklə, insanın həyat fəaliyyətinin inkişaf problemlərinin daha səmərəli və harmonik həlli məqsədilə, qanunauyğunluqları və qarşılıqlı əlaqələri aşkara çıxarmağa imkan verir. Baniləri - A.A. Boqdanov, L. Fon Bertalanfi, Edvard de Bono, Lindon la Ruş, Q. Saymon, P. Druker və başqalarının olduğu hesab edilən sistemli yanaşmanın yaradılması XX əsrin birinci yarısına aid edilir. Keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq sistemli yanaşma qərb ölkələrinin dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsinin də əsası oldu. Öyrənilən problemə sistemli yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, tədqiqat predmetini - onun bütün ölçüləri, proyeksiyaları, əlaqələri və situasiyalarında müfəssəl, həcmli şəkildə görmə imkanını verir ki, bu da problemin düzgün qiymətlən-

dirilməsi və düzgün həllinə yardım edir. Həmçinin sistemli yanaşmaya alternativ hələlik sadəcə ona görə yoxdur ki, bütün təbiət və insan aləmi, hətta vaxtilə “bölünməz” atom da sistemlərdən ibarətdir.

Tədqiq olunan obyektlərin təhlilinə sistemli kulturoloji yanaşmanın səmərəliliyinin ən parlaq nümunələrindən biri, görkəmli alman alimi Maks Veberin (1864-1920) yaradıcılığının nəticələridir. İdarəçilik nəzəriyyəsi inzibati məktəbinin nümayəndəsi olmaqla o, həm sosioloq, həm iqtisadçı, həm tarixçi, həm filosof, həm kulturoloq, həm hüquqşünas idi. Kulturologiyanın hələ elm kimi yaranmasından xeyli əvvəl Maks Veber idarəetmə mexanizmlərinə kulturoloji baxışı ilə fərqlənirdi və təşkilati proseslərin kulturoloji şərhinə əsaslanırdı.

Kulturologiyanın yüksək elmi və praktik əhəmiyyətini, hər yerdə mövcudluğunu – görkəmli Amerika alimi, kibernetikanın banisi, təfəkkürü və yanaşmasının bizim seçimimizə də təsir etdiyi Norbert Vinerin timsalında da müşahidə etmək olar. Qeyd etmək maraqlıdır ki, 1948-ci ildə, təxminən Lesli Alvin Uayt mədəniyyətin bütöv sosial sistem kimi anlamının əsasını qoymuş “Mədəniyyət haqqında elm” kitabını dərc etdirərkən (1949), Norbert Viner özünün - yeni elmin – kibernetikanın yarandığını göstərən “Kibernetika, yaxud heyvanda və maşında idarəetmə” məşhur kitabını nəşr etdirmişdir. Universal bilikləri, pozitiv dünyagörüşü və azad yaradıcılığı ilə fərqlənən, geniş profilli “alim-romantik” kimi, Viner – riyaziyyat, biologiya, fiziologiya, tibb, psixologiya, sosiologiya və s. kimi müxtəlif elmlərin nümayəndələrini birləşdirən seminarlarda həvəslə iştirak edirdi ki, bu da onda müasir elmin problemlərinə geniş (kulturoloji – F.M.) yanaşmanın formalaşmasına yardım etmişdir.

Norbert Viner elmlərin sıx birliyi və inteqrasiyasının lazımlığını, tədqiqatlar zamanı sistemli yanaşma və sintezin, universal elmi metodologiyanın, alimlərin söylərinin birləşdirilməsinin vacibliyini başa düşürdü. Şərti olaraq ayrı-ayrı istiqamətlərə ayrılmış elmlərin birliyində dərin inama malik olaraq o, elmləri fundamental və tətbiqi elmərə bölünməsinin əleyhinə çıxış edirdi. Özünün avtomatlaşdırılmış idarəçilik modellərinin qurulması zamanı Viner təbiətdən öyrənməyə çalışırdı, xaosla mübarizə qaydası şəraitində insanın imkanlarını məhdudlaşdıran stoxastik təbiətşünaslıq fəlsəfəsinə (yəni təbiətdə təsadüflər fəlsəfəsinə – F.M.) üstünlük verərək, canlı varlıqların bir-birindən asılılığını, mahiyyət məntiqini və funksiyalarının xüsusiyyətlərini istifadə edirdi. Xaosla mübarizədə real qüvvə olan elmi biliklərə əsaslanaraq, daimi həyat dəyişikliklərini və insanın dərk etmə və idarəetmə imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq, alim tərəqqiyə nail olmağa yardım edən faydalı iş əmsalının yüksəldilməsi və əmək entropiyasının azaldılmasının sabit idarəçilik formalarını inadla axtarırdı. Norbert Viner maşınlarda, canlı orqanizmlərdə və cəmiyyətdə idarəçilik və əlaqə proseslərinin bənzərliyini aşkar etdi. Bu əlaqənin mahiyyəti - məlum ehtimallarla verilmiş iki və daha artıq mənalarda düzgün

davranış (həll) seçimi kimi nəzərdən keçirilən informasiyanın, yəni müxtəlif siqnal-ların, bildirişlərin, məlumatların ötürülməsi, qorunması və emalındadır. Kibernetika haqqında, yəni ümumi təşkilətmə, idarəetmə və əlaqə nəzəriyyəsi haqqında fikir buradan meydana çıxmışdır. Bu nəzəriyyədə bilik (informasiya) entropiyanın (xaosun) azaldılması amili kimi çıxış edir. Vinerin sayəsində keçən əsrin 50-ci illərində kibernetika dünyada – informasiyanı qəbul etməyə, saxlamağa və emal etməyə və onu idarə etmək və nizamlamaq üçün istifadə etməyə imkan verən elm kimi tanındı. Bu elmin predmeti – həm istehsal fəaliyyəti və təbiət elmlərində, həm də cəmiyyətdə yer alan, mürəkkəb dinamik sistemlərdə baş verən idarəetmə proseslərinin öyrənilməsi, əsas məqsədlərindən biri isə - insan əməyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün mürəkkəb proseslərin elmi idarəetmə metodlarının axtarışı oldu.

Öz xüsusi mədəniyyət konsepsiyamızı işləyib hazırlayan zaman, tərəfimizdən keçən əsrin 80-ci illərində Roma Klubu, Perspektiv Tədqiqatlar İnstitutlarının Beynəlxalq Federasiyası, Sistemli Tədqiqatlar Beynəlxalq İnstitutu və s. kimi nüfuzlu qeyri-hökumət təşkilatlarının tədqiqatlarının mühüm istiqaməti olan, geniş yayılmış davamlı inkişaf konsepsiyası da nəzərə alınmışdır. Roma Klubunun məşhur “Artımın həddi” məruzəsinin müəllifləri – Donella D. Medous, Dennis L. Medous, Jordan Randers və Vilhelm V. Berens dünya əhalisi, sənayeləşdirmə, ətraf mühitin çirkləndirilməsi, ərzaq istehsalı və resursların tükənməsi kimi müasir sivilizasiyanın dəyişən kəmiyyətlərini təhlil edərək, təbiət, insan və cəmiyyət arasındakı disbalansları (uyğunsuzluqları) aradan qaldırmağın, və yeni, resursları qoruyan və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiq edilməsi hesabına davamlı inkişafa nail olmanın konkret yollarını təklif etmişlər.²

Söhbət sosial-iqtisadi problemlərin həlli və ətraf mühitin qorunub saxlanması arasında balansı təmin etmək zərurətinə əsaslanan sivilizasiyanın inkişaf modelindən gedir. “Davamlı inkişaf” termini ilk dəfə 1987-ci ildə Qru Harlem Bruntlandın rəhbərliyi ilə BMT-nin ətraf mühit və inkişaf üzrə Ümumdünya komissiyası tərəfindən “Bizim ümumi gələcəyimiz” məruzəsində istifadə olunmuşdur. Onun vasitəsilə cəmiyyətin elə bir inkişaf modeli göstərilirdi ki, burada insanların indiki nəslinin həyati problemlərinin təminatı gələcək nəsillərin bu imkandan məhrum edilməsi hesabına əldə olunmur, bu isə fikrimizcə, ruhi mədəniyyətin mühüm rolunu qeyd edir.

İnsanın və təbiətin inkişaf problemlərinə sistemli yanaşmanı, harmoniyanı, cəmiyyətin həyat təminatı sistemlərinin saxlanması ilə insanların həyat keyfiyyətinin təminatına yönəldilmiş proseslərin və dəyişikliklərin uyğunluğunu və balansını nəzərdə tutan davamlı inkişaf konsepsiyası tərəfimizdən Azərbaycanın tələbatları və ruhi və maddi mədəniyyətin kulturoloji tamlığı prizmasından nəzərdən keçirilmişdir.

---

² Sonralar bu ideya Dünya mədəniyyəti Beynəlxalq Universiteti “İnsanın və təbiətin ekologiyası” fakültəsinin strukturunun planlaşdırılması zamanı tərəfimizdən istifadə olunmuşdur.

Respublikanın davamlı inkişaf problemlərinin kulturoloji ölçüdə diqqətlə dərk edilməsi milli inkişafın davamlılığının, ilk növbədə, intellektual (elm, təhsil və maarif), iqtisadi, etik, idarəçilik, ekoloji, hüquq mədəniyyətinin, o cümlədən daxili inkişafın zamani qismində çıxış edən sülh və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin inkişaf problemlərinə sistemli yanaşma ilə şərtlənmişdir.

Deyilənləri nəzərə alaraq hiss etmək çətin deyil ki, insanların yüksək ruhi mədəniyyətinin inkişafı cəmiyyət və dövlət üçün böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir. İnsanların əsasən sosial davranışını müəyyən edən ruhi mədəniyyət ictimai münasibətlərin sabitliyi və təhlükəsizliyinin baza amillərindən biri olmuş, biridir və olacaqdır. Və buradan aydın olur ki, insanların mədəni səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, gözlənilməyən situasiyalarda onların davranışları sosial cəhətdən daha pozitiv ola bilər, çünki mədəni insanın davranışı onun bilikləri, prinsipləri və dəyərləri ilə müəyyən olunur.

Ruhi mədəniyyətin yüksək sosial, ideoloji və siyasi missiyası bir daha, insan mədəniyyətinin inkişafına yönəlmiş, sistemli kulturoloji tələlin aktual əhəmiyyətini göstərir. Bunu nəzərə alaraq, tədqiqatımızın mühüm vəzifəsi – bütün səviyyələrdə mövcud olan liderləri insan inkişafı proseslərinin panoraması və yeni imkanları “pencərələrinin” kulturoloji görünüşü ilə silahlandırmaq, onlara, müasir sivilizasiyaya xass olan daimi dəyişikliklər və qeyrimüəyyənliklər şəraitində, zamanın çağırışlarına düzgün cavablar tapmaqda ekspert yardımını göstərməkdən ibarətdir.

Monoqrafiyada göstərilmiş kulturoloji anlayışlar və formullar, universal metodologiya və metodlar, milli inkişafın aktual problemlərinin kulturoloji analizi, dünyanın müxtəlif mədəniyyətlərinin nümayəndələri və bir çox nəsillərin alimlərinin vərdisləri, texnologiyaları, məntiqi və tarixi təcrübəsini nəzərə almaqla, mürəkkəb situasiyalara ağıllı yanaşma əsasında, həyatın dəyişilən tələbatlarını təmin etməkdə praktiki yardımçı olmağ missiyasını daşıyır.

Onlar, idarə və təşkilat rəhbərlərinə, zamanın sərt çərçivələri ilə məhtudlaşdırılmış, konkret şəraitdə ya mürəkkəb situasiyada, insan kapitalı və dövlətin davamlı inkişafının təmin olunması üçün ən səmərəli, innovativ kulturoloji texnologiyalarının seçimi ya hazırlanmasında kömək göstərə bilər.

Kitabın materialları yerli, milli və qlobal səviyyədə, yüksək təfəkkür və davranış mədəniyyəti, əmək və xidmət, istehsalat və menecment mədəniyyəti, idarəetmə sənətinin təkmilləşdirilməsi standartlarının hazırlanması üçün istifadə oluna bilər. Onlar həmçinin tarix, politologiya, iqtisadiyyat, idarəetmə, hüquq, psixologiya, antropologiya, etnologiya, filologiya, sənətsünaslıq, beynəlxalq münasibətlər və sosial və humanitar elmlərin başqa istiqamətlərində sistemli tədqiqatlar üçün, habelə təhsil, elm, incəsənət və iqtisadiyyatın təşkili və idarə olunması strategiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün yaradıcı şəkildə tətbiq edilə bilər.

Fuad Məmmədov

I FƏSİL

KULTUROLOGIYA, MƏDƏNİYYƏT VƏ SİVİLİZASIYA HAQQINDA ANLAYIŞ

KULTUROLOGİYA HAQQINDA ANLAYIŞ

Kulturologiya anlayışı. Kulturologiyanın funksiyaları. Kulturologiyanın strateji əhəmiyyəti. Kulturologiyanın metodologiyası və metodları. “Kulturologiya piramidası” universal metodu

Kulturologiya anlayışı

Mədəniyyət, “ikinci, süni təbiət”, həyat fəaliyyəti forması, nəticələri və texnologiyaları kimi davamlı insan inkişafı üçün çox böyük potensial dəyişdirici imkanlara malikdir. Bu - yaranmış həyat şəraiti və tələbatlarına uyğun olaraq, bu imkanların düzgün qiymətləndirilməsi və istifadəsində, insanların yüksək həyat səviyyəsini, cəmiyyətin mənəvi sağlamlığını, dövlətin sabit və təhlükəsiz inkişafını təmin edən sosial fəaliyyətin kulturoloji texnologiyalarının hazırlanmasında müntəzəm zəruriliyi şərtləndirir. Bu problemlərin uğurlu həlli üçün kulturologiya əvəzsiz strateji əhəmiyyətə malikdir.

Kulturologiya – insanın yaradıcı həyat fəaliyyəti haqqında, onun mahiyyəti, xüsusiyyətləri, tarixi, nailiyyətləri, inkişaf qanunları, texnologiyaları və dəyişdirici imkanlarını açıqlayan elmdir. Bu, insanın yaradıcı həyat fəaliyyətinin konkret təcrübəsi və xüsusiyyətlərini, onun ideologiyasını, vəhşilik, barbarlıq və sivilizasiya dövrlərinin minillikləri ərzində toplanan nailiyyətləri və qaydalarını əks etdirən bir çox xüsusi tarixi və nəzəri biliklərin elmi sintezatorudur.

Kulturologiya tədqiqat anlayışları, metodologiyası və universal metodlarını hazırlayır, insanın tarixi inkişaf təcrübəsini, dövlət quruculuğu və idarəçiliyi praktikasını öyrənir, nəticələr və ümumiləşdirmələr edir, insanın təkmilləşməsinə yardım edən yeni strategiyalar və modelləri, ictimai tərəqqini və dövlətin modernləşməsinə təmin edən davamlı, rəqabət qabiliyyətli və təhlükəsiz texnologiyaları yaradır. Mahiyyət etibarilə o, insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf prosesləri qanunauyğunluqları haqqında müntəzəm olaraq yaradıcı surətdə zənginləşən biliklər sistemidir. Onu özünəməxsus çoxpilləli idrak piramidası kimi təsəvvür etmək olar ki, bu pillələrlə qalxaraq insan tədricən xüsusi elmi biliklə-

rə nail olur və inkişaf panoraması və həyatın sirlərini görmə qabiliyyətini dəfələrlə artıran müdrikiyə, indini pozitiv idarə etməyə və dəyişməyə, daha yaxşı gələcək qurmağa yaxınlaşır.

Elm və tədris fənni kimi kulturologiya cəmiyyətin inkişafı üçün universal strateji və konkret praktik əhəmiyyətə malikdir. Bu əhəmiyyət onunla şərtlənmişdir ki, kulturologiya müxtəlif sosial institutların və mədəniyyət sahələrinin onların tarixi qarşılıqlı əlaqəsindəki təkamülü görməni açır və bütövlükdə cəmiyyətin sosial mədəniyyət sisteminin effektiv inkişafı üçün tələpəli əhəmiyyətə malik prioritetləri, zamanın tələblərindən asılı olaraq onları korrektə edərək, müəyyən etməyə səbəb olur. Müasir elmin nailiyyətlərinə əsaslanaraq, idarəçilik fəaliyyətinin strukturu və texnologiyalarını təkmilləşdirmək məqsədilə, kulturologiya cəmiyyətin inkişaf tələbatları və tendensiyalarını düzgün qiymətləndirməyə imkan verir. Sistemli kulturoloji təhlil mədəniyyət hadisələrinin real həyat dialektikasından ayrıca ideoloji izahından və mücərrəd şərhindən qaçmağa, onları realistcəsinə qiymətləndirməyə, milli inkişaf tələbatları və maraqlarını, tarixi qanunauyğunluqlar və dünya sivilizasiyasının təkamül tendensiyalarını nəzərə almaqla, cəmiyyətin və dövlətin inkişafını səmərəli idarə etməyə və düzgün qurmağa imkan verir.

Mədəniyyət tarixi qədim zamanlardan bizim günlərədək dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının yaranması və inkişafını ehtiva edir. Buraya bəşəriyyətin yaradıcı tarixinin bütün tarixi dövrlərinin tədqiqi, inkişaf texnologiyaları və qanunauyğunluqların təhlili, daha əhəmiyyətli nailiyyətlərin, lokal və dünya sivilizasiyasının inkişafına görkəmli şəxsiyyətlərin töhfəsinin aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsi daxildir.

Mədəniyyət nəzəriyyəsi mədəniyyətin metodologiyasını, mədəniyyət və sivilizasiyanın tarixi inkişaf təcrübəsinin elmi-nəzəri ümumiləşdirilməsini, mədəni antropologiya, etnologiyayı, mədəniyyətin fəlsəfəsi, sosiologiyası, psixologiyası, teologiyasını, mədəniyyətin sinergetikasını, sosial-mədəni inkişaf modelləri, layihələri və texnologiyalarını, dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının gələcəyinin qurulmasını daxil edir.

Kulturologiyanın funksiyaları

Kulturologiya tədqiqat, maarifçilik, metodoloji, istehsal, ideoloji, idarəçilik və quruculuq funksiyalarına malikdir.

Tədqiqat funksiyası - məkan və zaman daxilində tarixin, mədəniyyətin və sivilizasiyanın nailiyyətlərinin dərk edilməsinə, təzahürlərin, hadisələrin, faktların və insanın inkişaf proseslərinin mahiyyəti və xüsusiyyətlərinin düzgün başa düşülməsinə imkan verən əsas qanunauyğunluqların kəşfi və ruhi və maddi hə-

yatın müxtəlif sahələrində daha effektiv həyat fəaliyyəti texnologiyalarının aşkar edilməsidir.

Maarifçilik funksiyası - müxtəlif ixtisaslara, yaşa, cinsə və dinə malik insanların təhsilinə və maariflənməsinə, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına, cəmiyyətin müxtəlif ruhi və maddi mədəniyyət sahələri üçün şəxsiyyətlərin və liderlərin formalaşdırılmasına imkan verən, dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının inkişaf tarixi və nəzəriyyəsi sahəsində universal biliklərin yayılmasına yardımdır.

Metodoloji funksiya - öyrənilən obyektlərin daha tam dərk edilməsinə, onların təbiəti və inkişaf qanunlarının düzgün başa düşülməsinə, texnologiyalarının dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə, alternativ inkişaf modelləri və innovativ imkanların yaradılmasına imkan verən, sistemli kulturoloji yanaşma prinsiplərinə əsaslanan metodologiya və metodların hazırlanmasıdır.

İstehsal funksiyası - bəşəriyyətin sosial-mədəni təcrübəsinin başa düşülməsi, insanın, insan münasibətləri və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi, sosial və dövlət fəaliyyətinin, dövlət quruculuğu, milli və beynəlxalq idarəetmənin müxtəlif sahələri üzrə mütəxəssislərin hazırlığı üçün zəruri olan universal kulturoloji biliklərin istehsalıdır.

İdeoloji funksiya - dövlətin maraqlarına cavab verən, elmin ən yeni nailiyyətlərinə və milli mədəniyyət dəyərlərinə əsaslanan, insanların mənəvi, hüquq və estetik tərbiyəsinə, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə, milli inkişaf məqsədlərinə nail olunmasında əhalinin yüksək sosial fəallığı və mobilliyinə yardım edən progressiv ideologiyanın formalaşdırılmasıdır.

İdarəçilik funksiyası - insanların maddi rifahı və həyat keyfiyyətinin təmin edilməsinə, ictimai tərəqqiyə, daxili və beynəlxalq təhlükəsizliyə nail olma məqsədilə cəmiyyətin istehsal və sosial həyat fəaliyyətinin təşkil edilməsi üzrə dövlət aparatının effektivliyinin yüksəldilməsinə imkan verən kulturoloji idarəetmə texnologiyalarının yaradılması və təkmilləşdirilməsidir.

Quruculuq funksiyası - yoxsulluğun aradan qaldırılmasına, ekoloji təhlükəsizlik və davamlı inkişafa nail olmağa yardım edən, əvvəlki nəsillərin təcrübəsinə, bəşəriyyətin müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərini nəzərə alan, gələcəkdə milli və global kreativ inkişaf ssenarilərinin və səmərəli modellərin yaradılmasıdır.

Kulturologiyanın strateji əhəmiyyəti

Davamlı milli inkişaf üçün kulturologiyanın əhəmiyyəti onunla şərtlənmişdir ki, o:

- Strateji və taktiki məqsədləri formalaşdırmağa və təkmilləşdirməyə, istiqamətləri müəyyən etməyə və fərdi, sosial, dövlət və beynəlxalq inkişaf prioritetlərini bərqərar etməyə;

- Cəmiyyətin və dövlətin milli maraqlara cavab verən müxtəlif istiqamətlərinin səmərəli koordinasiyasını təmin etməyə;
- Tarixi təcrübə və dünya sivilizasiyasının komparativ təhlili əsasında dövlətin davamlı inkişaf modelləri və texnologiyalarını, əməyin və istehsal olunan məhsulun yüksək məhsuldarlığını və keyfiyyətini təşkil etməyə;
- Cəmiyyətin və dövlətin müxtəlif sahələrində dünya elminin ən yeni nailiyyətlərinin, onların aktuallığının zaman çərçivəsini nəzərə almaqla, istifadəsi proqramlarını, həmçinin elmi əsaslanmış proqnozları və gələcək inkişaf konstruksiyalarını işləyib hazırlamağa;
- İnsan kapitalının inkişafı, “biliklər cəmiyyəti” və “iqtisadi biliklər”in tərəqqisi üçün zəruri olan universal kulturoloji bilikli yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin və elmi kadrların hazırlığı, yenidən hazırlığı və tərbiyəsini, həmçinin əhəlinin müxtəlif təbəqələrinin kulturoloji maarifçiliyini həyata keçirməyə, gənc nəslin vətənpərvər azərbaycançılıq ideologiyasına uyğun tərbiyə edilməsinə;
- Mədəniyyətlərin və maraqların harmonizasiyası və dövlətin multikulturalizm dövlət siyasətinin reallaşdırılmasına, həmçinin təhlükəsiz inkişaf naminə sivilizasiyaların səmərəli dialoquna və beynəlxalq əməkdaşlığa yardım etməyə - daha yaxşı tərzdə imkan verir.

Metodologiya

Sistemli yanaşmanın əsasında duran, tərəfimizdən seçilən kulturoloji metodologiyanın ən mühüm məğzini:

Məntiq;

Tarixilik prinsipi;

Dialektika

təşkil edir.

Bu elmi yanaşmaların məcmusu obyektiv elmi dünyagörüşün formalaşmasına, dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının tarixi dəyişikliklərinin mənzərəsini, məkan və zaman daxilində insanın, cəmiyyətin, dövlətin və dünya birliyinin texnoloji inkişaf imkanlarını tam şəkildə görməyə yardım edir.

• *Məntiq* - təfəkkürün forma və qanunları haqqında elm kimi, bəşəriyyətin tərəqqisi naminə mədəniyyətin obyektiv inkişaf proseslərini düzgün dərk etməyə imkan verir. Burada bir sıra alimlərin nailiyyətləri, xüsusilə, Aristotelin deduktiv məntiqi, Frensis Bekonun induktiv məntiqi, Kantın formal, metafizik məntiqi və Hegelin dialektik məntiqi istifadə olunur. Kulturoloji tədqiqatlarda ilk dəfə olaraq, Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi də tərəfimizdən metodoloji işlənmişdir.

● *Tarixilik prinsipi* üç əsas funksiyayı yerinə yetirir: öyrənmə, metodoloji və dünyagörüşü. Öyrənmə funksiyası təbiətə, cəmiyyətə və özünə qarşı münasibətdə insanın yerini və rolunu müəyyən edir. Metodoloji funksiya mədəni hadisələri və prosesləri keçmişdən gələcəyə doğru hərəkət kimi nəzərdən keçirməyə, zamanın müxtəlif dövrlərində mədəniyyətin məzmununu və struktur dəyişikliklərini aşkar və müqayisə etməyə, müxtəlif mədəniyyətlərin komparativ təhlilini keçirməyə kömək edir. Dünyagörüşü funksiyası - obyektiv elmi dünyagörüşün formalaşmasına, dünyanın bütün milli mədəniyyətləri üçün ümumi olan, mədəniyyətlərin ümumi məntiqi, insanın norma və prinsipləri ilə şərtlənən mədəni universallıqların aşkar edilməsinə yardım edir.

● *Dialektika*, materiya və ruhun inkişaf qanunlarına əsaslanaraq, hadisələrin mahiyyətini, onların hərəkətini, ziddiyyətlərini və əlaqəsini aşkar edir.

Mədəniyyətin əsas tədqiqat metodları və prinsipləri

1. *Məntiqi təhlil* ağıllı nəticələrə gətirən, ardıcıl düşüncələr əsasında qurulan bu və ya digər halların daxili qanunauyğunluqlarını dərk etməyə kömək edir.

2. *Keyfiyyət təhlili* müəyyən tarixi dövrdə konkret cəmiyyətin xüsusiyyətlərini və effektivliyini aşkarlamağa imkan verir.

3. *Kəmiyyət təhlili* mədəniyyət inkişafının fəaliyyət, keyfiyyət və proqnozlaşdırma səciyyəsinə qiymətləndirmək üçün zəruriyyət yaradır.

4. *Struktur təhlil* mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri və onların qarşılıqlı əlaqələrinin bütöv mədəniyyət orqanizmində araşdırılmasını nəzərdə tutur.

5. *Funksional təhlil* mədəniyyətin ekstrasomatik sistem kimi fəaliyyətini təmin edən, praqmatik səciyyələrin, mahiyyətlərin, predmet və hadisələrinin dərk edilməsinə kömək edir.

6. *Genetik-tarixi təhlil* mədəniyyətin inkişafını müəyyən zaman dövründə tədqiq etməyə imkan verir.

7. *Məkan təhlili*, sosial mühit, siyasi rejim, iqtisadi, iqlim, ekoloji və digər şəraitlər daxil olmaqla, müəyyən coğrafi ərazidə mədəniyyətin vəziyyətini və inkişafını öyrənməyə imkan verir.

8. *Müqayisəli təhlil* müxtəlif mədəniyyətlərin ümumi xassələrini və səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə yardım edir.

9. *Situasiya təhlili* insanın həyat fəaliyyətinə (subyekt və obyekt) təsir göstərən konkret situasiyaların yaxud dəyişən şəraitlərin öyrənilməsi və düzgün dərk edilməsi imkanını verir.

10. *Antropoloji təhlil* mədəniyyətin etnoqrafik və etnoloji xüsusiyyətlərini tədqiq etməyə imkan verir.

yətlərini, həyat tərzini, ənənələr və adətlər, sosial münasibətlər sistemi, mədəniyyətin inkişaf dinamikası və onun nəsilər vasitəsilə ötürülmə mexanizmini öyrənməyə imkan verir.

11. *Psixografik təhlil* sosial-mədəni mühit, mədəni dəyərlər sistemi, həyat tərzini, ənənələr, insanların anadangəlmə mədəni keyfiyyətləri ilə şərtlənən motiv və üstünlüklərinin öyrənilməsinə yardım edir.

12. *Demografik təhlil* insanların yaşı, cinsi, təhsili, gəlir səviyyəsi, uzunömürlülüüyü və digər parametrləri haqqında informasiya almağa imkan verir.

“Kulturologiya piramidası” universal metodu

Milli irsin qorunması və cəmiyyətin modernləşməsinə yönəldilmiş, milli mədəniyyətin inkişafına elmi cəhətdən yardım etdilməsi, sosial-siyasi mədəniyyətin təkmilləşdirilməsi və effektiv praktik fəaliyyətin təmin edilməsi məqsədilə, dünya kulturoloji fikrinin öyrənilməsi əsasında tərəfimizdən ilk dəfə olaraq, insanın inkişafının və idarəçiliyin mürəkkəb problemlərinin sistemli təhlilinə innovativ kulturoloji yanaşma işlənilib hazırlanmışdır. Bu - effektiv innovativ idarəetmə modellərinin qurulması üçün “kulturologiya piramidası” universal metodudur. O, cəmiyyətin, dövlətin və bəşəriyyətin inkişaf tempi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün yeni imkanlar açan, həmçinin insanın özünün təkmilləşməsinə imkan verən mədəniyyətin dərk edilməsi və dəyişdirilməsinin üç məntiqi səviyyəsini nəzərdə tutur. Səkkiz pilləni daxil edən bu iyerarxik qarşılıqlı əlaqəli səviyyələr ardıcıl olaraq - “öyrənmə”, “dərk etmə” və “yaratma” səviyyələrini kimi tərəfimizdən müəyyən edilmişdir.

1. *Birinci səviyyə* - “öyrənmə”, idrakın dörd pilləsinin – mahiyyət, xüsusiyyətlər, tarix və nailiyyətlərin təhlili əsasında qurulur.

2. *İkinci səviyyə* - “dərk etmə”, insanın, cəmiyyətin, dövlətin və bütövlükdə bəşəriyyətin həyat fəaliyyətinin müəyyən sahələrinin konkret və ya universal inkişaf qanunları və texnologiyalarının dərk edilməsini və mənimsənilməsinə nəzərdə tutur.

3. *Üçüncü səviyyə* - “yaratma”, aktiv kulturogenез metodlarından istifadə etməklə, yeni imkanların aşkar edilməsi, həyat fəaliyyətinin yeni, rəqabət qabiliyyətli texnologiyalarının işlənilib hazırlanmasını, həmçinin zaman və məkan daxilində mədəniyyətin gələcək inkişafının qurulmasını nəzərdə tutur.

Bizim innovativ modelin praktik dəyəri onun:

- Mürəkkəb fərdi, sosial, dövlət və beynəlxalq problemlərin, həyat fəaliyyətinin inkişaf qanunları və texnologiyalarının düzgün başa düşülməsi;

- İnsanın həyat fəaliyyətinin ən müxtəlif sahələri və problemlərinin, həmçinin bütün səviyyələrdə idarəetmə problemlərinin sistemli və situasiyalı təhlili;
  - Milli və beynəlxalq idarəetmədə düzgün siyasi, iqtisadi, hüquqi və sosial qərarların qəbul edilməsi;
  - Müxtəlif ölkələrdə insanın inkişafı, dövlət quruculuğu və idarəçiliyin müasir modelləri və proqnozlarının işlənilib hazırlanması;
  - Fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi, insanın özünü təkmilləşdirməsi, şəxsiyyətin özünüidarəsi və ailənin idarə edilməsi effektivliyinin yüksəldilməsi -
üçün istifadə edilmə imkanı ilə şərtlənmişdir.

MƏDƏNİYYƏT HAQQINDA ANLAYIŞ

Mədəniyyət anlayışı. Mədəniyyət bütöv sosial sistem kimi. Mədəni insan formulu. Mədəniyyətin obyektiv-tarixi inkişaf amilləri. Mədəniyyətin effektivlik formulu. Mədəniyyətin faydalı iş əmsalı və entropiyası. Sosial-mədəni tərəqqi formulu. İqtisadiyyat mədəniyyətin sosial institutu kimi. İstehsalın səmərəlili formulu. Kulturogenez. Mədəniyyətin “şaqulisi” və “üfqisi”. Mədəniyyətin beş sistemyaradıcı komponenti. Ruhi istehsal sistemləri. Mədəni dəyərlər. Etik mədəniyyət. Peşə mədəniyyəti. Məsuliyyət mədəniyyəti. Hüquq mədəniyyəti. Siyasi mədəniyyət. Mədəniyyətin yaradıcıları. Elitar mədəniyyət. Kütləvi mədəniyyət. L.A. Uaytın mədəniyyət konsepsiyası. A. Maslounun mədəniyyət və insan konsepsiyası.

Mədəniyyət anlayışı

Mədəniyyət – ikinci süni təbiətdir, insanın ağılı, hissləri və fiziki əməyi ilə yaradılan bütün pozitivlərdir. Bununla yanaşı o, tarixi yaradıcı prosesdir, xaos və cahillikdən – biliyə, nizama, inkişafa və rifaha doğru yoldur. Mədəniyyətin inkişafının əsasını təşkil edən başlıca motiv - insan həyatının qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılması haqqında qayğıdır.

Rifahın texnoloji yüksəldilmə amili kimi, insanların ruhi və maddi tələbatlarının təmin edilməsi üçün lazım olan həyat fəaliyyəti və effektiv məhsul istehsalı texnologiyalarının yaradılmasına yönəldilmiş fəaliyyət kimi, mədəniyyətin rolunu anlamaq, onun düzgün elmi dərkinə kömək edir.

Elmi anlamda mədəniyyət – üçlükdür: təbiətin, insanın özünün və cəmiyyətin dərk edilməsi və dəyişdirilməsi prosesi, nəticədə yaradılan ruhi (əqli və mənəvi) və maddi dəyərlər və normalar, həmçinin onların istehsal, qorunma, istifadə və translyasiya (ötürülmə) texnologiyaları.

Kontekstual anlamda mədəniyyət – hər hansı bir hadisənin, fəaliyyət sahəsinin, fərdi və sosial münasibətlərin və ya insanın özünün inkişaf səviyyəsinin keyfiyyət xarakteristikasıdır. Bu anlayış insanın, millətin, cəmiyyətin və bütövlükdə bəşəriyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə münasibətdə tətbiq edilə bilər.

Məhdud və adi anlamda mədəniyyət – bu, başlıca olaraq, dil, ədəbiyyat, incəsənət, folklor, ənənələr, mədəni irs, etik normalardır.

Mədəniyyət - bütöv sosial sistem kimi

Mədəniyyəti cəm halında müasir cəmiyyətin sosial strukturunu təşkil edən, sosial institut və mədəniyyət hadisələrinin öz aralarında qarşılıqlı əlaqəli üzvi şəkildə inkişaf etdiyi kürə kimi təsəvvür etmək olar. Onlara aiddir: dil; təhsil, maarif və tərbiyə; elm və texnologiyalar; iqtisadiyyat və maliyyə vəsaitləri; təşkil etmə və idarə etmə; hüquq və qanunvericilik; mentalitet və ideologiya; ədəbiyyat və incəsənət; etika və davranış; din; maddi və qeyrimaddi mədəni irs; adətlər, ənənələr, həyat tərzi; əmək, məişət, istirahət, turizm; cismani mədəniyyət və idman; tibb və ekologiya; həyat təminedicisi sistemlər³; informasiya və mətbuat; daxili və xarici siyasət; beynəlxalq münasibətlər və s. Mədəniyyətin bütöv sisteminin hər bir altsistemi özünün mahiyyəti, strukturu, funksiyaları, xüsusiyyətləri, enerjisi, hərəkət vektoru, tendensiyaları, inkişaf qanunları, əlaqələrinə malikdir.

Kulturologiyanın vəzifəsi mədəniyyətin inkişaf panoraması və dinamikasını görmək bacarığından, onun sosial institutları və sahələrinin hər birinin faydalı iş əmsalını və bütövlükdə mədəniyyət sisteminin sinerjiyalarını permanent yüksəltmək üçün onları istiqamətləndirmək, korrektə və koordinasiya etməkdən ibarətdir. Bu zaman idarəetmə mədəniyyətinə, düzgün seçilmiş prioritetlərə və əmək mədəniyyətinə əsaslanaraq, mədəniyyətin bütöv sosial enerjisini dəyişən milli tələbatlara, məqsədlərə, maraqlara və cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsiz inkişafına cavab verən nailiyyətlərin əldə edilməsinə texnoloji cəhətdən yönəltmək vacibdir.

Mədəni insan formulu

Hər bir ölkənin başlıca milli sərvəti insanlardır. Bu sərvətin dəyəri, strateji resurs olan, son nəticədə, sivil dövlətin tərəqqisi, qüdrəti və rəqabət qabiliyyətliliyinin asılı olduğu mədəni insanların kəmiyyəti və keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Şəxsiyyətin mədəni keyfiyyətləri nə qədər yüksək olarsa, o daha yüksək sosial pillədə dayanmalıdır. İnsanın yüksək mədəniyyəti onun öz rifahı və cə-

---

³ Mənzil, qidalanma, geyim, kommunal-təminat, ticarət, müdafiə, hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik, tikinti, tele-radiokommunikasiya, rabitə və nəqliyyat sistemləri.

miyyətin rifahı üçün peşə və yaradıcı imkanlarını müəyyən edir. Bu sosial kapitalın hərəkətverici qüvvəsi intellektual və etik mədəniyyətdir.

Tərəfimizdən hazırlanmış mədəni insan formulu aşağıdakı keyfiyyətləri daxil edir:

1. *Bilik*.⁴

2. *Bacarıq* – həyat fəaliyyəti vərdişləri və texnologiyaları.⁵

3. *Mütəşəkkillik* - nizam-intizama bağlılıq, müstəqillik, məsuliyyət, iradə, enerji.

4. *Mənəviyyət* - humanizm, məhəbbət, dostluq, vicdan, ləyaqət, dürüstlük, həqiqətə bağlılıq, ədalət, xeyirxahlıq, inam, vətənpərvərlik.⁶

5. *Yaradıcı fəaliyyət*.⁷

İnsanın mədəniliyini səciyyələndirən ilk üç keyfiyyət, mənəviyyətliyin olmadığı halda, dağıdıcı, destruktiv qüvvəyə xidmət edə bilər. Birinci dörd keyfiyyət birlikdə şəxsiyyətin pozitivlik göstəricisi olsa da, bu, *passiv mədəniyyəti* təsdiq edir. Yaradıcı fəaliyyət daxil olmaqla, bu keyfiyyətlərin beşinin də mövcud olduğu halda insan *fəal mədəniyyət* daşıyıcısı olur.

Mədəniyyətin obyektiv-tarixi inkişaf amilləri

Mədəniyyətin inkişafı – əsasən bir sıra daxili və xarici amillərdən asılı olan mürəkkəb tarixi prosesdir. Bu – təbiət, hava, ətraf mühit, qidalanma, ənənəvi təsəvvürlər, əhalinin psixoloji, intellektual, emosional xüsusiyyətləri, dini əqidə, dövrün xarakteri, inkişaf motivasiyası, qonşuların təsiri, həyatın, ekologiyanın, siyasətin dəyişilməsi və s.-dir.

Bir çox daimi və dəyişən şəraitlərin təhlili əsasında tərəfimizdən beş əsas amil ayrılmışdır:

1. Təbii-coğrafi şərait.

2. Mədəniyyətin genetik kodu (anadangəlmə mədəni keyfiyyətlər).

3. Sosial mühit.⁸

4. Tarixi şərait.

5. Mədəni mübadilə.

Beş amilin hamısı son dərəcə vacibdir. Belə ki, təbii şəraitdən asılı olaraq, insanın xarakteri və qabiliyyətləri ilə bağlı müəyyən xüsusiyyətlər əmələ gəlir.

---

⁴ Mühüm mənbələr – elm və təhsil.

⁵ Mühüm mənbələr – bilik və təcrübə.

⁶ Mühüm mənbə – tərbiyə.

⁷ Bilik səviyyəsi, bacarıq, mütəşəkkillik, pozitiv mənəviyyətə müəyyən olunur və çox zaman mədəni insanın yaradıcı qabiliyyətlərindən asılı olan şüurlu tələbatıdır.

⁸ Sosial mühit üç səviyyədə formalaşır: ailə, kollektiv, cəmiyyət. O, dövlətin siyasi rejimindən, sosial-mədəni siyasətin düzgünlüyündən və elmin, təhsilin və tərbiyənin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Məsələn, uzaq şimal və uzaq cənub ölkələrində təbii şəraitdən asılı olaraq, inkişafın ilk mərhələlərində intellektual mədəniyyət tədriclə inkişaf edirdi. Yer kürəsinin əlverişli təbii şəraitli orta zonasında (xüsusilə, allüvial çay vadilərində), zehni əməyin fiziki əməkdən daha erkən ayrılmasına imkan verən mədəni tərəqqi tempi əvvəldən daha yüksək idi. Bununla yanaşı “ifrat zərurət lazımi effekti doğurur” məntiqinə əsasən, yaşama məqsədilə əqli qabiliyyətlərin inkişafını tələb edən daha sərt şəraitlər olan yerə nisbətən, planetin orta zonasında mədəni inkişaf əhəmiyyətli dərəcədə sürətlə gedirdi. Bu, bir sıra ada dövlətlərinin, ilk növbədə İngiltərə və Yaponiyanın misalında daha yaxşı görünür. Sözsüz ki, millətin, müəyyən sosial-tarixi və siyasi şəraitində əmələ gələn genetik kodu bu inkişafda həlledici rola malikdir. Ölkənin sosial-mədəni, həmçinin siyasi inkişafının mütərəqqi dəyişikliklərinin mümkün olmadığı tarixi şəraitlə də iş analoji vəziyyətdədir. Mədəni mübadiləsiz, həm fərdi səviyyəsində, həm də ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində sosial-mədəni inkişafın qeyri-bərabərliyi qarşılıqlı anlaşmada, milli mədəniyyətlərin və vahid dünya sivilizasiyasının inkişafında dəfə-dilməz maneə ola bilərdi.

Beş amilin xüsusi əhəmiyyəti ilə yanaşı, bunlardan ən mühümü, əsasən, dövlətin siyasi rejimindən asılı olan sosial mühitdir. Tarix göstərir ki, insanın və cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafı üçün daha əlverişli olan – şəxsiyyətin formalaşması və onun qabiliyyət və nailiyyətlərinin fərdlərin, cəmiyyətin və dövlətin rifahı maraqlarında istifadəsi üçün bərabər hüquq və imkanlar yaratmağa kömək edən demokratik quruluşdur. Dövlətin siyasi rejimi və *dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti* ilə şərtlənən sosial mühitin əhəmiyyəti haqqında Almaniya Federativ və Demokratik Respublikaları və bir sıra digər ölkələrdəki nailiyyətlərin, sosial üstünlüklərin, həyat rifahı və keyfiyyətinin komparativ təhlili əsasında fikir söyləmək olar. Eyni bir genetik kod, lakin müxtəlif ideologiyalar və siyasi sistemlərdə biz fəaliyyətin müxtəlif inkişaf imkanlarını və müxtəlif nəticələrini görürük. Sözsüz ki, bu xüsusiyyətlər ruhi mədəniyyət, xüsusən elmi-texniki tərəqqi və informasiya mədəniyyətinin inkişafı nəticəsində müəyyən dərəcədə dəyişilir. Bu mühakiməni mütləqləşdirmədən qeyd edək ki, bizim təsəvvürlərimizə görə hər bir konkret hadisənin və bütövlükdə həyat fəaliyyəti mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi imkanlarının obyektiv qiymətləndirilməsini dərk etməyə Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinə və Piter Çeklandın “yumşaq təfəkkür” sisteminə müraciət kömək edir.

Mədəniyyətin effektivlik formulu

Qədim dövrlərdən bizim günlərə qədər həyatın qorunması, saxlanması və yaxşılaşdırılması, fasiləsiz olaraq artan insan tələbatlarının ödənilməsi barədə

qayğı bəşəriyyətin mədəni inkişafının əsasıdır. Burada sosial-mədəni tərəqqinin sürət və keyfiyyəti mədəniyyətin effektivliyi ilə müəyyən edilir. Cəmiyyətin mədəniyyət effektivliyi nə qədər yüksəkdirsə, iqtisadi inkişafın səviyyəsini xarakterizə edən ümumi ictimai məhsul göstəriciləri bir o qədər yaxşıdır, insanın inkişaf indeksi, həyat rifahı və keyfiyyətinin səviyyəsi daha yüksəkdir.

$$\text{Mədəniyyətin effektivliyi (F)} = \frac{\text{Həyat fəaliyyəti keyfiyyəti (Q)}}{\text{Məxariclər (N) x Zaman (T)}}$$

- *Həyat fəaliyyəti keyfiyyəti* – həyat fəaliyyətinin əlamətləri, xüsusiyyətləri və faydalılıq ölçüsünün cəmi, onun fərdi və ictimai tələbatları təmin etmək qabiliyyətinin dərəcəsidir. O, birbaşa olaraq, cəmiyyətin ruhi və hər şeydən əvvəl, intellektual səviyyəsindən, həmçinin mədəni fərdlərin kəmiyyəti və keyfiyyətindən asılıdır.

- *Məxariclər* – təhsil, tərbiyə, elm, idarəetmə, texnologiya, istehsal, incəsənət, səhiyyə, ekologiyaya və s. sərf olunan maliyyə və əmək xərcləridir.

- *Zaman* – yeni həyat fəaliyyəti keyfiyyətinin əldə edilməsini təmin edən ruhi və maddi dəyərlər və normalar istehsalına sərf edilən vaxtdır.

Həyat fəaliyyəti keyfiyyətinin inkişafı, xərclərin və inkişaf müddətinin azaldılması aşağıdakılarla müəyyənləşdirilir:

- ✓ Elmin və yüksək texnologiyaların səviyyəsi ilə;
- ✓ Şəxsiyyətin mədəniyyəti və onun yaxşı işləmək istəyi ilə;
- ✓ Əmək və bölgü münasibətləri mədəniyyəti ilə;
- ✓ Milli gəlirin və ümumi ictimai məhsulun səviyyəsi ilə;
- ✓ İntensiv amillər hesabına (yəni işçilərin sayını və məsərəflərin həcmi artırmadan) əmək məhsuldarlığının (effektivliyinin) artırılması ilə;
- ✓ İqtisadiyyatın struktur təkmilləşdirilməsi ilə;
- ✓ İctimai əməyin təşkili və stimullaşdırılması ilə;
- ✓ Dövlətin hüquq və etik sisteminin effektivliyi ilə;
- ✓ Səhiyyə, ekologiya, cismani tərbiyə və idmanın səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi ilə;
- ✓ İstehlak mədəniyyəti ilə və s.

Mədəniyyətin faydalı iş əmsalı və entropiyası

Müasir cəmiyyətlərin və dövlətlərin mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi və effektivliyi haqqında mülahizə yeritməyə imkan verən başlıca parametrlərdən biri - insanın həyatı tələbatlarını ödəyən, əhalinin zəruri maddi və ruhi nemətlərlə -

əşyalarla, xidmətlərlə və şəraitlə təminatını nəzərdə tutan *rifahdır*. Rifah – müəyyən dövr ərzində yaradılmış ruhi və maddi nemətlər, əşyaların və xidmətlərin dəyərinin qiymətləndirilməsi ilə ölçülür.

Mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi və effektivlik göstəricisi olan rifah - *əmək məhsuldarlığından, mədəniyyətin faydalı iş əmsalı və entropiya dərəcəsi*ndən asılıdır.

Enerjinin çevrilməsinə (dövri prosesdə işə çevrilən) münasibətdə fəaliyyət texnologiyalarının effektivliyini xarakterizə edən *mədəniyyətin faydalı iş əmsalı* faydalı istifadə olunan enerjinin fəaliyyət prosesində istifadə olunan enerjinin ümumi miqdarına nisbəti ilə təyin olunur:

$$Mədəniyyətin FI\Theta = \frac{Sərf olunmuş faydalı enerji (iş)}{Sərf olunmuş ümumi enerji (iş)}$$

Ruhi və maddi dəyərlərin istehsalı prosesində *mədəniyyətin entropiyası* - “*səpələnməsi*” faydalı nəticəyə çevrilməyən ümumi enerjinin (işin) bir hissəsinin itirilməsi baş verir. Bunu aşağıdakı formulla ifadə etmək olar:

$$Mədəniyyətin entropiyası = \frac{Sərf olunmuş ümumi enerji (iş)}{Sərf olunmuş faydalı enerji (iş)}$$

Məhsul vahidinin istehsalına sərf olunan, zamanın miqdarı ilə ölçülən *əmək məhsuldarlığı* müəyyən dərəcədə intellektual mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi və elmi nailiyyətlərin texnoloji tətbiqindən asılıdır.

Sosial-mədəni tərəqqi formulu

Dünya mədəniyyəti və sivilizasiyası tarixi belə bir qanunauyğunluq çıxarmağa imkan verir ki, ona uyğun olaraq, ölkənin sosial-mədəni tərəqqi templəri və keyfiyyəti intellektual mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi ilə düz mütənasib və cəmiyyətin cahillik səviyyəsi ilə tərs mütənasibdir.

Bu qanunauyğunluğu aşağıdakı formulla izah etmək olar:

$$S K = \frac{\text{İntellektual mədəniyyət}}{\text{Cahillik}},$$

burada SK - cəmiyyətin sosial-mədəni tərəqqi templəri və keyfiyyətidir.

Sosial-mədəni tərəqqi templərinə və keyfiyyətinə təsir edən amillər: elm, təhsil, maarif, siyasət, idarəetmə, iqtisadiyyat, mənəviyyat, hüquq, din, dəyərlər sistemi, maraqlar, fəaliyyət keyfiyyətidir.

İqtisadiyyat - mədəniyyətin sosial institutu kimi

Mədəniyyətin bütöv sosial sistem kimi elmi anlayışı, mədəniyyəti “ikinci, süni təbiət” kimi, inkişafın göstəricisi, vasitəsi və məqsədi kimi görmə - onun sosial institutlarını, o cümlədən iqtisadiyyatı yeni nəzərlə görməyə və qiymətləndirməyə imkan verir. Kulturologiya elminin nailiyyətləri sayəsində bu gün mədəniyyəti statik hadisə, iqtisadiyyat üzərində üstqurum kimi nəzərdən keçirməyə haqqımız yoxdur. İqtisadiyyat ruhi və maddi mədəniyyətin bütöv sisteminin bir hissəsidir. O, insanın həyatı tələbatlarının təmin edilməsinə yönəldilmiş ruhi istehsalın, iqtisadi elmin maddi təcəssümüdür. Sovet dövrünün təfəkkür stereotiplərindən imtina edərək, mədəniyyəti bütöv sosial sistem kimi görmə, iqtisadiyyatı əsas mədəniyyət komponentlərindən biri kimi anlamağa imkan verir. Bunun üçün iqtisadiyyatın formalaşması prosesinə insanın fəaliyyət sahəsi kimi diqqət yetirmək kifayətdir. Kulturoloji ölçmədə bu, pilləli prosesdir ki, burada - ideya, elmi tədqiqatlar, texnologiyalar, istehsal, hazır məhsul sxemi üzrə intellektual istehsalın ardıcıl olaraq maddi istehsala çevrildiyi izlənilir. Bu prosesin həyata keçirilməsi aşağıdakı resursların olmasını nəzərdə tutur: elmi biliklər, texnologiyalar, insan kapitalı, xammal, materiallar, texnika və təchizat, enerji, menecment, istehsal tikintiləri, maliyyə kapitalı (investisiyalar). Bu zaman yüksək intellektual mədəniyyətə əsaslanan rəqabət qabiliyyətli elmi biliklərin istehsalı (fundamental və tətbiqi tədqiqatlar), yüksək texnologiyaların effektivliyini, valyuta axınının səviyyəsini və ölkənin real müstəqilliyini təmin etməyə imkan verir.

İstehsalın effektivlik formulu

Maddi istehsalın effektivliyinə nail olmaq üçün ruhi mədəniyyət təyinedici rol oynayır. İstehsalın effektivliyini şərtləndirən amilləri dərk etmək üçün kulturoloji formula müraciət edək:

$$\text{İstehsalın effektivliyi} = \frac{\text{keyfiyyət}}{\text{məxariclər}}$$

İstehsalın keyfiyyətinin artması və məxariclərin azalması elmin və onunla bağlı olan yüksək texnologiyaların inkişaf səviyyəsi, təhsil, peşəkar biliklər, vərdişlər,

ümumi mədəniyyət, həmçinin istehsalat işçilərinin məsuliyyət mədəniyyəti və onların vicdanla işləmək istəyinin səviyyəsi hesabına əldə edilir. Keyfiyyətin artımı və məxariclərin azalması yekunda istehsalın effektivliyinin inkişafını təmin edir.

Kulturogenез

Kulturogenез - mədəni yeniliklərə və ya innovasiyalara, nəsillərin həyat fəaliyyəti ideyaları və vasitələrinin varisliyinə əsaslanan mədəni irsin sintezi prosesidir. Ənənəvi və yenilikçi mədəniyyət bu prosesdə mühüm rol oynayır.

Kulturogenезi yeniliklərin, innovasiya mənbələri və onların təzahür sahələrinin üç əsas tipi üzrə nəzərdən keçirmək qəbul edilmişdir.

Yeniliklərin üç əsas tipləri bunlardır:

- daxili səbəblərdən törəyən transformasiya (mutasiya);
- stimullaşdırılmış transformasiya;
- bilavasitə mənimsəmə.

İnnovasiyaların üç əsas mənbəyi bunlardır:

- konvergent inkişaf (mədəniyyətlərin uyğunluğu, yaxınlaşması);
- diffuziya (mədəniyyətlərin qarşılıqlı nüfuzu);
- mədəniyyətlərin mənşə vahidliyi.

İnnovasiyaların təzahürünün üç əsas sahəsi bunlardır:

- texnologiya;
- adi şüur mədəniyyəti;
- ideologiya.

Mədəniyyətin “Şaqulisi” və “Üfqisi”

Sosial-mədəni inkişaf proseslərini başa düşmək və effektiv idarə etmək üçün onları mədəniyyətin “şaquli” və “üfqü” prizmasından nəzərdən keçirmək çox vacibdir.

Mədəniyyətin “şaqulisi” irəliyə hərəkət enerjisini, yeni və qeyri-adini, gələcəyə yaradıcı ruhi (intellektual və mənəvi) yol açmanı simvollaşdırır. Mədəniyyətin “şaqulisinin” hərəkətverici qüvvəsi yenilikçi ruha malik, ətraf aləmin dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə motivasiya edilmiş “yaradıcı ziyalılardır”.

Məlum olduğu kimi, yeni ideya ardıcıl olaraq üç mərhələdən keçir: a) inkar etmə; b) şübhə etmə; c) təsdiq etmə. N. Borun fikrincə, yeninin ictimai şüura tətbiq edilməsi aşağıdakı psixoloji pillələrdən keçir: 1. “Bu ola bilməz”; 2. “Ola bilsin, burada nə isə var.”; 3. “Bu, şəksiz, doğrudur.” Bu üç pilləni keçdikdən sonra “şaquli” “üfqiyə” çevrilir. Lakin cəmiyyətdə mövcud olan ənənəvi təfəkkür stereotiplərinə görə, adətən yeni olan (xüsusən ənənəvi cəmiyyətlərdə) müasirləri tərəfindən la-

yiqincə qiymətləndirilmir, bəzən ona qarşısıalınmaz müqavimət göstərilir.⁹

Mədəniyyətin “üfqisi” – ziyalıların yaradıcı olmayan, nisbətən mühafizəkar hissəsi, həmçinin xalq mədəniyyəti, əsasən adi şüurun, mədəni nailiyyətlərin passiv seyrinin və istehlakının xarakterik olduğu cəmiyyətin bir hissəsidir. Mədəniyyətin “üfqisi” mədəni nailiyyətlərin zaman və məkan daxilində mənimsənilməsinin nəticəsi, kütlələr içərisində elitar mədəniyyətin yayılması, həmçinin təhsil və maarif, mədəni mübadilə və milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesinin nəticəsidir.

Mədəniyyətin “şaqlisi” və “üfqisini” mədəniyyət və sivilizasiyanın uyğun rəmzləri kimi də səciyyələndirmək olar, burada mədəniyyət – yaradıcı proses, sivilizasiya isə - onun praktik təcəssümüdür.

Mədəniyyətin “şaqlisi” və “üfqisi” problemi, ölkənin mütərəqqi inkişafının kulturoloji texnologiyası kimi, “şaqlinin” “üfqiyə” çevrilmə sürəti haqqında məsələni kəskin şəkildə qoyur. Mədəniyyətin “şaqlisinin” “üfqiyə” çevrilməsinin effektiv sosial texnologiyalarının ən parlaq nümunələrindən biri, 1867-1868-ci illərdə Yaponiyada “yuxarıdan” həyata keçirilən “Meydzi maarifçi hakimiyyəti” adını almış Meydzi mədəni inqilabdır. Bu mədəni inqilab nəticəsində, bir neçə onillik ərzində feodal-avtoritar Yaponiya yoxsul samuray ölkəsindən inkişaf etmiş zəngin bir dövlətə, artıq 1919-cu ildə dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş beş ən qabaqcıl dövlətindən biri kimi beynəlxalq tanınmaya nail oldu. Ölkədə köhnə feodal (piramidaşəkilli) sosial-siyasi sistemdən yeni - demokratik (rombşəkilli) sosial-siyasi sistemə keçid prosesi başlandı. İkinci dünya müharibəsindən sonra intensiv inkişafa malik düzgün sosial-mədəni siyasət sayəsində Yaponiyada cəmiyyətin geniş şəkildə demokratlaşdırılması həyata keçirildi, intellektual mədəniyyətin və onun inkişafı ilə əlaqədar, istehsalatda və idarəetmədə yüksək rəqabət qabiliyyətli texnologiyaların və cəmdə, cəmiyyətin sosial strukturunda orta sinfin üstünlüyünə, vətəndaşların yüksək rifahına və həyat keyfiyyətinə imkan verən prioriteti təmin edildi.

Sosial mədəniyyətin beş sistemyaradıcı komponenti

Mədəniyyəti bütöv sosial sistem kimi görmənin ən geniş yanaşmalarından biri - cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən, onu yarıdan qarşılıqlı əlaqəli komponentlər prizmasından baxılmasıdır. Onlara aiddir:

---

⁹ Qərarların razılaşdırılması və onların praktik həyata keçirilməsinə vaxtın səmərəsiz itirilməsi, dünya təcrübəsində daha elmtutumlu texnologiyaların yaranması ilə əlaqədar, proqressiv yeniliklərin aktuallığının itirilməsinə gətirib çıxara bilər. Bunun nəticəsində, sərf olunmuş maliyyə, xammal, enerji, əmək və idarəçilik resurslarının planlaşdırılmış müddətdə gözlənilən nəticələri verməyən böyük iqtisadi və siyasi itkilər baş verə bilər.

✓ Ailə və nigahın, səhiyyə, ekologiya və fiziki (cismani) mədəniyyətin təşkil edilməsi sahələrini əhatə edən - *bioloji istehsal sistemi*. Bu sistemin əsas funksiyası insan nəslinin qorunması və davam etdirilməsidir;

✓ İntellektual, emosional, estetik, hüquqi və mənəvi sahələri birləşdirən - *ruhi istehsal sistemi*. Bu sistemin funksiyası – sosial fərdlər kimi, insanların ruhi formalaşması və inkişafının təmin edilməsi, cəmiyyətin və dövlətin ruhi və maddi fəaliyyətinin elmi, etik, hüquqi, estetik, texnoloji əsaslarının yaradılmasıdır;

✓ Təbiətin dəyişdirilməsinə və insanın, cəmiyyətin və dövlətin həyat fəaliyyətini təmin edən məhsulun yaradılmasına yönəldilmiş - *maddi istehsal sistemi*;

✓ Cəmiyyətin və dövlətin formalaşdırılması və inkişafı funksiyasını yerinə yetirən, onun institutlarının həyat fəaliyyətini əlaqələndirən - *təşkiletmə və idarəetmə sistemi*;

✓ Cəmiyyətin daxili sosial strukturunu formalaşdıran və bütöv sistem kimi onun fəaliyyətini təmin edən - *ictimai münasibətlər sistemi*.

Bütün bu sistemlərin mədəniyyətin mahiyyət təcəssümü olduğunu görmək çətin deyil, ruhi mədəniyyətə əsaslanmışdır və onun inkişaf nəticələridir. Cəmdə onların hamısı yaradıcı həyat fəaliyyətinin həm prosesi, həm nəticəsi, həm üsullarını ifadə edir.

“Ruhi istehsal” sistemləri

Yaradıcı proses kimi mədəniyyətin ən mühüm funksiyası “ruhi istehsalıdır”, yəni ruhi dəyərlərin istehsalı, onların qorunması, istifadəsi və yayılmasıdır.

✓ *Ruhi dəyərlərin istehsal sistemi* gerçəkliyin mənimsənilməsi nəticələrinin dörd təcəssüm növünü birləşdirir:

- elmi idrakla və ona əsaslanan ictimai şüur və ideologiya ilə, o cümlədən din ilə və qeyri-elmi şüur və ideologiyanın digər növləri ilə bağlı olan - *konseptual-nəzəri növ*;

- müəyyən ictimai və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin dərk edilməsini və bu münasibətləri tənzimləyən mənəvi və hüquqi normaların hazırlanmasını nəzərdə tutan - *etik növ*;

- gerçəkliyin konkret-hissi (obrazlı) dərk edilməsi və əks etdirilməsini ifadə edən - *bədii-estetik növ*;

- fərdlərin adətləri, vərdisləri və şüurunu formalaşdıran, insanların gündəlik praktik həyat təcrübəsinin toplanması ilə bağlı olan - *praktik növ*.

✓ *Ruhi dəyərlərin qorunması sistemi* - mənəvi dəyərlərin qorunması, toplanması və ötürülməsini iki tip saxlanma vasitəsi ilə təmin edir:

- bəşəriyyətin yaratdığı biliklər, təsəvvürlər, vərdislərin qorundu-

ğu, xüsusi işarə sistemlərində möhkəmləndirilən, insanların canlı hafizəsini ifadə edən - *bioloji saxlanma*;

- kitabxanalar, arxivlər, muzeylər, qalereyalar, kino-, foto-, video-, fonotekalar, elektron internet-fayllar və işarə sistemlərini toplayan və sistemləşdirən digər strukturlar - *süni saxlanma*;

✓ *Ruhi dəyərlərin yayılması, istifadəsi və mənimsənilməsi sistemi*, gerçəkliyin mədəni dəyərlərdə təcəssüm olunan ruhi mənimsənilmə nəticələrinin insanlara ötürülməsini iki səviyyədə təmin edir:

- *dəyərlərin bilavasitə, qeyri-institusional, mikromühit səviyyəsində* - ailə, əmək kollektivi və digər mikrososiumlar *vasitəsi ilə ötürülməsi*;

- *institusional təhsil və tərbiyənin* məktəbəqədər uşaq müəssisələri, bütün növ və səviyyələrdən olan məktəblər, maarif müəssisələri və təşkilatlar, kütləvi kommunikasiya sistemləri – nəşriyyat, kino, radio, televiziya, video-audio vasitələri, internet *vasitəsi ilə ötürülməsi*.

Mədəni dəyərlər

Mədəni dəyərlər insanın həyat fəaliyyətini tənzimləyən və dövlət siyasətinin ideoloji əsasını təşkil edən sabit mədəni oriyentirləri ifadə edir. Ruhi həyatın müxtəlif hadisələri, amilləri və proseslərinə insanın münasibətini ifadə edən mədəni dəyərlər, həm fərdi həyat yolunu, həm də insanların qruplar halında fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən edir.

Mədəniyyətə toxunan dəyişikliklər, hər şeydən əvvəl, dəyərlər, - ideallar, etika, təhsil sistemi, sosial, istehsal və məişət normativləri, hüquq, incəsənət sahəsində, həmçinin ruhi mədəniyyətin maddi təcəssümündə baş verir.

Müxtəlif insanlar eyni mədəni dəyərlərə müxtəlif dərəcədə üstünlük verirlər. İnsanın mədəni potensialının inkişafında intellektual və humanist dəyərlər mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin nailiyyətlərinin qiymətləndirmə meyarı - hər şeydən əvvəl, ölkənin intellektual potensialı ilə müəyyən olunan həyat səviyyəsi və insana humanist münasibətdir. Avisennə (İbn-Sinaya) görə, cəmiyyətin rifahı - elmi biliklərə əsaslanan düzgün, xeyirxah siyasətlə əldə edilir.

Mədəni dəyərlər təfəkkürə, psixologiyaya, dünyagörüşünə, intellektə, motivlərə, davranışa, əxlaqa, xarakterə, təleyə *təsir göstərir*.

Mədəni dəyərlər sisteminə intellektual, mənəvi, estetik, siyasi, etno-milli, dini, bədii, hüquqi, ideoloji, maddi və digər dəyərlər *aiddir*.

Mədəni dəyərlər mədəni norma və qaydalardan onunla fərqlənir ki, birincilər üstün tutmalar xarakteri daşdığı halda, ikincilər - sosial göstəriş gücünə malikdir və normativ sənədlərlə tənzimlənən sosial zəruri fəaliyyətlər tələb edir.

Həyat fəaliyyəti prosesində, xüsusilə, sosial-mədəni mühitin dəyişməsi şəraitində, çox zaman *dəyərlərin* dialektik *yenidən qiymətləndirilməsi* baş verir. İnsanın biliklərinin və təcrübəsinin inkişafı ilə, onun mədəniyyətinin artması ilə dünyanı yeni görmə imkanı, özünün və ətraf mühitin dərk edilməsi və təkmilləşdirilməsində yeni imkanlar yaranır.

Mədəni dəyərlərin formalaşdırılması üç səviyyədə baş verir: fərdi, sosial və dövlət:

1. Dəyərli oriyentasiyalar və ideyalar, predmetlər, həyat tərzii və fəaliyyət növlərinin seçim üstünlüyü əsasında şəxsiyyətin *fərdi mədəni mühitinin formalaşdırılması*;

2. İnsanların tələbatları və qabiliyyətləri ilə şərtlənən ruhi və maddi dəyər və normalar halında ideyaların və predmetlərin yaradılması yolu ilə *cəmiyyətin mədəni mühitinin formalaşdırılması*. Bu - elmi əsərlər, fəlsəfi sistemlər, etik baxışlar, hüquqi normalar, bədii əsərlər, istehsal avadanlığı, məişət əşyaları və mədəniyyət və sivilisasiyanın digər komponentləridir;

3. *Dövlətin strateji cəhətdən mühüm*, sosial-mədəni tərəqqi və cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin edən, millətin və bəşəriyyətin ən əhəmiyyətli elmi, mənəvi və texnoloji nailiyyətlərini özündə toplayan *mədəni dəyərlərinin yaradılması*.

Mədəni dəyərlərin iyerarxiyası: çox zaman ümumbəşəri ilə üst-üstə düşən *ümumsosial* (ümuməhəmiyyətli); müəyyən siniflərin maraqları ilə üst-üstə düşən və sinfi ideologiyanın əsasını təşkil edən *sinfi*; mədəniyyət sahəsində bəzi sosial-tipik üstünlükləri əks etdirən *lokal-grup* (ailə daxil olmaqla); ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin ətraf sosial mühitdən seçdikləri və ya onlar tərəfindən yaradılan fərdi ideya və predmetləri əks etdirən *fərdi-şəxsi* dəyərləri əhatə edir.

Ümumsosial dəyərlər özündə həm ümumbəşəri, həm də milli mədəni dəyərləri birləşdirə bilər. Ümumbəşəri dəyərlər – həyat və məhəbbət, humanizm, insan ləyaqəti və insan həmrəyliyi, azadlıq və bərabərlik dəyərləridir. *Mədəniyyətin milli (etnik) xarakteristikasına aiddir*: işarə sistemi (dil); ruhi və maddi dəyərlər sistemi; həyat tərzii – adətlər, ənənələr, məişət; milli geyim; milli mətbəx; milli bayramlar; etiqad, dini əqidələr; milli psixologiya; milli xarakter; milli özünüdərk; milli mentalitet; əxlaq; ənənəvi davranış normativləri; milli dünyagörüşü; milli ideologiya; sosial etika; gerçəkliyin ruhi mənimsənilməsində toplanmış təcrübə; milli incəsənət; milli folklor; mədəni irs. Milli özünəməxsusluğu ilə intellektual, etik, hüquqi, estetik, sahibkarlıq mədəniyyəti, idarəetmə mədəniyyəti və s. fərqlənə bilər.

Etik mədəniyyət

Etik mədəniyyət (Yunan dilindən tərcüməsi əxlaq, xarakter, adət mənasını verir) cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafı və dövlətin təhlükəsizliyinin mühüm

şərtidir. Etik mədəniyyətin əsasında insanların tələbatları, maraqları, bilikləri və xarakteri ilə şərtlənən dəyərlər sistemi durur. *Etik mədəniyyət* - şüurun və biliyin məcmusunu, lazımi olanın dərk edilməsini, dəyərlər sistemini, əxlaqi davranış və münasibətləri, insanların mənəvi həyatını və fəaliyyətini ifadə edir. Bu, nailiyyətlərin səviyyəsi və mənəvi inkişafda insanın və cəmiyyətin keyfiyyəti, həmçinin əsas etibarilə: vətəndaşların anadangəlmə keyfiyyətləri, təhsili və tərbiyəsindən, bütövlükdə cəmiyyətin maddi rifah halından asılı olan ictimai şüur formasıdır. Etik mədəniyyət - ictimai quruluşun, rəsmi ideologiyanın, sinfi maraqların və dəyərlərin maddi və sosial-siyasi həyat şəraitinin dəyişməsindən asılı olaraq, məkan və zaman daxilində dəyişən təfəkkürün və davranışın mütəhərrik kateqoriyasıdır. O, bir çox nəsillərin dini və kübarlıq təcrübəsini, insanların tarixi tələbatlarını və həyati maraqlarını, mənəvi inkişafını müəyyənləşdirən və tənzimləyən obyektiv qanunauyğunluqları əks etdirir. Etik mədəniyyət quldurluq, feodalizm, kapitalizm, sosializm cəmiyyətlərində ayrı-ayrı *sosium* və fərdlər üçün müxtəlifdir.

Elm kimi etikanın vəzifəsi - insanların əxlaqi cəhətdən təkmilləşdirilməsinə, Xeyirin və Şərin düzgün dərk edilməsinə, şəxsiyyətin mənəvi seçiminin müəyyənləşdirilməsinə kömək edən, insanın və cəmiyyətin mənəviyyat problemlərinin öyrənilməsidir. Etika gerçəklik haqqında düzgün təfəkkür və təsəvvürlərin, onlarla şərtlənən, həyatda və fəaliyyətdə müsbət nəticələrə nail olmağa imkan verən düzgün məqsədlər və hərəkətlərin formalaşmasına kömək edir.

Etik mədəniyyətin dünyagörüşü dəyəri ondan ibarətdir ki, o, lazımi olan haqqında, insanın nəsibi və həyatının mənəsi, ailədə, kollektivdə və cəmiyyətdə əxlaq prinsipləri və davranış normaları haqqında aksioloji ideyaları formalaşdırır. Xeyirin və Şərin qiymətləndirilmə meyarları kontekstində “necə hərəkət etməli” sualına cavab verərkən, bəzi nəzəriyyələr insan təbiətini lazımcı qiymətləndirməyərək, əxlaqın sosial xarakterindən, digərləri - əxlaqın ictimai şüur forması olduğunu unudaraq, “insan təbiətinin” dəyişməzliyindən çıxış edirlər. Etikanı fərdlərin xoş məramı, tələbatları və meylləri arasında harmoniyaya nail olma vasitəsi kimi nəzərdən keçirən Kant, mənəviyyatın qorunması üçün allahın varlığının və ruhun ölməzliyinin qəbul edilməsini zəruri sayırdı.

Etika həm dini, həm də dünyəvi xarakterə malik ola bilər. Dini etika ilahi qaydalarla şərtlənən yüksək aprior prinsiplərə əsaslanmışdır. Dünyəvi etika - tarixi hadisədir, insanların sosial mənşəyindən, möminlik dərəcəsiyindən, sinfi, qrup və şəxsi maraqlarından, həyat tərzini və dəyərlər sistemindən asılıdır.

Mahiyyət etibarilə *etika - əxlaq haqqında*, onun mənşəyi və inkişafı, insanın davranış qaydaları və normaları, ailəyə, bir-birinə, cəmiyyətə, vətənə, dövlətə, bəşəriyyətə qarşı münasibətdə onların vəzifələri *haqqında təlimdir*. Onu iki əsas ölçüdə nəzərdən keçirmək qəbul olunur: insanın müəyyən davranış nor-

ma və qaydalar kodeksini ifadə edən normativ etika kimi və əxlaqın fəlsəfi nəzəriyyəsini ifadə edən metaetika kimi. Bütün şəraitlər üçün vacib olan, əbədi həqiqətlər məcmusu kimi *əxlaq tarixən belə əlaqələndirildi*:

- *Antik cəmiyyətdə* - insanların ruhi və cismani həzzə təbii can atmaları ilə (Epikur); hissən qavranılmaz “rıfah” ideyası ilə (Platon); təlim və adətlə şərtlənən “intellektual” və iradəyə əsaslanan “vətəndaş xeyirxahlığı” ilə (Aristotel).
- *Feodal cəmiyyətində* - allaha məhəbbət və ilahi iradə ilə.
- *İntibah və Maarifçilik dövründə* - insanın və insan şüurunun başlıca dəyər kimi qəbul edilməsi ilə.
- *Burjua cəmiyyətində* - azadlıq və bərabərlik ideyaları ilə.
- *Sosialist cəmiyyətində* - sosial ədalət ideyaları ilə.
- *Kapitalist (demokratik) cəmiyyətində* - insan iradəsinin müstəqilliyi ideyaları ilə.

Peşəkar etika

Peşəkar etika - əmək fəaliyyəti prosesində insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin mənəvi xarakterini təmin edən davranış kodeksidir. Peşəkar etikada öz peşə borcunu vicdanla yerinə yetirməsi və insanlara vicdanla xidmət etməsinə görə cəmiyyət qarşısında mütəxəssisin mənəvi, sosial və siyasi məsuliyyət hissi təcəssüm olunmuşdur.

Peşəkar etika - ruhi mədəniyyətin, cəmiyyətin sosial-mədəni həyatına daha çox təsir göstərən sahələri ilə bağlı davranış normalarından irəli gələn xüsusi mənəvi məsuliyyət və borcda zəruriliklə şərtlənir. Bu, pedaqoji, elmi, tibbi, hüquq, idarəetmə, bədii, jurnalist, parlament və insanın inkişafında və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində aparıcı rol oynayan digər fəaliyyət növlərinə də aiddir. *Məsələn, siyasətçi və məmurun peşəkar etikası* qanunun ruhuna və hər hərfinə sadıqlıyı, vətənin milli maraqlarına xidməti, dövlətin nüfuzunun möhkəmləndirilməsini, sosial tərəqqinin, ölkə vətəndaşlarının həyat keyfiyyəti və təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. O, hadisələr, proseslər, faktlar və insanlar haqqında informasiyanın obyektivliyinə, həmçinin ölkə rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilən siyasi və inzibati qərarların sosial nəticələrinə görə, ona bərabər qəbul edilən qərarların əsasını təşkil edən şərhə görə məsuliyyəti nəzərdə tutur. *Bürokratların peşəkar etikası*, həmçinin dövlət qulluqçularının fəaliyyətini, “şaqlı” və “üfqü” xidmət əlaqələrini, müxtəlif strukturlar, bölmələr, ayrı-ayrı məmurlar, rəhbərlər və tabeçilikdə olanlar, müxtəlif dərəcələr və ixtisas nümayəndələri arasında qarşılıqlı təsirin nizamlanmasını təmin edən mənəvi münasibətləri daxil edir.

Məsuliyyət mədəniyyəti

İnsan münasibətlərinin formalaşmasında, müxtəlif mədəniyyət və xarakterlərin qarşılıqlı təsirində şəxsiyyətin ümumi mədəniyyəti ilə şərtlənən *məsuliyyət mədəniyyəti* mühüm rol oynayır. Məsuliyyət – siyasi, vətəndaş, sosial, iqtisadi, milli, dini və s. ola bilər. Məsuliyyətli insan öz fikirlərinə, hərəkətlərinə və işlərinə şüuru ilə mütləq nəzarət edir. Hər bir insan üçün ən mühüm olan sosial məsuliyyətdir. *Sosial məsuliyyət*, etikanın *öz-özünə qiymət vermək* tələbləri, borc hissi və başqa insanlara, kollektivin, cəmiyyətin və ya dövlətin maraqlarına münasibətdə şəxsiyyətin qərarlarını və fəaliyyətini nizamlamaq məqsədini daşıyır. İnsanın məsuliyyəti, həmçinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş mədəni dəyərlər və ictimai faydalı nailiyyətlərin əhəmiyyəti baxımından, fərdlər, kollektiv və ya cəmiyyət tərəfindən onun davranışı, prinsipləri, meyarları və fəaliyyət nəticələrinin *qiymətləndirilməsi* imkanından asılı olaraq formalaşır. Məsuliyyət mədəniyyəti kollektivdə insanların davranışını və fəaliyyətini nizamlayan müəyyən qarşılıqlı münasibətləri saxlamaq imkanı verir. Bu münasibətlər həm etik, həm də hüquqi xarakter daşıya bilər.

Məsuliyyət mədəniyyəti idarəetmə mədəniyyətinin ən mühüm göstəricilərindən biridir. Dövlət idarəçiliyi sistemində məsuliyyətin yüksək əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, yüksək səlahiyyətlərə və imkanlara malik, siyasi və ya inzibati qərarlar qəbul edən *rəhbərlərin fərdi mədəniyyəti*, ayrı-ayrı insanların taleyinə, cəmiyyətin inkişafına və dövlətin təhlükəsizliyinə böyük və uzunmüddətli təsir göstərən amildir. Rəhbərlər idarəetmənin inkişafında əldən buraxılmış imkanların, istifadə edilməyən ehtiyatların və vəsaitlərin, cəmiyyətə və dövlətə vurduqları, düzəldilməsi mümkün olmayan zərərin həm siyasi, həm də mənəvi məsuliyyətini bütün tamlığı ilə daşmalıdırlar. Bununla yanaşı kollegial orqanlarda da *verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsinə görə fərdi məsuliyyət* müəyyən edilməlidir, hər kəs məhz öz işlərinə görə cavab verməlidir. Məsuliyyətli siyasi iş olan dövlət idarəçiliyi prosesini yalnız etik mədəniyyət prinsipləri və normalarının və ölkənin mövcud qanunlarının şüurlu olaraq pozulmasına yol verməyən ləyaqətli insanlar apara bilər. Dövlət idarəçiliyi üzrə tanınmış mütəxəssis olan prof. Q.V.Atamançuk siyasi, peşə və mənəvi məsuliyyət kontekstində Rusiyada dövlət idarəçiliyinin vəziyyətini tənqidi təhlil edərək qeyd edir ki, "... hakimiyyətə can atan siyasətçiləri və siyasət üçün həqiqətən hazırlıqlı olan insanları fərqləndirməyi öyrənmək lazımdır və müvafiq surətdə siyasi məsuliyyət mexanizmlərini və prosedurlarını hazırlamaq lazımdır ... yalnız *tarixi kateqoriyalarla hiss edən və düşünən insan*, mühüm dövlət vəzifələrini tuta bilər və onların imkanlarına söykənərək ictimai inkişafa yardım edə bilər".

Hüquq mədəniyyəti

Mədəni insanın əsas keyfiyyətlərindən biri - mütəşəkkillik, *şəxsiyyətin hüquq mədəniyyətinin* müəyyən səviyyəsini, onun qaydaya, intizama, hüquqa, məsuliyyətə, qanunun aliliyinə tərəfdarlığını nəzərdə tutur. *Şəxsiyyətin hüquq mədəniyyətinin səviyyəsi üç əsas:* hüquqi biliklər və yuridik informasiya səviyyəsi ilə şərtlənən *intellektual*; hüquqi əqidələrdə təcəssüm olunan *emosional-psixoloji*; biliklərə, əqidələrə və mövcud qanunlara əsaslanan, davranışda əks olunan *davranış göstərici ilə ölçülür*.

Hüquq - cəmiyyət mədəniyyətinin ən mühüm sosial institutlarından biridir. O, şəxsi və ictimai həyat fəaliyyətinin qaydaya salınmasında insanların iradə, maraq və tələbatları ilə əlaqədardır. Hüquq özündə sosial ədalətə can atma və ümidi, öz hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsini, zəmanətli əməyin təmin edilməsini, sabit və təhlükəsiz həyatı təcəssüm etdirir. Müasir demokratik dövlətdə hüquq insanın şüuru, davranışı, fəaliyyəti, sosial münasibətlərinin ayrılmaz hissəsidir. Hüquq düşüncəsində və ya dövlət hakimiyyəti aktı və yuridik qüvvəyə malik olan qanunda ifadə olunmasından asılı olmayaraq, *hüquq insanlar arasında*, onların cəmiyyətə mənsub olduqlarını təsdiqləyən və onların həmrəyliyinə və əməkdaşlığına kömək edən *əlaqələndirici həlqədir*.

Hüquq mədəniyyəti – insanların cəmiyyətdəki həyat fəaliyyətinin sosial-hüquqi nizamlama funksiyasını yerinə yetirən normalar, dəyərlər, yuridik institutlar, proseslər və formaların məcmusudur. O, azadlığın, hüquqların və məsuliyyətin vəhdətini, sosial müdafiəni və insan ləyaqətinə hörməti təmin edir. *Cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti* özündə ümumbəşəri və milli dəyərləri ifadə edən ümumi sosial mədəniyyətin bir hissəsidir. O, şəxsiyyətin keyfiyyətli hüquqi vəziyyətini, həmçinin cəmiyyətin və dövlətin təşkil edilmə səviyyəsini əks etdirir. Hüquq mədəniyyəti və etik mədəniyyət bir medalın iki tərəfi kimi, şəxsiyyətlərarası, ictimai və beynəlxalq münasibətlərdə çox böyük rol oynayır. *Hüquq* bu və ya digər davranış normalarını təyin edir və dövlət idarəçiliyinin əsasıdır, *axlaq* isə insanın vicdanı ilə nəzarət edilən mənəvi seçimi müəyyən edir.

Hüquq mədəniyyəti qanunların müvafiq keyfiyyətini, sosial hüquq qaydasının stabilliyini, vətəndaşların dövlət və cəmiyyət qarşısında öz hüquq və vəzifələrini bilmələrini, xalqın dəyər təsisatı kimi, onların qayda-qanuna hörmətini, savadlı və yuridik cəhətdən əsaslanmış tərzdə danışmaq qabiliyyətini *nəzərdə tutur*. O, həmçinin azadlığı, digər insanlara hörməti, öz sözləri, əməlləri və üzərinə götürdüyü öhdəliklərə görə şəxsi məsuliyyəti, insanlarda qanunilik və ədalət hissinin tərbiyə edilməsini də nəzərdə tutur. Bu prosesdə peşəkar hüquq təhsili ilə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələri və bədii ədəbiyyat da əhəmiyyətli rol oynayır.

Cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin əsas komponentləri bunlardır: dövlət qanunlarını ifadə edən normalar sistemi olan hüquq; hüquqla nizamlanan ictimai münasibətlər sistemi olan hüquqi münasibətlər; hüquqi nəzarəti, hüququn nizamlanmasını və icrasını təmin edən dövlət orqanları və ictimai təşkilatlar sistemi olan hüquq idarələri; hüquqi fəaliyyətin ruhi əksetmə sistemi olan hüquqi şüur; həm qanunauyğun, həm də qanuna zidd hüquqi davranış; qanunyaradıcı fəaliyyət; hüquq elmi; hüquqa uyğun fəaliyyət; qanunilik; hüquq qaydası.

Cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti səviyyəsinin ənənəvi göstəriciləri bunlardır: qanunvericiliyin sosial əsaslandırılması, normativ aktların məzmununun xalqın milli mədəniyyət ənənələrinə, psixologiyasına, milli xarakter və ideallarına, həmçinin cəmiyyətin inkişaf tələbatlarına, dünya inkişafının mütərəqqi nailiyyətləri, qanunauyğunluqları və tendensiyalarına uyğunluğu; qanunların reallaşdırılmasının hüquqi mexanizminin tədqiqini, hüquqi termin və təriflərin aydınlığını, boşluqların olmamasını, qanunun mənası və hər hərfinin, onların sərbəst şərhini istisna edən bütövlüyünü nəzərdə tutan, qanunvericiliyin mükəmməlliyi; mövcud qanunların təyinatının real gözlənilən sosial nəticələrə uyğunluğu, qanunların real icrasına əhəlinin şüurlu hazırlığını nəzərdə tutan, qanunvericilik effekti.

Demokratik ölkələrdə dövlət və hüquqi münasibətlərdə hüquq prioritetdir. Qanunun üstünlüyü hamı üçün, ilk növbədə dövlət orqanları üçün əsas prinsipdir. Hüquq, yuridik normalar şəxsiyyətin yüksək hüquqi statusunun, insanın ayrılmaz hüquqlarının yerinə yetirilməsinin, dövlət və sosial idarəçiliyin demokratik metodlarının zəminidir. Demokratik ölkələrdə *hüquq mədəniyyətinin əlamətlərinə*, hüquqi münasibətlərdə olan subyektlərin hüquq və vəzifələrinin ekvivalentliyi və tarazlığı kimi, bərabərliyi, azadlığı və ədaləti aid edirlər.

Demokratik cəmiyyətdə *hüquq mədəniyyətinin effektivliyi* aşağıdakı şərtlərdən asılıdır:

- ❖ Hakimiyyətin müxtəlif şaxələrinin qarşılıqlı nəzarətini nəzərdə tutan demokratik sistemin olması ilə;
- ❖ Hakimiyyət və cəmiyyət arasındakı münasibətləri nizamlayan və aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirən ombudsman institutunun olması ilə:
  - vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi, şikayətlərinə və ərizələrinə baxılması;
  - illik və xüsusi məruzələrin hazırlanması;
  - insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə yardım;
  - hüquqi maarif və vətəndaş təhsilinin inkişafına yardım.

Demokratiya dəyərlərinə və prinsiplərinə əsaslanan effektiv sosial və dövlət

idarəçiliyini təmin edən *hüquqi, etik və idarəçilik vəzifələri* arasında aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- ✓ vətəndaşları və qanunun aliliyini təmin etməyə iqtidarı olan vəzifəli şəxslər tərəfindən qanunvericiliyin və qanunların icra mədəniyyətinin müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi;
- ✓ baza siyasi və inzibati sənədlərin şəffaflığı və idarəetmə sistemində onlardan düzgün istifadə edilməsi;
- ✓ vətəndaşların hüquqlarının ədalətli müdafiəsi, vəzifəli şəxslər tərəfindən hakimiyyətdən sui-istifadənin, proteksionizm, monopolizm və korrupsiya hallarının aradan qaldırılması, bölgü münasibətləri mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi;
- ✓ ölkə vətəndaşları, həmçinin dövlət strukturları və vətəndaşlar arasındakı ziddiyyətlərin, münaqişələrin və mübahisələrin ombudsman institutunun köməyi ilə yüksək hüquqi və etik tənzimlənməsi;
- ✓ dövlət quruculuğu və idarəçiliyi prosesləri effektivliyinin ictimai monitoring proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması;
- ✓ demokratiya, sülh və vətəndaş cəmiyyəti mədəniyyəti, hüquqi, etik, idarəetmə, istehsal, məişət və gender mədəniyyəti problemləri üzrə məmurlar və əhali üçün daim fəaliyyət göstərən kulturoloji maarifin təşkil edilməsi.

Bütövlükdə cəmiyyət mədəniyyəti kimi, *hüquq mədəniyyəti də*, qiymətləndirmə prinsipləri və meyarlarından asılı olaraq, *yüksək, orta və aşağı hüquq mədəniyyəti kimi interpretasiya edilə bilər*. Yüksək hüquq mədəniyyəti - hüququn, ədalətin və hüquqi qanunların faydalılığının məntiqə uyğunluğunu və labüdlüyünü dərk etməyə, hüquqi biliklərin əqidəyə çevrilməsinə səbəb olur. *Hüquqi intizam* vətəndaşların hüquqi əqidəsi ilə rəsmi hüquq normalarının eyniliyini tələb edir.

Cəmiyyətin hüquqi sistemi, bir çox cəhətdən siyasi-hüquqi firkin və hüquq elminin yaradıcı nailiyyətlərinin inkişaf səviyyəsindən, daxili və xarici tələbatlara uyğun dəyişən dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin, həmçinin əhəlinin hüquqi təhsili və maarifinin səviyyəsindən asılıdır.

Siyasi mədəniyyət

Müasir kulturologiyanın elmi maraq obyektlərindən biri cəmiyyətin və dövlətin siyasi mədəniyyətidir. Sistemli kulturoloji təhlilin görüş dairəsinə elmi biliklər və metodlar, dövlət quruculuğu və idarəçiliyinin təcrübə və texnologiyaları, siyasi həyatı nizamlayan və dövlət hakimiyyətinin effektiv fəaliyyətini təmin edən institutlar sisteminin fəaliyyəti, dövlət müəssisələri, siyasi partiyalar və ictimai təşkilatların fəaliyyətinə toxunan ziddiyyətlər və dəyişikliklər daxildir.

Siyasi mədəniyyət - müəyyən məqsədlərə nail olma maraqlarında sosial qruplar, millətlər və dövlətlər arasında münasibətlərin nizamlanmasına yönəldilmiş *xüsusi elmi biliklər, texnologiyalar və fəaliyyətdir*. O, vətəndaşların siyasi biliyi, bacarığı, mütəşəkkilliyi, etikası, fəaliyyəti və hərəkətlərinin qiymətləndirmə keyfiyyəti, səviyyəsi və xarakterini, həmçinin siyasi münasibətləri və siyasi həyatı nizamlayan siyasi dəyərlər, normalar və ənənələrin məcmusunu *əks etdirir*. *Siyasi mədəniyyət*, mühüm sosial-siyasi funksiyaları yerinə yetirən dövlət, konstitusiya, ölkə qanunları, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar kimi və permanent inkişaf etmiş institutların fəaliyyətində *ifadə olunur*. Onun əlavə sahəsi həm də millətlər, etnoslar, dini konfessiyalar, “maraq qrupları”, beynəlxalq cəmiyyətdir.

Dövlət institutlarını, siyasi partiya və ictimai təşkilatları daxil edən *cəmiyyətin siyasi sistemi*, dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətini təmin edir və ölkənin siyasi həyatını tənzimləyir. *Cəmiyyətin siyasi mədəniyyəti* - Dövlət Konstitusiyası və milli qanunvericilikdə möhkəmləndirilmiş hüquq normaları çərçivəsində, həmçinin milli və ümumbəşəri mədəniyyətin dəyərlər sisteminə, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq hüquqi aktlara uyğun olaraq inkişaf edir. *Siyasi mədəniyyət* onun daşıyıcıları rolunda çıxış edən insanların siyasi tələbatları və maraqlarının, onların siyasi hakimiyyətin mövcud mexanizminə münasibətinin ümumiliyini *nəzərdə tutur*. *Cəmiyyətin siyasi mədəniyyəti əsasən ümummədəni keyfiyyətlərlə*, cəmiyyət və dövlət qarşısında duran vəzifələrin həllində *vətəndaşların* siyasi mövqeyi, təşəbbüsü və fəallığı, müstəqilliyi, məsuliyyəti və mobilliyi ilə, onların öz davranışını könüllü olaraq demokratik dövlətin siyasi norma və institutlarına tabe etmə bacarığı və arzusu ilə *müəyyən edilir*. *Siyasi xarakterli insan münasibətlərinin əsasında* fərdi, ictimai, milli, dövlət, partiya, kommersiya, iqtisadi, dini, qrup və digər *maraqlar* durur.

Dövlətin siyasi mədəniyyəti, dövlət hakimiyyətinin yerinə yetirilməsinin sabitliyi və effektivliyinin, qanunvericiliyin və dövlət idarəetmə aparatının davamlı olaraq təkmilləşdirilməsinin, düzgün siyasi qərarların qəbulu və onların cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə vaxtında tətbiqinin, xalqın özünüidarə mədəniyyətinin inkişafı, cəmiyyətin davamlı inkişafı, təhlükəsizliyi və tərəqqisinin təminatçısı olan dövlətin möhkəmləndirilməsini *nəzərdə tutur*. *Onun əsas problemi* dövlət quruculuğu və idarəçiliyi məqsədlərinin, fəaliyyət məzmununun, elmi və ideoloji əsaslarının, forma və texnologiyalarının təyin edilməsi, daxili və xarici siyasətin, xarici ölkələrlə beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan dövlət hakimiyyətinin təşkil edilməsidir. Cəmiyyətin inkişaf tələblərinə, daxili və xarici dəyişikliklərə, dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının çağırışlarına uyğun olaraq, *demokratik dövlət*, vətəndaşların, milli maraqların təmininə yönəldilmiş, dövlət quruculuğu və idarəçiliyi proseslərinə geniş surətdə cəlb edilməsini, dövlət

və ictimai işlərin idarə edilməsində həmkarlar ittifaqları və qeyri-hökumət təşkilatlarının rolunun artırılmasını *nəzərdə tutur*.

Dövlətin siyasi institutlarının əsas funksiyaları bunlardır: tərbiyəvi, tənzimləyici və qoruyucu. Tərbiyəvi funksiya - dövlət və sosial idarəetmə prosesində iştirak edən vətəndaşların siyasi mədəniyyət və siyasi şüurunun, səriştəliliyinin lazımı səviyyəsinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. *Tənzimləyici funksiya* - idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə monitoring yolu ilə vətəndaşların siyasi prosesə pozitiv təsirinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. *Qoruyucu funksiya* - cəmiyyət tərəfindən müdafiə olunan dövlət quruluşunun siyasi dəyərlərinin qorunmasını nəzərdə tutur.

Demokratik dövlətin siyasi mədəniyyətinin mühüm vəzifəsi - cəmiyyətin rifahı və həyat keyfiyyətinin əsası olan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafı, habelə ölkədə idarəetmə, hüquq, etik, intellektual və informasiya mədəniyyətinin qabaqlayıcı inkişafının təmin edilməsidir. *Siyasi demokratiya mədəniyyətinin effektivliyinə* - siyasətdə kortəbii, idarə olunmayan proseslərin və müvəffəqiyyətsizliyin güclənməsinə səbəb olan bürokratizm, avtoritar idarəetmə üslubu, volyuntarizm, favoritizm, təmtəraqlılıq, qeyri-mütəşəkkillik, boşboğazlıq, təkəbbür, özbaşnalıq və avanturizm kimi amillər *neqativ təsir göstərir*.

Mədəniyyətin yaradıcıları

Mədəniyyətin formalaşdırılması və inkişafı prosesində xüsusi rol onun yaradıcılarına – yüksək şüur, istedad, humanizm daşıyıcıları, həyat fəaliyyəti, ənənələr və ictimai münasibətlər mədəniyyətinin yeni sahələrinin təşəbbüsçüləri və qanunvericilərinə, alimlərə, müəllimlərə, mütəxəssislərə, incəsənət xadimlərinə, ruhi və maddi istehsal təşkilatçılarına, siyasi, hüquqi, dini təlimlərin yaradıcılarına, şəhər və dövlətlərin əsasını qoyanlara, idarəetmə sistemləri və modellərinin, daxili siyasət və beynəlxalq münasibətlərin mütərəqqi sistemlərinin “memarları” və “inşaatçılarına” məxsusdur.

Mədəni yaradıcılığın subyektləri kimi həm ziyalıların ayrı-ayrı nümayəndələri və ya onların kollektivləri, həm də bütövlükdə xalq kütlələri çıxış edirlər. Cəmiyyətin ruhi mədəniyyətinin yaradılması mexanizmi iki “təbəqənin” qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır – xalqın adi şüuru (“aşağı təbəqə”) və ziyalılar tərəfindən (“yuxarı təbəqə”) həyata keçirilən peşəkar “ruhi istehsal”. Xalqın adi şüuru dilləri, həmçinin onun maraqlarını və tələbatlarını, dəyərli oriyentasiyalarını, əxlaq normalarını, baxışlarını və ideallarını ifadə edən, elmi nəzəriyyələri, bədii surətləri və ideoloji doktrinaları qidalandıran zəmin yaradır. Yaradıcı proses olan *mədəniyyətin inkişafının başlıca hərəkətverici qüvvəsi* - intellektual, texnoloji, idarə, hüquqi, etik və bədii mədəniyyətin daşıyıcıları - ziyalılardır.

Elitar mədəniyyət

Hər bir ölkənin mədəniyyəti şərti olaraq, kütləvi və elitar mədəniyyətə bölünür. *Elitar mədəniyyət* – ruhi aristokratlıqla xarakterizə edilən ziyalı və digər imtiyazlı qrupların seçilmiş nümayəndələrinin mədəniyyətidir. *Mədəni elita*:

📖 Ruhi dəyərlər və yüksək etik, estetik, intellektual və dini mədəniyyət normaları ilə birləşən ziyalı nümayəndələri;

📖 Ruhi mədəniyyətin seçilmiş, imtiyazlı yaradıcıları və ekspertləri, sosial-mədəni tərəqqinin başlıca hərəkətverici qüvvəsi missiyasını yerinə yetirən, xüsusi elmi biliklərə sahib olanlar;

📖 Mədəniyyətin böhran vəziyyətinin aradan qaldırılmasına daxilən motivasiya edilmiş və ictimai tərəqqiyə səbəb olan, öz dövrünü qabaqlayan modernistlər;

📖 Çox zaman cəmiyyətin sosial və siyasi tələbləri çərçivəsindən çıxan, xüsusi özünütənzimləmə mexanizmlərini və həyat fəaliyyətinin dəyər-məna meyarlarını yaradan, yeni ənənələrin təşəbbüsçüləri və “böyük üslub” paradiqlərinin yaradıcılarıdır.

Elitar mədəniyyətin mənbəyi və institutları: elmi müəssisələr, ali məktəblər, dini idarələr, mason lojaları, fəlsəfi yığıncaqlar, mədəni cəmiyyətlər və assosiasiyalar, ədəbi-bədii strukturlar, yaradıcı ittifaqlar və fondlar, elmi məktəblər, parlament yığıncaqları, ictimai-siyasi birliklər və s.-dir.

Kütləvi mədəniyyət

Kütləvi mədəniyyət – KİV-nin köməyi ilə yayılan, başlıca olaraq əyləncə, istehlak və kommersion xarakteri daşıyan, kütləvi istehlakçıya istiqamətlənən mədəniyyət növüdür. Kütləvi mədəniyyət istehlakçının adi tərəkürünə və sadə zövqünə hesablanan ruhi və maddi dəyərlərin yayılmasına təsir göstərir. Kütləvi mədəniyyətin mahiyyəti şəxsləşdirilmiş inkulturasiyadan, yəni, dünyagörüşü və davranış normalarının öyrədən şəxsi təcrübəsinin öyrənənə ötürmə yolu ilə translyasiyası, - insanların kütləvi akkulturasiyası, yəni elitar mədəniyyət nailiyyətlərinin adi mədəniyyət dilinə çevrilməsi və cəmiyyətdə onların kütləvi tirajlanması ilə şərtlənir.

Sosial mədəniyyət tipi olan kütləvi mədəniyyət - Yeni dövrdə urbanizasiya və sənayeləşdirmə, silki cəmiyyətlərin milli cəmiyyətlərə transformasiyası, əhalinin ümumi savadlılığının təşəkkülü, sənayeyə qədərki adi ənənəvi mədəniyyət tipinin bir çox formalarının tənəzzülü, texniki tirajlanma vasitələrinin inkişafı və informasiyanın ötürülməsi prosesində tamamilə formalaşmışdır. Kütləvi mədəniyyətin müasir inkişaf mərhələsi informasiya texnologiyalarının intensiv inkişafı və onun, informasiya “istehsalçısı” maraqlarında kütləvi istehlakçının şüurunun effektiv mani-

pulyasiya alətinə çevrilməsi ilə bağlıdır. XX əsrin ikinci yarısında sosial-mədəni modernləşmə və sənaye cəmiyyətindən postsənaye (informasiya) cəmiyyətinə keçid şəraitində, kütləvi mədəniyyət müasir xalqların həyatında xüsusi yer tutmuşdur.

L.A. Uaytın mədəniyyət konsepsiyası

Müstəqil elm kimi kulturologiyanın *formalaşması* XX əsrin ortalarından başlamışdır. Ondan əvvəl - insanı və insan dünyasını tədqiq edən *antropologiya*nın, sonra isə XIX əsrin sonunda solumun öyrənilməsi nəticəsində yaranan *sosiologiya*nın daha erkən nailiyyətləri olmuşdur. Buna məkan və zaman daxilində öz xüsusi fəaliyyətinə və inkişaf qanunauyğunluqlarına malik bütöv sistem kimi, bəşər mədəniyyəti haqqında formalaşan təsəvvürlər də yardım etmişdir.

Mədəniyyət haqqında elm olan kulturologiyanın banisi, haqlı olaraq Amerika antropoloqu *Lesli Alvin Uayt* hesab edilir. Uaytın 1949-cu ildə çapdan çıxmış "Mədəniyyət haqqında elm" kitabı mədəniyyət və onun qeyri-məhdud dəyişdirici imkanları haqqında təsəvvürlərin inkişafında keyfiyyətə yeni, inqilabi səviyyə idi. O, ictimai elmlərin inkişafına, humanitar biliklərin yeni ənənələrinin təşəkkülünə ciddi töhfə idi.

Uayt *mədəniyyətin enerji konsepsiyasını yaratdı* ki, bu konsepsiyaya görə, fenomenlərin müəyyən qaydası olan mədəniyyət öz xüsusi prinsiplərinə və qanunlarına əsaslanaraq təsvir edilə bilər. Mədəni elementlərin və ya bütövlükdə mədəni sistemlərin qarşılıqlı təsir prinsiplərini təhlil edərək o, *mədəni fenomenlər və sistemlər qanununu ifadə etdi ki, buna uyğun olaraq, insanın mədəniyyəti müxtəlif mədəni ənənələrin vəhdəti kimi inrpretasiya edilir*. Bu, insanın mədəniyyətinin əsas tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını izləməyə imkan verir.

Mədəniyyəti bütöv, mütəşəkkil və inteqrasiya olunmuş sistem kimi nəzərdən keçirərək, Uayt onun qarşılıqlı təsirin qeyri-bərabər qüvvələri ilə bağlı olan, bir-birindən asılı *üç altsistemini ayırır: texnoloji, sosial və ideoloji*.

•*Texnoloji altsistem* (ilkin, əsas, baza) insanın ətraf aləmə uyğunlaşması ilə şərtlənir. Buraya - istehsal vasitələri, mövcudluq vasitələri, evlər tikmək üçün materiallar, hücum və müdafiə üçün vasitələr və s. daxildir.

• *İdeoloji altsistemə* - ideyalar, biliklər və etiqadlar daxildir.

• *Sosial altsistemə* - kollektiv davranış tipləri daxildir.

Mədəniyyətin yüksəlişinin və inkişafının dərk edilməsi üçün açar olan *texnoloji* subsistemin fəaliyyəti dinamikdir və *enerji sərfi ilə bağlıdır, bunun sayəsində mədəniyyət, materiya və enerji anlayışlarını nəzərə alaraq təsvir etmək* olar. Uayta görə, *həyat tələbatlarının təmin edilməsi ilə bağlı mədəniyyətin başlıca funksiyası* - lazım olan enerji miqdarının texnoloji hasili və onun insanın maraqlarında istifadə edilməsidir.

Uayt mədəniyyətin inkişafının ildə əhalinin adambaşına istehlak olunan enerjinin miqdarı ilə yaxud vasitəsi ilə bu enerjinin istifadə edildiyi əmək alətlərinin (texnologiyaların - F.M.) effektivliyinin artması ilə düz mütənəsb olduğu qanunauyğunluğunu aşkar edir.

Uayt mədəniyyətin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən üç universal amili ayırır:

- ildə adambaşına işlədilən enerjinin miqdarı;
- insanın inkişafı məqsədilə, vasitəsilə enerji əldə edilən texnoloji vəsaitlərin effektivliyi;
- insanın tələbatlarının təmin edilməsi üçün istehsal obyektləri və xidmətlərinin həcmi.

Bu amillərin təhlili əsasında onun tərəfindən mədəniyyətin rolunu rifahın yüksəldilməsinin texnoloji amili kimi aşkar edən *mədəniyyətin təkamül qanunu* və ya “*Uayt qanunu*” formulə edildi. Bu qanuna görə əhalinin adambaşına istehsal olunan malların və insanın tələbatlarının ödənilməsi üçün xidmətlərin sayına əsasən ölçülən *mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi* - əhalinin adambaşına istehsal edilən enerji ilə və vasitəsilə bu enerjinin istifadə olunduğu texnoloji vəsaitlərin effektivliyi ilə müəyyən edilir.

Uayt tərəfindən mədəniyyətin “yeni dünya”, ekstrosomatik (yəni insanın bioloji təbiəti üzərində duran) *dünya kimi kəşf edilməsi* elmdə əhəmiyyətli addım oldu. O, mədəniyyətin düzgün dərk edilməsi və onun əsasında duran imkanların insanın inkişafı maraqlarında istifadəsi üçün zəmin yaratdı. Uaytın tədqiqatlarının fundamental nəticələrindən biri – *mədəniyyətinin dəyişməsi ilə insanın davranışının dəyişilməsi haqqında xülasə idi* ($B=f(C)$). Müəllif əmin idi ki, o nə vaxtsa elm tarixində Kopernikin heliosentrik nəzəriyyəsi və ya bütün həyat formalarının hüceyrə əsasının kəşfi kimi yüksək qiymətini qazanacaqdır.

Əsərləri sosial təkamül nəzəriyyəsinin başlanğıcı olan antik müəlliflərin, həmçinin Teylor, Morqan, İbn Haldun, Kant, Herder, Kont və digər alimlərin yanaşmalarına əsaslanaraq, Uayt, mədəniyyətin tədqiqi üçün *ardıcıl, pilləli inkişaf prinsipinə əsaslanan yeni metodologiya yaratdı*. Tarixi, məntiqi və təkamül təhlilinin prinsiplərini əldə rəhbər tutaraq, o, *mədəniyyətin bütöv sistem kimi tədqiqində üç prosesi ayırd etdi*:

1. *Zaman prosesi*, tək-tək hadisələrin nadirliyi ilə fərqlənən xronoloji ardıcılıq;
2. *Formal proses*, burada hadisələr zamandan xaric, struktur və funksional aspektlərdə təqdim edilir;
3. *Formal-zaman prosesi*, burada hadisələr, onların ümumi xüsusiyyətlərini, universalıqlarını aşkar etməyə imkan verən progressiv dəyişən formaların zaman ardıcılığı halında təqdim edilir.

Buna uyğun olaraq o, mədəniyyətin təfsirinin *üç üsulunu təklif edir: tarixi, funksional və təkamül*.

Həyat Uaytın kəşfinin düzgünlüyünü və onun yaratdığı elmin - mürəkkəb elmi və praktik problemlərin, ənənəvi humanitar və sosial elmlərin imkanları çərçivəsindən kənara çıxan, keyfiyyətə yeni səviyyədə məntiqi həllinə qabil olan kulturologiyanın yüksək dəyərini təsdiq etdi.

Etnologiya, antropologiya, psixologiya və sosiologiya materiallarının məntiqi analizi və sintezi əsasında, Uayt lokal mədəniyyətlərin komparativ təhlilindən - ümumbəşəri mədəniyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsinə yol açdı. Amerika aliminin xidmətləri ondan ibarətdir ki, *mədəniyyətin yeni anlayışı onun tərəfindən ilk dəfə elmi tədavülə daxil edildi, kulturologiyanın predmet sahəsi müəyyən olundu, mədəniyyət haqqında elm üçün "kulturologiya" termininin istifadəsi əsaslandırıldı, təkamül konsepsiyası yenidən mənalandırıldı və bəşər mədəniyyətini bütöv sistem kimi tədqiq etməyə imkan verən sistemli yanaşma təklif edildi.*

A. Maslounun mədəniyyət və insan konsepsiyası

"Mədəniyyət və insan" humanist konsepsiyasının müəllifi, mədəniyyətin öyrənilməsinin yeni metodu olan transpersonal psixologiyanın banisi, Amerika alim-psixoloq Abrahəm Maslou (1908-1970) *mədəniyyəti insanın tələbatları prizmasından təhlil edir.*

Lesli Uaytın əsas ideyalarını inkişaf etdirərək və tamamlayaraq, A. Maslou *mədəniyyətin təkmilləşdirilməsi ölçüsü kimi, onun insanın tələbatlarını təmin etmək və şəxsiyyətin potensial bacarıqlarının sosial reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yarada bilmək qabiliyyətini müəyyən etdi.*

Maslounun məntiqi baxımdan qüsursuz konsepsiyası onun tərəfindən mədəniyyətin müxtəlif sosial institutlarının dərk edilməsinə imkan verən universal həyat fəlsəfəsi kimi təklif edilmişdir. Xolizm fəlsəfəsini (xolizm – tamın daha böyük olduğunu güman edən bütövlük, tamlıq fəlsəfəsidir; o, nəzərdən keçirilən hadisənin hərtərəfli müəyyən edilməsini nəzərə almanı və istənilən birtərəfli yanaşmaya tənqidi münasibəti ifadə edir) əldə rəhbər tutan alim, tələbatların beş səviyyəsini nəzərdən keçirir:

- *fizioloji tələbatlar;*
- *özünü qoruma, təhlükəsizlik və sülh tələbatları;*
- *məhəbbət və birlikdə olma tələbatları;*
- *özünü təsdiq və tanınma tələbatları;*
- *yaradıcılıq vasitəsi ilə özünü aktuallaşdırma və təkmilləşdirmə tələbatları.*

Maslou tərəfindən işlənib hazırlanmış "ideal cəmiyyət" modeli, mədəniyyətin sosial institutlarının humanist dəyişdirilməsi və insanların şüurunun dəyişdirilməsi yolu ilə - insanın harmoniyası, təhlükəsizliyi, qabiliyyətlərinin maksimal inkişafı imkanı və özünü reallaşdırma prinsipləri üzərində qurulmuşdur.

SİVİLİZASIYA HAQQINDA ANLAYIŞ

Sivilizasiya anlayışı. Sivilizasiyanın konsepsiyaları və xüsusiyyətləri. Mədəni tərəqqi və mədəni tənəzzül. Sosial-mədəni inqilablar.

Sivilizasiya anlayışı

Sivilizasiya – şəhər həyat tərzini, dövlətçilik və dövlət idarəçiliyinin əmələ gəlməsi, təhsilin, təşkil olunmuş maddi istehsalın və pul tədavülünün, hüquq və beynəlxalq münasibətlər institutlarının inkişafı ilə bağlı olan, mədəniyyətin inkişafının müəyyən tarixi pilləsidir. Sivilizasiya həyat fəaliyyətinin forma və texnologiyalarının nisbətən statikliyi və sabitliyi ilə fərqlənən, yaradılmış bir sıra sosial mədəniyyət institutlarını özündə təcəssüm etdirir. Sivilizasiyanın mədəniyyətdən əsas fərqi ondadır ki, sivilizasiya çərçəvi daxilində insanın və cəmiyyətin irəliləyən inkişafını təmin edən mədəniyyətlə, onun qabaqcıl xarakteri ilə yanaşı, həm də destruktiv proseslər yer alır.

Antik tarixi konsepsiyalarda mədəni tərəqqi ideyası ardıcıl olaraq irəli sürülürdüsə də, bu təkamül sırasında sivilizasiyanın formalaşması ilə bağlı sərhədin aydın göstərilməsi hələ yox idi. “Mədəniyyət” sözü kimi, “sivilizasiya” sözü nü də ilk dəfə qədim romalırlar işləmişlər. Bu terminlə onlar, öz inkişaf səviyyəsinə görə barbarların primitiv səviyyəsini və yaşayış tərzini üstələyən şəhər həyat tərzini ifadə edirdilər. Yaradıcı və qurucu prosesi ifadə edən “mədəniyyət” anlayışından fərqli olaraq “sivilizasiya” anlayışı, bəşər tarixinin müxtəlif dövrlərində ona xas olan neqativ, dağıdıcı prosesləri dialektik olaraq özündə birləşdirən tarixi sosial-mədəni birliyi göstərir. Ötən minilliklərdə sivilizasiyanın zirvələrinə aparan çətin yolu qan selləri al qana boyamışdı, zorakılıq, amansızlıq və dağıntılar, “antimədəniyyət” təzahürləri kimi, müasir sivilizasiyalı dünyada da yer almışdır. Bununla yanaşı cəmiyyətin keyfiyyət vəziyyəti və səviyyəsini, ona daxil olan mədəniyyətlərin inkişaf tarixinin qeyri-bərabərliyini əks etdirən sivilizasiya, tərəqqi yolu ilə irəliləyişin ümumi tendensiyalarına malik bəşəriyyətin mədəni inkişaf prosesinin ümumdünya-tarixi vəhdətini təsdiqləyir.

“Sivilizasiya” sözünün kökü latın mənşəlidir, “civis” – vətəndaşlıq, şəhər əhalisi, vətəndaşlar, cəmiyyət mənasını ifadə edir. O, Avropa elmi və ədəbiyyatının istifadəsinə yalnız XVIII əsrdə daxil olmuşdur və ilk əvvəl mədəni inkişafın ümumi səviyyəsini ifadə edirdi. Bu anlayışa, əhəmiyyətli dərəcədə davranış, ədəb, nəzakət normaları da daxil edilirdi ki, bu, bizim günlərdə də “sivil insan” ifadəsində saxlanmışdır. İ. Kant, O. Şpenqler, A. Toynbi, M. Veber, F. Koneçni, L. Qumilev, L. Meçnikov və digər alimlər, sivilizasiyanın mahiyyətini, onun

mədəniyyətdən əsas fərqlərini göstərməyə cəhd edərək, müxtəlif cür nəzərdən keçirirdilər.

Sivilizasiyanın konsepsiyaları və xüsusiyyətləri

XIX əsrin 20-30-cu illəri üçün “sivilizasiya” anlayışı böyük dövrlərin, xalqların çox böyük nailiyyətlərinin, insan tərəfindən yaradılan hər şeyin sintetik ifadəsi üçün daha tez-tez istifadə olunmağa başladı. Bu anlayışın yayılması və möhkəmlənməsi fransız tarixçisi F. Gizonun əsərləri, həmçinin ingilis tarixçisi Q. Boklun Avropa, Fransa və İngiltərədə sivilizasiya tarixinə həsr olunmuş əsərləri böyük rol oynamışdır. XIX əsrin əvvəlində F. Gizo tərəfindən, bütövlükdə bəşəriyyətin sosial-mədəni nailiyyətlərinin məcmusu kimi vahid ümumbəşəri sivilizasiyanın və ayrı-ayrı xalqların, ölkə və regionların etno-millii nailiyyətlərini və xüsusiyyətlərini əks etdirən lokal sivilizasiyaların real həyatda eyni zamanda mövcud olduğunu göstərmək məqsədini daşıyan, *sivilizasiyanın etno-tarixi konsepsiyası* formulə edildi. XX əsrdə üç əsas: unitar, stadial (mərhələli) və lokal-tarixi yanaşma qəbul edildi. Bu dövrdə *sivilizasiyanın “etnoqrafik” konsepsiyası formalaşmağa başladı ki, onun mahiyyəti, hər bir xalqın öz sivilizasiyasına malik olması haqqında təsəvvürlərə aparırdı.*

Sivilizasiyaların dövriləşdirilməsinə də müxtəlif alimlər və mütəfəkkirlər - H.V.F. Hegel, S. Solovyov, K. Marks, K. Yaspers, M. Veber, P. Çadayev, N. Berdyayev, R. Genon, M. Petrov və başqaları tərəfindən çoxsaylı yanaşmalar mövcuddur. Bunların arasında ən geniş yayılanı *K. Yaspersin “məhvər sivilizasiyalar” konsepsiyasıdır ki, o, b.e.ə. I minilliyin ortalarını arxaik dövrün mifoloji təfəkkürünü əvəz edən fəlsəfənin dominantlığına əsaslanan yüksək ruhi mədəniyyət səviyyəli “məhvər” sivilizasiyaların başlanğıc nöqtəsi hesab edirdi.*

Q. Çayld *ilk sivilizasiyaların on əlamətini* formulə etdi. Onlara aşağıdakılar aid edilirdi: şəhərlər; monumental ictimai tikililər; vergi və ya xərac; ticarəti daxil etməklə, intensiv iqtisadiyyat; sənətkar-mütəxəssislərin ayrılması; yazı; elmin rüşeymləri; inkişaf etmiş incəsənət; imtiyazlı siniflər; dövlət. K. Klaxon *ilk sivilizasiyaların yalnız üç əsas əlamətini ayırmışdır: monumental memarlıq; şəhərlər; yazı.*

Lokal-tarixi sivilizasiyaların fərqləndirici xüsusiyyətlərinə aiddir: təbii-coğrafi şərait; cəmiyyətin sosial-mədəni kodu; din; həyat tərz; elmi-texnoloji inkişafın xarakteri; təşkilat və idarəçilik texnologiyaları; hüquqi sistem; etnik tarixin xüsusiyyətləri. Şərq və Qərb özünün mədəni inkişaf xüsusiyyətlərinə malikdir. Şərqdə mədəniyyət simvolu - ənənəvi mədəniyyət, *ruhi inkişafın əsası* (Hegelə görə) – *din*, Şərq sivilizasiyasının əsası isə *dövlətdir*. Şərq ənənəvi-mühafizəkar mədəniyyət dayaqlarının ilk dəfə formalaşdığı dünya sivilizasiyasının və

insan mədəniyyətinin beşiyi hesab edilir. Sosial və dini normalar, əxlaqi və hüquqi standartlar çox vaxt padşahın, fironun və ya imperatorun şəxsiyyətində cəmləşirdi. Bununla yanaşı kollektivçi və əsasən ənənəvi və dini mədəniyyətin xarakterik olduğu Şərqdə əksər hallarda mənəvi (ailə), bədii, ekoloji, həmçinin sosial-iqtisadi və sahibkarlıq dəyərlərinə üstünlük verilirdi. Qərbdə mədəniyyət simvolu - *yenilikçi mədəniyyət*, ruhi inkişafın əsası – *fəlsəfə*, Qərb sivilizasiyasının əsası – *insandır*. Qərb ölkələrində etik mədəniyyətin prioritet dəyərləri – *şəxsiyyətə hörmət, məsuliyyət və dürüstlükdür*, Şərq ölkələrində - *böyüyə hörmət, sədaqət və dözümdür*. Qərbdə, ona xas fərdiyyətçi, yenilikçi və dünyəvi mədəniyyətlə, bir qayda olaraq intellektual, texnoloji, hüquqi, etik, siyasi, sosial-iqtisadi və ekoloji dəyərlərə üstünlük verilir. İnsana yönəldilmiş Qərb mədəniyyətinin ardıcıl inkişafının nəticəsi - azad şəxsiyyətin və demokratiyanın formalaşmasıdır, ən mühüm nailiyyəti isə - insanın inkişafına, texnoloji və sənaye tərəqqisinə imkan verən elmin, - mədəniyyətin müstəqil sosial institutu kimi təşəkkül tapmasıdır. Bəşəriyyətin müasir inkişaf dövrü qanunauyğunluqlarından biri ondan ibarətdir ki, Şərq ilə Qərb arasındakı mədəni mübadilənin daimi dialektik prosesi, dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının demokratlaşması və qloballaşması müxtəlif ölkələr, xalqların və fərqlərin mədəni paradigmalarının dəyişməsinə təsir göstərir.

Alman kulturoloqu Osvald Şpenqler tərəfindən lokal sivilizasiyalara: Antik, Qərbi Avropa, Ərəb, Misir, Babil, Hind, Çin, Mayya mədəniyyətləri aid edilirdi. İngilis kulturoloqu *Arnold Toynbi* tərəfindən aşağıdakı lokal sivilizasiyalar ayrılışdır: Şumer-Akkad, Misir, Suriya, İnd, Çin, Hind, Egey, Antik, Qərbi, Pravoslav, İslam, And, Mərkəzi Amerika. A. Toynbinin sivilizasiyaların tarixi dövrünü konsepsiyasına uyğun olaraq, lokal sivilizasiyaların əsasında etnik və ya dil mənsubiyyəti deyil, dini mənsubiyyət dururdu.

Mədəni tərəqqi və mədəni tənəzzül

Dünya sivilizasiyası üçün *mədəni inkişafın* həm zaman, həm də məkan daxilində *təbii qeyri-bərabərliyi* xarakterikdir. Bəşəriyyətin sosial-mədəni inkişafının tarixi prosesi dialektik ziddiyyətlə fərqlənərək, mədəni tərəqqi və mədəni tənəzzül hadisələrinin məcmusunu təcəssüm etdirir, onların birləşməsi konkret cəmiyyətin və ya sivilizasiyanın progressiv inkişaf templərini müəyyən edir. *Mədəni tərəqqi* daha az kamildən daha artıq kamilə doğru inkişaf prosesini əks etdirir. Mədəni tərəqqinin səviyyəsi yaradılan mədəni dəyərlərin keyfiyyəti və kəmiyyəti, onların cəmiyyətdə yayılma miqyası və mənimsənilmə dərinliyi ilə ölçülür. Tərəqqinin vəziyyəti ilə həm bütövlükdə mədəniyyət sistemi, həm də onun ayrı-ayrı altsistemləri xarakterizə oluna bilər. Bütövlükdə mədəniyyət

prosesi, onun ayrı-ayrı sahələrinin geriləməsi, hətta tənəzzülü ilə müşayiət oluna bilər ki, bu, həmin prosesin dialektik xarakteri ilə izah olunur. Tarixən mədəni tərəqqi ilk növbədə insanın intellektual fəaliyyətinin inkişafında və onun nəticələrinin istehsal qüvvələrinin inkişafı üçün istifadə olunmasında görünürdü. Bu, insanın effektiv enerji mənbələrinin: insan enerjisindən – heyvan enerjisindən, su enerjisindən, külək enerjisindən, faydalı qazıntılar enerjisindən, atom enerjisindən, günəş enerjisindən qədər axtarışlarındakı tarixi müvəffəqiyyətləri nümunəsində daha aydın izlənilir. *Mədəni tənəzzül* - yuxarıdan aşağıya enmə, geriləmə, təşkilat səviyyəsinin aşağı düşməsi, öz dövrünü keçirmiş forma və strukturlara qayıdış prosesi kimi xarakterizə olunur. Mədəni tənəzzülün klassik nümunəsi kimi, Hindistanda harappa və Yunanıstanda krito-miken yazı sisteminin itməsi ilə müşayiət olunan qədim sivilizasiyaların tənəzzülünü göstərmək olar. Bu şəraitdə müəyyən mədəni varisliyin qorunması üçün əlverişli mühiti xüsusi sabitlik və regenerasiya qabiliyyətinə malik olan icmalar yaradırdı.

Mədəni inkişafın qeyri-bərabərliyi ayrı-ayrı insanların, həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin, şəhərlərin və kəndlərin, xalqların və dövlətlərin müxtəlif inkişaf səviyyəsində öz əksini tapır. O praktik olaraq bütün – fərdi (müxtəlif həyat fəaliyyəti sahələrində qabiliyyətlərin və inkişafın müxtəlif səviyyəsi), yerli, regional, milli, beynəlxalq səviyyələrdə yer tutur. İnsanın mədəni qeyri-bərabərliyi – müxtəlif həyat fəaliyyəti sahələrində (təhsil, elm, incəsənət, sənətkarlıq, etika, dilləri bilmək) insanın bilikləri, bacarıqları, mütəşəkkilliyi, mənəviyyatlılığının səviyyəsi ilə bağlı olan sosial ölçüdür. Ölkənin mədəni qeyri-bərabərliyi – kəndlərin, regionların, şəhərlərin, habelə fərdlərin sosial-mədəni inkişafının müxtəlif səviyyələri ilə bağlı olan sosio-coğrafi ölçüdür. Dünya birliyinin mədəni qeyri-bərabərliyi, - kontinentlər, regionlar, ölkələr, xalqlar, millətlər, etnosların sosial-mədəni inkişafının müxtəlif səviyyəsi ilə bağlı sosial-coğrafi ölçüdür.

Milli mədəniyyətlərin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün *“aşağı mədəniyyətlilik həddi”* anlayışı da istifadə olunur. Bu, insanın həyata, onun gündəlik formalarına yaradıcı-passiv adaptasiyasıdır. Lakin mədəniyyətin əsl mahiyyəti insanın yaradıcı qabiliyyətlərini həyat, sosial tərəqqi və inkişaf maraqlarında reallaşdıran yaradıcı fəaliyyətdədir. Yaradıcı fəaliyyətsiz və mədəni mübadiləsiz mədəniyyət məhv olur.

Dünya sivilizasiyası tarixində vaxtaşırı olaraq, *“mədəniyyət böhranları”* yer tutmuş və yer tutur. Bu, sosial-mədəni inkişafın sabit formalarının dağılmasına gətirib çıxaran kəskin, sərt dönüşlərdir, mənəvi, intellektual, bədii və digər dəyərlərin pozulması, adətlərin və həyat səviyyəsinin zəifləməsi ilə təhsildə, iqtisadiyyatda və insan münasibətləri mədəniyyətində depressiyalarla müşayiət olunur. Pis tərəfə dəyişən ictimai inkişaf şəraiti mədəni dəyərlər və həyat reallıqları arasında ziddiyyətə, millətin yaradıcı ruhunun zəifləməsinə gətirib çıxara

rır. Mədəniyyət böhranlarını aradan qaldırmaq üçün düşünülmüş siyasət və yüksək idarəetmə mədəniyyəti lazımdır.

Qeyri-bərabər inkişafın antonimi, o cümlədən, insanlar, xalqlar və onların mədəniyyətləri arasındakı təbii fərqləri də istifadə etməklə, ona can atılmalı olan harmonik inkişafdır. Mədəni tərəqqisiz və sosial inqilablarsız harmonik inkişaf mümkün deyil. Mədəni tərəqqi ideyası antik dövrün Avropa tarixi konsepsiyalarında müxtəlif cür əks olunmuşdur. *Birinci yanaşma* yeni eranın birinci minilliyinin əvvəllərinə aiddir, ibtidai demokratizmin hüquq qaydalarının dağılması şəraitində qədim yunan *mifoloji təfəkkürü* üçün bəşəriyyətin mədəni inkişafı haqqında yaxşıdan pisə doğru enməsi haqqında təsəvvür xarakterik idi. Belə ki, Gesiod bəşəriyyət tarixini bir-birini ardıcıl əvəz edən beş dövrə bölür: qızıl, gümüş, mis, qəhrəmanlıq və dəmir. Gesiodun təsəvvürünə görə bu, insanların mənəviyyatının tədricən pozulduğu, yoldan çıxdığı və daha da pis olduğu, tərzinə görə *əks işarəli təkamül* idi.

İkinci yanaşma I minilliyin ortalarında Yunanıstanda *stsiyentist təfəkkürün* inkişafı ilə əlaqədardır ki, onun çərçivəsi daxilində əvvəlki bədbin mənzərə, *bəşəriyyətin birbaşa təkamülü prinsipi* üzrə qurulmuş görmə ilə əvəz olunur. Bu fəlsəfi baxışı biz Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” əsərində, Prometeyin bəşər övladını öyrətdiyi, ibtidai primitivizmdən sənətlərə və elmlərə doğru inkişaf yolunun salınmasında tapırıq. Burada mədəni dəyişikliklərin yaradıcısı *ilahi mənşəli mədəni qəhrəman* idi. İnsan mədəniyyətinin təkamülünü belə görməyə biz, *bütün mədəni nemətlərin allahın və qəhrəmanların bəxşişi kimi nəzərdən keçirildiyi* Protaqorun “İnsan cəmiyyətinin ilkin vəziyyəti haqqında” əsərində şərh olunan *Platonun fəlsəfəsində də rast gəlirik*.

Üçüncü yanaşma yenə də yeni eradan əvvəl birinci minilliyin ortalarına təsadüf edən, mədəni tərəqqini *insanın özünün yaradıcılığı* kimi nəzərdən keçirən əks baxışları nümayiş etdirir. B.e.ə. V əsrin əvvəllərində Ksenofan təsdiqləyirdi ki, “Başlanğıcdan allahlar insanlara hər şeyi aşkar etməmişlər, lakin insanlar tədricən, axtararaq, daha yaxşını tapırlar.” Bu fikir qədim dünyanın böyük materialisti, atomistika nəzəriyyəsinin banisi, qədim yunan filosofu Demokrit tərəfindən öz ardıcıl inkişafını tapmışdır. *Demokrit cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsinin ehtiyac, zərurət və tələbat olduğunu hesab edirdi*. İnsanın heyvani həyat təzi səviyyəsindən, onun müasiri olduğu Yunanıstan mədəniyyəti səviyyəsinə qədər insan təkamülünə Demokritin baxışları tarixçi Diodor tərəfindən şərh edilmişdir, bunun ardınca isə Lukretsi Karın “Şeylərin təbiəti haqqında” poemasında öz parlaq təcəssümünü tapmışdır. Bu məşhur əsərdə zooqoniya və antropoqoniyadan sonra ibtidai insanın həyatı və mədəniyyətinin - dil, hüquq və din kimi mühüm təzahürlərinin mənşəyi xarakterizə edilmişdir.

Sosial-mədəni inqilablar

Qeyri-bərabər inkişafın daimi dialektik prosesini ifadə edən bəşəriyyətin mədəni təkamül prosesində hərdənbir, öz mahiyyətinə, mənasına və bəşəriyyətin tarixi taleyinə təsirinə görə müxtəlif olan *sosial-mədəni inqilablar* baş verir. Qlobal (epoxal), regional və ya lokal xarakter daşıyan bu inqilablar, hər şeydən əvvəl, *ideoloji, maarifçi və texnoloji xarakterli vəzifələr qoyur və həll edir*. Onlara: milli maraqlara, zamanın tələblərinə cavab verən və dünya mədəniyyəti təcrübəsi, elm, texnika və texnologiyanın tərəqqisini labüd olaraq nəzərə alan yeni ideologiyanın yaranması; iqtisadi inkisafı və bütün cəmiyyətin rifahını təmin edən dövlət idarəçiliyinin yeni formaları; şəxsiyyətin elmi dünyagörüşünün formalaşmasına səbəb olan, xalq kütlələrinin təhsili, tərbiyəsi və maarifində yeniliklər və s. aiddir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi dövlət tərəfindən uyğun hüquqi sənədlər, təşkilati tədbirlər və maliyyə şəraiti ilə təmin edilir. *Sosial-mədəni inqilabların ümumi xüsusiyyəti odur ki*, onların hamısı bu və ya digər formada insan şüurunun, intellektinin inkişaf məhsuludur, insan dühasının nailiyyətləridir. Dünya mədəniyyəti tarixində, bu və ya digər intellektual və mənəvi yeniliklərə əsaslanan, paleolit, aqrar, intellektual, dini-mənəvi, elmi, sənaye, elmi-texniki və digər inqilablar məlumdur.

50-40 min il bundan əvvəl olan *paleolit inqilab*, antropogenezdən sosiogenezə keçid və “Homo Sapiens” tipli insanın yaranması ilə xarakterizə edilmişdir.

B.e.ə. 8-5-ci minilliklərdə baş verən *aqrar (neolit) inqilab* müəyyən fərqli əlamətlərə malikdir. Onlara aiddir: qida məhsullarının istehsalı və yığmadan (meyvə və s.) istehsal iqtisadiyyatına keçid; təsərrüfat və sosial təşkilətmə və idarəetmə təcrübəsinin toplanması; sosial institut olan elmin ilk rüşeyminin formalaşması; sosial-siyasi şəraitin dəyişməsinə əks etdirən yeni ideoloji qanunların yaradılması; mədəniyyətin epoxal tipini parlaq ifadə edən və bəşəriyyətin inkişafında tarixi qanunauyğunluq kimi, keyfiyyətə yeni mərhələnin - sivilizasiyanın yaradılmasına gətirib çıxaran aktiv kulturogenoz prosesinin başlanğıcı.

B.e.ə. IV-III minilliklərdəki *qlobal sosial-mədəni inqilab*, tarixən öz inkişaf formasını keçirmiş ibtidai cəmiyyətdən bəşəriyyətin ilk sivilizasiyalarının yaranmasına keçidə - Şumer, Misir, Çin, Hindistan və digər sivilizasiyalarda dünya mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olan yazı sisteminin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. *O, informasiya və yazının (ilk intellektual (informasiya) inqilab) inkişafı və yayılması*, sinfi cəmiyyət və dövlət kimi sosial mədəniyyət institutlarının yaranması, sosial iyerarxiyaya əsaslanan hakimiyyətin institutlaşdırılması və dövlət idarəçilik sisteminin yaradılması ilə *müşayiət edilirdi*. Bu inqilabi prosesdə: təlim və təhsilin təşkili, hüquqi sistemlərin və dini dünyagörüşü qanunlarının yaradılması, elmin rüşeymləri, incəsənət, dini ayin, tibbi fəaliyyət, xarici siyasət və s. institutlarının ya-

radılması baş verirdi. Onun mühüm göstəriciləri aşağıdakılar idi: metallurgiya, tikinti, istilik texnikası, dulusçuluq istehsalında və iqtisadiyyatın digər sahələrində texnoloji tərəqqinin tətbiq edilməsi; ictimai istehsalın təşkili və idarə edilməsinin gələcək inkişafı – kooperasiya, əmək bölgüsü və ixtisaslaşma; daxili və beynəlxalq əlaqə vasitələrinin, hər şeydən əvvəl, çarxlı (təkərli) miniklərin və gəmiqayırmannın genişləndirilməsi hesabına əsaslı surətdə yaxşılaşdırılması. İlk sivilizasiyaların yaranması ilə nəticələnən global inqilab üçün: əməyin ardıcıl bölünməsi - əqli əməyin fiziki əməkdən, sənətin əkinçilikdən ayrılması; mübadilə və ticarətin genişləndirilməsi; təcrübənin toplanması, möhkəmləndirilməsi və ötürülməsi, onun fərdidən sosiala çevrilməsi; yenilikçi mədəniyyətin mühafizəkar mədəniyyətdən üstünlüyü də xarakterik idi.

B.e.ə. II minilliyin sonunda *ilk dini-mənəvi inqilabların rəmzləri bunlar idi*: Mərkəzi Asiyada, İranda və Qafqazda Zərdüştliyin təşəkkülü; Misirdə Exnaton dini islahatı; Babilistanda arxaik dini təsəvvürlərin kökündən dəyişilməsinə və yeni dini sistemlərə keçidə səbəb olan monoteizmin meydana çıxması.

Kitabın kəşfi ilə əlaqədar ikinci informasiya inqilabı əvvəlcə Çində, yeni eradan əvvəl, təqribən 1300-cü ildə baş vermişdir.

B.e.ə. I minilliyin əvvəlinə aid edilən *dəmir inqilabı* bəşəriyyət tərəfindən dəmirin kəşfi və istifadəsinə gətirib çıxarmışdır.

I minilliyin ortalarına aid olan *intellektual inqilab*, arxaik dövrün mifoloji təfəkkürünü əvəz edən fəlsəfənin dominantasına əsaslanan ruhi mədəniyyətin yüksək səviyyəsinin yaranmasına imkan yaratmışdır.

B.e.ə. I minillikdən bizim eranın I minilliyinə qədər olan dövrə aid olan yəhudi dini, buddizm, xristianlıq və islamın yaranması ilə nəticələnən *dini-mənəvi inqilablar*, dünya xalqlarının əksəriyyətinin monoteizmə qəti surətdə keçidini ifadə etmişdir.

Kitab çapı üçün orta əsrlər Çin qurğusunun yaradıcılıqla istifadəsi əsasında XV əsrdə Almaniyada baş vermiş *kitab çapı sahəsində inqilab (üçüncü informasiya inqilabı)*, İohan Quttenberq tərəfindən kitabların mətbəə nəşrinin və tirajının yayılmasını mümkün edən əl çap dəzgahının və punsonun ixtirası və praktikaya tətbiqi - kütlələrin akkulturasıyası, təhsilin, elmin, dinin və incəsənətin çox dəyərli inkişaf vasitəsi olmuşdur.

XVII əsrdə Avropada *elmi inqilab*, *elmin sosial institut kimi təşəkkül tapmasına və gerçəklik* haqqında obyektiv biliklərin işlənməsi və nəzəri cəhətdən sistemləşdirilməsi ilə məşğul olan *müasir elmlərin əsasının yaradılmasına gətirdi*. O, elmin strukturunun, dəkretmə prinsipləri, kateqoriyaları, metodları və təşkili formalarının dəyişdirilməsinin əsasını qoymuşdur.

XVII-XX əsrlərdə Avropa və Asiyadakı sosial-mədəni (burjua-demokratik) inqilablar müasir dünyanın mühüm siyasi institutu olan demokratiyanın əsasını qoymuşdur.

XVIII əsrin sonunda İngiltərədə buxar mühərriklərinin ixtirası ilə əlaqədar olan *sənaye inqilabı*, bütün dünyada elmi-texniki tərəqqi üçün geniş imkanlar açmışdır.

XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəlində nüvə fizikası sahəsindəki kəşflərlə bağlı olan *təbiətşünaslıq sahəsində inqilab*, bəşəriyyətin mikroaləm haqqında təsəvvürlərini dəyişmiş, təbiətin insanın mənafeyi naminə dərk edilməsi və dəyişdirilməsinin böyük imkanlarını aşkarlamış, sosial-iqtisadi həyatda əsaslı keyfiyyətli dəyişikliklərin başlanğıcına gətirib çıxarmışdır.

SSRİ-də XX əsrin 20-30-cu illərində yer alan mədəni inqilab, keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarında əhalinin savadsızlığının aradan qaldırılması, ziyalı kadrların hazırlanması, elmin, ali təhsilin və incəsənətin güclü potensialının formalaşdırılması ilə nəticələnmişdir.

XX əsrin 50-ci illərinin ortalarında olan elmi-texniki inqilab, istehsal qüvvələrinin keyfiyyətə dəyişdirilməsində elmin aparıcı amilə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

XX əsrin ikinci yarısının *texnoloji inqilabı* yüksək texnologiyaların yaradılmasında fundamental tədqiqatların rolunun artmasına səbəb olmuşdur.

XX əsrin ikinci yarısının *dördüncü informasiya inqilabı* elmi əməyin və bəşəriyyətin sosial həyatının kompüterləşməsinə səbəb olmuş, sənaye cəmiyyətinədən informasiya cəmiyyətlərinə və ya “biliklər cəmiyyətlərinə” keçidi göstərmişdir.

XX-XXI əsrlərin *qlobal sosial-mədəni inqilabı* yeni elmi kəşflərin artması, yüksək idarəetmə texnologiyaları və metodlarının yaradılması və təkmilləşdirilməsinin, müxtəlif xalqların mədəniyyətləri və sivilizasiyalarının qarşılıqlı təsiri və sintezinin inkişafı ilə xarakterizə edilir. O, iqtisadiyyat, siyasət, təhsil, incəsənət, ticarətdə inteqrasiyalı proseslərlə, dünya mədəniyyəti üzrə vahid mədəni-informasiya məkanının formalaşması, mədəni müxtəlifliyin qorunması və yeni translokal mədəniyyətlərin yaradılması, lokal və qlobal problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı ilə müşayiət edilir.

İntellektual və mənəvi tərəqqiyə əsaslanan sosial-mədəni nailiyyətlər mədəniyyətlərin yeni tarixi tiplərinin formalaşmasına təsir göstərirdi, onların tərkibində isə öz növbəsində dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının gələcək tərəqqisi üçün ilkin şərtlər formalaşdı.

II FƏSİL

AİLƏ, İNSAN VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR MƏDƏNİYYƏTİ

AİLƏ MƏDƏNİYYƏTİ

Şəxsiyyət və cəmiyyət üçün ailə mədəniyyətinin əhəmiyyəti haqqında. Ailənin idarə edilməsi mədəniyyətinə qoyulan tələblər. Tusinin ailə qurma fəlsəfəsi. Ailə idarəçiliyində Adairin və Maslounun modellərinin tətbiqi. Ailəni idarəetmə prinsipləri haqqında. Ailənin idarə edilməsi məqsədi, vəzifələri və metodları. Ailə davranışı mədəniyyəti və əxlaq kodeksi. Ər-arvadın qarşılıqlı münasibətlər mədəniyyəti haqqında. Uşaqların təhsili və tərbiyəsi haqqında.

Şəxsiyyət və cəmiyyət üçün ailə mədəniyyətinin əhəmiyyəti haqqında

Yüksək ruhi mədəniyyətə malik şəxsiyyətin formalaşması və vətəndaş olmasında sosial mühit – məktəb və müəllim, ali məktəb və əmək kollektivi, cəmiyyət, dövlətin siyasi rejimi böyük rol oynayır. Lakin bu prosesdə aparıcı rol ailəyə məxsusdur. Ailənin ruhi mədəniyyəti anadangəlmə keyfiyyətlərdən, təhsilliklərdən, tərbiyəlilikdən və onun üzvlərinin yaradıcı əməyindən, onların bilikləri və mənəviyyatından, şüuru və vicdanından, bir-birinə və ətrafdakılara olan məhəbbəti, inamı və yaxşılığından formalaşır.

Öz həyatının qorunması və yaxşılaşdırılması qayğısına qalaraq, yaradıcı fəaliyyət nəticəsində insan - alətləri və silahı, əkinçiliyi və heyvandarlığı yaratmış, öz ehtiyaclarını ödəmək üçün odu, istehsalı, dili, ailəni, cəmiyyəti və dövləti “kəşf” və istifadə etmişdir. Mədəni inkişaf tarixi prosesində insan həyatının təşkili, inkişafı və varislik vasitəsi olan *ailənin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir*. Dövlət quruculuğu və idarəçiliyi məntiqinin dərk edilməsi üçün ailənin müstəsna əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, mahiyyət etibarını ilə ailə, ilkin sivilizasiyalarının təməlini qoymuş bəşəriyyətin ilk dövlətlərinin timsalıdır. Nəsil-dən-nəsilə insanların sosial təcrübəsi, müxtəlif xalqların və millətlərin nümayəndələrinin ənənələri, ideologiyaları, dini təsəvvürləri, dəyərləri, həyat fəaliyyəti məqsədləri və texnologiyalarının mənimsənildiyi həyat məktəbinə çevrilirdi. Pifaqor həyatı olimpiya oyunlarındakı böyük və izdihamlı toplantı ilə müqayisə edirdi ki, burada bəziləri – şöhrət, digərləri – mənfəət, üçüncülər isə - öz

həyatını daha şüurlu qurmaq üçün təcrübə axtarır. Çoxlu sayda müxtəlif xarakterləri, adətləri, taleləri, qanunları, mədəniyyət və sivilizasiyaları öyrənərək, insan öz şüurunu təkmilləşdirir, həyat fəlsəfəsini formalaşdırır, həyat yolunu seçirdi. Mişel Monten deyirdi ki, dünya bir güzgüdür ki insan ona baxmalı və özünü dərk etməlidir. Bu yanaşma ailəyə münasibətdə də düzgündür.

Biz artıq bilirik ki, mədəniyyətin inkişaf amilləri anadangəlmə mədəni keyfiyyətlər, sosial mühit, təbii-coğrafi şərait, tarixi vəziyyət və mədəni mübadilədir. İnsan mədəniyyətinin formalaşdırılması ana bətnində başlayır və ailədə davam edir. *Ailə* - tərbiyə və təhsil prosesində uşağın təşəkkülünün baş verdiyi sosial mühitin ilk, və həm də ən əsas pilləsidir. Onun gələcək həyatının bünövrəsi məhz burada qoyulur, dəyərləri və təsəvvürləri, xarakteri və idealları, intellektual, etik və estetik mədəniyyətinin əsasları formalaşır. *Ailə* - Con Lokkun əzəl və ən xoş məziyyət adlandırdığı ilk həyat məktəbi, insan münasibətləri məktəbi, ruhi və maddi mədəniyyət məktəbidir.

Ailə - müxtəlif yaşlı və cinsli doğma insanların böyük olmayan qrupu, həyat əhəmiyyətli şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin baş verdiyi “kiçik kollektivdir.” Bu, vahid dünyagörüşü və yüksək məqsədlərlə bağlı olan, öz həyatlarının uşaqlarında və nəvələrində davam etdirilməsi, onların rifahı və daha yaxşı gələcəyi haqqında qayğıyla motivləşdirilmiş ruhən yaxın, doğma insanların - məhəbbət, dostluq, həmrəylik və birgə dərk edilən həyat məbədidir. Uşaq ailədə ilk addımlarını atır, dil açır, biliklərin və davranış qaydalarının başlanğıcını mənimsəyir, özünün ilk həyat dərslərini alır.

Ailə - cəmiyyətin və dövlətin ən mühüm sosial dəyəridir. Bu, insanın təşəkkülü və inkişafı proseslərinin, əsas etibarilə digər insanların həyatının asılı olduğu cəmiyyətin gələcək liderləri və vətəndaşlarının formalaşmasının baş verdiyi kiçik və böyük insan dünyasıdır. Nəsildən nəsələ ötürülən yazılmamış qanunlar, təsislər və təyinatların yaşamaq qabiliyyətini və şəxsiyyətin psixologiyası və davranışının formalaşmasına təsir gücünü təmin edərək, ailə onların “translyasiyasını” həyata keçirir. Anadangəlmə keyfiyyətlərin və əldə edilmiş biliklərin, tərbiyə və yaradıcı əməyin nəticəsi kimi, şəxsiyyətin ruhi mədəniyyətinin bünövrəsi məhz ailədə qoyulur. Dövlətin həyat qabiliyyəti bir çox cəhətdən ailə mədəniyyətindən – onun üzvlərinin təhsillilik və etik mədəniyyəti, yaradıcılıq fəaliyyəti və rifah səviyyəsindən asılıdır. Vətəndaşların biliyini və mənəviyyatını, şüurunu və vicdanını, məhəbbəti, inamı və yaxşılığını, yaradıcılığını və rifahını ifadə edən bu ən qiymətli sosial kapital, sosial şərin və sosial sabitsizliyin aradan qaldırılmasının əvəzedilməz vasitəsidir. *Ailə* mədəniyyəti həm valideynlərin şəxsi mədəniyyətindən, onların bilikləri, bacarıqları, mütəşəkkilliyindən, onların həyat fəlsəfəsi, mənəviyyatı və yaradıcı fəaliyyətindən, həm də bütövlükdə milli mədəniyyətdən, xalqın ənənələri, adətləri, milli psixologiyasından, dinindən asılıdır.

Necə xoşbəxt olmalı? Yəqin ki, insan üçün həyatda başlıca olan - xoşbəxtlikdir, və ilk növbədə, ailə xoşbəxtliyidir. Xoşbəxt ailəni dostluq və məhəbbət hissləri olmadan təsəvvür etmək çətindir. Ailə üzvləri yaxşı qarşılıqlı münasibətlər, qarşılıqlı anlaşma və harmonik inkişafın formalaşdırılması üçün ilkin zəruri şəraiti yaradırlar. Həqiqi dostluq və əsl məhəbbət kimi, xoşbəxt ailəni də heç bir pulla almaq mümkün deyil. Onu yalnız öz zəhmətin və ailə üzvlərinin əməyi ilə qurmaq, yaratmaq, idrakın və qəlbin gücü ilə, ruhi mədəniyyətlə, məhəbbətlə əldə etmək olar. Öz uşaqlarını, öz yaxınlarını xoşbəxt etmədən, ailə həyatında ruhi harmoniyaya nail olmadan, insan özü xoşbəxt ola bilməz.

Ailə, bir sistem kimi, geniş münasibətlər spektri ilə bağlıdır. Bu, valideynlər arasındakı münasibətlər, övladlar arasındakı münasibətlər, valideynlər və övladlar arasındakı münasibətlər, uzunömürlülükdən asılı olaraq, ulu nənələrin və ulu babaların da daxil olduğu müxtəlif nəsil nümayəndələrinin bir ailə çərçivəsi daxilindəki münasibətlərdir. Daha geniş kontekstdə bu həm də ailənin qohumlarla olan münasibətləridir. Ailənin və onu təşkil edən şəxsiyyətlərin qarşılıqlı əlaqələri mürəkkəb sistemdən ibarətdir ki, onu dərk etmədən ailə münasibətlərini idarə etmək mümkün deyil. Ailə əlaqələrini möhkəmləndirən amillər sırasında mədəni dəyərlər sisteminin vahidliyini, ailənin mahiyyəti və məqsədləri haqqında, uşaqların tərbiyəsinə yanaşmalar haqqında, ər-arvadın rolu, məsuliyyəti və vəzifələri haqqında təsəvvürlərin uyğunluğunu, ər-arvadın emosional ümumiliyini və s. göstərmək olar. Hər bir mədəni ailə insan həyatının dəyərləri və mənası haqqında, öz əcdadlarının cəmiyyət qarşısındakı nailiyyətləri və xidmətləri haqqında, özünün tarixi missiyası, məqsədləri, imkanları və gözləmələri haqqında, şərəfli keçmişi haqqında, övladlarının və yeni nəsillərin ləyaqətli gələcəyi haqqında aydın təsəvvürə malik olmalıdır. Müasir ailənin rifahı, əsas etibarilə ailənin yaşadığı cəmiyyətlə və onu cəmiyyətlə bağlayan çoxlu sayda görünməz tellərlə - xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Ailə beynəlxalq münasibətlərin qeyri-rəsmi subyekti də ola bilər və bununla millətin və yaşadığı dövlətin imicinə təsir göstərə bilər. Üzvlərinin səviyyəsi və sosial-siyasi fəallığından asılı olaraq o, xalqların qarşılıqlı anlaşması, həmrəyliyi və əməkdaşlığının inkişafı üçün əlverişli xarici mühitin yaranmasına imkan yaradaraq, beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinə də təsir göstərə bilər.

Ailə idarəçiliyi mədəniyyətinə qoyulan tələblər haqqında

Ailə səviyyəsində biz cəmiyyətdəki idarəetmə proseslərini, lakin bir qədər yumşaq, spesifik formada görürük. Ailə üçün idarəetmənin hüquqi deyil, əsasən mənəvi-etik formaları xarakterikdir. Ailənin həyat fəaliyyətinin idarə edilməsi, onun tələbatlarının təmin edilməsi və onun inkişafının strateji planlaşdırılması,

ailə münasibətləri mədəniyyətinin formalaşdırılması və qorunması, onun üzvlərinin mənəvi sağlamlığı, uşaqların maddi təminatı və ruhi inkişafı, onların əməyə və yüksək mənəvi dəyərlərə cəlb edilməsi, uşaqların müstəqil həyata hazırlanması - çoxlu bilik, enerji, təcrübə, dözümlülük, müdriklik tələb edir. Konstruktiv və sabit həyat fəlsəfəsinə malik şəxsiyyət özünün inkişafı və təkmilləşməsi prosesində həm öz davranışını və fəaliyyətini idarə edir və etməlidir, həm də öz ailəsinə, doğmalarına və yaxınlarına yaxşı təsir göstərməli, onlarla münasibətlər mədəniyyətini inkişaf etdirməlidir. U. Rocers deyirdi: “Elə yaşayın ki, ev tutuqşusunu şəhərin baş xəbərçisinə satmağa utanmayasınız”.

Ailənin idarə edilməsi mədəniyyətinin əsasını, insanların idarə edilməsi və özünüidarədə olan eyni baza qaydaları və məntiq təşkil edir. Burada həmçinin: biologiya, fiziologiya, antropologiya, psixologiya, tibb, ekologiya, fiziki mədəniyyət, düzgün qidalanma, etika, hüquq, insan münasibətləri mədəniyyəti, din və insanın həyat fəaliyyətinin digər sahələrində biliklər; məqsədin düzgün müəyyən edilməsi və mənəvi həyat prinsiplərinin seçimi; biliklərə, təcrübəyə və xoş məramla əsaslanan müdrikliyin yetişdirilməsinə səy göstərmə; öz təkəllü, məqsədləri və davranışına şüurun nəzarəti; seçilmiş prinsiplərin həyata keçirilməsini, insanın düzgün həyat tərzini və ailədə və onun həddlərindən kənarında yüksək davranış mədəniyyətini təmin edən möhkəm iradə lazımdır. Bununla bərabər burada xüsusi spesifik yer tutur. Ailənin hər bir üzvünün fərdi xarakter xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, bütöv sosial mikrosistem kimi, ailədə psixoloji uyğunluq və harmoniyaya nail olaraq, onların münasibətlərinin tənzimlənməsi bacarığı ailənin idarə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailə idarəçiliyində - strategiya və texnologiya, psixologiya, sosiologiya və dizayn kimi idarəetmə elminin ümumi prinsiplərini də müşahidə etmək olar. Burada, həmçinin müxtəlif təşkilati mədəniyyət tiplərinin birləşməsinə - hakimiyyət mədəniyyəti, rol mədəniyyəti, vəzifə mədəniyyəti, şəxsiyyət mədəniyyətinə rast gəlmək olar, “qərarların qəbul edilməsi” proseslərini, “danışq prosesinin”, “innovativ fəaliyyət” elementlərini, nəhayət, despotikdən – demokratikə qədər müxtəlif ailə quruluşu növlərini aşkar etmək olar. Ailə idarəçiliyi mədəniyyətinə bütövlükdə həyat fəaliyyətində olduğundan daha artıq dərəcədə, bütün müxtəlifliyi ilə həyatın özü ön plana çıxır. Ailədə və əmək kollektivində münasibətlərin xarakteri psixoloji cəhətdən ayrı-ayrı olsa da, idarəetmə üslubu eyni ola bilər ki, bu da daha çox “kiçik orkestrin dirijoru”, lider rolunu icra edən ailə başçısının xarakterindən asılıdır.

Ailə idarəçiliyi mədəniyyətinin şərtsiz prioriteti, həm milli mədəniyyətin və sivilizasiyanın ən əhəmiyyətli nailiyyətlərinin mənimsənilməsinə, həm də müstəqillik, məsuliyyət və yaradıcılıq fəaliyyəti qabiliyyətlərini nəzərdə tutan *şəxsiyyət mədəniyyətinin bütöv, harmonik formalaşdırılmasıdır*. Ailənin tərbiyə etdiyi şəxsiyyət ictimai-faydalı fəaliyyətə istiqamətlənməli, onun intellektual və etik mədəniyyət sə-

viyyəsinə xarakterizə edən işi bilməklə qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malik olması, məqsədə nail olmaq üçün ağıllı, düzgün və humanist vasitələr seçməlidir. *Yüksək ailə mədəniyyətinin* formalaşdırılması sözlə əməlin bütövlüyünə sadıqlığı, “ikili əxlaq” kimi məlum olan - biliklə davranış arasındakı ziddiyyətin aradan qaldırılması, makiavellizm (məənəviyyat normalarına məhəl qoymayan, kobud qüvvəyə əsaslanan siyasət) prinsiplərindən şüurlu imtınanı nəzərdə tutur. Ailənin idarə edilməsi mədəniyyətində insanın mədəni dəyərlər sistemi, həyat fəlsəfəsi, dünyagörüşü, əqidələr, ailə etikası, məhəbbət və dostluq böyük rol oynayır.

Ailə mədəniyyəti cəmiyyətdəki destruktiv təzahürlərin və böhranların aradan qaldırılması üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. O heç də həmişə məənəviyyatın qorunması və inkişafı ilə müşayiət olunmayan biliklərin, informasiya mədəniyyətinin, elm, texnologiya, istehsalın sürətli inkişafının xarakterik olduğu, mədəniyyətin eroziyasının, etika və humanizm dəyərlərinin devalvasiyasının yer tutduğu texnologiya sivilizasiya şəraitində xüsusilə aktualdır. Dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının inkişaf qanunauyğunluqları, Qədim Romanın süqutu tarixi inandırıcı sürətdə təsdiqləyir ki, yüksək etik mədəniyyətə laqeydlik, hədsiz egoizmlik, tamahkarlıq, riyakarlıq, təkəbbür, qəddarlıq, zorakılıq, xəyanət və digər neqativ insan keyfiyyətləri sosial və siyasi gərginliklərə və böhranlara səbəb olur.

Ailənin idarə edilməsi - təbii və zəruri prosesdir, çünki ailə hər hansı digər kollektiv kimi, ümumi məqsədlərə yetişmə üçün qüvvə və maraqların razılaşdırılmasını tələb edir. O, müvafiq həyat fəaliyyəti ideologiyası və texnologiyalarının yaradılmasını, vəzifələrin və gözlənilən nəticələrin müəyyən edilməsini, öhdəliklərin bölüşdürülməsi və səlahiyyətlərin həvalə edilməsini, ailənin hər bir üzvünün motivasiyasını və qiymətləndirilməsini, məhəbbətin və biri-birinə bağlılığın qorunmasını, ailə rifahının möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur. Ailənin inkişafının idarə edilməsi mədəniyyəti - yaxşı təhsili, məənəvi tərbiyəni, uşaqların peşə təlimini və peşəkar inkişafını, ailə münasibətlərinin düzgün formalaşdırılmasını, ailənin digər insanlarla pozitiv əlaqələrinin qurulması üçün şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. O, həyat fəaliyyətinin - fiziki mədəniyyət, tibbi və ekoloji təhlükəsizlik, əmək və istirahət mədəniyyəti sahələrinin tənzimlənməsinə də yardım etməli, aqlı və məənəvi mədəniyyətin təkmilləşdirilməsini, etik, estetik mədəniyyətin və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin inkişafını təmin etməlidir.

Tusinin ailə qurma fəlsəfəsi

Ailə həyatı fəlsəfəsinin və ailə idarəçiliyi məsələlərinin dərk edilməsinə gərəkliliyi tarixi şəxsiyyətlərin, dünya mədəniyyəti və sivilizasiyası klassiklərinin, həmçinin əsərlərində ailənin təşkil və idarə edilməsi üçün metodoloji baxımdan

zəruri prinsiplərin olduğu, yaxşı tanınmış müasir mütəxəssislərin konsepsiyaları və yanaşmaları kömək edir. Məhəmməd Nəsirəddin Tusiyə görə ailənin qurulması əməklə və ictimai-iqtisadi amillərlə sıx bağlıdır. Onun strukturu beş dayaq üzərində formalaşır: ata, ana, uşaqlar, qulluqçu, ərzaq. Bu zaman Tusi ailənin başlıca mahiyyətini və əsasını onun üzvləri arasında harmonik münasibətlərin olmasını hesab edir, ailənin saxlanması və idarə edilməsini isə ailə başçısının məsuliyyət daşdığı insan sağlamlığını təmin edən həkimliklə müqayisə edir. Ailənin idarə edilməsi - ailə maraqlarının onun ayrı-ayrı üzvlərinin maraqlarından prioritetini, əməyin düzgün bölünməsinə, möhkəm qaydanın, maddi rifahın, etibarlı yaşayış yerinin olmasını nəzərdə tutur. Ailənin idarə edilməsinin mühüm iqtisadi məsələləri - halal zəhmətə əsaslanan gəlir, istehsal hesabına düzgün istehlak və xərclər hesabına əmlakın toplanması və qorunmasıdır.

Orta əsr feodal cəmiyyətinin reallıqları ondan ibarət idi ki, istedadlı şəxsiyyətlərin və onların ailələrinin rifahı onların bilikləri, bacarıqları və Vətən qarşısındakı xidmətlərindən deyil, bütünlüklə və tam çəkildə hökmdarlar tərəfindən onlara qarşı münasibətdən asılı idi. Cordan Bruno, Rocer Bekon, Kopernik, Qaliley və bir çox digər orta əsr alimlərinin taleyini xatırlamaq kifayətdir. Analoji vəziyyət müsəlman Şərqiində də mövcud idi. Belə ki, A.E.Krımiski göstərir ki, burada XI əsrdə görkəmli şəxsiyyətlərin rifahı və əmin-amanlığı əvvəlcə Qəznəvi, sonra isə Səlcuq hakimlərinin onlara münasibətindən asılı idi. Müasir demokratiyalarda şəxsiyyətin və ailənin rifahı insanın mədəniyyəti, bilikləri, qabiliyyətlərindən, cəmiyyət və dövlət üçün onun tələbatlığı və faydalılığı dərəcəsindən asılıdır. Demokratiya mədəniyyəti şəraitində ailə, dövlət və cəmiyyətin progressiv inkişafında vəzifə hakimiyyəti deyil, şəxsiyyətin mədəniyyəti və onun biliklərinin hakimiyyəti həlledici rol oynayır.

Adair və Maslounun modellərinin tətbiqi haqqında

Ailənin həyat fəaliyyətinin idarə edilməsi mədəniyyətində *Con Adairin* “*üç dairə*” *modelinin* tətbiqi məqsədəuyğun ola bilər ki, onu belə şərh etmək olar: vəzifə, ailə və ailənin ayrı-ayrı üzvləri (fərdlər). Burada da ailə inkişafının strateji idarə edilməsi, ailə üzvlərinin ümumi məqsədlə, prinsiplərlə, ailə etikası, idrologiyası və gələcəyi görmə qabiliyyəti ilə birləşməsi, ailə üzvlərinin maraqlarını vahid mədəniyyət çərçivəsində harmonizasiya etmək bacarığı, onların inkişafı və yaradıcı fəaliyyəti üçün şərait yaratmaq kimi liderlik keyfiyyətləri lazımdır.

Ailə qurmaq üçün motivasiya modeli kimi, A. Maslounun artıq bizə tanış olan, insanın harmoniyası, təhlükəsizliyi, qabiliyyətlərinin maksimal inkişaf imkanları və özünü reallaşdırma prinsipləri üzərində qurulan “ideal cəmiyyət”

modelindən istifadə etmək olar. O, insanın şüurunun humanist yolla dəyişdirilməsi və mədəniyyətin sosial institutlarını yenidən təşkil etməklə onun pozitiv dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Özünü qorumada, təhlükəsizlikdə və sülhdə, məhəbbətdə və birgəlikdə, özünü təsdiqdə və tanınmada, yaradıcılıq vasitəsi ilə özünün aktuallığında və təkmilləşməsində olan sosial tələbatlar, həmçinin fizioloji tələbatlar ailə idarəçiliyi üçün aktualdır. Ailədə onlar - məhəbbət və bağlılıqla, valideynlər və övladlar, qardaşlar və bacılar, nəvələr, babalar və nənələr arasındakı qan qohumluğu və borc hissi ilə şərtlənən spesifik ailə tələbatları ilə də tamamlanırlar. Ailə motivasiyasını daha yaxşı başa düşmək məqsədi ilə A.Maslounun konsepsiyasını geniş interpretasiyada aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

1. Fizioloji tələbatlar (aclıq, susuzluq, yuxu, sağlamlıq və s.).
2. Təhlükəsizlik tələbatları (əminlik, təhlükədən qorunma, sabitlik və nizam-intizam, ruhi dinclik və s.).
3. Sosial tələbatlar (ailəyə mənsub olma, təqdir edilmə, ictimai həyat, məhəbbət və dostluq, ailə rifahı və xoşbəxtlik).
4. Hörmətdə tələbat (özünəhörmət, tanınma, uğur, status).
5. Özünü aktuallaşdırma tələbatı (təkmilləşmə, nailiyyətlər, şəxsiyyətin inkişafı).
6. Öyrənmə və başqalarını maarifləndirmə tələbatı .
7. Estetik duyğu və gerçəkliyin dəyişdirilməsi tələbatı.
8. Allaha inam, dərk etmə və məhəbbətdə tələbat.

Ailəni idarəetmə prinsipləri haqqında

Ailə həyatının tənzimlənməsinin *əsas prinsipi hüquq deyil, məna viyyatdır*. Ailə üçün spesifik funksiya ilə tərbiyə və təhsil, ailə büdcəsinin idarə edilməsi, həyat fəaliyyətinin proqram və layihələrinin reallaşdırılması adətən qeyri-formal, qeyri-hüquqi xarakter daşıyır. Ailə mədəniyyəti psixologiyası onların qan qohumluğu ilə əlaqəliliyi, bir-birinə bağlılığı, borc hissi ilə, ənənələrlə, bir-birinin qarşısında və digər insanlar qarşısında, cəmiyyət və dövlət qarşısındakı məna vi məsuliyyətlə şərtlənir.

Ailə həyatının hər bir tarixi mərhələsində tələbatlar və maraqlar dəyişir, ailə qarşısında duran vəzifələri görməyə və reallaşdırmağa prinsip etibarilə yeni yanaşmalar tələb edən yeni şərait və imkanlar yaranır. Lakin bu zaman ailənin məna vi prinsipləri və ənənələri həmişə qorunmalıdır. Ailənin rifahı, inkişafı və təhlükəsizliyinə görə məsuliyyət, onun idarə edilməsində aparıcı rol oynayan ailə başçısının üzərinə düşür. Ailə münasibətlərindəki harmoniya bir çox cəhətdən onun şəxsi mədəni səviyyəsindən – intellekti, etikası, iradəsi, xarakteri,

enerjisi, məsuliyyəti, xarizmatik keyfiyyətlərindən asılıdır. Ailə başçısı favoritlikdən qaçmalı, qızıl orta həddi gözləməli və ifrata varmamalı, ailənin bütün üzvlərinə qarşı ədalətli, dürüst və alicənab olmalıdır. O, ailənin həyat fəaliyyəti prosesindəki dialektik ziddiyyətləri və gözlənilməz çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün lazım olan dözümlə və tərkinə malik olmalı, anlaşma və qayğı, nəzakət və dərdə şəriklik göstərməli, natura bütövlüyünə və yumor hissəsinə malik olmalıdır.

Universal ailə idarəçiliyi mədəniyyəti prinsiplərinə əsaslanaraq, ailə başçısı borcludur:

- Ailə üzvlərinin ruhi və maddi tələbatlarının maksimum ödənilməsinə yardım etməyə.
- Övladlarına yaxşı təhsil verməyə.
- Ailə üzvlərinin sağlamlığının qorunmasına qayğı göstərməyə.
- Övladlarında nəciplik, şəfqət, cəmiyyətin rifahı naminə biliklərə və vicdanlı əməyə məhəbbət, insanlara humanist məhəbbət, vətənpərvərlik və cömərdlik, yaradıcılıq başlanğıcı, yüksək etika və həmrəylik hissi tərbiyə etməyə.
- Ailənin vahid ruhi mədəniyyətinin formalaşdırılması maraqlarında, ailə üzvlərinin mədəniyyəti, xarakteri və mənafeyini harmonizasiya etməyə.
- Ən yaxşı ailə ənənələrinin varisliyini təmin etməyə.

Böyük və mehriban ailənin qızıl qaydalarından biri - valideynlərin kürəkənlərə və gəlinlərinə öz doğma övladları kimi psixoloji münasibət prinsipidir.

Ailənin idarə edilməsi məqsədi, vəzifələri və metodları haqqında

Ailənin idarə edilməsi aşağıdakı həyat şəraitlərinin: uşaqların təhsili və tərbiyəsinin; *ailə rifahı; sağlamlıq;* ailə ideologiyası və ailə etikasının; ailə həmrəyliyi, məhəbbət, dostluq və sədaqət hissəsinin; ailə ənənələri varisliyinin; qonşular, qohumlar, dostlar, iş yoldaşları və bütövlükdə cəmiyyətlə sabit harmonik münasibətlərin qurulması və saxlanması *təmin edilməsini nəzərdə tutur.* Ailə başçısı öz səlahiyyətinə uyğun olaraq, ailə həyatı fəlsəfəsinə dair başlıca qərarları qəbul edir, onun həyat tərzi, əsas həyat təsisləri və davranış qaydalarını müəyyən edir. Yüksək idarəetmə mədəniyyətinə iddialı ailə lideri, ailənin məqsəd və prioritetlərini, “daxili və xarici siyasətini” düzgün müəyyən etməyi bacarmalı, strateji və taktik vəzifələr qoymalı və həll etməli, ailə üzvlərinin ruhi və maddi tələbatlarının ödənilməsinə təmin etməli, onların maraq və mədəniyyətlərini harmonizasiya etməli, ailənin hər bir üzvünün tələbatları və xarakterlərini, gözləmələri və imkanlarını, onun xoşbəxtlik anlamını düzgün müəyyən etməlidir.

İdarəetmə mədəniyyəti kontekstində ailə idarəçiliyinin məqsədləri, vəzifələri və metodlarını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar. *İdarəetmənin məqsədi* – ailənin sosial-mədəni inkişafı, həyat fəaliyyətinin qorunması və permanent (fasiləsiz, daimi) yaxşılaşdırılması, rifah halı və həyat keyfiyyətinin müntəzəm yüksəlişidir. *Vəzifələr* – özünün həyatdakı təyinatını düzgün görməyə, məqsədlərə çatmağa, fiziki və mənəvi sağlamlığının, ailə üzvlərinin rifahı və xoşbəxtliyinin, onun sağlam inkişafının təmin edilməsinə, ailənin mədəni dəyərlərinin saxlanılmasına və qorunmasına yardım etməsidir. Ailə idarəçiliyinin ən başlıca vəzifələrindən biri daxili harmoniyaya nail olunmasıdır. Ailənin hər bir üzvü özünü idarə etmək, digər ailə üzvləri ilə münasibətlərini məhəbbət və sədaqət, eyni bir mədəni ailə dəyərlərinə bağlılıq əsasında harmonizasiya etmək bacarığına malik olmalıdır. Ailə başçısı öz ağılı ilə əməllərini idarə etməlidir ki, onu əhatə edən ailə üzvlərini məyus etməsin. O, ailə üzvlərinin düzgün həyat motivasiyasına imkan yaratmalı, uşaqlarının istedadı və qabiliyyətlərini vaxtında aşkar etməli və həyatda onlara düzgün istiqamət verməli, onların düzgün peşə seçiminə kömək etməli, ailənin hər bir üzvünün şəxsiyyət kimi formalaşmasına səy göstərməli, övladlarını cəmiyyətin yaradıcı üzvləri kimi tərbiyə etməlidir. *İdarəetmə metodları* - təhsil və tərbiyə, öz şəxsi həyat nümunəsi, yüksək mədəniyyəti, nüfuzu, bilikləri, təcrübəsi, müdrikliyi, məsləhətləri, mənəvi keyfiyyətləri, yaradıcı fəaliyyəti ilə ailə üzvlərinə pozitiv təsir göstərmək; tələbkərlilik; ailə üzvlərinin həyat mənafeələrinin, sabitliyi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında qayğı; ailənin gələcək inkişafının planlaşdırılması və qurulmasıdır.

Kulturoloji “ədalətlik monitorinqindən” istifadə edərək, ailə zamanın çağırışlarından asılı olaraq bəzən öz həyat fəaliyyətində korrektələr etməlidir. Öz mənəvi prinsiplərinə sadıq qalaraq, müasir elmin nailiyyətləri və özünün qabiliyyətləri və imkanlarını nəzərə alaraq o, inkişaf texnologiyalarını pozitiv dəyişməyə və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa çalışmalıdır. Bu zaman ailə şüurunu permanent təkmilləşdirmək, öz düşüncələrində, sözlərində və əməllərində nəcib olmağa çalışmaq, başqalarının ləyaqətinə hörmət etmək, məhəbbətə, kamilyyətə və harmoniyaya can atmaq, öz mənəvi və siyasi məsuliyyət mədəniyyətini inkişaf etdirmək, valideynlər, övladlar, cəmiyyət, vətən və bəşəriyyət qarşısındakı borcunu yerinə yetirmək lazımdır.

Ailə davranışı mədəniyyəti və əxlaq kodeksi

Məlum olduğu kimi, ailədə insanın davranış mədəniyyəti onun intellektual və etik mədəniyyəti, onun gerçəkliyə olan bütün münasibətlər sistemi ilə, hər şeydən əvvəl, onun ətrafdakı insanlara münasibəti ilə müəyyən edilir. Ailə - insan qəlbinin qorunduğu ocaqdır. Buna görə də məhz ailədə qarşılıqlı anlaşma,

ailənin hər bir üzvünü narahat edən problemlərin müzakirəsi və həlli çox vacibdir. Onda bizi başa düşən başqa insanların, dostların, qohumların axtarışına ehtiyac qalmayacaq, deməli, uzaqlaşma üçün şərait yaranmayacaq.

Ailədə davranış - şəxsiyyətin daxili mədəniyyətini, onun xarakteri, temperamenti, tələbatları, istəklərini, dünyagörüşünü, etik prinsipləri, emosiyaları və hisslərini, əhval-ruhiyyəsini əks etdirir. Belə münasibətin meyarı məhəbbət, insanlıq, humanizmdir. Mədəni insan özünün pis əhval-ruhiyyəsini nümayiş etdirməməli və öz qayğıları və həyəcanları ilə ailə üzvlərinə əziyyət verməməli yaxud onları özünün gur emosiyaları ilə yormamalıdır. O yalnız öz hərəkətlərinə deyil, həm də ailə üzvlərinə və insanın özünə təsir edən sözlərinə fikir verməlidir. Xeyirxah söz və xeyirxah əməl, səmimiyyət, valideynlərini, qardaşları və bacılarını və ailənin digər üzvlərini dinləmək bacarığı - əlverişli ailə münasibətlərini formalaşdırmağın ən yaxşı üsuludur. Bu zaman etik normaları və ailədə davranış qaydalarını bilmək azdır, real həyatda onların təsadüfi xarakter daşmaması, amma ailənin bütün üzvlərinin həyatına kömək edən şəxsiyyət keyfiyyətinə çevrilməsi üçün onlara daim əməl etməyi bacarmaq lazımdır.

Ailə üzvlərində nöqsanları deyil, yaxşı cəhətləri axtarmaq və onların inkişafını stimullaşdırmaq lazımdır. Doğma insanı başa düşmək və onun haqqında düzgün mühakimə üçün onun hərəkətlərinin yaxud münasibətinin səbəbini axtarmaq, öz davranışında əsaslandığı motivlərə nüfuz etmək lazımdır. Bu zaman kənardan özünə də baxmaq, öz xarakterini, vicdanını, dəyərlər sistemini, öz düşüncələrini, niyyətlərini və əməllərini obyektiv qiymətləndirmək çox vacibdir. Bütövlükdə cəmiyyətdə olduğu kimi, insanın ailədəki hərəkətləri həmişə yaxşı düşünülməli, nəzakəti, həssaslığı və müdriqliyi ilə fərqlənməlidir, çünki onlar öz arxasınca müəyyən nəticələri çəkib gətirir. Buna görə də çalışmaq lazımdır ki, onlar həm ailə üzvləri üçün, həm də insanın özü üçün yaxşı nəticələrə malik olsunlar, yaxşı əhval-ruhiyyə, sevinc və ilham mənbəyi olsunlar. Vicdan, məhəbbət, humanizm, xeyirxahlıq, borc, ədalət, şərəf, heysiyyət kimi mənəvi kateqoriyalar aprior xarakter daşıyır, zamanla və ya şəraitdən asılı olaraq dəyişirlər. Onlar insanın daxili əqidəsinə və keyfiyyətinə çevrilərək, böhran şəraitində və ya mürəkkəb situasiyalarda aydın şəkildə üzə çıxaraq ailənin ruhi mədəniyyətinin güclü mənəvi amili olurlar.

Beləliklə, ailənin möhkəmliyi və rifahı onun etik mədəniyyətindən, onun üzvlərinin davranış kodeksinin əsaslandığı mənəvi prinsiplər və ənənələrdən asılıdır. Yüksək mənəvi prinsiplər əsasında yaşayan Azərbaycan ailəsi mədəniyyətinin tipik göstəriciləri - böyüyə hörmət, uşaqlara məhəbbət, həmrəylik, qarşılıqlı yardım, sədaqət, səbr, məhəbbət, dostluq, qonaqpərvərlikdir. *Ailə əxlaq kodeksi* aşağıdakıları onun hər bir üzvünün öhdəsinə qoyur:

1. Ailənin ruhi rahatlığı, maddi rifahı və mənəvi prestijinin saxlanılması üçün zəruri qüvvələri sərf etmək.

2. Ailənin və şəxsiyyətin yüksək ruhi mədəniyyət prinsiplərinə sədaqətini tanış olmayan və yad insanların loyallığından üstün tutmaq.

3. Dürüstlük, ədalət və xeyirxahlıq, böyüklərə hörmət və kiçiklərə məhəbbət, yaşlılar, uşaqlar və əlillər haqqında qayğıni nəzərdə tutan yüksək mənəvi həyat prinsiplərinə tərəfdar olmaq.

4. Ailə maraqlarının prioritetliyini yadda saxlayaraq, öz maraqlarını ailə maraqları ilə harmonik surətdə uyğunlaşdırmaq.

5. Ailə üzvləri və dostları tərəfindən göstərilən etimadı yüksək qiymətləndirmək və doğrultmaq.

6. Daim məhəbbət, dostluq və sədaqət, inam və dözümlü, hörmət, məsuliyyət və dürüstlük, ailə üzvlərinin sağlamlığına qayğıni nümayiş etdirmək.

7. Kamilliyə can atmaq, özündə pozitiv xarakter, kompromisə getmək bacarığı, vicdan, doğruluq, dürüstlük formalaşdırmaq.

8. Ətrafdakılara pislik etməmə, ailədə sağlam və xoş psixoloji mühitin yaradılmasına yardım predmeti vasitəsilə öz hərəkətlərinə şüuru ilə nəzarəti müntəzəm olaraq həyata keçirmək.

9. Qonşular, iş yoldaşları, tanışlar və dostlarla xeyirxah münasibətlər saxlamaq.

10. Qanunun aliliyini qorumaq, cəmiyyət üzvlərinə və legitim hakimiyyətə hörmətlə yanaşmaq, dövlət simvollarına hörmət etmək.

İdealda hər bir ailənin əxlaq kodeksi yalnız ailənin deyil, həm də milli və ümumbəşəri mədəni dəyərləri əks etdirməli, özündə bəşəriyyətin vətənpərvərlik və humanizm ideallarını harmonizasiya etməlidir.

Ər-arvadın qarşılıqlı münasibətlər mədəniyyəti haqqında

Uşaqların tərbiyəsi üçün ər-arvadın ailədəki davranışı başlıca əhəmiyyətə malikdir. Ailə xoşbəxtliyi və nigahın davamlılığının mühüm şərti - ər-arvadın mədəni və psixoloji uyğunluğu, bir-birilərinin xarakterini bilmə, qarşılıqlı anlaşma, məhəbbət, ər-arvad arasında mənəvi münasibətləri tənzimləyən yüksək ünsiyyət mədəniyyətidir. Ailədə hər şey qarşılıqlı münasibətlər üzərində qurulur. Ailədə psixoloji mühit onlardan asılıdır. İnsan hissələrinin və münasibətlərinin harmoniyası ailə xoşbəxtliyinin əsası olduğu halda, eyni zamanda mədəni uyğunsuzluq ailədə anlaşılmazlığa, ixtilafalara, bəzən isə onun dağılmasına səbəb olur. Belə uyğunsuzluğun aradan qaldırılma biləcəklərindən biri öz günahsızlığı barədə şişirdilmiş təsəvvürə malik olmaq ola bilər. Fransız yazıçısı Andre Morua qeyd edirdi ki, "hər kəs inanır ki, başqaları onu mühakimə edərkən səhv edirlər, o özü isə başqalarını mühakimə edərkən, səhv etmir". Münasibətlər bayram əhval-ruhiyyəsi

daşımali, məhəbbət, qarşılıqlı hörmət, inam, dostluq üzərində qurulmalı, soyuqluqdan və əsəbiləşmədən azad olmalıdır. Pozitiv ailə etikasını nümayiş etdirən diqqət, qayğı, razılıq və qarşılıqlı yardım olmadan ər-arvad məhəbbətini və qarşılıqlı bağlılığını təsəvvür etmək çətindir. Qolbax deyirdi ki, ətfafındakılar tərəfindən bağlılığı, məhəbbəti və hörməti, köməyi özünün mənəvi münasibətin, onların rifahı haqqında qayğın ilə qazanmaq lazımdır. Ər-arvadın yüksək mədəniyyəti, birmənalı qiymətləndirmənin çətin olduğu məhəbbət və qısqançlıq kimi ikili, ambivalent (nəyə qarşı isə ikili münasibət) kateqoriyaları tənzimləməyə imkan verir.

Ailə münasibətlərində daimi qarşılıqlı qiymətləndirmələr böyük rol oynayır. Ər-arvad arasındakı münasibətlər, əsas etibarilə qarşılıqlı keyfiyyətlərin qiymətləndirilmə ədalətliliyi, səmimiyyəti və nəzakətindən, bir-birinin əhəmiyyətinin və nailiyyətlərinin etirafından asılıdır. Əgər ər-arvad qarşılıqlı iddiaları, bir-birinin gözləmələri, arzuları və ümidlərini başa düşməzlər yaxud qiymətləndirmirlərsə, onda onlar qarşılıqlı narazılıq, soyuqluq, uzaqlaşma və hətta əlaqələrin qırılması riskini yaradırlar.

Sübhəsiz, ər-arvad arasında şəxsiyyətlərarası harmoniyaya nail olmaq üçün şəxsiyyətin *temperament* kimi təbii xüsusiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Müxtəlif temperamentli insanlarda xarakter xüsusiyyətləri müxtəlif cür aşkar olunur. Temperamenti və xarakteri bilmə anlaşılmaqlardan və münasibətlərdən xilas olmağa imkan verir. Orqanizmin xüsusiyyətlərindən, ali sinir sisteminin fəaliyyətindən asılı olaraq, insanları şərti olaraq fleqmatiklərə, melanxoliklərə, xoleriklərə və sanqviniklərə ayırırlar. Real həyatda, bir qayda olaraq, onlardan birinin üstünlüyü ilə müxtəlif növlərin birləşməsi müşahidə edilir. Psixoloq V.S. Merlin temperament xüsusiyyətlərinin insanın psixi həyat dinamikasına təsirini göstərərək, iki - sakit düzənlik və sürətli dağ çaylarının obrazlı müqayisəsini verir. Bu iki müxtəlif (eyni zamanda həm də xaraktercə oxşar) çayların birləşməsi burulğanlar və şölələlər əmələ gətirərək, müxtəlif cür formalaşma bilər, çünki onların hər biri öz dəyərini və özünəməxsusluğunu qorumağa çalışır.

Ər-arvadın bir-biri ilə daxili narazılığının, mümkün qarşılıqlı münasibətlərin aradan qaldırılmasına - öz rolunun düzgün dərk edilməsi, niyyətlər, planlar və işlər haqqında ər-arvadın qarşılıqlı məlumatlılığı, maraqlarının harmonizasiyası yardım edir. Psixologiyayı, xarakter xüsusiyyətlərini, ailə üzvlərinin duyğuları və ideallarını yaxşı bilmə, onların daxili aləmini görmə - münasibətlərdən yaxa qurtarmağa və xilasedici qarşılıqlı anlaşmaya nail olmağa kömək edər..

Möhkəm ailənin labüd şərti ər-arvad məhəbbətini və qarşılıqlı bağlılığını təsdiq edən diqqət, qayğı, razılıq, qarşılıqlı dəstək və digər amillərdir. Onlar yaxşı qarşılıqlı münasibətlərin, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığın formalaşması üçün zəmin yaradırlar. İnsanın başqa insana qarşı həqiqi münasibətini onun davranışına görə, sözlərə görə deyil, işlərə, konkret əməllərə və real nəticələrə

görə təyin etmək olar. İnsanın davranışında həmişə hədd duyğusu və nəzakət olmalıdır. Ailədə yaxşı münasibətlərin saxlanması üçün şüurlu fədakarlıqlar da olmalıdır.

Uşaqların təhsili və tərbiyəsi haqqında

Uşağın təhsilə və tərbiyəyə əsaslanan mədəniyyətinin tərbiyə edilməsi ailədə başlayır. Uşağın anadangəlmə mədəni keyfiyyətləri - əsasını bir neçə nəslin düzgün tərbiyə və təhsil ənənələrinin təşkil etdiyi uzunmüddətli təkamülün nəticəsidir. Bu keyfiyyətlər zamanla irsi səviyyəyə keçir və insanın müəyyən qabiliyyətləri, mədəni dəyərləri və sosial etikasında öz ifadəsini tapır.

Düzgün tərbiyə - doğmalara hörmət, dürüstlük, sadəlik, qarşılıqlı yardım hissi, şərə qarşı barışmazlıq, ailənin digər üzvlərinə zərər verməklə sərbəstlikdən istifadə etməyin və şəxsi münasibətlərdə humanizm prinsiplərinin pozulmasının qəbul edilməzliyini nəzərdə tutur. Ailə uşaqlara etimad göstərməli, onların həyat fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirməli, uşaqlarda gözəllik hissini və insanlara məhəbbəti, yüksək etik mədəniyyəti, məntiqi təfəkkürü, və hadisələri, faktları və insanları tənqidi təhlil etmə qabiliyyətini formalaşdırmalıdır.

Möhkəm və uğurlu ailə formalaşdırılması prosesinin *əsas idarəetmə vasitələri* - həyat fəaliyyəti məqsədlərinin və səmərəli texnologiyaların düzgün təyin edilməsi, şüurlu tərbiyə və uşaqlara həyat fəlsəfəsini, reallıqlarını və qanunlarını izah etmək, planlaşdırma, məsuliyyət, xidmətlərin qiymətləndirilməsi, tanınma (qəbul edilmə), alicənablığa və ləyaqətli həyat tərzinə görə müntəzəm mənəvi mükafatlandırma, diqqətin dəyərli olanın üzərində cəmlənməsi, düzgün motivasiya, stimullaşdırma, uşaqların qabiliyyətlərinə və cəmiyyətdə onların özünü təsdiqinə və özünü reallaşdırmasına daha artıq dərəcədə cavab verən sənət seçimində yardım etmədir. Erkən yaşlarından uşaqlarda böyüklərə hörməti, kiçiklərə məhəbbəti, əməyə məhəbbəti, qonaqpərvərliyi, şəxsiyyətə hörməti, düzgünlüyü, intellektual, mənəvi və peşəkar kamilləşməyə müntəzəm ehtiyacı, məsuliyyət mədəniyyətini, vaxtı səmərəli idarə etmək bacarığını formalaşdırmaq lazımdır.

Ailənin strateji məqsədlərindən biri - hər bir millətin insan kapitalını təşkil edən, yaxşı biliklər və pozitiv mənəviyyətə malik, alicənab şəxsiyyətlər və tam dəyərli vətəndaşlar kimi, uşaqların təşəkkülünü və inkişafını təmin edən təhsili və tərbiyəsidir. Hələ XI əsrdə Təbəristan müdriki Key Kavus "Qabusnamə"də yazırdı: "Böyüklük ağılda və bilikdədir... nəsildə və əsildə deyil... şəxsi ad-san irsən keçəndən daha yaxşıdır... hörmət ağıl və təhsilə görədir, əsilə-nəsilə görə deyil". Uşaqlarda ruhi aristokratizmi və alicənablığı tərbiyə edərək, onları milli və bəşəri dəyərlərə cəlb edərək, onlarda müntəzəm özünü təkmilləşdirmə cəhdi-

ni formalaşdıraraq, biz onları “yüksək mədəniyyət məbədinə” aparıb çıxarıyıq, onlara öz şüurunu idarə etməyi, yetərli və cəmiyyətə gərəkli, tamdəyərli və azad şəxsiyyətlər olmağa yardım edirik. Lev Tolstoy uşaqlara münasibətdə valideynlərin doğruculuğu, düzgünlüyü və səmimiyyətini - belə mənəvi mövqeyi yeganə düzgün tərbiyə kimi nəzərdən keçirərək yüksək qiymətləndirirdi.

Ailə təhsili və tərbiyəsi uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında təyinedici rol oynayır. Uşaq körpə yaşından mədəni ənənələri, ünsiyyət və davranış vasitələrini, təfəkkür baxışları və stereotiplərini, düşüncələri, təsəvvürləri, böyüklərin tələqlərini və əxlaq normalarını mənimsəyərək sosial-mədəni mühitə düşür. Həyatının elə ilk addımlarından, dərk etmədən, təqlid vasitəsi ilə uşaq böyüklərin həyat fəaliyyəti nümunələrini, ailədə bünövrəsi qoyulmuş dəyərləri və yazılmamış qanunları, onların təcrübəsini, tərzlərini və texnologiyalarını mənimsəyir. Beləliklə, şüuri və qeyri-şüuri olaraq, ailə, uşaqlarda valideynlərinin davranış və münasibətlər nümunələrinin formalaşmasına səbəb olur. Bu “mikromühitdəki” translyasiya kifayət qədər sabitdir. Yaş artdıqca bu proses tədricən genişlənilir, mikro- və makromühit səviyyəsində, yəni ailədə, məktəbəqədər uşaq müəssisələrində və müxtəlif səviyyəli məktəblərdə təlim vasitəsilə insanı əhatə edən aləm haqqında yeni biliklərin şüurlu surətdə mənimsənilməsinə çevrilir. Bununla bərabər uşağın davranışına, insanları qiymətləndirməsinə, ətrafdakılara münasibətdə öz mövqeyini seçməsinə anadangəlmə mədəni keyfiyyətlər ciddi təsir göstərir.

Uşaqların təhsili və tərbiyəsinə yalnız Qərbdə deyil, Şərqdə də həmişə böyük əhəmiyyət verilmişdir. Uşaqların nəcib tərbiyə edilməsinə böyük əhəmiyyət verən XI əsr müsəlman aristokrat mədəniyyətinin məşhur abidəsində Key Kavus qeyd edir ki, “...əgər ağac əyri bitib və budaqları əyri olub və əyri boy atıbsa, onu yalnız mişarlamaq və yonmaqla düzəltmək mümkündür”. Həqiqət axtarışına istiqamətlənən alimliyin və müvəffəqiyyətin nadir halda birləşdiyi orta əsr cəmiyyətində elmə kifayət qədər tələbat olmadığını dərk edən Key Kavus qeyd edir: “Bəxtinin dönüklüyü ilə bizi danlayan kəsə de: məgər tale, qiyməti yüksək olandan başqa kimsə ilə çarpışırımı?.. göydə ulduzlar var, onların sayı hesabı yoxdur, tutulma isə yalnız günəşdə və ayda olur!” Buna baxmayaraq görkəmli mütəfəkkir bilikləri “qazanılmış nəciblik” adlandıraraq, onlara xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Nəsirəddin Tusi uşaqların düzgün təminatı və tərbiyəsini ailə idarəçiliyinin başlıca vəzifəsi hesab edir. Dahi humanist *uşaqlara* böyük həssaslıq və diqqət göstərməyi, pis hərəkətləri vaxtında aradan qaldırmağı və pozitivləri, onları ənənəyə çevirməyə cəhd edərək, təşviq etməyi tövsiyə edir. O hesab edir ki, insanın taleyi, onun südəmər yaşından başlayaraq, uşaqılıqda aldığı tərbiyədən daha çox asılıdır. Tusinin qənaətinə görə, uşaq təşəbbüsünü məhdudlaşdırmadan,

hər şeydən əvvəl uşaqlarda xasiyyətin nəcibliyini formalaşdırmağa imkan verən həya hissini tərbiyə etmək, həmçinin uşağın istedadının erkən aşkar edilməsi və inkişafına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. İlk növbədə uşaqları daha zəruri dəyərlərə öyrətmək lazımdır ki, onlarsız insan cəmiyyətində yaşamaq mümkün deyil. Bu - ünsiyyət mədəniyyəti, dostluq, məhəbbət, səmimiyyət, xeyirxahlıq, qarşılıqlı yardım, valideynlərə, qohumlara, dostlara və qonşulara hörmətdir.

Alim hesab edir ki, uşaqları, onların tərbiyəsinə zərər yetirə biləcək pis təsirdən, mədəniyyətsiz insanlarla ünsiyyətdən, əşyabazlığa, materializmə, avaraçılığa, veyillik və acgözlüyə, aldatma və həqiqəti gizlətməyə meyllilikdən qorumağı, onları bahalı geyimlər, qazanılmamış təriflər və pul mükafatları ilə əzizləməməyi vacib hesab edir. Bu məqsədlə uşağa hər şeyi: insanlar arasında, öz yaşadları ilə, böyüklərlə özünü necə aparmağı, nə vaxt və necə danışmaq lazım olduğunu izah etmək lazımdır. Uşaqların tərbiyəçilərini də düzgün - ağıllı, dürüst, nəzakətli, ədalətli, etika normalarını və uşaq psixologiyasının xüsusiyyətlərini bilənləri seçmək lazımdır. Bu tələblərə uyğun gəlməyən tərbiyəçi uşağı mənən şikəst edə bilər. Tusi erkən yaşlarından uşaqlara əməyə məhəbbətə, doğruluğa, biliyə və faydalı sənətlərə, xeyirxahlığa və başqalarına yardım etməyə, yalana, böhtana, tənbelliyə, yaramazlığa, başqasının dərdinə biganəliyə, eqoistliyə, özündən razılığa və lovğalığa nifrət hissi aşılamayı tövsiyə edir. Onlara gerçəkliyi düzgün anlamağa kömək edən əqli mədəniyyətə, məntiqi təfəkkürə maraq aşılamayı, qayğı və xeyirxahlıq göstərməyi, onlarda nəciblik və səmimilik, müdrikiyə və yaxşılığa can atmanı tərbiyə etməyi, yüksək mədəniyyətin və ləyaqətli davranışın üstünlüklərini onlara mümkün qədər daha erkən izah etməyi də tövsiyə edir.

Tusi deyir ki, valideynlər tərbiyədə səhvlərə, ilkin pozitiv cəhətlərin deformasiyasına yol verməməlidirlər, öz uşaqlarının yaradıcı qabiliyyətlərini və mənəvi keyfiyyətlərini aşkar etməli, effektiv inkişaf etdirməlidirlər, çünki onların şəxsiyyət kimi formalaşması, özünü təkmilləşdirməsi, xoşbəxtliyə nail olması imkanları bundan daha çox asılı olacaqdır. Uşaqların tərbiyəsinə səhvləri düzəltməkdənsə, aradan qaldırmaq daha asandır, çünki onlar əldən buraxılmış imkanların dönməzliyinə səbəb ola bilər. Uşaqların tərbiyəsinə onların əsassız iddialarına göz yummaqla özbaşına buraxmaq olmaz. Xarakter nəcibliyinə və ədalətə, əməksevərlik və yaradıcı təbiətə, humanizmə və möhkəm iradəyə malik gələcək şəxsiyyətin pozitiv bünövrəsini qoyaraq uşağın enerjisini lazımı məcraya yönəltmək lazımdır.

Uşaqların tərbiyəsinin zəruri şərti mənəvi əqidələrin, normalar, prinsiplər və idealların, vərdislər və tələbatların düzgün formalaşdırılmasıdır. Ailə tərbiyəsi prosesində uşaqları, əsasını qəhrəmanlığın ən yaxşı nümunələrinin, bəşəriyyətin əqli və mənəvi inkişafının təşkil etdiyi məhsuldar təfəkkürə, etik davranışa və

yaradıcı fəaliyyətə yönəltmək, onlar tərəfindən yüksək mədəniyyət ideallarının həyata keçirilməsinə imkan yaratmaq lazımdır. Bu kontekstdə müasir uşaqların təfəkkür mədəniyyətinə və hər bir millətin genofondunun formalaşmasına oyunaqların və uşaq ədəbiyyatının böyük təsir göstərdiyini nəzərə almaq vacibdir. Buna əsaslanaraq, oyunaqlara və uşaq kitablarına uşaqların şüuruna təsir predmeti baxımından nəzarət etmək və onları testdən keçirmək lazımdır.

Tərbiyə əsasən həm ailə dəyərləri və məqsədləri, həm də cəmiyyətin məqsədləri və dövlətin siyasi rejimi ilə bağlı olan ictimai münasibətlərin xarakteri və ona uyğun ideologiya ilə şərtlənir. Bunu nəzərə alaraq, uşaqların təbiyəsini, ayrı-ayrı ailələrin prinsipləri və dəyərlərindən asılı olmayaraq, insanların sosial praktikası ilə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Dəyərlərin və mədəniyyətlərin toqquşmasından qaçmaq üçün ailədə şəxsiyyətin tərbiyəsi yaşadığı cəmiyyətə insanın müəyyən adaptasiyasını, öz hissləri və şəxsi əqidələri mədəniyyətdən imtina etmədən ləyaqətli yaşamağa imkan verən “şüurlu konformizm” də nəzərdə tutulmalıdır.

Məlumdur ki, binanı divarlardan və ya damdan deyil, özülündən tikməyə başlayırlar. Mədəniyyət erkən uşaqlıqdan formalaşır. Məhz uşağın şüurunun təşəkkül tapdığı bu dövrdə onu əməyə və özünüidarəyə, xeyirxahlığa və başqa insanlara hörmətə, dürüstlüyə və yaxşılığa öyrətmək lazımdır. Cami deyirdi: “Nə qədər ki, qəlbinlə xeyirxahlığa tərəf dönməmişən, sən heç kimə hakimlik edə bilməzsən”. Uşaqları tərbiyə edən zaman konkret nümunələr üzrə onları inandırmaq lazımdır ki, pozitiv və ya neqativ davranış yaxud əməl ya onların maraqlarına cavab verir, ya da onlar üçün təhlükə törədir. Məcburiyyət və hədə deyil, yalnız düzgün izah etmə və inandırma uşağın uğurlu inkişafının, onda pozitiv təfəkkür və xarakterin, fəal həyat mövqeyinin tənzimçisi ola bilər. Uşaqlıqda mənimsənilmiş stereotiplər, anlayışlar, “tabu” (haram), qiymətləndirmələr, münasibətlər və istiqamətlər, adətən, insanların ətraf aləmin təzahürləri, hadisələri və insanlarını ya “düzgün və lazımı”, ya da “düzgün olmayan və icazə verilməyən” kimi əsas “görmə” meyarına çevrilir. Çox vaxt mülahizələrin qeyri-obyektivliyinin, başqa insanlara, “özgə” mədəniyyətlər, dinlər və ya millətlərin nümayəndələrinə qarşı əvvəlcədən yaranmış yanlış fikrin səbəbi məhz onlar olur.

Uşaqların tərbiyə mədəniyyətindən onların yalnız öz şəxsi taleyi deyil, cəmiyyətin, millətin, dövlətin və bütün bəşəriyyətin sosial rifahı da asılıdır. Alimlər hesab edirlər ki, artıq üç yaşından etibarən valideynlər uşağı yaxşı başa düşməli, onun müstəqilliyini və məsuliyyətini inkişaf etdirməyə çalışmalı, dəyişən tələbatlarını nəzərə almalı və xarakterindəki neqativ cəhətlərin inkişafının qarşısını alaraq, maraqlarını ödəməlidir. Uşaqların təbiyəsinə yanaşmaya toxunaraq, Russo deyirdi: “Uşaqlarda dəcəlliyi öldürsəniz, heç vaxt müdriklər hazırlamağa nail olmayacaqsınız”. Bir qayda olaraq, daimi nəsihətlər uşaqlarda əks nəticələr verir. Uşaqlar emo-

sional cəhətdən qıcıqlandırıcıya uyğunlaşdırılmalı və mahiyyətindən asılı olmayaraq, böyüklərin sözlərinə fikir vermədən, tədricən onu qavramırlar. Artıq bu yaşda, uşaqla ünsiyyət zamanı onunla öz dilində danışaraq, onun “dünyanı görməsini” nəzərə alaraq, daim dərinləşdirərək, genişləndirərək və korreksiya edərək, insan münasibətləri mədəniyyətinin məlum etik-psixoloji və “üç dairə” modelinin uşağa uyğunlaşdırılmış məntiqi yanaşmalarından istifadə etmək lazımdır. Bəzən qəbul edilməyə nail olmağı arzulayaraq, tərif qazanmaq üçün uşaq yalana əl ata bilər (əgər bəyənən hərəkətlər edəndə bu onda alınmırsa), yaxud “biabır olmamaq” üçün “xilas naminə” yalana yol verə bilər. Əgər bu tendensiya vaxtında hiss olunmasa, o, vərdişə çevrilə bilər. Yalanı ifşa etmək və üstünü açmaqla deyil, yalanın əxlaqi tərəfini və avtoritetə neqativ təsirinin izahı yolu ilə, eyni zamanda uşağa onun özünü-təsdiqində və düzgün qəbul edilməsində - uşağın pozitiv əməlləri və şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsi yolu ilə onu aradan qaldırmaq lazımdır. Cuma və Zəlda Siqal beş yaşından etibarən uşaqları optimizmə öyrətməyi tövsiyə edirlər. Onlar əmindirlər ki, valideynlər özlərinin keçmiş pozitiv təcrübəsi haqqında uşaqlarına danışmalıdırlar. Bu, balacalara özündə nikbin xarakter formalaşdırmağa və müxtəlif həyat situasiyalarında özünə-nəzarət hissini yetişdirməyə yardım edər.

Uşaqların tərbiyəsi səbr, təcrübə və pedaqoji bacarıqlar tələb edən çətin prosesdir. Məsələn, pedaqogika təsdiq edir ki, uşaq yalanının səbəbi – xəyal obrazları ilə mənimsəmə obrazlarının qarışdırılması, yaxud böyüklər öz istiqamətləndirici sualı və intonasiyası ilə hiss olunmadan uşağa müsbət cavab təkanı verəndə, “təhqin edilmiş yalan” ola bilər. Uşağa daim və məqsədyönlü şəkildə müsbət xüsusiyyətlər aşılamaq və eyni zamanda onları, bir qayda olaraq daha asan və daha tez möhkəmlənən neqativ xüsusiyyətlərdən qoruyaraq inkişaf etdirmək lazımdır. Valideynlər öz uşaqları ilə birlikdə daha çox oynamalı və uşaqlarla onların öz dilində danışmalı, hədələr və cəzalardan deyil, sosial və peşəkar rollarının mənimsənilməsinə imkan verən həyat hadisələri və qanunlarının mahiyyətlərini izah etmə metodikasından istifadə etməklə, onlarda gözəlliyə və faydalı olana məhəbbət aşılamalıdır. Yeniyetmələrlə ünsiyyətdə kompetensiya, ədalət, dostluq və qayğıni nəzərdə tutan həmrəyliyə və əməkdaşlığa əsaslanan yanaşmadan istifadə etmək lazımdır. Eyni zamanda öyrətmə, nəsihət və rəhbərlik metodlarından istifadə edərək, onlara düzgün seçim etməyə kömək etməklə, özünü onlarla böyüklərlə olduğu kimi aparmaq lazımdır. Bununla yanaşı nəsilər arasındakı mədəni-psixoloji uyğunsuzluğu da nəzərə almaq və bu hesabla yeniyetmələrlə öz bərabəri kimi danışmaq, onları manipulyasiya etmək deyil, dərdinə şərik olmaq, əməkdaşlıq etmək, onların rastlaşdığı çətinliklərin aradan qaldırılmasında real surətdə kömək etmək lazımdır.

Ailədə uşaqların tərbiyəsi, əmək kollektivində olduğu kimi, müxtəlif üslublar vasitəsilə həyata keçirilə bilər – demokratik, avtoritar və liberal. Demokratik üslub

daha məqsədəuyğun hesab edilir. Avtoritar və liberal üslublar səmərəli hesab edilmir. Ünsiyyətdə avtoritarlıq mövqeyi dialoqa səbəb olmur və ya sadəcə olaraq onun yaranma imkanını istisna edir. O, şübhə və tənqiddə dözmür, qeyri fikirləri və ya yeni yanaşmaları müdafiə edən şəxsində “düşmən surəti” görərək, nöqsansız həqiqət kimi yalnız öz rəyinin “nüfuzuna” əsaslanır. Valideynlərin avtoritar üslub rəhbərliyi arsenalında valideyn nüfuzunun - “təzyiq göstərmə nüfuzu” (hakimiyyətin, adın yaxud biliklərin gücünün könüllü etiraf edilməsi), “məsafə saxlama nüfuzu” (təbii olanlarla məsafə saxlamaqla onlara təsir etməkdə rəhbərin inamı), “təkəbbür nüfuzu” (şöhrətpərəst lovgalılıq, təkəbbür), “pedantlıq nüfuzu” (xırdaçılıq, nədəsə lüzumsuz rəsmiyyətçilik), “nəsihətçilik nüfuzu” (boş, səmərəsiz sözcülük). kimi növləri vardır. Avtoritar üslub, bir qayda olaraq, uşaqlarda təşəbbüslü, acıqlılıq, qəddarlıq, qeyri-səmimiliyi formalaşdırır. Françesko Petrarka deyirdi: “Uşaqlarınızın göz yaşlarını qoruyun ki, uşaqlar onları sizin məzarınızın üstündə axıda bilsinlər”. Liberal üslubun arsenalında çox vaxt “məhəbbət nüfuzu”, “xeyirxahlıq nüfuzu”, “dostluq nüfuzu” və “ələ alma nüfuzu” istifadə edilir. Uşağın qabiliyyətlərini ideallaşdırmaqla bağlı olan liberal üslub ərköyünlüyə, eqoistliyə, məsuliyyətsizliyə gətirib çıxarır. O öz müstəsnalığı və qüsuruzluğunda inamın formalaşmasına, ətrafdakılara qarşı münasibətdə təkəbbür və lovgalığa imkan yaradır. Bu kimi tərbiyənin doğurduğu iddialılıq və hövsələsizlik bəzən belə uşaqların kollektivdə yaşadları tərəfindən qəbul edilməməsinə səbəb olur.

Valideynlər və övladlar arasındakı münasibətər bəzən mürəkkəb xarakter daşıyır, belə ki, uşaqların öz dünyagörüşü olur. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, övladların özünü təsdiqi, onların “məninin” təşəkkülü böyüklərin qiymətləndirməsinin təsiri altında uşaqlıqdan formalaşsa da, dünyada valideynlərlə uşaqlar arasında tam açıqlığın olması qədər nadir heç nə olmur. Hər bir uşaq, onu mühitin psixoloji təsirlərindən qismən azad edən, ona xas dünyagörüşü, baxışları, münasibətləri, mənəvi tələbləri, qiymətləndirmələri, şəxsi qənaətləri ilə potensial şəxsiyyətdir. Tərbiyənin xeyirxah məqsədləri və onların həyata keçirilməsinin qeyri-məhsuldar praktikasi arasında olan uyğunsuzluqdan xilas olmaq üçün müntəzəm özünə nəzarəti və tərbiyə prosesinin şüurlu monitorinqini həyata keçirmək lazımdır.

Bütün dövrlərin və xalqların müdriklərinin məsləhətlərini nəzərə alaraq, gələcək peşəsindən asılı olmayaraq, uşaqları erkən uşaqlıqdan aşağıdakılara öyrətmək lazımdır:

- ✓ nəcibliyə və kamilləşməyə can atmaq, yaxşı və ədalətli olmaq;
- ✓ elmi biliklərə yiyələnməyə can atmaq;
- ✓ böyüklərlə və müdriklərlə məsləhətləşmək;
- ✓ öz ləyaqətli cəhətlərini göstərmək lazım olan vaxt utancaqlıq etməmək;

- ✓ istənilən faydanın əsasının bilikdə, təhsildə və mənəviyyatda olduğunu yadda saxlamaq;
- ✓ öz bədəninin tənbəlliyini dəf etməyi öyrənmək;
- ✓ gözəl və aydın danışmağı öyrənmək;
- ✓ başqasının əməyini və hüququnu qiymətləndirmək;
- ✓ ümidini və inamını itirməmək;
- ✓ yadda saxlamaq ki, dünya daim dəyişir;
- ✓ kənar adamların yanında heç kimə heç nə məsləhət görməmək;
- ✓ axmaqların mübahisəsini sükutla kəsmək.

Ən yaxşı ailə ənənələrinin mədəni irsinin qorunması və inkişaf etdirilməsi valideynlərin məsuliyyətli vəzifəsidir. Öz valideynlik borcunu, “babalara və nənələrə” hörmət və qayğıni ifadə edərək, onlara minnətdarlıq hissi göstərərək, beləliklə, yüksək ailə mədəniyyətinin varisliyini saxlayaraq, ata və ana öz uşaqlarını şəxsi nümunəsi ilə tərbiyə etməlidir. Fales xüsusi olaraq qeyd edirdi: “Yadda saxlayın ki, siz öz valideynlərinizlə necə davranırsınızsa, uşaqlarınız da sizinlə o cür davranacaqlar”. Sokrat isə qeyd edirdi ki, valideynlərə münasibətdə hörmətsizlik və nankorluq - cəmiyyət tərəfindən insana münasibətdə hörmətin itirilməsinə və nifrətə səbəb olur.

Əgər birinci tərbiyəçi ailədirsə, ikincisi - həyat özüdür. Əgər ailədə tərbiyə düzgün olmasa, həyat kifayət qədər ağırlı ola biləcək öz korrektələrini edəcək. Ailə uşağa, insanın tamdəyərli həyat fəaliyyəti üçün, cəmiyyətdə ona tələbatlılığı və əhatəsində olan insanlar tərəfindən məhəbbət və hörməti qazanması üçün zəruri olan yaxşı təhsili və düzgün tərbiyəni verməlidir. Valideynlər, onlarla fəxr etmək istəyən övladlarının gözləmələrini doğrultmalıdırlar. Bununla əlaqədar tərbiyənin mühüm qaydalarından birini yadda saxlamaq və ona riayət etmək lazımdır ki, valideynlər öz münasibətlərini heç bir halda uşaqlarının yanında aydınlaşdırmamalıdırlar. Bununla bərabər həyat göstərir ki, öz övladlarını mədəni həyatdan kənar qoymamaq üçün ayrı-ayrı valideynlər özləri ciddi kulturoloji hazırlıq keçməlidirlər.

İNSAN MÜNASİBƏTLƏRİ MƏDƏNİYYƏTİ

Həyat və insan münasibətləri mədəniyyəti. İnsan münasibətlərinin sirri və “qiymətləndirmənin qızıl qaydası”. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər mədəniyyətinə tələblər. Davranış, mədəniyyət və xarakter. Şəxsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması amilləri. Mədəni insanın davranışı və insanın mədəni davranışı. Ünsiyyət mədəniyyətinin xüsusiyyətləri və qarşılıqlı anlaşmanın sirləri. Müxtəlif xalqların “dil mədəniyyəti”. Manipulyasiya etmə, rəqabət və əməkdaşlıq. Pozitiv ünsiyyət, insanların qiymətləndirilməsi və “əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş obraz”. Qarşılıqlı anlaşma mədəniyyəti. Şəxsiyyətlərarası münaqişələrin mahiyyəti və xüsusiyyətləri. Avtoritar şəxsiyyət və konstruktiv diskussiya qaydası. Münaqişəsiz münasibətlərin altı prinsipi. Qarşılıqlı anlaşma və razılaşma davranışını təmin edən şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin tənzimləyiciləri. Düzgün seçimə aparan yol.

Dünya sivilizasiyası tarixinin səhifələrini vərəqləyərkən, *insan münasibətləri mədəniyyətinin* – etik, hüquqi, bölgü, həmçinin maddi və siyasi maraqlar, hakimiyyət və var-dövlət hərisliyi ilə motivləşən davranışın idarəetmədə nə qədər vacib rol oynadığını görməmək mümkün deyil. Davranışın əsas motivi insan həyatının qorunması və yaxşılaşdırılmasıdır. Lakin əgər bəzilərinde bu qayğı müəyyən etik prinsiplərlə şərtlənsə, digərlərində o, sosial ziddiyyətlərə, maraqların və dəyərlərin toqquşmasına, böhranlara və müharibələrə gətirib çıxarır. Özünüqoruma instinkti və maddi maraqlar, hakimiyyət, şöhrət və var-dövlət hərisliyi, çox zaman mənəvi prinsipləri dağıdaraq, ədalətsiz siyasətin əsası olurdu.

Həyat – yollar çoxluğudur ki, onların arasından insan özü üçün düzgün yolu seçməlidir. Bunu necə etməli? Bunun üçün mümkün qədər qısa müddət ərzində insan düzgün həyat mədəniyyətinin mahiyyəti və xüsusiyyətlərinin öyrənmə və dərk etmə pillələrini qalxmalı, yetkinliyə, müdrikiyə çatmalı və özündə ruhi yaradıcılıq, harmoniya və kamillik qabiliyyətini yetişdirməlidir. Cəlaləddin Rumi deyirdi: “Müdriklik və bilik ona görə mövcuddur ki, yolu yolsuzluqdan ayırd etmək olsun. Hər yerdə yol olsaydı, müdriklik gərəksiz olardı”. İnsanın mədəniyyət dünyası müxtəlif, çoxrəngli, çoxüzlüdür. O öz təkrarolunmaz fərdi xüsusiyyətləri, coğrafi və milli özünəməxsusluğu ilə müxtəlif mədəniyyətlərin böyük çoxluğundan ibarətdir. Bununla yanaşı insanların mədəniyyətində çoxlu ümumi cəhətlər və qanunauyğunluqlar vardır. Bu qanunauyğunluqları bilmə və dərk etmə, səmərəli həyat fəaliyyəti və insan xoşbəxtliyinin başlıca şərtlərindən biri olan *insan münasibətləri mədəniyyətini* pozitiv idarə etməyə, tənzimləməyə, harmonizasiya etməyə və təkmilləşdirməyə kömək edir .

İnsanın digər insanlarla qarşılıqlı münasibətləri onun şəxsiyyəti, psixoloji xüsusiyyətləri, xarakteri haqqında müəyyən təsəvvürlər əsasında qurulur. Əgər

bu təsəvvürlər yanlışdırsa, əgər biz insan münasibətləri mədəniyyətinin bir çox qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini bilmiriksə, qarşılıqlı anlaşmaya ümid olmaq olarmı? Axı bizim bir çox bəlalарımız da bilməməyimizdən və başa düşməməyimizdən yaranır. Yaxşı məlumdur ki, məsələn, adi təfəkkürə malik az mədəni insanlar şəxsi nöqsanlarını görmək iqtidarında olmadıqlarına görə, özlərinin dünyagörüşü xaricində olan hər şeyi pisləyirlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, həyatda çox zaman insanın ziddiyyətliyi onun varlığının ziddiyyətindən doğulur. Bu və digər reallıqları nəzərə alaraq, hər kəs başqalarına diqqətlə yanaşmağa, fikrən özünü onun yerində təsəvvür etməyə, onun ən yaxşı xüsusiyyətlərini görməyə və qiymətləndirməyə səy göstərməlidir.

İnsan münasibətləri mədəniyyəti – insanın tərbiyəsi, təhsili, intellekti və xarakteri, ailədə, kollektivdə və cəmiyyətdə insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən mədəni dəyərlər sistemi, etik və hüquqi sosial qanunlar və normalar ilə şərtlənən, insanların davranışında təcəssüm edilən qarşılıqlı insan münasibətləri prosesidir. Bu submədəniyyət şəxsiyyət mədəniyyətinin mühüm göstəricisi, idarəetmə mədəniyyəti, qarşılıqlı anlaşma və effektiv əməkdaşlığın, davamlı həyat fəaliyyəti, sağlamlıq və ailə rifahının mütləq şərtidir. O, şəxsiyyətlərarası, ictimai, millətlərarası, dinlərarası, beynəlxalq, ailə, gender, işgüzar, peşəkar və digər münasibətlərin geniş spektrini daxil edir.

İnsan münasibətləri mədəniyyəti əsəən onunla şərtlənmişdir ki, müxtəlif sosial-mədəni sistemlər və qruplar öz mədəniyyət təlimatlarına, sosial qanunlar, sanksiya və stimullaşdırma sistemlərinə malikdirlər ki, onların vasitəsi ilə fərdlərin və insan birliklərinin davranışını tənzimləməyə çalışırlar. Bu həm də davranışın müəyyən mənəvi-etik etalonları və nizamlanmış nümunələri və ünsiyyət stereotipləridir. Bununla yanaşı cəmiyyətin ruhi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan *insan münasibətləri mədəniyyəti*, bu münasibətlərdə iştirak edən şəxsiyyətlərin fərdi mədəniyyətindən, onların dəyər-dünyagörüşü istiqamətlərindən, hisslərinin mədəniyyətindən, “həyatın daxili qaydalarından” asılıdır. İnsan digər insanların arasında yaşayır və işləyir və onlarla ünsiyyətdə olaraq, bu insanlarla intellekt və dərkətmə səviyyəsi ilə, öz şəxsi qiymətləndirməsi, mühakimələri və təsəvvürlərinin obyektivliyi və ya subyektivliyi ilə sıx bağlı olan münasibətlərlə şərtlənən müəyyən hisslər keçirərək və göstərərək, mütləq onu əhatə edən sosial aləmi dərk edir. İnsan qəlbinin gözəl bilicisi Anton Çexov doğru olaraq qeyd edirdi: “Biləndə ki, sənin sağalmağın bayram kimi gözləyən adamlar var, o zaman hətta xəstələnmək də xoşdur.” İnsan təklikdə, başqa insanların sevgisi, hörməti və dəstəyi olmadan xoşbəxt ola bilərmı? Saxta xeyirxahlıq bizə xoş gələ bilərmı? Məgər mədəni insanlarla ünsiyyət əsl təmtəraq deyilmı?

İnsan münasibətlərinin əsas sirləri insanların sözləri, əməlləri, davranışı, fəaliyyəti və şəxsiyyətinin *qarşılıqlı qiymətləndirilməsinin incə psixoloji mexanizmlərinin*

dədir. “*Qiymətləndirmənin qızıl qaydası*” ondan ibarətdir ki, konkret əməl əsasında hansısa bir xətalər və ya uğursuzluqlara görə şəxsiyyətə ümumi neqativ qiymət və xarakteristika vermək lazım deyil, çünki bu, insanlar arasında psixoloji sədd yarıdan labüd yoldur. İnsanın, onun qabiliyyətləri və nailiyyətlərinin obyektiv və xeyirxahlıqla qiymətləndirilməsi, minnətdarlığın ifadəsi və şəxsiyyətin xidmətlərinin etirafı qarşılıqlı anlaşma, dostluq, məhsuldar əməkdaşlıq və inkişaf üçün əlverişli şərait yaradır. Lakin konkret əməl neqativ qiymət də ala bilər. Belə halda bu qiyməti onu törədən insanın şəxsiyyətinə aid etmək, beləliklə, onun yaxşılaşmasını, təkmilləşməsini “bağlayaraq”, insanın öz gücünə və imkanlarına inamını öldürmək lazım deyil. Hətta müəyyən səhvə görə insanı məcburən tənqid edərkən, fikir ayrılığının mahiyyəti haqqında danışmaq lazımdır. Bu zaman insanı “küncə qovmayaraq”, partnyorun əhəmiyyətini qeyd etmək, onun üçün müvəffəqiyyətə ümid və pozitiv perspektiv açaraq, qabiliyyətlərinə inam nümayiş etdirmək lazımdır. Məhz belə yanaşma *şəxsiyyətlərarası münasibətlər mədəniyyətinin* tələblərindən biridir.

S.L.Rubinşteynə görə *insanın psixi simasının təhlil modeli üç əsas suala cavab tapılmasını* nəzərdə tutur: *insan nə istəyir, o nə bacarır, o nədir*. Birinci sual şəxsiyyətin maraqlarını, tələbatlarını, ideallarını, istiqamətləri və motivlərini müəyyən etməyə imkan verir. İkinci – onun istedadının və qabiliyyətinin. Üçüncü – onun xarakterinin. Buna baxmayaraq, *insanın əhval-ruhiyyəsi* bir çox amillərdən– digər insanlar tərəfindən məhəbbət və hörmətdən, əmək fəaliyyətindən, fiziki səhhətindən, ruhi vəziyyətindən, həyat tərzindən, üslubundan, hisslərdən, əsasən xüsusi enerji yaradan ehtirasdan asılıdır. Pozitiv təfəkkür, çətin vəziyyətlərdə dözümlü və təmkin, məsuliyyət hissi, öz şüurunu idarə etmək bacarığı, öz qüvvəsinə inam, öz davranışının və xeyirxahlığının düzgünlüyünə əminlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Onore de Balzak qeyd edirdi ki, insan haqqında fikir söyləmək üçün ən azı onun düşüncələri, uğursuzluqları və həyəcanlarından agah olmaq lazımdır. İnsan hissələrini su və od kimi həm canlandırıcı, yaradıcı, həm də dağıdıcı xassələrə malik təbii hadisələrlə müqayisə etmək olar. Hər şey bu xassələrin necə istifadə olunmasından, bu təbii təbiət hadisələrinin nə dərəcədə ağılla idarə edilməsindən asılıdır. Bu hadisələri dağıdıcı deyil, yaradıcı istiqamətə yönəldərək, onları necə idarə etmək olar? Millətindən və dinindən asılı olmayaraq, yalnız insanın həqiqi dəyər meyarı olan yüksək ruhi mədəniyyət vasitəsi ilə.

İnsan münasibətləri mədəniyyətinin universal əsası və konkret təzahürü *şəxsiyyətlərarası münasibətlər mədəniyyətidir*. O: *düzgün qiymətləndirmə və etirafı; nəzakəti, ədəbi; şəxsiyyətə hörməti; empatiyanı, başqasının dərdinə şərik olmanı; inamı; anlamanı; səmimiyyəti; dözümlü, təmkinli, səbrli; psixoloji uyğunluğu və harmoniyanı; şəxsiyyəti ittiham etmədən ziddiyyətləri aradan qaldırmağı; öz fikirlərini düzgün ifadə etmək bacarığını* nəzərdə tutur.

Həyatda hər şey dəyişir, insan münasibətləri də dəyişir: onlar ya inkişaf edir və möhkəmlənir, ya da sönüb gedir və bitir. *Hər şey insanların mədəniyyətinin*, onların qarşılıqlı münasibətlərinin səmimiliyindən, enerji, xoş məram, diqqət, əməkdaşlıq etmək istəyi və ziddiyyətləri aradan qaldırmaq bacarığından *asılıdır*. İnsanın ailədə və iş yerində gündəlik *davranışında* onun şəxsi mədəniyyəti, bilikləri və etikası, tələbatları və maraqları, xarakteri və temperamentinin xüsusiyyətləri, baxışları, zövqü, vərdisləri, öz qüvvəsinə inam dərəcəsi özünü göstərir. Hələ keçən əsrin əvvəlində Lesli Alvin Uayt kulturoloji qanunauyğunluğu göstərmişdir ki, ona uyğun olaraq, *insanın davranışı onun mədəniyyətinin dəyişməsi ilə dəyişilir*. İnsanın davranış vahidi - *əməllərdir*. İnsanın daxili əqidəsinə və xassəsinə çevrilərək, böhran şəraiti və ya mürəkkəb situasiyalarda özünü parlaq şəkildə göstərərək, onlar ruhi mədəniyyətin güclü mənəvi amili olurlar. U. Tekkəreyin fikri yaxşı məlumdur: “Əməl əkin - vərdiş biçərsiniz, vərdiş əkin – xasiyyət biçərsiniz, xasiyyət əkin - tale biçərsiniz”.

İnsanın davranışı və əməllərində onun xarakteri - şəxsiyyətin bütün psixi və ruhi *xassələrinin*, fərdi xüsusiyyətlərinin nadir məcmusu *üzə çıxır*. Xarakter insanın daxili aləmini, onun daxili mədəniyyətini əks etdirir. O, insanları valeh edən və ya özündən uzaqlaşdıran əsas keyfiyyətdir. *Xasiyyət* fikirlərə, hisslərə və hərəkətlərə möhür vurur, fəaliyyətə təsir göstərir, şəxsiyyətin tipik, sabit xüsusiyyətləri və xassələrini aşkar edir. Xarakter insanların ünsiyyət prosesində və müəyyən vaxtda təzahür olur. İmmanuil Kant qeyd edirdi ki, “xarakter prinsiplərə uyğun fəaliyyət göstərmək bacarığından ibarətdir.” İnsanın xarakterini bilməklə, müəyyən şəraitlərdə onun əməllərini və davranışını qabaqcadan görmək və proqnozlaşdırmaq, deməli, onu müəyyən dərəcədə idarə etmək olar. Bax buna görə, erkən uşaqlıqdan, insanın gələcəyinin bir çox cəhətdən asılı olacağı *pozitiv, alicənab xarakter formalaşdırmaq* bu qədər vacibdir. Hətta bəzi vəhşi heyvanların *təlim təcrübəsi* göstərir ki, *qayğı və xeyirxahlıq aqressiv xarakteri – pozitiv dəyişə bilər*. *Alicənab xarakter* ədalət, məsuliyyət və sabit mənəvi əqidələrə əsaslanan əxlaqi keyfiyyətləri əks etdirir. O, insanların qarşılıqlı münasibətində aydınlıq yaradır, qarşılıqlı anlaşma və harmoniyaya səbəb olur, insanın etibarlılığını təmin edir. Belə xarakter möhkəm iradə, qəbul edilmiş prinsiplərə uyğun olaraq, öz davranışını idarə etmək və onu tənzimləmək bacarığını, başqalarına yardım etməyi nəzərdə tutur. Adətən alicənab insan özündə qətiyyətlilik, mərdlik, fədakarlıq, məqsədyönlülük, dözümlülük, təmkun, səbr, yumor kimi xüsusiyyətləri cəmləşdirir. Həm də xarakter və ona xas olan xüsusiyyətlər sabit vərdiş və keyfiyyətlər kimi, bütün həyat fəaliyyəti prosesində formalaşır və inkişaf edir. Mənfəətə istiqamətlənən eqoizm və ifrat konformizm, əksinə, etibarsızlıq, təkəbbür, ikili standartlar, məsuliyyətsizlik, xəyanət və ziddiyyətlər doğurur. Eqoistlər deyil, yalnız alicənab və xeyirxah insanlar xoşbəxt ola bilərlər, çünki insanın xoşbəxtliyi onu əhatə edənlərə məhəbbət və qayğını nəzərdə tutur.

İnsanın şüurlu həyatının hər bir günü, həm anadangəlmə keyfiyyətlər əsasında, həm də sosial mühit – ailədə, kollektivdə və cəmiyyətdə *təhsil və tərbiyə* sayəsində formalaşan *şəxsiyyət mədəniyyətinin* “binasına” bir kərpic qoyur. Mədəni inkişafın bu başlıca sosial vasitələrinin mühüm vəzifəsi *insanın dərk etmə qabiliyyətlərinin yetişdirilməsidir*. Benedikt Spinoza qeyd edirdi ki, dərk etmə – razılığın başlanğıcıdır. İ.V. Höte tamamilə doğru olaraq qeyd edirdi ki, “hər kəs dərk etdiyini eşidir”. Buradan aydındır ki, ailədə, kollektivdə və cəmiyyətdə qarşılıqlı anlaşma və harmoniyaya nail olmaq üçün insanların başa düşmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə yardım etmək nə qədər vacibdir. Anadangəlmə kar olan kimi, ananın nitqini eşitməyən uşaq da lal böyüyür. Buna görə də *şəxsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində təlim, təhsil və tərbiyənin rolu aparıcıdır*. Biliklərə və praktik vərdislərə öyrədilməyən uşaqlara, özlərinin anadangəlmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, şəxsiyyət və lider olmaq, müdriklyə və kamilliyə yetişmək çətin olacaqdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, *mədəni insanın davranışı və insanın mədəni davranışı – heç də eyni deyil*. Əgər mədəni insan xeyirxahlıq, ziyalılıq, bilik, məsuliyyət və düzgünlüyü təmsil edirsə, insanın mədəni davranışı - yalnız mövcud sosial qrupda və ya cəmiyyətdə qəbul edilmiş norma və qaydalara zahirən uyğun gələn etiket, davranış və ədalardır. Burada əsas olan ruhilik deyil, zahiri atributdur. Buna dair akademik Dmitri Lixaçov yaxşı demişdir: “Ğzünü yaxşı kimi, səxavətli kimi göstərmək olar, amma ziyalı kimi göstərmək olmaz”. “Mədəni davranış” anlayışının məna əhəmiyyəti ilə insan qəlbinin ruhi halı olan zahiri ayini etiqadla əvəz etməyin zəruriliyini əsaslandırmış monoteizmin məğlubiyətə uğratdığı bütperəstlik dövrünün ayini arasında paralelin olduğu məlumdur. Monoteizm – etiqadın bütperəstlik ayini üzərində qələbəsini göstərdi.

Mədəni insanın tələbatları, məqsədi, marağı, idealları onun dəyərlər sistemini, həyatın mənasını və məqsədlərə nail olma vasitələrini düzgün dərk etməsi ilə motivləşdirilir. *İnsanın motivasiyası* bir çox cəhətdən onun daxili aləmi, dəyər-emosional əhval-ruhiyyəindən asılıdır. Etiket qaydalarına formal olaraq riayət edən aşağı səviyyəli mədəni insanda, süni xeyirxahlıq arxasında çox zaman insanlara qarşı laqeydlik, şəxsiyyətə hörmətsizlik və ədəbsizlik durur. Yüksək mədəniyyətli insan öz davranışında zahiri qaydalara formal riayət etməyi deyil, ətrafdakı insanlar, dostlar, ailə, kolleqalar və cəmiyyət qarşısında öz davranışına görə özünə hörməti, vicdanı, həqiqi mənəvi məsuliyyət hissini rəhbər tutur. Mədəni insan başqa insanlarla münasibətlərini onların sosial mənşəyindən, vəzifə və qohumluq əlaqələrinə görə deyil, onların insani mahiyyətindən, şəxsiyyətin ruhi mədəniyyətindən asılı olaraq, xeyirxahlıq prinsipləri əsasında qururlar. Bu zaman o, digərlərinə münasibətdə öz davranışının düzgünlüyünü daim şübhə altına alır. Mədəniyyətsiz insan isə konyunktura düşüncələrini

nəzərə alaraq, xüsusilə də ətrafdakılara xoş təsir bağışlamaq onun üçün əlverişli olan şəraitdə, müəyyən edilmiş qaydalara və normalara zahirən riayət etməyə çalışır.

Şəxsiyyətlərarası - ailə, qonşu, dost, istehsal, işgüzar və digər *münasibətlər mədəniyyəti*, öz konkret ifadəsini *insanlar arasındakı ünsiyyət mədəniyyətində* tapır. Həqiqi nəzakət insanlara yaxşı münasibət bəsləməkdir. O, nəzakət yaradır və ona səbəb olur. İnsanlar arasında ünsiyyət zamanı “şəxsiyyətlərarası fəzanın fəth edilməsi” yalnız yüksək ruhi mədəniyyətə malik insanlara xasdır. Mədəni insan - heyranedicidir insandır, heyranedicidir insan isə həmişə cəzbedici qüvvəyə malik olur. *Ünsiyyət prosesində yalnız sözlər deyil, baxışları, mimikası, intonasiyanı və s. daxil etməklə, bütövlükdə kommunikasiya rol oynayır.* Buna görə mədəni insan öz yüksək mədəniyyətini kommunikasiyanın bu formalarında da göstərməlidir. O, üzünün ifadəsini, danışq tərzini, tonunu, intonasiya və mimikasını - öz davranışını “etik nəzarətə” almalıdır, çünki bütün bunlar neqativ və ya pozitiv istiqamətdə ünsiyyətin “psixoloji sahəsini” formalaşdırır. Nəzakət və təvazökarlıq insanın yüksək ruhi mədəniyyətini və əsl ziyalılığını təsdiqlədiyi halda, nəzakətsizlik – mənasız şöhrətpərəstliyini, borc hissini olmamasını, səfehlik, lovğalıq, həsəd və digər nöqsanları və qüsurları göstərir.

Ünsiyyət mədəniyyəti – qarşılıqlı anlaşma, harmoniya və məhsuldar əməkdaşlığa nail olmaq üçün lazım olan şəxsiyyətlərarası əlaqələri, insanın psixoloji xüsusiyyətlərini və müxtəlif mədəniyyət xüsusiyyətlərinin qanunauyğunluqlarını bilməni nəzərdə tutur. Ünsiyyətin “*bumeranq effekti*”, “*halə effekti*” və “*ifratçılıq effekti*” xüsusiyyətləri haqqında təsəvvürlərə malik olmaq da lazımdır. “Bumeranq effekti” - insana xoşagəlməz informasiya verilsə və ya onun xoşuna gəlməyən kəs ona təzyiq gösrərsə, onu inandırıb fikrini dəyişmək iqtidarsızlığını bildirir. “Halə effekti” onunla şərtlənir ki, məhz ilk təəsüratlar pozitiv və ya neqativ halə yaradır. “İfratçılıq effekti” göstərir ki, həmsöhbət tərəfindən ilk və ya son informasiya daha yaxşı yadda qalır və ona daha yadda qalan təəsürat göstərməyə qadirdir. Bu xüsusiyyətləri, həmçinin digər insanın dəyər və motivlərini bilmək – anlaşılmanın açarıdır. Dəyərli istiqamətlər və gözləmələrin başa düşülməsi, inam və mərifət, şəxsiyyətə hörmət və *empatiya* – başqalarının hissləri ilə yaşamaq, onların ağrısını və sevincini duymaq bacarığı, tərəflərin əvvəlcədən yaranan mümkün yanlış qənaətini və təcavüzkarlığını aradan qaldırmağa kömək edir, dostluq və əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaradır.

Müxtəlif milli, dini, sosial və digər *mədəniyyətlərdə* hər bir tarixi zaman ərzində dəyişilə bilən *eyni bir məişət hadisələri haqqında müxtəlif təsəvvürlər, müxtəlif etik normalar və adətlər, qaydalar və ünsiyyət etalonları mövcuddur.* Hər bir “*dil mədəniyyəti*” insanın baxışını, duruşunu, yerləşini və hərəkətini müxtəlif cür qiymətləndirir. Məsələn, əgər bəzi mədəniyyətlərdə düz gözün içi-

nə zillənən baxış düzlük və səmimilik nişanəsi kimi qəbul edilirsə, digərlərində - kobudluq, böyüyə hörmətsizlik kimi qəbul olunur. Çinlilər öz narazılıqlarını gözlərini geniş açmaqla bildirirlər. Afrikanın ayrı-ayrı xalqlarında gülüş – sevinc yox, təəccüb və karıxma əlamətidir. Əgər Avropa cəmiyyətində insana tüpürmə nifrəti bildirirsə, Keniya və Tanzaniyada yaşayan masai tayfası nümayəndələrində bu - sevgi və xeyirxahlıq ifadəsidir, Amerika hindularında isə pasiyentə tüpürmə həkimin mərhəməti əlamətidir. Buna görə müxtəlif millətlərin, xalqların və etiqadın insanları üçün universal mənə daşıyan qiymətləndirmələr, baxışlar, jestlər, hərəkətlər ola bilməz. Bəzi xalqlarda razılıq bildirən təsdiqləyici baş hərəkəti, başqaları üçün, razılaşmama rəmzi və məsələn, bolqarlarda, əksinə ola bilər. Bununla belə, məhz intonasiyaları, duruşları, jestləri ünsiyyət mühitini formalaşdıran, insanın əsl, “pis maskalanmış” emosional münasibəti haqqında informasiya kimi nəzərdən keçirmək olar. Buna əsaslanaraq, *milli və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq ünsiyyət mədəniyyəti şəxsiyyətə hörmət üzərində qurulmalıdır*.

Ünsiyyət mədəniyyəti statik deyil, dinamik hadisədir, çünki *insanlar arasındakı münasibətlər onların arasında olan əlaqələrin xarakterindən və onların rəftarından asılı olaraq dəyişir*. Amerika psixoloqu A. Bernin ünsiyyət konsepsiyasına uyğun olaraq, real həyatda (ailədə və ya kollektivdə) mürəkkəb qarşılıqlı təsirə rast gəlinir ki, burada şəxsiyyətin mədəniyyəti və xarakterindən asılı olaraq, - *manipulyasiya etmə, qeyri-bərabər ölçüyə malik rəqabət və ya əməkdaşlıq* kimi *ünsiyyət formaları* üstünlük təşkil edə bilər. Bu zaman manipulyasiya etmə passiv müqavimətə çevrilə bilər, rəqabət - konstruktiv yarışmadan ambisiyaların destruktiv qarşdurmasına çevrilmək riski edir, xoş məram üzərində qurulmuş əməkdaşlıq isə qarşılıqlı faydalı pozitiv münasibətlərin formalaşmasına yardım edir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, insanların elə kateqoriyası var ki, başqalarını lağa qoymaq üçün onların zəif cəhətlərini və yanlışlıqlarını üzə çıxarmağa və istifadə etməyə çalışırlar. Çətin ki, lağa qoymanı pozitiv ünsiyyətə aid etmək mümkün olsun. Mark Tven insanın özünə inamını qırmağa çalışanlardan, bu cəhətin alçaq adamlara xas olduğunu qeyd edərək, uzaqlaşmağı məsləhət görürdü. Böyük insan, əksinə, sizə təlqin edir ki, siz də böyük ola bilərsiniz. *Əgər tərəflərdən biri digərini manipulyasiya etmək istəyirsə*, onda qarşılıqlı anlaşma əvəzinə inamsızlıq və uzaqlaşma əmələ gəlir. *Manipulyasiya formalarından biri qərəzli davranış niyyətində olan “oyundur”* ki, bu zaman insan heç də nəzərdə tutduğunu təsvir etməyərək, həmsöhbəti üçün müəyyən tələ qurur. Çox zaman belə tələlər xasiyyətin zəif tərəflərinə hesablanır: tamahkarlıq, qorxaqlıq, əsəbilik, sentimentallıq və s. Belə oyunun “qarmağına” düşən qurban, adətən, maddi, mənəvi və ya siyasi itkilərlə hesablaşır. Bütövlükdə isə “oyunun” nəticəsi kədər və məyusluq, soyuqluq və münasibətlərin kəsilməsidir.

Xoş məram üzərində qurulmuş *əməkdaşlıq* isə tamamilə əks nəticələr verir. Sosial-mədəni *fəaliyyət* prosesində insanlar bir-birlərinə qarşılıqlı təsirə məruz qalırlar. Qərb prixologiyasında “*interaksionizm*” adlanan bu qarşılıqlı təsir, kooperativləşdirilmiş fəaliyyətlərin birgə proqramlarına yönəldilən razılaşdırılmış *şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirin effektiv strategiyasının* yaradılmasına kömək edir. Qarşılıqlı münasibətlər mədəniyyətinin keyfiyyət səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, mədəni uyğunluq prinsipinin gözlənilməsinə əsaslanan birgə fəaliyyətin nəticələri o qədər yaxşıdır. Əlbəttə ki, əməkdaşlığın konstruktiv mövqeyini və bunun üçün zəruri olan *qarşılıqlı anlaşmaya* nail olmanı yaratmaq üçün digər insanın daxili motivlərini anlamaq vacibdir. İnsanların qarşılıqlı anlaşma “sahəsi” və keyfiyyəti onların şəxsiyyət mədəniyyətinin keyfiyyət səviyyəsinə asılıdır. Yüksək mədəniyyət prinsipləri və dəyərləri üzərində qurulan ünsiyyət insanı nəcibləşdirir və yüksəldir. Belə ünsiyyət səmimiyyəti, xeyirxahlığı, düzgün seçilmiş tonu, səbri, həmsöhbətini düzgün başa düşməyə qarşılıqlı cəhdi, maraqları və ümidləri harmonizasiya etmək bacarığını nəzərdə tutur. Əgər ünsiyyətin əsasını kommunikasiyanın, həmsöhbətin şəxsiyyətinə hörməti və ona qarşı münasibətdə səmimiyyəti nəzərdə tutan “aktuallaşdırma” kimi tipi təşkil edərsə, onda nəticə pozitiv olacaq. Səmimiyyət, təmənnəsizlik, həmrəylik və hörmət uzunmüddətli pozitiv insan münasibətlərinin formalaşdırılması amilləridir. Yaxşı bir ifadəni yada salaq: “Ən böyük biclik – səmimilikdir”. Yaltaqlıq, məddahlıq və ifrat konformizm, E.Bernin ifadəsinə görə, *insan münasibətlərinin həqiqi dəyərləri ilə təmin olunmayan* “səfehlərin pulu”, “fantom kağızlarıdır”. İyerarxiya pilləsində yuxarıda duranlara hörmət deyil, yaltaqlıq edən kəs gec-tez onları satacaq, çünki məlum olduğu kimi, yaltaqlığın əks tərəfi satqınlıqdır. Bununla yanaşı görünür ki, zəruri tənqid də nəzakətli və ədalətli, insanın ləyaqətini alçaltdımayan, amma ona daha yaxşı olmağa kömək edən olmalıdır. Artur Şopenhauer hesab edirdi ki, “doza çox böyük olarsa, dərman məqsədinə nail olmadığı kimi, töhmət və tənqid də ədalət həddini keçəndə - məqsədinə nail olmur.” *Əməkdaşlıq fəlsəfəsi – zülmü, ədalətsizliyi, ixtilafları və sosial-siyasi kataklizmləri doğuran təcavüzkarlığın və “hakimiyyət iradəsinin” aradan qaldırılması yoludur.*

Digər insanlarla ünsiyyətdə *ton, üslub, mövqe, ünsiyyət taktikası, həmsöhbətinin məqsədləri və gözləmələrinin başa düşülməsi, maraqları və mədəniyyəti harmonizasiya etmək bacarığı* mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ünsiyyətdə olduğu-nuz insanlarda, ruhi rahatlıq duyğusuna səbəb olan *pozitiv ünsiyyəti özündə yaratmağa çalışmaq lazımdır.* Bununla yanaşı ünsiyyətdə öz nəticəsini yalnız şəxsi qiymətləndirmə əsasında qurmaq lazım deyil. Bu qiymətləndirmələri partnyorların qiymətləndirmələri ilə uyğunlaşdırmaq, onları başa düşməyə çalışmaq lazımdır. Başqalarının fikrinə qulaq asmaq və bu zaman şəxsi özünə inama zə-

rər yetirmədən, öz davranışına görə məsuliyyət daşımaq lazımdır. *İnsanları*, həqiqəti təhrif edən, əsaslandırılmamış *qiymətləndirmədən* çəkəndirmək lazımdır. İnsan haqqında qeyri-obyektiv təsəvvürə malik olaraq, biz onun sözləri və hərəkətlərində məhz bizim şüurumuzda “əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş obraz” kimi təsdiqlənəni görməyə çalışırıq. Belə yanaşma çox zaman ünsiyyətdə maneəyə çevrilir, qeyri- səmimilik yaradır və ola bilsin ki, ən sadıq potensial dostların və həmfikirələrin itirilməsinə gətirib çıxarır. Qeyd edək ki, “əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş obrazın” formalaşdırılması metodları ayrı-ayrı insanlar və ya bir qrup şəxslər tərəfindən mümkün ciddi rəqiblərin və əleyhdarların nüfuzdan salınması və sosial blokadası məqsədilə ictimai rəyi manipulyasiya etmə vasitəsi kimi bacarıqla istifadə olunur.

Ünsiyyət mədəniyyəti qarşılıqlı anlaşmaya nail olmanı nəzərdə tutur ki, on-suz yüksək şəxsiyyətlərarası münasibətlər mədəniyyəti mümkün deyil. Qarşılıqlı anlaşmanın çətinliyi çox zaman tərəflərin eyni bir faktları və hadisələri müxtəlif cür interpretasiya edilməsinə səbəb olan intellektinin və dəyər istiqamətlərinin müxtəlif səviyyəsindən ibarətdir. *Başqasının özünə qarşı olan münasibət xarakterinin şəxsiyyət tərəfindən qiymətləndirilməsi*, onun müraciət etdiyi tonun qəbul edilməsi, onun sözlərinin arxasında duran, bu sözlərin və münasibətin səmimiliyini təsdiqləyən konkret hərəkət və real nəticələrin təhlili böyük rol oynayır. *Qarşılıqlı anlaşma mədəniyyətinə* həm də o mühüm təsir edir ki, insanların konkret hərəkətləri və əməllərinə münasibətdə bizim təsəvvürlərimiz və psixoloji istiqamətlərimiz əsasən həm həyatda, həm də insanların özündə baş verən dəyişikliklərin təhlili olmadan, əvvəlki təcrübə ilə formalaşır. Bunu nəzərə alaraq hər kəs sözlərinə və hərəkətlərinə öz şüuru ilə nəzarət və korrektə etməyin gərəклиyini dərk etməli, müntəzəm olaraq özünü təkmilləşdirməyə, səmimi olmağa çalışmalıdır. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, qeyri-səmimiliyə əsaslanan, “tülkü” ünsiyyət üslubu, gizlin ziddiyyətlərin düşmənçilik və depressiyaya səbəb olan bərpa edilməzlik vəziyyətinə çatdırılması ilə nəticələnir. Ziddiyyətlərin həllinin ən yaxşı üsulu – onların real mahiyyəti və xüsusiyyətlərinin açıq və düzgün müzakirəsi, öz səhvlərini görmə və mərdcəsinə etiraf etmədir. Və burada da məsuliyyət daha yüksək intellektual mədəniyyətli insanların üzərinə düşür, çünki iki mübahisə edən kəsdən ən çox günahkar olanı daha ağıllı olandır. Beləliklə, *qarşılıqlı anlaşma mədəniyyəti nəzakətli ünsiyyət üzərində qurulur*, çünki nəzakətsiz ünsiyyət mütləq münaqişələrə gətirib çıxarır.

Münaqişələrin başlıca olaraq üç əsas səbəbdən baş verməsini hesab etmək qəbul edilmişdir: *bu və ya digər amillərin başa düşülməsindəki fikir ayrılığına görə; rəylərdəki uyğunsuzluğa görə; eyni bir hərəkətlərə və qərarlara müxtəlif baxışlara görə*. Çox zaman iş, ailə və ya şəxsiyyətlərarası münaqişələrin səbəbi, insanlarda, niyyətlərdə, planlarda və s. şəxsin “*daimi şübhə*” hissi olur ki, bu

da nə isə etmək istəyinin itirilməsinə gətirib çıxarır. *Mübahisə edən şəxs* özünü-təsdiqin təmin edilməsinə can ataraq, üç əsas mövqe tuta bilər: “*mütləqiyyət*”, “*psevdooloji*” (“*yalançı*”) və “*böyüyün mövqeyi*”. “*Mütləqiyyət*” mövqeyi konstruktiv diskussiya aparmağa qadir olmayan, öz mövqe dəlillərinin olmamasını rəqibin əsassız günahlandırılması ilə, damğa vurmaqla, bəzən isə həm də onun şəxsi ləyaqətini alçaltmaqla kompensasiya etməyə çalışan avtoritar xarakterli insanlara məxsusdur. “*Psevdooloji mövqe*” özünün aprior fikrini məntiq, sağlam düşüncə və faktlar əsasında sübut etməyə çalışır. Yəni söhbət nəyin bahasına olursa olsun, əvvəlcədən müəyyən edilmiş fikri təsdiq etmək üçün vasitələrin axtarışı haqqında gedir ki, bu da təbii olaraq, mübahisənin qeyri-konstruktiv formasına, çox vaxt isə həmsöhbətin şəxsiyyətini alçaltmaq cəhdinə gətirir. “*Böyüyün mövqeyi*” öz şəxsiyyət əsaslarının təhlilindən başlayır ki, bu da konfrontasiya üçün subyektiv səbəblərin yox olmasına kömək edir, mübahisə prosesində qabaqcadan yaranan yanlış fikir, antipatiya və təcavüzkarlıqdan xilas olmağa imkan verir.

İnsanın başqa insanlarla əlaqəsi zamanı reallaşdırmağa çalışdığı, hadisələrin, iddiaların qiymətləndirmə və ölçü əhəmiyyətliliyi üsullarını müəyyən edən *emosiyalar, psixoloji istiqamətlər mübahisələrdə mühüm rol oynayır. Obyektiv qiymətləndirməyə qadir olmayan insan*, əsasında: *şəxsi alicənablıq illüziyası, ikili etika və “hər şey aydındır” psixoloji göstəriş* kimi şəxsi-müdafie reaksiyalarının olduğu öz daxili mövqeyindən çıxış edir. Birinci halda bu, əks nöqtəy-nəzəri istisna edən özündənrazılıqdır. İkinci halda bu, şəxsi mövqeyinin bəraəti və həmsöhbətdən ciddi tələb etmədir. Üçüncü halda bu – insanın öz təsəvvürləri çərçivəsindən kənara çıxan, hər şeyi inkar edən inadkar stereotipdir. Belə insana başqalarının davranış səbəblərinin izahında həqiqətən hər şey aydındır. Bu, perspektivsiz vəziyyətdir ki, ondan çıxış - başqalarının pozitiv dəyişdirilməsini öz-özünün pozitiv dəyişilməsindən başlamaq lazım olduğunu dərk etməkdən ibarətdir. Belə yanaşma özünübəraətdən, subyektiv özünü qiymətləndirmədən və digər şəxsin dəlillərini və əhval-ruhiyyə mənbəyini başa düşərək, onun real keyfiyyətlərini, mövqeyini və məqsədlərini tam qəbuletmə prinsipinə əsaslanan “humanist psixologiyaya” yönəlmədən imtınanı nəzərdə tutur. Mübahisəli situasiyalarda neqativ tənqidə: “Siz nəyi nəzərdə tutursunuz?” “Siz bununla nə etmək istəyirsiniz?” “Sizin üçün mən nə edə bilərəm?” və s. kimi dostyana suallarla cavab vermək bacarığı məntiqə uyğun mövqe hesab edilir.

Bu və ya digər insanlara qarşı qabaqcadan əmələ gəlmiş yanlış fikirlər insan münasibətləri mədəniyyətinə böyük zərər yetirir, belə ki, onlar şəxsiyyətin, ola bilsin ki, onunla dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qurula biləcəyi keyfiyyətləri və xassələrini görməyə və obyektiv qiymətləndirməyə mane olurlar. İnsanların adətən həddən artıq qiymətləndirilən “biz” və lazımı qədər qiymət-

ləndirilməyən “onlar” kimi “biz” və “onlar” məlum formulu üzrə müqayisə edilməsi - eyni bir etnik, sosial və ya dini qrupa aid olan, ümumi baxışlar, adətlər, daxili vəhdət, təfəkkür mədəniyyəti xüsusiyyətləri ilə birləşən insanların davranış stereotiplərinin qanunauyğun nəticəsidir. Qrup üstünlüyü duyğusuna, etnomillî düşüncələr və yanlış fikirlərə aparan bu yol, insanlar arasında müəyyən çəpər yaradır, eqoizm, ksenofobiya, millətçilik və faşizm üçün ilkin şərait doğurur. Yanlış fikirlərdən uzaqlaşmaq üçün mühakimə azadlığına, analitik təfəkkürə malik olmaq, davranışını öz şüurunun nəzarətinə almaq, özünün təfəkkür istiqamətləri və stereotiplərinin, başqa insanlara qarşı özünün münasibətinin inventarizasiyasının və şüurlu seleksiyasının vaxtaşırı yenidən tənqidi baxışını keçirmək lazımdır.

Əgər öz fikrinin müdafiəsi insan tərəfindən “mülkiyyətin bir növü” kimi baxılırsa, onda çox zaman müzakirədə mövqeyini itirməklə, həmsöhbətin təcavüzkarlığı artır. Başa düşməyə ehtiyac hiss etməyən, özündən razı avtoritar şəxsiyyətlər hakim mövqə tutmağa meyllidirlər, faktların reallığına və mülahizələrin əsaslanmış olmasına baxmayaraq, müzakirə və mübahisələrdə qazanmağa, üstünlüyə nail olmağa, hakim olmağa can atırlar. Elmin nailiyyətlərinə əsaslanan məntiqi dəlillərin əvəzinə, onlar çox zaman ehkamlar və stereotip təsəvvürlər irəli sürürlər, bunda özünütəsdiq üsulu taparaq, onlar tərəfindən müdafiə olunan “həqiqətin” “hamıya məlum olması” və “qədimliyinə” istinad edirlər. Öz haqlılığını elmi və məntiqi cəhətdən sübut edə bilməmək - yeni qiymətləndirmə və imkanları görmə bacarığına malik, qabaqcıl dünyagörüşü və innovativ yanaşmaların daşıyıcıları rolunda çıxış edən opponentlərə qarşı düşmənçisinə münasibətə və qərəzə, “düşmən surətinin” yaradılmasına çevrilir. Mübahisəli şəraitlərin əksəriyyətində avtoritar şəxsiyyət ümumi məqsədə nail olmağa deyil, özünün “yeganə düzgün olan” mövqeyinin müdafiəsi və təsdiqlənməsi üçün saxta məntiqi metodlardan istifadə etməyə can atır, bir qayda olaraq opponentlərin əsassız ittiham edilməsinə gətirib çıxarır. Belə vəziyyətin mahiyyətini başa düşmək üçün “nüfuzu” həqiqi bilik mənbəyi kimi şübhə altına alan, XIII əsr ingilis rahib-alimi Rocer Bekonun “bilinən üç mənbəyi”ni yada salmaq kifayətdir.

Maskalanmış şəxsiyyətlərə münasibətlər, əmək və ya ailə münasibətləri adətən münaqişənin əsas səbəbinin onun üçün bəhanə tapılması asan olan uydurma səbəbə aid edilməsi ilə xarakterizə edilir. Belə münaqişələr – “intizam və nizam uğrunda mübarizə” aparan, onda öz peşəkar səriştəsizliyini, insanlarla işləmək bacarıqsızlığını, təşkilatın fəaliyyətində keyfiyyətli idarəetməni və yüksək nəticələri təmin etmək qabiliyyətsizliyini ört-basdır edən bəzi rəhbərlər üçün də xarakterikdir. Eyni zamanda *konstruktiv müzakirə*, insanın öz nöqtəy-nəzərini təsdiqləməyə can atmasına rəhbərlik edən həm əsaslar, həm də onların arxasında duran dəlillər üzərində sübutların və qənaətlərin qurulduğu *real sə-*

bəblərin aşkar edilməsini nəzərdə tutur. *Konstruktiv müzakirədə ən birinci*, tərəflərin qarşılıqlı zənginləşməsinə səbəb olan yeni biliyin düzgün başa düşülməsi və qazanılması kimi nəzərdən keçirmək gərək olduğu *müzakirə olunan problem və həqiqətin axtarışı* olmalıdır. V. Kovalyov tərəfindən münaqişəsiz münasibətlər üçün şərait yaradan, həm də əlverişli ailə münasibətlərinin qurulması üçün ədalətli olan, *altı sadə prinsip* təklif edilmişdir:

1. Hər zaman nəzakətli olmaq ki, bu, başqalarından da nəzakət gözləməyə haqq verir;
2. Yaxınlarına və ümumiyyətlə, sizi əhatə edən insanlara daim diqqət göstərmək;
3. Başqalarının yaxşı cəhətlərinə qəlbən sevinmək, çünki insanları yaxşılığa doğru dəyişməyin ən sadə yolu, onlarla elə davranmaqdır ki, sanki onlar artıq sizin görmək istədiyiniz kimidirlər;
4. Tənqiddə aludə olmamaq, çünki adam özü haqqında, yaxşı insan kimi təsəvvürləri həmişə məzəmmətlərdən müdafiə etməyə çalışır;
5. Dərhal başqasını yenidən tərbiyə etməyə çalışmamaq, çünki hər kəs özünəməxsusluq haqqına malikdir;
6. İstənilən hissləri öldürən deyingənlikdən uzaq olmaq.

Qarşılıqlı anlaşma və davranışın uyğunlaşmasını təmin edən *şəxsiyyətlərə* *unsüyyətin tənzimləyiciləri qismində davranış və insan münasibətləri standartları, srereotipləri və etalonları çıxış edir*. Onlar insana psixoloji cəhətdən düzgün diaqnoz müəyyənləşdirmək və düzgün seçim etmək imkanı verir. İnsan unsüyyətinin çoxəsrlik təcrübəsini özündə toplamış etalonlara, stereotiplərə və standartlara, onları təşkil edən əsas - *intellektual, emosional və obrazlı* komponentlər prizmasından baxmaq olar. *İntellektual komponent*, bu və ya digər insanlara, müəyyən etnoslar, xalqlar, millətlərin nümayəndələrinə münasibətin ifadə olunduğu “etnik stereotiplərin” qiymətləndirmə mülahizələri ilə bağlıdır. Tənqidi təhlil etməyə imkan verən *intellektual mədəniyyət*, təfəkkür stereotiplərinin qeyri-adekvat ağırlığı ilə yüklənməmiş tənqidi təhlilə imkan verdiyi üçün konkret situasiya və ya insanın düzgün müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi şərtilə çıxış edir. O, “ağaclar arxasında meşəni görmək”, etnik və digər stereotip xüsusiyyətləri aid etmədən, ayrıca fərdin yaxşı cəhətlərini qiymətləndirmək imkanı verir. *Emosional komponent* müəyyən standartda əks olunmuş bu və ya digər hadisə ilə bağlı yaranan hər hansı bir hissi ifadə edir. Bu komponent insanda bu və ya digər psixoloji istiqamətlər və müəyyən obyektə münasibətlər formalaşdırır. *Obrazlı komponent* şüurda bu və ya digər insan tipi, etnik və ya milli tip haqqında təsəvvür kimi mövcuddur. Hər üç komponent qarşılıqlı əlaqəlidir və Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq qanunlarına uyğun olaraq, bir-birinə qarşılıqlı təsir edir. Bu və ya digər komponentin üstünlüyü yaş, informasiyanın

obyektivlik dərəcəsi, analitik təfəkkür, əvvəlcədən formalaşdırılmış “surət” və s. kimi amillərdən asılıdır. Lakin şübhəsiz ki, stereotip və standartların komponentlərinin qarşılıqlı təsir dinamikasında şəxsiyyətin *intellektual mədəniyyəti aparıcı rol oynayır*. O, emosional və obrazlı komponentlərin formalaşmasını, son nəticədə isə - insan mədəniyyətinin bütövlükdə inkişaf səviyyəsini də müəyyən edir.

İnsan münasibətləri mədəniyyətində kütləvi sosial-mədəni hadisələrin psixoloji mexanizmləri müəyyən rol oynayır. Sosial istiqamətlər olan və özündə çoxxəsrlik ünsiyyət təcrübəsini toplayan ənənə, adət, moda (dəb) kimi sosial-psixoloji hadisələr ictimai münasibətlərin tənzimləyiciləri rolunda çıxış edirlər. İctimai münasibətlər mədəniyyətində *moda və reklam* müəyyən yer tutur. Mədəniyyətdən asılı olaraq, müxtəlif insanlarda davranışın müxtəlif alqoritmləri (qaydalar toplusu) bu və ya digər insanlara, hadisələrə, təzahürlərə, faktlara münasibətlər formalaşa bilər. İnkişaf səviyyəsi, cəmiyyətin ruhi mədəniyyət dəyərləri və siyasətdən asılı olaraq, *moda və reklam* insan həyatında ikili rol oynaya bilər. Moda, istehlakçı cəmiyyət üçün olduqca xarakterik olan, başqalarının arasında insanı sadəcə fərqləndirmir, əgər o, insan üçün gözəlliyi və faydalılığı ifadə edərsə, konstruktiv xarakter daşıya bilər. Əgər moda, reklam və KİV ictimai şüuru manipulyasiya etmək funksiyasını yerinə yetirirlərsə, şəxsiyyəti simasızlaşdıraraq, qiymətləndirmə və münasibətlərin müəyyən normalarına insanı vadar edərlərsə, onları çətin ki, pozitiv sosial mədəniyyət amilləri kimi nəzərdən keçirmək mümkün olsun. Bu hadisələrin təsir təbiətini, onların yaranması və fəaliyyətinin psixoloji mexanizmlərini başa düşmək *ictimai münasibətlər mədəniyyətini tənzimləməyə imkan verir*.

Yaratma və dağıtma, şərin aradan qaldırılması və xeyirin stimullaşdırılması insanın mədəniyyətindən, dəyərlər sistemindən, dünyagörüşü, tərbiyəsi, təsəvvürlərindən, obyektiv informasiya və şəxsiyyətin xarakterindən asılıdır. İnsanın və bütün dünyanın xilas - həyat keyfiyyətinə, inkişafa və rifaha təsir göstərən yüksək intellektual və mənəvi mədəniyyətdədir. Ruhi mədəniyyətin yüksəlməsi ilə hər bir şəxsiyyət və bütün bəşəriyyət səviyyəsində şərin dəf edilməsi imkanları artır. *Mədəni insan* yalnız özü üçün deyil, digərləri üçün də yaşamaq, başqalarına səadət bəxş etməyə çalışmalı, insanları qiymətləndirməyi bacarmalı və ona göstərilən diqqət və qayğıya görə minnətdar olmalı, ədəb qaydalarını gözləməli, yaşlı adamların insana xas zəifliklərinə qarşı mərhəmətli olmalıdır. Xeyirxahlığa bağlılıq, aydın zəka, dərin elmi biliklər, səlis məntiq, obyektivlik və cəmiyyətin rifahı üçün yaradıcılıq - insana xüsusi ruhi nüfuz və müəyyən suqçes-tivlik (təlqin etmə qabiliyyəti) dərəcəsi verir.

Müxtəlif insanlar başqasının sevincinə və dərdinə müxtəlif cür reaksiya verirlər. Bəziləri dərdə şərik olur, digərləri həsəd aparır, inciyir və ya başqasının

dərdinə sevinir. Doğru və yanlış, konstruktiv və qeyri-konstruktiv, xeyir və şər arasında seçim şəxsiyyətin mədəniyyətindən asılıdır. Bu seçim həmişə - müxtəlif həyat şəraitlərində, həyatın müxtəlif mərhələlərində mövcuddur. O, insanın intellekti və əxlaqı, onun mənəvi dəyərlər sistemi, xarakteri və iradəsindən asılıdır.

“Xeyirlə Şərin mübarizəsi daimidir. Və bu daimi mübarizədə Şər onunla daha güclüdür ki, Xeyir üçün bütün vasitələr məqbul deyil, halbuki Şər heç nədən iyrənmir” (sətri tərcümə).

Mirzə Şəfi Vazehin bu dahiyənə şeirində şərin dəf edilməsi vasitəsi kimi ruhi mədəniyyətin aparıcı rolunu aşkar edən sosial həyatın mühüm qanunauyğunluğu təcəssüm olunmuşdur. İnsanı Şərdən necə qorunmalı? Müasir dövrdə inzibati-hüquqi metodlarla törədilmiş cinayətə görə yalnız cəza ilə Şərə qalib gəlmək olarmı? Çətin ki. Yəqin ki, insanların təfəkkürü, niyyətləri və əməllərinin etik korreksiyası sayəsində şərin yaranmasını minimuma endirərək, onun qarşısını almaq daha düzgündür. Şərin aradan qaldırılması və insanın xilasının alternativsiz vasitəsi - insanın düzgün tərbiyəsi və təhsili sayəsində formalaşan yüksək ruhi mədəniyyətdir. Məhz düzgün tərbiyə və təhsil sayəsində, sonra insanın “anadangəlmə” mədəni keyfiyyətlərində meydana çıxan, humanist mədəniyyətin “ilk kərpicləri” qoyulur. Əgər mədəniyyətin bu anadangəlmə keyfiyyətləri dövlətin əlverişli siyasəti ilə şərtlənən cəmiyyətin pozitiv sosial-mədəni mühitinin münbit şəraitinə düşərsə, onlar gözlənilən nəticələri insana xas yüksək mədəniyyət şəklində mütləq verəcəkdir. Bu insanların etik və dini mənsubiyyətindən, təbii-coğrafi şəraitdən və tarixi zamandan asılı olmayaraq, onların rifahına, sosial və siyasi təhlükəsizliyinə və həyat keyfiyyətinə nail olmaq üçün zəruri ilkin şəraiti yaradan - həm intellektual və etik mədəniyyət, həm hüquq mədəniyyəti, həm cəmiyyətin rifahı naminə yaradıcı fəaliyyət, həm şəxsiyyətlərarası və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətidir. Əgər dünya mədəniyyəti qoruyarsa, yalnız yüksək ruhi mədəniyyət dünyanı xilas edə bilər!

Xeyirin və Şərin mənəvi kateqoriyaları həyatın özü qədər əbədidir. Onlar insan münasibətləri mədəniyyətinin və ya antimədəniyyətinin həyati mühitini qidalandırırlar və toxumunu insanın özünün əkdirdi cücərtilər verirlər. Mədəniyyətin inkişaf prosesini bizim üçün uzun, gözəl və səmərəli həyatı təmin etməyə qadir olan pozitiv, canlı istiqamətə yönəltməyi öyrənmək lazımdır. *Düzgün seçim etmiş* mədəni insan öz təbiətinin bütövlüyünü, insanlıq ləyaqətini, başqaları qarşısında mənəvi məsuliyyətini, səmimiyyətini və xeyirxahlığını formalaşdırmağa çalışmalıdır.

İŞGÜZAR MÜNASIBƏTLƏR MƏDƏNİYYƏTI

Daxili münasibətlər. Əməkdaşlar arasında formal və qeyri-formal münasibətlər. Rəhbər (subyekt) və əməkdaşlar (obyekt) arasındakı münasibətlər. Hüquqi və etik normalar və münasibətlər. Peşəkar etika və məsuliyyət mədəniyyəti. “Böyük ailə” yapon modeli. Əmək fəaliyyətinin motivasiyası. Psixoloji mühit və birgə istirahət. Əməkdaşlarla fərdi söhbətlərin aparılması təcrübəsi. Kollektivdə peşə attestasiyası təcrübəsi. Ziddiyyətlərin həlli edilməsi və münaqişələrin idarə edilməsi təcrübəsi. İdarəetmə üsulları. “Mədəni insan formulu” və “üç dairə modeli” kontekstində işgüzar münasibətlər mədəniyyətinin idarəetmə effektivliyinə təsiri. Xarici münasibətlər. İctimaiyyətlə və media ilə əlaqələr. Dizaynın rolu. Partnyorlarla qarşılıqlı münasibətlərdə manipulyasiya, rəqabət və əməkdaşlıq xüsusiyyətləri.

Məlum olduğu kimi, hər bir biznes, hər bir istehsal - əmək bölgüsü və kollektiv üzvlərinin qüvvələr birliyi, kooperasiyası prinsipləri üzərində qurulur. Bu birlik, dinamik hərəkət və yaradıcı fəaliyyətin keyfiyyətə daha güclü vektorunu ifadə edən yeni, kollektiv qüvvə yaradır. Bu qüvvənin idarə edilməsində *işgüzar münasibətlər mədəniyyəti* mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İşgüzar münasibətlərin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və imkanlarını başa düşmək üçün həm daxili, həm də xarici işgüzar münasibətləri nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. *Daxili işgüzar münasibətlər kontekstində* insan münasibətlərinin: kollektivdə formal və qeyri-formal münasibətlər, hüquqi və etik normalar və münasibətlər, peşəkar etika və məsuliyyət mədəniyyəti, əmək fəaliyyətinin motivasiyası, psixoloji mühit və birgə istirahət, əməkdaşlarla fərdi söhbət aparılması təcrübəsi, kollektivdə peşə attestasiyası təcrübəsi, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və münaqişələrin idarə edilməsi təcrübəsi, idarəetmə üsulları, “mədəni insan formulu” və “üç dairə modelinin” məntiqi kimi idarəetmə effektivliyinə təsirini nəzərdən keçirmək lazımdır.

İşgüzar münasibətlər mədəniyyətinin effektivliyi formal və qeyri-formal amillərin üzvi vəhdətinə nail olmaq bacarığından daha çox asılıdır. Müəyyən struktura uyğun qurulmuş formal qruplar üçün başlıcası, istehsal tapşırıqlarının – müəyyən proqramlar, tapşırıqlar və qanunvericiliklə qoyulmuş qaydalar əsasında yerinə yetirilməsidir. Qeyri-formal qruplarda hər şey *insan münasibətləri ilə* müəyyən edilir. Burada dostluq, rəğbət, həmyerlilik münasibətləri, xasiyyətlərin, mədəniyyətlərin, maraqların uyğunluğu, dünyagörüşü istiqamətləri, avtoritetlərin və qeyri-formal liderlərin tanınması rol oynayır. Rəhbərin fəaliyyəti ədalətsiz, işgüzar fəallığı və yaradıcı təşəbbüsü məhdudlaşdıran bürokratizm kimi başa düşüldüyü hallarda, kolleqaların qeyri-formal mühakimə sanksiyaları

inzibati tənbehlərdən daha effektiv xarakterə malik olur. Təcrübə göstərir ki, işin keyfiyyəti üzərində nəzarəti formal deyil, mənəvi-psixoloji metodlar vasitəsilə, özünənəzarət və kolleqaların obyektiv qiymətləndirilməsi üzərində qurmaq daha yaxşıdır.

İşgüzar münasibətlər hüquqi və etik normalarla tənzimlənir. Hüquqi normalar müəyyən qanunlar, formal sərəncamlar və əmək qaydaları əsasında tənzimlənir. Etik normalar kollektivin psixoloji mühitinin asılı olduğu insanlar arasındakı qeyri-formal münasibətlərlə tənzimlənir. Əgər biz işgüzar insan münasibətlərinin cəmiyyətin mühüm universal həyati təminat sistemi amili olduğu ilə razıyıqsa, onda etiraf etməliyik ki, biznes etikası insanlar arasında razılığa və konstruktiv əməkdaşlığa mühüm nail olma vasitəsidir. Nəticədə məhz şəxsiyyət mədəniyyəti əməyin xarakterini, nəticələrini və tərəflərin əməkdaşlıqdan olan gözləmələrini daha artıq dərəcədə müəyyən edir. Burada da partnyorların üzərinə götürdükleri, vaxtında və keyfiyyətli yerinə yetirilməsi lazım olan öhdəliklərə görə məsuliyyət mədəniyyəti ön plana çıxır.

Müxtəlif fəaliyyət növləri müxtəlif spesifikaya malikdir ki, bu da *davranış mədəniyyəti və peşə etikasında* aşkar olur. Peşə etikası, bu və ya digər peşə xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan spesifik mənəviyyət tələblərini nəzərdə tutur. O, peşə şərfi, özünün müvafiq peşəyə mənsubluğuna və öz ictimai faydalı əməyinə, peşə həmrəyliyinə görə fəxr hissini nəzərdə tutur. Müxtəlif peşə adamlarının dünyagörüşü, təfəkkürü, xarakteri, başqalarına münasibəti, baş verən hadisələrə reaksiyası, iş tərzi və üsulları öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Alimin və pedaqoqun, həkimin və hüquqşünasın, biznesmenin və fəhlənin, bürokratın və incəsənət xadiminin mənəviyyəti öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Məsələn, *həkimin etikası* - humanistliyi, sosial statusundan asılı olmayaraq xəstələrə təmənnəsiz yardımını, xüsusi nəzakəti və fədakarlığı tələb edir. O, sosial konyukturanı, kobudluğu və zorakılığı, insanlar üzərində təcrübə aparmağı, qərəzli münasibət mülahizələrinə görə tibbi yadımdan imtinanı və s. kimi yanaşmaların istisnasını nəzərdə tutur. *Hüquqşünasın etikası* - qanunun aliliyinin gözlənilməsini, qanunun ruhuna və hər hərfinə sədaqəti, qərəzsizliyi, qanunla qorunan müstəsna müstəqillik hüquqlarının müdafiəsini, müqəssirliyin sübut edilməsi prosesində anonim məlumatlardan istifadəni, hədələr, mənəvi təzyiq, işgəncələr və digər qeyri-humanist metodlarla təqsiri boynuna almağa məcbur etmədən imtinanı nəzərdə tutur. *Alimin etikası* - Vətənin tərəqqisi və humanizm ideallarına xidmət maraqlarında tənqidi təhlili və həqiqət axtarışlarını, digər alimlərin elmi xidmətlərinin qəbul edilməsini, inkişaf məqsədilə dialoq və əməkdaşlığı, plagiatdan imtinanı, mütəxəssislərin hazırlanması və təhsil və maarifçilik metodları ilə cəmiyyətdə elmi biliklərin yayılmasını və s. nəzərdə tutur. *Sənətkarın etikası* onunla şərtlənir ki, incəsənət, milli mədəniyyətin dəyər və normalarının yenidən yaradılması və nəsildən nəslə translyasiyasının əsas kanallarından biri rolunu oynayaraq, cəmiyyətin mənəvi mühitini əks etdirir və ona fəal surətdə təsir göstərir. Öz dövrü-

nü qabaqlayan mədəniyyət yaradıcıları, çox vaxt asan hakimiyət favoriti yolu ilə çətin ictimai tanınma yolu arasında, ziyalı ləyaqəti ilə layiq olmadığı mükafatlara yol açan kompromis arasındakı dilemma vəziyyətinə düşürlər. Vətən üçün öz əməyinin mənasını və dəyərini dərk edən alimin və müəllimin, mühəndisin və yazıçının, rəssamın və bəstəkarın ləyaqəti ona özünün insanlara xidməti kimi yüksək mədəni missiyasından dönmək, şəxsi mənafeyi və ya ayrı-ayrı məmurların egoist mənfəəti xeyrinə vətənin mənafeyini qurban vermək haqqını vermir. Öz kolleqaları və hakimiyətə qarşı münasibətdə davranış normaları seçimi etməzdən, özünün həyatı təyinatına münasibətdə mənəvi mövqeyini müəyyən etməzdən, kiminsə taleyinə təsir edəcək müəyyən hərəkətləri etməzdən əvvəl, hər kəs yadda saxlamalıdır ki, ona, o insanın gözünün içinə baxmaq lazım gələcəyi məqam yetişəcək. *Biznesmenin etikası* istehsal texnologiyalarını və müəyyən edilmiş qaydalara riayət edilməsini, qanunların icrası mədəniyyətini, müqavilə öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyəti, sağlam rəqabəti, partnyorlara və istehlakçılara hörməti, düzgünlüyü, əməyi düzgün qiymətləndirmə və mükafatlandırma bacarığını, öz nöqsanlarının etirafı, sosial xeyriyyə proqramlarının həyata keçirilməsində iştirakı və s. nəzərdə tutur.

Peşəkar etika, korporativ ruh, əxlaq kodeksi, xidməti münasibət normaları və üslubu, məsuliyyət mədəniyyəti çox zaman insanların fəaliyyət sahələrindən və onların çalışdığı kollektivdəki ab-havadan asılı olur. Belə ki, *bürokratin etikası - əxlaqın və psixologiyanın spesifik xüsusiyyətlərini doğuran* inzibati hakimiyətin yüksək statusu ilə şərtlənir. Strateji dövlət idarəçiliyi, siyasi və inzibati qərarların qəbulu, dövlətin inkişaf proqramlarının yerinə yetirilməsi, innovativ fəaliyyətin planlaşdırılması ilə bağlı olan geniş hüquqlara, resurslara və imkanlara malik olan bürokratlar, insanların həyat fəaliyyətinə böyük təsir edir və cəmiyyət və dövlət qarşısında yüksək siyasi və mənəvi məsuliyyət daşıyırlar. Peşə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, dövlət qulluqçuları yüksək sosial məsuliyyət hissənə, perspektiv təfəkkür, gələcəyi proqnozlaşdırma qabiliyyətinə malikdirlər. Bununla yanaşı dövlət qulluqçularının peşəkar düşüncəsinin bürokratik deformasiyası cəmiyyətin mütərəqqi inkişaf proseslərinin sürətini və keyfiyyətini ləngidən bürokratizm və avtoritarizm kimi neqativ hallara gətirib çıxarır.

Bütövlükdə isə istənilən fəaliyyət sahəsində *peşə həmrəyliyi, əgər o*, “az nüfuzlu” peşələrə qarşı qoyulmursa, kollektivdə yüksək mənəvi ruhun formalaşdırılması, şəxsi ləyaqət hissi, öz işinin keyfiyyətinə görə kollektiv məsuliyyət kimi bir sıra pozitiv xüsusiyyətlərə malikdir. Bununla yanaşı bəzi hallarda onlar real həyatda mövcud olan peşə etikasının deformasiyalarına, insan münasibətlərində neqativ əks olunan qeyri-normal hadisələrə səbəb olur. Bunlar ən müxtəlif peşə nümayəndələrində çox zaman rast gəlinən diqqətsizlik, təkəbbür, kobudluq, xidməti mövqeyindən sui-istifadədir. Bəzi hallarda mənəviyyət deformasi-

yası: insana “özünün və ya özgənin” prinsipinə görə münasibət, həqiqi xidmətləri, ləyaqətləri və hüquqlarından asılı olmayaraq, əsassız olaraq özünükülərin qiymətini həddən artıq qaldırmaq kimi “*kasta şüuru*” yaradan korporativ mənəviyyat bazasında inkişaf edir. İnsanın düşüncə tərzinə, xarakterinə və davranışına böyük təsir göstərən sosial vəziyyət və vəzifə burada mühüm rol oynayır. Əmək kollektivində yaranan “gərginlik sahələri” qərəzsizlik, xeyirxahlıq, səmimilik, ziyalılıq kimi keyfiyyətlərin puç edilməsinə səbəb olur.¹⁰ Belə “sahələrin” yaranmasını aradan qaldıran yaxşı şərt korporativ mədəniyyət, ümumi maraqlar, dostluq və məhəbbət daşıyıcısı olan məsləkdaşlar kollektividir.

Peşəkar və şəxsiyyətlərarası etika yalnız biliklərin, innovativ imkanların və fiziki bacarıqların deyil, həm də işçilərin qəlbinin, onların verilmiş məsələləri daha yaxşı həll etmək arzusunun olduğu, ümumi maraqlara cavab verən və bir çox cəhətdən fəaliyyətin keyfiyyəti və effektivliyini təmin edən işgüzar münasibətlər mədəniyyətinin mühüm tənzimləmə vasitəsidir. Ömürlük maddəli işçilər sisteminə malik olan Yaponiyada təşkilat - psixologiyası əmək məhsuldarlığının yüksək səviyyəsi və buraxılan məhsulun keyfiyyətinə kömək edən “*böyük ailə*” kimi nəzərdən keçirilir. Bunun əsasını ənənəvi milli əxlaq, klan-qrup həmrəyliyi hissi ilə şərtlənən korporativ yapon mədəniyyəti təşkil edir. Avropada bəzi mütəxəssislər tərəfindən o, *sosial manipulyasiya ideologiyası* kimi nəzərdən keçirilsə də, mahiyyətə belə sistem istehsal tələbatları və kollektiv üzvlərinin tələbatlarını təmin etməyə imkan verir.

Əlbəttə ki, yüksək məhsuldarlıqlı əmək düzgün *motivasiyasız* mümkün deyil. Öz daxili motivlərini anlamaq insanın həyat fəaliyyətinin məqsədləri və texnologiyalarının seçiminə yardım edir. Motivasiyanı *qorxu, vicdan və maraq* kimi kateqoriyalar prizmasından nəzərdən keçirmək qəbul edilmişdir. Motivasiya nəzəriyyəsinin əsas yanaşmalarından biri fərz edir ki, insanın ilkin müsbət keyfiyyətləri və bacarıqları ya ədalətsiz münasibətlər, ya da düzgün olmayan idarəetmə ilə sarsılıla bilər. Və əksinə, onlar təlim, stimullaşdırma, işçini idarə etməyə cəlb etmə və onda özünüidarəni və özünə nəzarəti inkişaf etdirmə yolu ilə ümumi rifah naminə inkişaf və səfərbər edilə bilərlər.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə insanların müxtəlif fəaliyyət və davranış motivləri olmuşdur. Əməyə inzibati məcburiyyətə, sərt nəzarət və cəzalara əsaslanan quldarlıq, avtoritar və totalitar cəmiyyətlərdə əməyin əsas motivi- öz həyatı üçün *qorxu*, sağ qalma, həyatını qoruma cəhdi idi. Sosialist cəmiyyətlərində insanın marağı və vicdanı ilə şərtlənən yüksək keyfiyyətli əməyin təmin edilməsi imkanı, əmək ödənişinin bərabərliyi və iyerarxiya pilləsi üzrə aşağıda dayananların təşəbbüsünə münasibətdəki bürokratizmə görə lazımı surətdə istifadə olunmur-

---

¹⁰D.S. Lixaçova görə, özünü yalandan xeyirxah və səxavətli kimi göstərmək olar, amma ziyalı kimi - olmaz.

du. Demokratik cəmiyyətlərdə *vicdan* (öz borcunun mənəvi dərki) və *maraq* (maddi və mənəvi) əsas motivlərdir. Dünya mədəniyyəti və sivilizasiyası praktikasını göstərdi ki, məcburiyyət, - şəxsiyyətin qüvvəsini və bacarıqlarını aşkarlayan və səfərbər edən azad mənfəətdar əməklə şərtlənən daxili enerjini əvəz edə bilməz. Effektiv fəaliyyətə maddi stimullarla yanaşı, bir çox cəhətdən mənəvi stimullar da imkan yaradır: təsir edən amillər həm maddi, həm də mənəvi stimullardır: rəqabət instinktinin reallaşdırılması, insanın ləyaqətinin və xidmətlərinin ictimaiyyət tərəfindən tanınması imkanları, şəxsiyyət tərəfindən özünün əmək və yaradıcı səylərinin ictimai dəyərinin dərk edilməsi. Real demokratiya hər kəsə peşə seçməyə, təhsil almağa və öz əməyinin nəticələrini şəxsi mənafe və ailə, kollektiv və bütövlükdə ictimai rifah maraqlarında maksimal istifadə etməyə imkan verir. O, rəhbərin seçilməsi prosedurunun demokratizmini və onun kollektiv qarşısında məsuliyyətini nəzərdə tutur, vətəndaşların qanunla müdafiə olunan hüquq və maraqlarını pozan qərarların qeyri-qanuniliyini qəbul edir. Demokratik hüquq və azadlıqlara, vətəndaşların cəmiyyət qarşısındakı yüksək məsuliyyət mədəniyyətinə, onların vətən qarşısındakı xidmətlərinin nəzərə alınmasına, əməyin nəticələrinin yeni qiymətləndirmə meyarlarına imkan verən demokratik mədəniyyət, sovet dövründən qalmış “kiçik adam kompleksinin” aradan qaldırılması, *maraq və vicdan* kimi fəaliyyət motivlərinin istifadəsi, yaradıcı təşəbbüs və innovativ fəaliyyətin tətbiqi üçün əlverişli şərait yaradır.

İşgüzar münasibətlər mədəniyyətinin inkişafına, qarşılıqlı anlaşmaya, əməyin yüksək effektivliyi və keyfiyyətinə nail olmaq üçün *kollektivdə mənəvi-psixoloji mühitin* mühüm əhəmiyyəti vardır. İdarəetmə təcrübəsi göstərir ki, *kollektivdəki yaxşı mühit, dostluq münasibətləri və tolerantlıq, ümumi işə mənfəətdar münasibət, əməkdaşlıq və yoldaşlıq ruhu, xeyirxahlıq və qarşılıqlı yardım* insanlarda xoş əhval-ruhiyyə yaradır və hətta ən pis iş şəraitində belə əmək məhsuldarlığının artmasına imkan verir. *İşçilərin nailiyyətləri və xidmətlərinin qiymətləndirilməsində rəhbərin ədalətliyi, vəzifələrin və öhdəliklərin bölünməsinə, mükafatlandırma və təhbehələrdə demokratik prosedurlardan istifadəni və ictimai rəylə hesablamaı nəzərə alan meritokratik idarəetmə prinsipi* mənəvi mühit üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Rəhbərin hər bir işçinin fərdi qabiliyyətlərini aşkar etmək, inkişaf etdirmək və səmərəli istifadə etmək, onları qərarların qəbul edilməsi prosesinə cəlb etmək, kollektivdə “komanda ruhu” yaratmaq, yalnız tələbkarlıq deyil, həm də əməkdaşların şəxsi problemlərini həll etmə, onların hüquqları və maraqlarını müdafiə etmə bacarığından çox şey asılıdır.

Kollektivdə əlverişli mühiti və müvəffəqiyyətli idarəetməni ən effektiv formalaşdırma amillərindən biri - rəhbərlə tabe olanlar arasındakı münasibətlərin demokratikliyidir ki, onun formalarından biri əməkdaşlarla fərdi söhbətlərdir. Təcrübə göstərmişdir ki, “vahid ailə obrazı” sosial gərginliyi azaltmaqla, kol-

lektiv üzvləri arasında olan real bərabərsizliyi psixoloji baxımdan yumşaltmağa imkan verir. Hərçənd ki, sosializm ideoloqları bərabərlik görünüşü yaradan bu münasibətləri işçilərin şüurunun manipulyasiya etmə hesab edirlər, amma insan münasibətləri mədəniyyətinə belə yanaşmanın effektivliyini çətin ki inkar etmək mümkün olsun. Həmsöhbətin mədəni xüsusiyyətlərinin hesaba alınmasını nəzərdə tutan *belə söhbətlərin pozitiv məqsədləri* bunlardır: insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma və yaxşı münasibətlərin yaradılması, fərdi inkişafa yardım, işə marağın, işdən və özünün işdəki rolundan razılığının artırılması, başqaları üçün və bütövlükdə cəmiyyət üçün işin əhəmiyyətinin dərk edilməsi, kollektiv üzvləri arasında əməkdaşlığın inkişafı. *Bu yanaşma metodikası aşağıdakı ardıcıl addımların atılmasını nəzərdə tutur*: dostcasına nəzakətli müraciət qaydaları ilə söhbətin əvvəlində ola biləcək gərginlik və inamsızlığın aradan qaldırılması, əməkdaşın xidməti və şəxsi problemlərinə maraq göstərilməsi; nəzərdən keçirilən problemin mahiyyəti və xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması, öz nöqtəyi-nəzərinin izahı, həmsöhbətin fikirlərinin qoyulmuş problem üzərində stimullaşdırılması, dinləmək və əməkdaş tərəfindən deyiləni başa düşmək bacarığını nümayiş etdirərək, onun mövqeyini və problemlərin həlli yollarını görməsi ilə tənqidiyyət.

Xidməti söhbət aparılması qaydalarına praqmatik amerikan yanaşması aşağıdakı bacarıqları ehtimal edir: öz qarşısına konkret vəzifə qoymaq; söhbətin planını əvvəldən tərtib etmək; məqsədə nail olma üçün lazım olan vaxtı seçmək; söhbətin nəticəsinə təsirini nəzərə alaraq, yeri və vaxtı seçmək; söhbət ərəfəsində qarşılıqlı inam mühiti yaratmaq; söhbətin əvvəlindən sonuna kimi nəzərdə tutulmuş məqsədə aparan əsas istiqaməti tutmaq; yüksək mövqedə olmaq; alınmış informasiyanı gələcəkdə yararlı istifadə formasında qeyd etmək; nəzərdə tutulmuş məqsədə nail olduqdan sonra söhbəti dayandırmaq.

Kollektivdə əlverişli mənəvi iqlimin formalaşdırılması üçün, çox vaxt əməkdaşların ailə üzvlərinin də iştirak etdiyi, iş kolleqalarının *birgə asudə vaxtı və kollektiv istirahəti* mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, işgüzar münasibətlərin yalnız dostluq deyil, həm də ailə əlaqələri ilə möhkəmlənməsinə səbəb olur.

İşçilərin tutduğu vəzifəyə uyğunluğunun müəyyən və ya təsdiq edilməsi, həmçinin onların vəzifədə mümkün yüksəlişi haqqında qərarın qəbulu məqsədilə, sovet idarəetmə praktikasında vaxtaşırı olaraq peşə attestasiyası keçirilirdi. Attestasiya işçinin işgüzar keyfiyyətlərini, müəyyən dövr ərzində onun işinin müvəffəqiyyətli dərəcəsini və onun gələcək perspektivlərini, ixtisaslaşma və kompetensiya səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Attestasiyanın düzgün təşkili, *əməkdaşların qabiliyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi, nailiyyətlərinin qəbul edilməsi və mükafatlandırılması hesabına təşkilatda əməyin stimullaşdırılmasına və psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılmasına səbəb ola bilər*. Belə

attestasiyanın əsas şərti – digər insanları obyektiv, əvvəlcədən yaranmış mənfi rəy olmadan qiymətləndirə bilən komissiyanın düzgün seçilməsidir. Qiymətləndirən şəxs başqalarının yanlış fikirlərinin təsirindən, həmçinin (verilmiş fəaliyyət növü üçün mövcud olmayan) şəxsi məziyyətlərini qeyri-iradi olaraq başqalarına tələb kimi göstərməkdən azad olmalıdır.

Əməkdaşların mənəvi ruhunun və onların əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi məqsədi ilə *Amerika mütəxəssisləri attestasiya edən şəxslərə aşağıdakıları məsləhət görürdülər:*

- Attestasiyanı rəylərə görə deyil, faktlara və hazırda icra olunan işin keyfiyyətinə görə əsaslandırmaq.
- Qiymətləndirməni başqalarının deyil, şəxsi rəyin üzərində qurmaq. Yeni əməkdaşların attestasiyasının keçmiş rəhbərin mülahizələri əsasında keçirilməsi təcrübəsindən çəkinmək.
- Hər bir əhəmiyyətli bənd üzrə ətraflı xarakteristika vermək.
- Xeyirxahlıqla ədalətlik arasındakı fərqi görmək və qeyri-obyektivliyin həm təşkilata, həm də əməkdaşlara pis təsir etdiyini dərk etmək.

Attestasiya komissiyasının hesabatında yalnız komissiyanın rəyini deyil, həm də attestatiya olunanların reaksiyası və qeydlərini yaxşı əks etdirmək tövsiyə olunur. Attestasiyadan sonrakı söhbətdə işçini onun işinin yaxşı cəhətlərinə görə tərifləmək, konstruktiv tənqid etmək və gələcəkdə ondan gözləmələri şərh edərək və dostcasına formada təkliflər etmək məsləhət görülür. Əməkdaşın, onun ümumi iş təhfiyəsinin açıq şəkildə yüksək qiymətləndirilməsi, həmçinin işçilərin ev ünvanlarına təşəkkür məktublarının göndərilməsi pozitiv stimuldur.

İşgüzar ünsiyyət zamanı işçilər arasında *ziddiyyətlər və münaqişələr yaranır*. Rəhbərin münaqişələrə münasibəti necə olmalıdır? Onları idarə etmək olarmı?

Münaqişələrə iki əks baxış mövcuddur ki, müəyyən əsaslılıq dərəcəsində onların heç birindən imtina etmək lazım deyil:

- Münaqişə, yaranmış problemlərin həllinin, ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasının ən yaxşı üsulu, irəliyə doğru hərəkətin mühüm mənbəyidir, kollektivin sağlamlaşdırılmasına imkan yaradır.
- Münaqişəyə, yaradıcı fəallığı iflic edən əsəb sarsıntılarına, stresslərə, kollektivin mənəvi-psixoloji iqliminin pisləşməsinə və onun dağılma təhlükəsinə səbəb olur.

Münaqişəyə münasibətdə kollektivin parçalanma təhlükəsinə yaradan dağıdıcı, fəal münaqişəpərəstliyi və obyektiv ziddiyyətlərə əhəmiyyət verməyən, prinsipsiz güzəştlərə səbəb olan əsassız yaxşılığı görmək olar.

Münaqişəyə birmənalı qiymət verilə bilərmi? Düzgün seçimi necə etməli? Məsələnin ziddiyyətli həlli üsulunun, insanların sağlamlığına təhlükə törədən əhəmiyyətli “insan məsrəflərinə” etinasızlıq göstərmək olarmı?

Görünür, münaqişələrin və ziddiyyətlərin düzgün həlli yolu, yüksək ruhi mədəniyyətin xilasedici gücü, məntiqi və prinsiplərindən, insanın özünü həyatın başlıca dəyəri və mənası kimi nəzərdən keçirən Kantın xoş məramı və humanizmindən, təşkilatda mədəni dəyərlərin universal sisteminin formalaşdırılmasından keçir. İnsanın yüksək mədəniyyəti, səmimiyyəti, insiyyət qurmaq, fikri dinləmək, digərlərinin tələbatları və maraqlarını başa düşmək, özünü təkmilləşdirməyə və kolleqlarla münasibətlərin harmoniyasına can atmaq bacarığı, ümumi maraqlardan çıxış edərək, problemlərin mahiyyətini düzgün görməyə və obyektiv ziddiyyətlərin ədalətli həllinə imkan verəcək, problemin həlli kimi, ixtilaflardan uzaqlaşmağa kömək edəcək. Belə yanaşma münaqişələrin faciəli nəticələrindən insanların müdafiəsini təmin edərək, rəhbərə, münaqişələrin dağıdıcı enerjisini konstruktiv əməkdaşlığın yaradıcı məcrasına vaxtında yönəltməyə imkan verir.

Kollektivdəki mühit əsasən rəhbərin idarəetmə mədəniyyətindən və *tabeliyində olanlarla onun qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterindən asılıdır*. Rəhbər təşkilatda aparıcı simadır. Kollektivdəki mənəvi-psixoloji mühit onun ümumi mədəniyyəti, dəyərlər sistemi, peşəkar bilikləri, texnoloji təcrübəsinin səviyyəsindən, insanlarla işləmək bacarığından, onun iradəsi, nizam-intizamı və məsuliyyəti və ədalətliyindən həlledici dərəcədə asılıdır. Rəhbər ümumi mədəni dəyərlərə malik yekdil kollektiv formalaşdırmaq, insanların maraqlarını harmonizasiya etmək, onların ruhi və maddi tələbatlarını təmin etmək, məhsuldar əməyi stimullaşdırmaq, dağıdıcı ziddiyyətlərin qarşısını almaq, enerji və səyləri yaradıcı məcraya yönəltmək bacarığına malik olmalıdır. Çox şey rəhbərin səmimiyyəti və insanlığından, tabeliyində olanlarla özünü necə aparmasından, iş prosesinə və insani münasibətlərə hansı formada müdaxilə etməsindən asılıdır. Rəhbər özündə ideoloq, ideyalar generatoru, koordinasiyaçı, ekspert və arbitr funksiyalarını birləşdirməli, geniş miqyasda düşünməyi və vəziyyəti “aydın baxışla” görməyi bacarmalı, mənəvi oriyentir olmalıdır. Rəhbərə lazım olan bir sıra keyfiyyətlər arasında tədqiqatçılar çətinliklərin aradan qaldırılmasındakı “məhkəməliyi” ayırırlar. O nəzərdə tutur: “sərtliyi, lakin qəddarlığı yox, güzəştisizliyi, lakin ədalətsizliyi yox, hakimliyi, lakin başqalarının əzilməsini yox, qətiyyəti, lakin təkəbbürü yox.”

İnsan münasibətlərinin əsasını təşkil edən böyük emosional potensialı nəzərə alaraq, rəhbər tərəfindən bu münasibətləri *idarəetmə üslubunun* necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini başa düşmək çətin deyil. Rəhbərin idarəetmə üslubu, əsasən *avtoritar, demokratik və liberal* ola bilər. *Avtoritar idarəetmə üslubu* inzibati hakimiyyətin reallaşdırılmasına və rəhbərin iradəsinə əsaslanır.¹¹ O, əməkdaşların nailiyyətlərinin obyektiv deyil, subyektiv qiymətləndirilməsi ilə

---

¹¹ Demokratik ölkələrdə inzibati-komanda idarəetmə üslubu, praktik olaraq, zəruridir, dövlət müdafiə sisteminə, təhlükəsizlik, hüquq mühafizə və digər onlara yaxın güc strukturları orqanlarında hüquqi və etik cəhətdən özünü doğrultmuşdur.

şərtlənir. Onun üçün qəti və apellyasiyasız komandalar, əmr və sərəncamlar, bəzilərinin ünvanına nəzakətsiz tənqidi qeydlər və digərlərinin əsassız təriflənməsi xarakterikdir. Kollektiv fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirmə strategiyasında kobud səhvlər onunla şərtlənir ki, rəhbərin nüfuzu, bir qayda olaraq qeyri-münasib hərəkətin özünü qiymətləndirmir, lakin onu törədən şəxsiyyətə damğa vurur, beləliklə, insanı küncə sıxışdırır. Belə üslub ikiqat zərərliyə, çünki o, bir tərəfdən demokratik mədəniyyət və qanunilik prinsiplərinə ziddir, digər tərəfdən isə onun yaratdığı ümitsizlik və ya təsəvvüzarlıq hissi üzündən əməyə əsaslanmanı tapdalayaraq, onun effektivliyini azaldır.¹²

Avtoritar lider əməkdaşlarının fərdi qabiliyyətlərini və xarakter xüsusiyyətlərini nəzərə almır, onların daxili aləmi ilə maraqlanmır, problemlərin həllində və cətinliklərin aradan qaldırılmasında onlara kömək etmir. *Avtoritar üslubun xüsusiyyəti* ondadır ki, belə rəhbər üçün başlıcası, işin özü deyil, işdə onun aparıcı roludur. Avtoritar rəhbər bir qayda olaraq bu metodların effektiv olmadığı şəraitdə müstəsna metodlarla hərəkət edir. Belə metodlar müharibə şəraitində və ya fəvqəladə vəziyyətlərdə, müəyyən dərəcədə özünü doğrulda bilər. O bir qayda olaraq yaradıcı təşəbbüsü boğur, yeniliklərə şübhə ilə yanaşır, mütərəqqi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olan tənqidi təhlili qəbul etmir. Adətən *avtoritar rəhbərlik üslubu* onun üçün əlverişli “qidalandırıcı mühitin” - insanların vətəndaş özünüdərkinin, təhsil və mədəniyyət səviyyəsinin aşağı olduğu yerdə inkişaf edir. Bilik səviyyəsi nə qədər aşağıdırsa, qətiyyətsizlik və qorxu, və onunla bağlı olan “işdə sosial təhlükəsizlik təminatı” kimi nəzərdən keçirilən, rəhbərliyə uyğunlaşma yolu ilə öz “status-kvo”-sunu qorumaq cəhdi də o qədər çox olur.

Postsovet məkanında demokratik üslubun üstünlüyünə baxmayaraq avtoritar üslubun davamlılığı onunla şərtlənir ki, onun arxasında, işini yenidən qurmağı bacarmayan və yeni yanaşmaları öyrənmək istəməyən, həmçinin demokratik idarəetmə texnologiyalarını bilməni və mənimsəməni tələb edən yeni şəraitdə öz imtiyazlarını itirməkdən qorxan ayrı-ayrı sovet tipli rəhbərlərin şəxsi və ya qrup maraqları dayanır. Başqa cür idarə etmək bacarıqsızlığını və istəməməsini nümayiş etdirən avtoritar rəhbər yalnız “yuxarıdan” birbaşa sərəncama istiqamətlənib ki, bu səbəbdən adətən işçilərin, mütərəqqi inkişafa yönəldilmiş sosial və innovativ fəallığının ləngitmə mexanizmini yaradaraq “aşağıların təşəbbüsü-nü” təcrid edir. *Avtoritar idarəetmə üslubu* və alimlərə, müəllimlərə və yaradıcı işçilərə, elmin və incəsənətin müxtəlif sahələrinin ekspertlərinə *inzibati təzyiq*, intellektual və estetik yaradıcılığa düzəldilməsi mümkün olmayan zərər vurur, sosial-mədəni tərəqqini təmin edən yeni ideyaların, kəşflərin, texnologiyaların yaranması baş verən mühiti, mənəvi iqlimi pozur. Maddi vəsaitlərə malik olan

---

¹² Bu insan münasibətləri qanunauyğunluqları yalnız əmək qrupları üçün deyil, həm də ailə üçün xarakterikdir.

məmur, yeganə düzgün, elmi əsaslanmış seçim etməyə imkan verən sistemli kulturoloji təhlil, peşəkar ekspert qiymətləndirilməsi və obyektiv informasiya əsasında qərarlar qəbul etməlidir. Elm, təhsil və incəsənət ideologiya qulluqçusu olmalı deyil, lakin ən yeni elmi nailiyyətlər və mədəni dəyərlər sistemi əsasında onu düzgün formalaşdırmağa yardım etməlidir. Məlum olduğu kimi, müəyyən tarixi nailiyyətlərlə yanaşı, hakimiyyət tərəfindən sifariş edilmiş məfkurəvi-ideya obrazlarını qanuna salan və totalitar sistemin “yaradıcı xadimlərinə” imtiyazlı mövqeni təmin edən sovet dövrünün məhz avtoritar mədəni siyasəti, sovet elmi və incənətinin müstəqilliyinə və nəticə etibarilə səmərəliliyinə, onun yüksək etik normalarına xeyli zərər vurmuşdur.

Avtoritar üslub sovet dövründən irsən keçmiş, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dövlət maraqlarına düzəldilməsi mümkün olmayan zərər vurmuş neqativ təzahürdə - *bürokratizmdə* daha aydın görünür. Hələ keçmiş SSRİ-də bürokratizmin mahiyyəti yaxşı öyrənilmişdi: bürokratizm nəticəsində dövlət vəzifələri dəftərxana məsələlərinə çevrilir, dəftərxana məsələləri isə - süni surətdə dövlət səviyyəsinə qaldırılır ki, bu da mühüm sosial və siyasi problemlərin həllində ləngimə mexanizmi yaradır. Çox zaman dövlət maraqları idarə, korporativ və ya şəxsi maraqlarla əvəz olunur. İşgüzar münasibətlərdə bürokratizm “antimədəniyyət” və xüsusi siyasi məqsədlərə nail olma xarakteri daşıyır. Bürokratların və dövlət qulluqçularının məsuliyyətli fəaliyyətinin mənasını və yüksək təyiniyi nivelirləyən (tarazlaşdıran) sosial təzahür kimi, bürokratizmin çoxüzümlü “surəti”, onun daşıyıcılarının hərəkət motivləri və fəaliyyət mexanizmləri yaxşı məlumdur. Bürokratizmin *başlıca dəyəri* vəzifə yüksəlişidir. Bürokratizmin *əsas motivasiyası* - istənilən vasitələrlə öz “kreslosunu” və insanlara təsirini saxlamaq, öz əhəmiyyətini nümayiş etdirmək, xidməti mövqeyindən maksimal dərəcədə mənfəət əldə etməkdir. *Bürokratiyanın əsasını* çox zaman ictimai və dövlət maraqlarına zidd, müəyyən sosial təbəqə olan bürokratiyanın xüsusi qrup maraqları *təşkil edir* ki, onların adından məmur çıxış edir. Bürokratizmə - səriştəsizlik, məsuliyyətsizlik və süründürməçilik, iş maraqlarına etinasızlıq, vətəndaşların maraqlarına biganəlik, şəxsiyyətə hörmətsizlik, konservatizm, “qabağa getmək” cəhdi kimi xüsusiyyətlər xarakterikdir. Bürokratizmə xas olan stereotip təfəkkür üçün “münasiblik”, “üzüyola”, “dəftərxana icraçılığı”, “yüksək konformizm” meyarlarına əsaslanan, işçilərin yaradıcı və fərdi keyfiyyətləri və xidmətlərinin təhrif olunmuş qiymətləndirilməsi xarakterikdir. Bürokratizm nümayəndələrinə xidməti mövqeyini itirmək qorxusu ilə şərtlənən, dəyişikliklərdə zahiri maraqlılığın, səmimiyyətin və əməkdaşlara diqqətin təqlidi, saxta fəallıq və gözdən pərdə asma, bürokratik “ağalıq” və “bürokratiya keşikçiliyi”, günahı qərar qəbul etməkdə hüquqi və mənəvi haqqı olmayan icraçıların boynuna qoyaraq məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq cəhdi də xarakterikdir. Bürokratizmin daşı-

yıcılarına – “çeynənmiş danışıq ifadələri” və “etiketlərdən” istifadə etməklə intriqalar yaratmağa, informasiya monopoliyasına və məsələlərin məxfi həll edilməsinə, qeyri-ordinar şəxsiyyətlərin - mütərəqqi yeniliklərin daşıyıcılarının zorla ayrılması və ya təcrid edilməsi, rəisin nüfuz dairəsini məhdudlaşdırmaq “təhlükəsi” görünən dəyişikliklər qorxusu və kollektivin sosial və yaradıcı fəallığını ləngidən “özünüsiğorta” cəhdi xasdır. Vətəndaş özünüdərkini olmaması - bürokratizm daşıyıcılarının ideoloji məqsədlərin və həyat fəaliyyətinin mənasını dərk etməsinə neqativ təsir göstərir, korporativ əxlaq isə onların siyasi və sosial məsuliyyətinin azalmasına gətirib çıxarır. Buna görə də şəxsi məqsədlərinə nail olmaq üçün çox zaman bürokratizm öz “oyun qaydalarını” insanlara zorla qəbul etdirmə, “damğa vurma” yolu ilə diskussiyanı kəsmə, özünün layiq olmayan adamlarını məsul vəzifələrə irəli çəkmə və “dartıb aparma”, onlara əlavə fayda və imtiyazlar “bağışlamaq” cəhdləri kimi metodlardan istifadə edirlər.

Bununla yanaşı adətən, sərt iyerarxiya strukturlu təşkilatlara xas olan, rəhbərin xüsusi rolu, onun şəxsi keyfiyyətləri və qabiliyyətləri ilə bağlı olan avtoritar üslub, məlum olduğu kimi, bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu, hər şeydən əvvəl, idarəetmə mobilliyi, daxili və xarici dəyişikliklərə reaksiya verərək, qərarların tez bir zamanda qəbul edilməsi və onların praktik həyata keçirilməsi imkanındır. Buna baxmayaraq, səriştəlilik, möhkəm iradə və qətiyyət, qəbul edilən qərarlara və işin nəticələrinə görə rəhbərin yüksək məsuliyyətini tələb edən avtoritar üslubun zəruri komponentləri ilə birləşmədə, - səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini, əməkdaşların yaradıcı təşəbbüsünü və innovasiyalarını, onların maraqlarının maksimal təminatını nəzərə alan demokratik stilin üstünlüyü kollektivdə daha əlverişli iqlimin yaradılmasına imkan verir. Belə yanaşma əməkdaşların azadlığı və müstəqilliyinin müəyyən dərəcəsini, rəhbərlik tərəfindən onlara olan etimadı və yaradıcı fəallığı daha az buxovlayan metodlar vasitəsilə onların fəaliyyətinə nəzarəti nəzərdə tutur. *Demokratik idarəetmə üslubu* mühüm problemlərin müzakirəsi və həlli zamanı kollegiallıqla şərtlənir. O, məşvərət, məsləhət, informasiya, motivasiya, obyektiv qiymətləndirmə və xeyirxahlıq kimi idarəetmə metodlarının istifadəsini nəzərdə tutan şəxsiyyətə hörmət və insanlar qarşısında məsuliyyət mədəniyyəti üzərində qurulur. Demokratik üslub insanlara biganəliyi, iş etinasızlığı, qeyri-səmimiliyi və məsuliyyətsizliyi istisna edir. Əgər avtoritar rəhbərdə idarəetmənin komanda metodu 60% təşkil edirsə, demokratik rəhbərdə əmrlər və komandalar 5%-dən çox təşkil etmir. 1938-ci ildə ABŞ-da məktəblilər kimi “həssas material” üzərində aparılmış *üç idarəetmə üslubunun* (avtoritar, demokratik, liberal) *müqayisəli təhlili göstərdi ki*, demokratik üslubda əhəmiyyətli müvəffəqiyyətlər əldə edilmiş və daha yaxşı və daha artıq işləmək arzusu ifadə olunmuşdur; işdə yaradıcı yanaşma, maraq və komanda üzvləri arasında yaxşı münasibətlər müşahidə edilmişdir. *Liberal idarəetmə üslubu*

zamanı yerinə yetirilən iş, həcminə görə daha az, keyfiyyətinə görə daha pis idi. *Avtoritar idarəetmə* üslubu zamanı kəmiyyət göstəricilərinə görə iş daha yüksək idi, lakin rəhbər otaqdan çıxanda, iş dayanırdı, qarşılıqlı münasibətlərdə isə inamsızlıq, düşmənçilik, yaltaqlıq və itaətkarlıq aşkar edilirdi.

Beləliklə, *demokratik üslub* vahid rəhbərlik prinsipini və rəhbərin fərdi məsuliyyətini pozmadan, şəxsiyyətə hörməti, əməkdaşların müstəqilliyini, məsuliyyətini və yaradıcı fəallığını, onların qərarların qəbul edilməsi prosesinə cəlb edilməsini təmin edən şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Rəhbərin real hakimiyyətinin və nüfuzunun möhkəmləndirilməsinə tabe olanların əməyinin ədalətlə qiymətləndirilməsi və mükafatlandırılması yardım edir. *Hakimiyyət avtoriteti* - özündə şüuru, biliyi və etikanı birləşdirən *yüksək mədəniyyət hakimiyyətinə istinad etməlidir*. Hakimiyyət nüfuzunun yeganə mənbəyi, insanın tutduğu vəzifə deyil, şəxsiyyətin intellektual, peşəkar və mənəvi potensialıdır.

Tarixi səhnəni tərk etməkdə olan avtoritar idarəçilik üslubu ilə mübarizədə demokratik üslubun təsdiqi prosesi müəyyən psixoloji çətinliklərlə müşayiət olunur. *Sosial hadisə olan bürokratizmin aradan qaldırılmasının açarı idarəçiliyin demokratlaşdırılması, yüksək demokratik idarəetmə mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsidir*. Demokratik idarəetmə mədəniyyəti səviyyəsinin yüksəldilməsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun permanent demokratlaşdırılması, öz əməkdaşlarının qiymətləndirilməsində rəhbərin əsaslandığı prinsiplərin və meyarların düzgün seçimi, aldıkları nəticələrin sosial dəyərindən asılı olaraq, bürokratların fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi - *bürokratizmi doğuran və yenedən yaradan şəraitin aradan qaldırılmasına imkan verir*. Bu prosesin mexanizmləri şəffaflıq və nəzarət, idarəçilik fəaliyyətinin ictimai monitorinqi, rəhbərlərin seçki ilə olmasının və onların kollektivə hesabat verməli olmasının genişləndirilməsi, volyuntarist və texnokratik qərarların təcrid edilməsi, rəhbərlərin əməyinin nəticələrinin onun idarə etdikləri tərəfindən qiymətləndirilməsidir. İdarəetmə üslubunun müntəzəm demokratlaşdırılması - hakimiyyətdən sui-istifadənin, korrupsiya və digər cinayətlərin aradan qaldırılması, idarəçiliyin “anti-mədəniyyətdən” təmizlənməsi, milli maraqlara cavab verən idarəetmə sisteminin sosial sağlamlığı və onun effektivliyinin yüksəldilməsi üçün imkanlar açır.

“Şəxsiyyət və ya “dionisi” mədəniyyəti” kimi məlum olan *liberal üslub*, əməyin icbari deyil, yaradıcı maraqlara əsaslandığı elmi kollektivlərdə daha effektivdir. O, rəhbərin alimlərlə rəftarında, minimal əmək reqlamenti və onların iş rejiminə müdaxilə prosesində xüsusi nəzakəti, böyük etimadı, onların fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilmə meyarlarının düzgün müəyyənləşdirilməsi bacarığını nəzərdə tutur. Liberal üslub, qazancın işçilərin öz əməyinin son nəticəsindən asılı olduğu cüzi əmək bölgülü kiçik təşkilatlarda da üstündür. Burada liberal idarəçilik üslubu demokratik idarəçilik üslubu ilə qarışır ki, bu da ümu-

mi işə öz töhfəsindən mənəvi zövq almaq və özünün fərdi qabiliyyətlərini və keyfiyyətlərini daha yaxşı tərzdə göstərmək imkanı verir. Təcrübədə adətən, üslubların qarışığı yer tutur, bu da kollektivin istehsal spesifikasiyası və ondakı münasibətlərin xarakterindən, əməkdaşların mədəni səviyyəsindən, konkret situasiyadan asılıdır.

Xarici işgüzar münasibətlər kontekstində hər bir konkret situasiyada ictimaiyyətlə və media ilə əlaqələrin idarəetmə effektivliyinə təsirini, təşkilatın məhsul dizaynının rolu, həmçinin milli və xarici partnyorlarla münasibətlərdə manipulyasiya, rəqabət və əməkdaşlıq xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

İşgüzar münasibətlər mədəniyyətinin sistemli təhlili göstərir ki, onun səviyyəsi *rəhbərin və işçinin, bəşəriyyətin hakimiyyət iyerarxiyasında "ən yüksək hakimiyyət" olan əqli və mənəvi mədəniyyət səviyyəsindən həlledici dərəcədə asılıdır*. Tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq, yüksək mədəniyyətli insan ədalətli, qayğıkeş və xeyirxah olmalı, öz qarşısında təmiz vicdana malik olmalı, yüksək məqsədlərə və yaradıcı işlərə can atmalı, başqalarına qarşı nəzakətli və özünə qarşı tələbkar olmalı, özünün yanlış hərəkətlərinə görə üzr istəmək mərdliyinə malik olmalıdır. Belə insan kollektivin fəaliyyətinə və onu əhatə edən insanların həyatına mümkün qədər çox işıq, hərarət və ümid gətirməyə həmişə can atır. Özünün sosial, maddi və ya hakimiyyət vəziyyətinə baxmayaraq, o, yüksək ruhi mədəniyyəti ilə öz şəxsiyyətinə qarşı kolleqalarının hörmətini və məhəbbətini qazanmağa can atır. Həyat qarşısında mərdliyini, mətinliyini saxlayaraq və özünün yüksək təyini və məsuliyyətini daim xatırlayaraq, *mədəni insan* "axınla üzməli" deyil, öz ideallarının həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparmalı, başqalarında "mədəniyyət məşəlini alovlandırmağa", dağıtmağa deyil, qurmağa çalışmalı, pis fikirlərdən, sözlərdən və hərəkətlərdən çəkinməli, özünü və ətraf aləmi pozitiv və harmonik olaraq yenidən təşkil etməyə və təkmilləşdirməyə can atmalıdır. O, dünənki günlə deyil, bugünkü və gələcək günlə yaşamaq, neqativ təfəkkür və davranış stereotiplərindən azad olmalı, innovativ və xoş məram prinsipləri əsasında düşünməli və hərəkət etməli, yüksək şəxsiyyətlərarası münasibətlər mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan öz xoşbəxtliyinin memarı olmalıdır.

Yüksək mədəniyyət və xoş məramın formalaşdırılması yalnız anadangəlmə keyfiyyətlərdən asılı deyil. O daim aqlın gücünü, bəşəriyyət tərəfindən əldə edilmiş biliklərə qoşulmağı, möhkəm iradənin, insanlığın və gözəl hissələrin təbiyə edilməsini tələb edir. Mədəni inkişaf prosesində *insan* öz həyat fəaliyyəti üçün yeni-yeni imkanlar açaraq, dəyişir və təkmilləşir, müdrik olur. İnsan tərəfindən çətinliklərin qavranılması, onun öz daxili aləminə, zənginliyə və yoxsulluğa, uğurlara və uğursuzluqlara münasibəti bu prosesin keyfiyyətindən asılıdır. Y. Rayninin müdrik sözlərini xatırlayaq: "Öz izzətlərinin üzünə gülümsə - onların acısı yox olacaq. Öz rəqibinin üzünə gülümsə - onun acığı yox olacaq. Öz

acığının da üzünə gülümsə - o da yox olacaq”. Özünə və başqalarına hörmət edərək, başqalarını təqlid etmədən fikrini özündə cəmləşdirərək, heç kəsin ayağını tapdamadan “böyük addımlar ataraq”, ətradakıları əzmədən ardıcılıq və mətanət göstərərək, başqlarını özündən asılı etmədən onlara təmənnəsiz kömək və dəstək göstərərək, insanların azadlıq hissini təşviq edərək mədəni insan çalışır ki, ətrafdakılar onunla əməkdaşlıq etsinlər.

Azərbaycan Respublikası üçün işgüzar münasibətlərdə yüksək etik mədəniyyətin inkişafının, idarəetmədə komanda-inzibati stildən və bürokratizmdən imtinanın, kollektivdə münasibətli situasiyaların aradan qaldırılması və münasibətlərin harmonizasiya edilməsi qabiliyyətinin yetişdirilməsinin əhəmiyyəti bugün – dövlətin multikulturalizm siyasətinin həyata keçirildiyi şəraitdə xüsusilə aktualdır.

DANIŞIQLARIN APARILMASI MƏDƏNİYYƏTİ

Konsensusa nail olmanın taktik üsulları. Konfrontasiyalı yanaşma: “sıfır məbləğ” oyun metodu. “Yumşaq oyun”un taktik üsulları. Partnyorluq münasibətlərinə əsaslanan yanaşma. Konstruktiv əməkdaşlıq atmosferinin formalaşdırılması vəzifələri və amilləri. Son mərhələdə istifadə olunan taktik üsullar. İnzibati danışıqların ideal iştirakçısının səkkiz məziyyəti.

Xarici işgüzar münasibətlər mədəniyyəti əsasən danışıqların aparılması mədəniyyəti ilə şərtlənmişdir. *Qərarların qəbul edilməsi prosesində konsensusa nail olmanın bir sıra taktik üsulları mövcuddur ki, onlar dövlət administrasiyası tərəfindən siyasətçilər, lobbiçilik qrupları, işgüzar dairələrin münayəndələri ilə danışıqlar apararkən tətbiq edilir. Onların arasında konfrontasiyalı yanaşma və partnyorların qarşılıqlı münasibətlərinə əsaslanan yanaşmanı ayırmaq lazımdır. Son vaxta qədər müxtəlif səviyyəli danışıqlarda, hərbi işi xatırladan, sərt sövdələşməyə əsaslanan konfrontasiyalı yanaşma üstünlük təşkil edirdi. Konfrontasiyalı yanaşmada siyasi konsensusun əldə edilməsi partnyorun davranışının manipulyasiyasını nəzərdə tutan oyuna istiqamətlənmişdir. Sövdələşmə “sıfır məbləğ” oyun metodlarının köməyi ilə və daha yumşaq formada qurula bilər. “Sıfır məbləğ” oyun metodu ya tam udma, ya tam uduzma prinsipi üzərində qurulur. Metodun məqsədi – nəyin bahasına olursa-olsun, partnyorun güzəştlərinə nail olmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün sərt sövdələşmənin - təzyiq göstərilməsi, sıxışdırma, ittiham kimi üsullarından istifadə olunur. Bir qayda olaraq, tərəflərin heç nəyi həll etməyə hazırlaşmadıqları, danışıqlardan təbliğat məqsədi ilə istifadə etdikləri təqdirdə qarşılıqlı ittiham taktikası tətbiq edilir. Adətən belə mövqenin gizlədilməsi, tərəflərin “öz prinsiplərindən əl çəkə” bilməməsinə istinad edir.*

Konfrontasiyalı yanaşmanın *daha yumşaq forması* - konsensusun əldə edilməsində nə udanların, nə uduzanların olmayacağını nəzərdə tutur; hər bir iştirakçı müəyyən üstünlüklərə malik olduğu kimi, müəyyən itkilər də daşır. Bu zaman hər bir tərəf minimum məxariclərlə partnyordan daha çox şey “geri almaq” zəruriliyindən çıxış edir. Bu mühakiməni nəzərə alaraq, hər bir məmur rəqibinin mövqeyindəki zəif yerləri aşkar etməyə çalışır. “Yumşaq oyunda” ən geniş yayılmış *taktik üsullar* bunlardır: *paketləmə, son anda tələb etmə, tələblərin artırılması, partnyorun zəif cəhətlərinin göstərilməsi, gedişin müxtəlif növləri, öz mövqeyində əsassız aksentlərin edilməsi*.

Paketləmə üsulu ondan ibarətdir ki, iştirakçılar bir neçə suallardan ibarət təkliflər paketini nəzərdən keçirmək üçün təqdim edirlər. Bu üsulun mahiyyəti partnyor üçün problemlə və cəlbədicə təklifləri az cəlb edən təkliflərlə bir blokda əlaqələndirməkdən ibarətdir. Bu zaman cəlbədicə təkliflər müzakirə olunan mövzudan çox uzaqlaşmış ola bilər. *Tələblərin artırılması üsulu*, mümkün qədər daha çox istəməkdən ibarətdir. Bu üsulun mahiyyəti təklifə çoxsaylı bəndlərin daxil edilməsi cəhdidir ki, sonradan onların bəzilərini asanlıqla çıxarmaq mümkün olsun. Bu zaman çıxarılan suallar güzəşt kimi təqdim edilir ki, əvəzində partnyor tərəfindən analogi addımların atılması tələb olunur. İnzibati danışıqlar digər tərəf üçün qəbul edilməz təkliflərin qəsdən irəli sürülməsi üzərində qurulur ki, bunun ardınca, bütün dəlillər qurtarıqdan sonra, danışıqlar prosesini çıxılmaz vəziyyətə salan qarşılıqlı tənqid gəlir. Tələblərin artırılması metodundan istifadə edən zaman, kim öz ilkin mövqeyinə partnyor üçün daha çox qəbul edilməz, qeyri-real şərtlər qoyubsa, o daha tez-tez güzəştə gedir. *Gediş üsulu* - müzakirə üçün arzuolunmaz məsələlərə toxunmanın üstündən ötmək cəhdindən ibarətdir. Belə hallarda çox vaxt problemin müzakirəsini təxirə salmaq və ya ona baxılmasını daha gec müddətə keçirmək xahişləri səslənir. Bəzən gediş dolaylı olur ki, bu zaman suala cavab qeyri-müəyyən, üstüörtülü qaydada verilir. Dolaylı gediş, verilən sual sanki duyulmadıqda, problemlə situasiyaya laqeydlik göstərmə şəklində də verilə bilər. Öz mövqeyində *əsassız aksentlərin edilməsi*, əslində onun üçün ikinci dərəcəli olan hər hansı bir məsələnin həllində son dərəcə maraqlılığını nümayiş etdirmək cəhdindən ibarətdir. Bundan sonra oyunu aparən tərəfin əslində maraqlı olduğu digər məsələnin lazımi həllini əldə etmək üçün bu sual çıxarılır. Həmin üsul bu və ya digər tərəfdən, öz şəxsi maraqlarında ictimai rəyin manipulyasiyası üçün istifadə edilir. Ümumiyyətlə isə, *konfrontasiyalı yanaşma çox zaman maraqların balansının pozulmasına və əldə edilmiş razılaşmaların dəyəri haqqında məsələni aktuallaşdıran asimmetrik tipli qərarların qəbul edilməsinə aparıb çıxarır*. Qeyri-səmimiyyətinə görə o, gözlənilən yeni danışıqlar aparacaq kəslərin reputasiyasına çox vaxt yaxşı tərzdə təsir etmir.

Konfrontasiyalı yanaşmadan fərqli olaraq, inzibati danışıqlar praktikasında *qarşılıqlı partnyorluq münasibətlərinə əsaslanan yanaşma* daha üstün hesab edilir. Bu yanaşmanın əsas mahiyyəti *problemin həll edilməsi məqsədi ilə danışıqların birgə təhlil vasitəsi kimi nəzərdən keçirilməsidir*. *Partnyorluq münasibətlərinə* əsaslanan proses bir qayda olaraq *üç mərhələ* keçir: *iştirakçıların maraqlarının, nöqtəyi-nəzərlərinin və mövqelərinin qarşılıqlı dəqiqləşdirilməsi; öz təkliflərini dəstəkləyən dəlillərin müzakirəsi, irəli sürülməsi, digər əsassız mövqelərin tənqidi; mövqelərin razılaşdırılması və sazişin hazırlanması*. Bu yanaşma obyektiv informasiyanın formalaşdırılmasını, həlli tələb olunan bütün məsələlərin diqqətlə aydınlaşdırılmasını, partnyorlar tərəfindən bir-birinin maraqları və mövqelərinin tədricən öyrənilməsi və başa düşülməsini nəzərdə tutur. Partnyorluq münasibətlərinə əsaslanan danışıq prosesinin mühüm vəzifələri bunlardır: *ümumi "mədəniyyət dilinin" formalaşdırılması, əldə edilmiş razılıqların müxtəlif interpretasiyasından çəkinmək üçün lazım olan eyni bir terminlərin bir qaydada başa düşülməsi, danışıqlarda sazişin əldə edilməsinə imkan yaradan konstruktiv xeyirxah əməkdaşlıq atmosferinin yaradılması*. İngilis politoloqları R. Fişer və S. Brun danışıqlar prosesində konstruktiv əməkdaşlıq atmosferinin yaradıldığı *altı əsas amili ayırd edirlər: rasionallıq, başa düşmə, doğruluq, diqqət, ibrətverici tondan imtina etmə, qəbul etmə*. Rasionallıq - *hətta əgər digər tərəf emosiyalarını bürüzə versə də, özünü rasiona aparmağı nəzərdə tutur, çünki nəzarət edilməyən emosiyalar qərarların qəbul edilməsi prosesinə mənfi təsir göstərir*. *Başa düşmə - partnyoru həmişə anlamaq cəhdini nəzərdə tutur*, belə ki, onun nəzər-nöqtəsinə diqqətsizlik qarşılıqlı qəbul ediləcək qərarların hazırlanması imkanlarını məhdudlaşdırır. *Doğruluq* - yalan məlumat verilməsindən, hətta əgər bunu qarşı tərəf edirsə belə, imtinanı nəzərdə tutur, belə ki, qeyri-səmmimilik dəlillərin təsirini azaldır və partnyorla gələcək qarşılıqlı münasibəti çətinləşdirir. *Diqqət* - qarşı tərəfin Sizi diqqətlə dinləyəcəyi qarşılıqlı hörmət şəraitinin yaradılmasını nəzərdə tutur. *İbrətverici tondan imtina etmə* - tərəfdaşa nəsihətlərin verilməsindən imtina edilməsini, onun dəlilləri üçün aşkarlığı və öz mövqeyinin düzgünlüyünə onu inandırmaq cəhdini nəzərdə tutur. *Qəbul etmə* - partnyor tərəfindən daxil olan yeni informasiya üçün açıq olmağı nəzərdə tutur.

Tərəflərin səmimiliyini və xeyirxahlığını nəzərdə tutan *idarəetmə mədəniyyəti nöqtəyi-nəzərindən*, daha effektiv taktik üsullar bunlardır: *ümumi həlletmə zonasının axtarışı, mövqenin bilavasitə açılması, razılığın ifadə edilməsi, müzakirə olunan məsələlərin mürəkkəbliyinin tədricən arturulması, tərkib hissələrə bölmə, müəyyən istiqamətdə mümkün fəaliyyətlərə göstəriş verilməsi, qarşılıqlı qəbul oluna bilən təkliflərin daxil edilməsi*.

Mövqenin birbaşa açılması - danışıqlar üzrə partnyorlarını öz məqsədləri haqqında məlumatlandırılması və onlarda öz mövqeyi barədə müəyyən təsəvvürlərin formalaşdırılması üçün istifadə edilir. Mövqe həm çıxışda, həm də su-

la cavab zamanı açıqlana bilər. Əgər birinci halda iştirakçının öz mülahizəsinə görə mövqenin bir hissəsi açıqlanırsa, ikinci halda bu məcburən, suala cavab verən zaman edilir. Mövqələrin qismən açıqlanmasının digər, dolayı forması - mövqələrin dəqiqləşdirilməsidir. Digər tərəfin mövqeyini dəqiqləşdirmək üçün lazım olan suallar verərək, iştirakçı onu məhz nəyin maraqlandırdığını müəyyən etmək imkanını verir. *Razılığın ifadə edilməsi üsulu* - birliyi xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq və konstruktiv dialoqu qaydaya salmaq üçün istifadə olunur. Söhbət danışıqlarda, artıq yuxarıda söylənilən ideyalar, mülahizələr və təkliflərlə həmrəylik haqqında gedir. *Müzakirə edilən məsələlərin mürəkkəbliyinin tədricən artırılması* – danışıq iştirakçılarında müsbət psixoloji təsir üçün istifadə olunur. O, danışıqların daha asan məsələlərdən başlanmasını nəzərdə tutur ki, onların həlli ilə sazişin əldə edilməsi mümkünlüyü nümayiş etdirilir. Bu üsul ictimai fikrə də müsbət təsir göstərir. *Tərkib hissələrə bölmə üsulu* - məsələnin ayrı-ayrı suallarının ardıcıl və növbəli həll edilməsi yolu ilə onun həllinin asanlaşdırılması üçün istifadə edilir. Konstruktiv həlli yolu olmayan məsələlər nəzərdən keçirilmir. Beləliklə, müsbət nəticə hesab edilən bu üsul da məsələnin yalnız qismən həll edilməsi imkanını verir.

Əsaslandırma - danışıq prosesinin effektivliyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Amerika alimi R.Akselrodun göstərdiyi kimi, problemin müzakirəsi zamanı psixoloji nöqteyi-nəzərdən partnyorun mövqeyində zəif yerləri tapmaq və onun nədə yanlış olduğunu və onun müəyyən dəlilləri ilə nə üçün razılaşmaq mümkün olmadığını inandırıcı şəkildə sübut etmək çox vacibdir. *Dəlillərin təhlili mümkün sazişlərin sərhədlərini müəyyən etməyə imkan verir ki, bundan sonra danışıqlar mövqələrin razılaşdırılmasına - yekun mərhələyə keçir.* Bu pillədə ekspertlər iki mərhələni ayırd edirlər: *ümumi formulun tapılması və detalların dəqiqləşdirilməsi.* Ümumi formul adı altında, razılıq çərçivələrinin müəyyən edilməsi, detalların dəqiqləşdirilməsi adı altında isə - mətnin redaktəsi və yekun sənədin son variantının işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulur. Mövqələrin dəqiqləşdirilməsi prosesində razılaşmaların əldə edilməsi üçün lazım olan ümumi vaxtın qısaltılmasına ayrı-ayrı problemlər üzrə xüsusi işçi komissiyalarının və ya ekspertlər qrupunun yaradılması yardım edir. Danışıq prosesinin yekun mərhələsində aşağıdakı taktik üsullardan geniş istifadə edilir: *ümumi qərar zonasının axtarışı, "sürpriz", tələblərin artan xətt üzrə irəli sürülməsi, öz tələbindən imtina, prinsip etibarilə yeni qərar.*

"Sürpriz"- danışıqlarda təşəbbüsü öz əlinə almaq üçün partnyorda bir qədər çəşqinliq yaratmağa hesablanıb. Bu məqsədlə, partnyor üçün gözlənilməz olaraq, sizin tərəfinizdən onun elə bir təklifi qəbul edilir ki, bütün təxminlərə görə o qəbul edilməli deyildi. Əgər partnyor irəli sürülən təkliflərlə məmmuniyyətlə razılaşsın, ona bir sıra yeni razılaşmalar təklif etmək imkanı yaranır ki, bu da, *tələblərin artan*

xətt üzrə irəli sürülməsi taktik üsulunun mahiyyətini təşkil edir. Əgər müzakirə prosesində hər iki tərəf üçün vəziyyətdən əlverişli çıxış yolu tapılırsa, onda öz təklifinin çıxarılması və prinsip etibarilə yeni həllin təklif edilməsi taktik üsulundan istifadə olunur. Prinsip etibarilə yeni qərar, təklifin partnyor üçün daha münasib formada ifadə edilməsi zərurəti olan hallarda da təklif edilir.

Danışığ prosesində danışığı aparən şəxsin *ruhi mədəniyyəti* böyük rol oynayır. Şəxsiyyətin mədəni səviyyəsi və onun fərdi danışığ üslubu yüksək səviyyəli danışıklarda xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Danışığın aparılması prosesi partnyorun mədəniyyətini, onun fərdi xüsusiyyətlərini bilməklə bir çox cəhətdən asanlaşır. Danışığın aparılmasının fərdi üslubunun mühüm göstəricisi, kritik situasiyalarda şəxsiyyətin hansı: rasionel və ya emosional dəyərlərə üstünlük verməsində ifadə olunan, *şəxsiyyətin məntiqi və emosional xüsusiyyətlərinin əlaqəsidir*. Danışıklarda məntiqi sahənin emosional sahə üzərində dominantlığı daha üstün tutulur. Partnyorun mədəniyyətində psixoloji dominantlığı müəyyən etmə, danışığ zamanı onun davranışını daha yaxşı proqnozlaşdırmağa imkan verir. Ekspertlərin əksəriyyəti *inzibati danışığın ideal iştirakçısının yeddi məziyyətini sadalayır: doğruluq, aramlıq, səbr, rəvan xarakter, dəqiqlik, təvazökarlıq, loyallıqdır ki, bunlara İ.A.Vasilenko inzibati istedadı əlavə edir.*

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR MƏDƏNİYYƏTİ

Beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti anlayışı. Beynəlxalq hüquq. Əsas məqsədlər. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri. Beynəlxalq hüquq formaları və normaları. Beynəlxalq ənənələr və beynəlxalq nəzakət. Beynəlxalq hüquq funksiyaları və anlayışları.

Müasir dünya sivilizasiyası inkişaf proseslərinin tənzimlənməsi və beynəlxalq idarəçilik sisteminin təkmilləşdirilməsində beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin xüsusi yeri vardır. *Beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti* – müxtəlif xalqların maraqlarının tənzimlənməsinə, uyğunlaşdırılmasına və mədəniyyətlərinin ahəngdarlığına istiqamətlənən müəyyən peşəkar biliklər, dəyərlər, etik və hüquqi normalar, üsullar, texnologiyalar və proseslərdə təcəssüm olunan beynəlxalq fəaliyyətdir. *O, sosial-mədəni, o cümlədən elmi, maarifləndirici, texnoloji, hüquqi, tibbi, ekoloji, siyasi, iqtisadi–ticarət, dini, idman, bədii, diplomatik və digər münasibətlərin geniş spektrini daxil edir.*

Beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti - mədəniyyətlərin dialoqunun, Qərb və Şərq sivilizasiyalarının əməkdaşlığı üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılmasının

zəruri şərtidir. O, yüksək etik və hüquqi mədəniyyəti, ümumbəşəri mədəni dəyərlər prioritetini, universal mənəvi prinsipləri, xoş məramı, insan hüquqlarının müdafiəsini, iştirakçıların qarşılıqlı iqtisadi, siyasi və elmi maraqlarının hesaba alınmasını nəzərdə tutur. O, müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin harmonizasiyası və maraqlarının uyğunluğu, sülh mədəniyyətinin bərqərar edilməsi, universal həyat tərzini, xalqların və dövlətlərin qarşılıqlı anlaşma, həmrəylik və əməkdaşlığının əsası olan humanizmin təsdiqi üçün zəruri qlobal mədəni eyniliyin formalaşdırılmasının əsasını təşkil edir.

Beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin mühüm hissəsi beynəlxalq hüquqdur. *Beynəlxalq hüquq* – sülh və əməkdaşlığın təmin edilməsi məqsədi ilə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən hüquqi normalar sistemidir. İnsanın və cəmiyyətin həyatı maraqlarının müdafiəsində beynəlxalq hüququn əhəmiyyətinin artması getdikcə daha geniş əhali təbəqələrinin diqqətini ona cəlb edir. Bütün insan hüquqlarının əsasının təhlükəsiz dünyada yaşama hüququnun təşkil etdiyi və bir çox digərləri kimi, bu hüququn da yalnız etibarlı beynəlxalq hüquq qaydaları şəraitində təmin edilə biləcəyi faktı dərk edilir. Beynəlxalq hüququn pozitiv imkanlarının reallaşdırılmasında ictimaiyyətin rolu artır. Ətraf mühit hüququ, təhlükəsizlik hüququ, hunamitar hüquq, iqtisadi hüquq kimi sahələrdə də ictimaiyyət özünü fəal surətdə göstərir. Beynəlxalq hüquqa təsir göstərən xalq diplomatiyasının da gücü artır.

Yeni siyasi tərəkürün əks olunduğu müasir beynəlxalq hüququn özülü BMT Nizamnaməsi tərəfindən qoyulmuşdur. Beynəlxalq hüququn əsasını uzun əsrlər boyu üstünlük təşkil edən güc hakimliyi konsepsiyasından imtinaya və onun hüquq hakimliyi konsepsiyası ilə əvəzlənməsinə sərəncam verən *əməkdaşlıq prinsipi* təşkil edir. Müasir beynəlxalq hüququn xarakterik cəhəti, onda insan hüquqlarının təsdiq edilməsidir. Nizamnamə başlıca sistemyaradıcı amillər olan, beynəlxalq hüququn ümumi məqsədləri və prinsiplərini müəyyən etmişdir. Hüquq, normalar məcmusundan vahid məqsədlər və prinsiplər basazı əsasında yaradılmış sistemə çevrilmişdir. Beynəlxalq hüququn fəaliyyət mexanizmi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilmişdir. Beynəlxalq təşkilatların inkişaf etmiş sisteminin yaradılması qanunyaradıcı və qanunicraedici prosesin institutlaşdırılması ilə nəticələndi.

Müasir beynəlxalq hüquq üçün hüquqa xas metodla beynəlxalq əlaqələri nizamlayan, beynəlxalq hüququn mühüm keyfiyyəti – *hüquqi zəruri qüvvə* xarakterikdir. Dövlətlərin razılığı yalnız ayrı-ayrı müqaviləyə, ayrı-ayrı normaya deyil, həm də bütövlükdə beynəlxalq hüquqa hüquq cəhətdən zəruri qüvvə verir. Bu, beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipində öz ifadəsini tapır. Beynəlxalq hüquqi zəruri qüvvə problemi bu hüququn təbiəti ilə bağlı olanlar sırasına daxildir. Buna görə bu sahədə başlıca konsepsiyalar

beynəlxalq hüquqi doktrinanın əsas məktəbləri ilə uyğundur. *Təbii hüquq məktəbinin tərəfdarları* beynəlxalq hüququn zəruri qüvvə mənbəyini təbiət qanunlarında, insan dərrakəsində və s. görürlər. *Pozitiv məktəbin nümayəndələri* belə keyfiyyət qismində dövlətlərin sazişini, razılaşmasını göstərirlər. Doktrinada beynəlxalq hüququn zəruri qüvvəsinə aid üçüncü başlıca istiqaməti *nihilistik* adlandırmaq olar, belə ki, ona aid olan konsepsiyalar, beynəlxalq hüququn hüquq nöqtəyi-nəzərindən qüvvəsini, bu və ya digər tərzdə, inkar edir.

BMT Nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş *beynəlxalq hüququn əsas məqsədləri bunlardır*:

- sülhün və təhlükəsizliyin mühafizəsi;
- dostluq münasibətlərinin inkişafı;
- iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində və insan hüquqları və azadlıqlarına hörmətin təşviqi və inkişafında əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;
- beynəlxalq hüququn müqavilələr və digər mənbələrindən irəli gələn öhdəliklərə qarşı ədalətin və hörmətin gözlənilməsi mümkün ola bilən şəraitin yaradılması.

Müqavilənin məqsədləri onun reallaşdırılması üzrə qanuniliyin ölçü meyarıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri – xarakterik xüsusiyyətləri, həmçinin beynəlxalq hüququn əsas məzmununu əks etdirən və yüksək hüquqi qüvvəyə malik ümumiləşdirilmiş normalardır. Diplomatik praktikada onları adətən, *beynəlxalq münasibətlər prinsipi* adlandırırlar. Beynəlxalq hüquq çərçivəsində prinsiplərin müxtəlif növləri mövcuddur. Onların arasında *prinsip-ideyalar* mühüm yer tutur. Onlara: sülh və əməkdaşlıq, humanizm, demokratiya və s. ideyaları aiddir. Bu prinsiplər BMT Nizamnaməsində təsbit edilmişdir. Onların məzmunu, 1970-ci ildə Baş Assambleya tərəfindən, həmçinin 1975-ci ildə keçirilmiş Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin Yekun aktında qəbul edilmiş, BMT Nizamnaməsinə uyğun dostluq münasibətləri və həmrəyliyə aid beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamədə açıqlanır. Müasir beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin əsaslandığı etik-hüquqi prinsiplər, Helsinski razılaşmalarında da öz əksini tapmışdır.

Müasir beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq idarəetmə mədəniyyətini müəyyən edən başlıca prinsiplər bunlardır:

1. *Güc tətbiq etməmə prinsipi.*
2. *Münaqişələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi.*
3. *İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi.*
4. *Suveren bərabərlik prinsipi.*
5. *Başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmama prinsipi.*
6. *Ərazi bütövlüyü prinsipi.*

7. *Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi.*
8. *Xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi.*
9. *Əməkdaşlıq prinsipi.*
10. *Beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi.*

Güc tətbiq etməmə prinsipi, müharibənin bəlalərindən gələcək nəsillərin xilasını silahlı qüvvələrin başqa cür deyil, yalnız ümumi məqsədlərdə tətbiqinə uyğun praktikanın qəbulunu əsas məqsəd kimi müəyyənləşdirən BMT Nizamnaməsində təsis edilmişdir. Nizamnamə yalnız silahlı qüvvələrin tətbiqini deyil, ümumiyyətlə, güc tətbiqini qadağan etmişdir. Bundan əlavə, BMT məqsədlərinə uyğun olmayan hər hansı bir tərzdə hətta güc təhdidi belə qadağan edilmişdir.

Nizamnamə güc və ya hədə tətbiqinin mümkünlüyünü yalnız iki halda nəzərdə tutur. *Birincisi*, sülh təhlükəsi, sülhün istənilən pozulması və ya təcavüz aktı zamanı - Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə. *İkincisi*, silahlı hücum zamanı - Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin saxlanması üçün zəruri tədbirlər qəbul edəndək, özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi qaydasında.

Münaqişələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi tələb edir ki, hər bir dövlət başqa dövlətlərlə beynəlxalq münaqişələrini sülh vasitələri ilə elə həll etsin ki, beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə uğramasın. Bu prinsip BMT Nizamnaməsinə uyğun 1970-ci il beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamədə ifadə edilmişdir. Prinsip BMT Nizamnaməsində və beynəlxalq hüquq prinsiplərini şərh edən bütün beynəlxalq aktlarda təsbit edilmişdir. Ona Baş Assambleyanın bir sıra qətnamələri həsr olunmuşdur ki, onların arasında beynəlxalq münaqişələrin sülh yolu ilə həlli haqqında 1982-ci il Manil bəyannaməsini fərqləndirmək olar. Bu prinsip müəyyən edən ilk çoxtərəfli akt Millətlər Cəmiyyətinin Statutu olmuşdur.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi bir sıra beynəlxalq sənədlərdə - BMT Nizamnaməsi, insan haqlarının 1948-ci il Ümumi bəyannaməsində və 1966-cı ilin: “Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında” və “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” iki paktında möhkəmləndirilmişdir. Konkret aspektlər üzrə də bir sıra konvensiyalar imzalanmışdır: “Soyqırım cinayəti və ona görə cəza tədbirləri xəbərdarlığı haqqında” (1948), “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” (1966), “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” (1979), “Uşaq hüquqları haqqında” (1989) və s.

Suveren bərabərlik prinsipi bütün dövlətlər üçün bərabər olan əsas hüquq və vəzifələri, o cümlədən öz siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemini azad seçmək və inkişaf etdirmək, öz qanunları və inzibati qaydalarını tətbiq etmək kimi suveren hüququ nəzərdə tutur. Bu prinsipə görə, beynəlxalq hüquqla uyğunlaş-

ma ilə bütün dövlətlər bir-birinin suveren bərabərliyinə və özünəməxsusluğuna, başqa dövlətlərlə münasibətlərini öz nöqteyi-nəzərinə görə müəyyən etmək və həyata keçirmək hüququna hörmət etməlidirlər.

Başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmama prinsipi BMT-yə, mahiyyətə hər hansı bir dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan işlərə qarışma hüququ vermir və Nizamnamə qaydasında həlli üçün belə işləri təqdim etməyi üzv-dövlətlərdən tələb etmir. BMT Nizamnaməsi, əhəmiyyətli məsələlər dairəsi üzrə, məsələn, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin tam məşğulluğuna, insan hüquqlarına ümumi hörmətə yardım kimi sırf daxili xarakterli əməkdaşlığın inkişafını nəzərdə tutur.

Ərazi bütövlüyü prinsipi, dövlətlərin ərazi toxunulmazlığına qarşı güc təhdidi və ya onun tətbiqi təhlükəsindən çəkinmək öhdəsini qoyan BMT Nizamnaməsi ilə şərtlənmişdir. Ərazi dövlətin maddi əsasıdır, onun mövcudluğunun zəruri şərtidir. Buna görə də dövlətlər onun bütövlüyünün təmin edilməsinə xüsusi diqqət ayırırlar. Millətlər Cəmiyyəti Statutu üzv-dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsinə və hər cür xarici hücumu qarşı onu qorumağa məcbur edir.

Sərhədlərin toxunulmamazlığı prinsipi beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamədə ifadə olunmuşdur ki, burada güc tətbiq etməmə prinsipi haqqında bölmədə yazılıb: “Hər bir dövlət digər dövlətin mövcud beynəlxalq sərhədlərinin pozulması məqsədi ilə güc təhdidindən və ya beynəlxalq münaqişələr, o cümlədən dövlətlərin sərhədlərinə aid olan ərazi mübahisələri və məsələlərinin həlli vasitəsi qismində onun tətbiqindən çəkinməlidir”.

Xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi BMT Nizamnaməsində ifadə olunmuşdur ki, burada Təşkilatın məqsədlərindən biri kimi göstərilib: “Xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinə hörmət əsasında millətlər arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, habelə ümumdünya sülhünün möhkəmləndirilməsi üçün digər müvafiq tədbirlər görmək”. Prinsipin məzmunu ilk dəfə beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamədə açıqlanmışdır: “Bütün xalqlar, xaricdən müdaxilə olmadan, öz siyasi statusunu sərbəst surətdə təyin etmək, öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını həyata keçirmək hüququna malikdir və BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq hər bir dövlət bu hüquqa hörmət etməlidir”.

BMT Nizamnaməsində təcəssüm olunmuş hərtərəfli əməkdaşlıq ideyasını əks etdirən *əməkdaşlıq prinsipi*, beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamədə ifadə olunmuşdur. Bu prinsip siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərin fərqiindən asılı olmayaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyi dövlətlərin öhdəsinə qoyur. Həmçinin, əməkdaşlığın əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir: sülhün və təhlükəsizliyin qorunması; insan hüquqlarına ümumi hörmət; suveren bərabərlik və bir-birinin daxili işlərinə qarışmama prinsipinə uyğun olaraq, iqtisadi, so-

sial, mədəni, texniki və ticarət sahələrində beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi; BMT ilə əməkdaşlıq və onun Nizamnaməsi tərəfindən nəzərdə tutulan tədbirlərin görülməsi; bütün dünyada, xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafa yardım etmə.

Beynəlxalq hüquq normalarının hüquqi qüvvəsinin tanınması haqqında dövlətlərin razılığını möhkəmlədən *beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi* zəruri hüquq kateqoriyasına aiddir. Suveren dövlətlər üçün hüquqi zəruri normalar yaradılmasının yeganə üsulunun onların razılaşması olması haqqında ümumi müddəa bu prinsip üçün öz əhəmiyyətini saxlayır. Bu prinsipsiz beynəlxalq hüquq - hüquq olmazdı və beynəlxalq hüququn hüquqi qüvvəsi məhz ondadır.

Beynəlxalq hüquq normalar formasında mövcuddur. Normaların hüquqi məzmunu *davranış qaydasıdır*. Əgər normalar beynəlxalq hüququn mövcudluğunun zəruri *daxili formasını* təmsil edirsə, onda onun *xarici forması*, yəni ifadə tərz-i - *adət, müqavilə* və beynəlxalq təşkilatların hüquqyaradıcı qərarlarıdır. Beynəlxalq-hüquqi normaların bu rəsmi-hüquqi mövcudluq forması *beynəlxalq hüquq mənbələri adlanır*. *Müqavilə və adət* hüquqi qüvvəsi ümumi beynəlxalq hüquqdan irəli gələn universal mənbələrdir. Təşkilatların *hüquqyaradıcı qərarları* hüquqi qüvvəsi müvafiq təşkilatların təsis edici aktı ilə müəyyən edilən xüsusi mənbədir.

Beynəlxalq hüquq siyasi normalara zidd olmamalıdır. Təbiətinə görə siyasi normalar dövlətlərin razılaşdırılmış iradəsini ifadə edir və bu mənada beynəlxalq hüquq normaları ilə eyni xassəyə malikdir. Onlar beynəlxalq hüquq normalarından onunla fərqlənirlər ki, qanunların məzmununu razılaşdırılaraq, dövlətlər ona hüquqi deyil, siyasi məcburi qüvvə vermişlər. Siyasi normalar aydın ifadə olunmuş, məsələn, bəyannamələrdə, birgə bəyanatlarda, rəsmi məlumatlarda, həmçinin yazılmış normalar, siyasi adətlər və “oyun qaydaları” formasında mövcud olurlar. Siyasi normaların pozulması zamanı sanksiyalar - dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların bu normaların pozulmasına qarşı mənfi reaksiyasında özünü göstərir. Normaları pozan dövlət mövcud siyasi sistemdən irəli gələn faydalardan istifadə etmək imkanından məhrum edilə bilər.

Sayız-hesabsız beynəlxalq orqan və təşkilatların meydana çıxması, onların qərarlarında ifadə olunan və onların fəaliyyətini nizamlamağa qadir olan çoxlu sayda *təşkilati və ya inzibati normaları* yaratdı. Bu qəbildən olan normaları qətnamələrdə ifadə olunan və dövlətlərin iştirakı ilə münasibətləri nizamlamaq iqtidarında olan normalardan fərqləndirmək lazımdır. Sonuncular tövsiyə xarakteri daşıyır. *Təşkilati normalar* - beynəlxalq təşkilatların daxili hüquqi normalarıdır.

Dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər praktikası prosesində hüquqi qüvvəsi olmayan beynəlxalq normalar - *adətlər və ya ənənələr* yaranır. Müəyyən bir

qayda uzun müddət gözlənilirsə, onda o, adətə və ya ənənəyə çevrilir və onda onu gözləmək düzgün, ondan kənara çıxmaq isə səhv hesab edilir. Qədim əxlaq qaydası: hamının riayət etdiyi qaydalardan kənara çıxmaq lazım deyil. Hüquqi qüvvə kimi qəbul edilən *adət*, beynəlxalq hüququn adı normasına çevrilir.

Beynəlxalq hüquqla yanaşı *beynəlxalq nəzakət* də mövcuddur. Bu - beynəlxalq ünsiyyət iştirakçılarının hüquqi qüvvəyə malik olmayan xeyirxahlıq, ədəb, təmkinlilik, diqqət və qarşılıqlı hörmət qaydalarıdır. Nəzakət normalarının gözlənilməməsi etiraz formasında cavab reaksiyasına səbəb ola bilər, lakin digər cavab tədbirləri də tətbiq edilir. Məlumdur ki, retorsiya (cavab reaksiyası), hüquq çərçivəsindən kənara çıxmamış olsa da, qərəzkar hərəkətlərə cavab tədbirini ifadə edir.

Beynəlxalq hüququn bir sıra funksiyaları vardır ki, bu funksiyalarda onun ictimai rolu ilə müəyyən olunan sosial mühitə təsirinin əsas istiqamətləri əks olunmuşdur. Beynəlxalq hüququn *başlıca sosial funksiyası* - beynəlxalq münasibətlərin mövcud sisteminin möhkəmləndirilməsidir. *Başlıca hüquqi funksiya* - dövlətlərarası münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsindədir. Sistemdə müəyyən nizamın saxlanmasına yönəldildiyi üçün hər iki funksiya sabitləşdirici və qoruyucu xarakter daşıyır. Beynəlxalq hüquq, həmçinin onun məqsədləri və prinsiplərinə zidd olan *yeni münasibətlərin və institutların mövcud olması və meydana çıxmasına müqavimət funksiyasını yerinə yetirir*. Xalqlar və dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni genişləndirmək və dərinləşdirməkdən ibarət olan *beynəlmilləşdirici funksiya* əhəmiyyətlidir. *İnformasiya-tərbiyəvi funksiya*, dövlətlərin toplanmış rəşional davranış təcrübəsinin ötürülməsindən, hüququn imkanlarından istifadəyə dair maariflənmədən, hüquqa və onunla qorunan maraqlara və dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyəsindən ibarətdir.

Beynəlxalq hüquq arsenalında, *beynəlxalq hüquq intizamı*, *beynəlxalq qanunçuluq*, *beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət*, *beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə* kimi anlayışlardan da istifadə edilir.

Beynəlxalq hüquq intizamı – beynəlxalq hüququn məqsədləri və prinsipləri əsasında dövlətlər birliyinə struktur sabitliyi vermək qabiliyyətli beynəlxalq-hüquqi münasibətlər sistemidir.

Beynəlxalq qanunçuluq - beynəlxalq hüquq üzrə vəzifələrin vicdanla yerinə yetirilməsinə əsaslanan və bu prinsipin həyata keçirilməsini təmin edən beynəlxalq münasibətlərin fəaliyyət rejimi sistemidir.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət - beynəlxalq hüquqa zidd əməlin doğru- duğu məsuliyyətdir ki, onun elementləri bunlardır: subyektiv element - verilmiş subyektin özlüyündə (bu və ya digər şəxsin deyil, məhz bütövlükdə dövlətin) təqsirin olması; obyektiv element – subyekt tərəfindən özünün beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərinin pozulmasıdır.

Beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə - beynəlxalq hüququn köməyi ilə dövlətlərin öz qarşılıqlı münasibətlərinə səlahiyyətli təsiridir. Bu tənzimləmə *sosial idarəetmənin növ müxtəlifliyindən* ibarətdir. Beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə sistemi iki altsistemdən ibarətdir: *tənzimlənen və tənzimləyən*. Birinci, tənzimləmə *obyekti* olan dövlətlərarası münasibətlər sistemidir. Tənzimləyən - beynəlxalq-hüquq təsirli vasitələr sistemidir. Beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə, sosial idarəetmə növü olaraq, *beynəlxalq hüququn subyektivi və obyektinin* təmsil olunduğu *ictimai münasibətlərin idarə edilməsini ifadə edir*. *Beynəlxalq hüququn subyektivi* – öz imkanları və yuridik xüsusiyyətləri sayəsində beynəlxalq hüquq üzrə hüquqlara və vəzifələrə malik olmağa, bu normaların yaradılmasında və tətbiqində iştirak etməyə qabil müstəqil qurumdur. Bu gün ümumi qəbul edilmiş subyektlər – dövlətlər və dövlətlərarası təşkilatlardır. Müstəqil dövlət yaradılması uğrunda mübarizə aparən xalqların, millətlərin hüquqi subyektivi o qədər də etibarlı qəbul edilmiş deyil. Əsas beynəlxalq hüquq subyektivi - dövlətdir. *Beynəlxalq hüquq obyektivi* - onun fəaliyyətinin nəyə yönəldiyi, nəyi tənzimləmək iqtidarında olmasıdır. Beynəlxalq hüquqda belə *obyekt* – beynəlxalq, daha dəqiq, dövlətlərarası münasibətlərdir. Tərəflərin hansı səbəbdən hüquqi münasibətlərə daxil olma səbəblərinin hamısının nəzərdə tutulduğu obyektədən, *beynəlxalq-hüquqi münasibətlər predmetini* fərqləndirmək lazımdır. Fəaliyyət və ya fəaliyyətdən uzaqlaşmaq, ərazi və s. belə predmet ola bilər. Ərazi haqqında müqavilə ona heç bir təsir göstərmir. O, verilmiş əraziyə görə dövlətlərin münasibətini müəyyən edir.

Beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinin və nizama salınmasının başlıca vasitəsi - *beynəlxalq normativ sistemdir*. Müasir zamanın xarakterik xüsusiyyəti – BMT Nizamnaməsinin məqsədləri və prinsipləri əsasında yaranmış global normativ sistemin mövcudluğudur. Altsistem qismində buraya – siyasi, hüquqi, əxlaqi və digər beynəlxalq normalar daxildir. Belə normativ sistemlərin olması beynəlxalq birliyin olduqca yüksək inkişaf səviyyəsinin əlamətidir.

III FƏSİL

İDARƏETMƏ MƏDƏNİYYƏTİ

İDARƏETMƏ MƏDƏNİYYƏTİ HAQQINDA ANLAYIŞ

İdarəetmə mədəniyyəti anlayışı. İdarəetmənin elmi prinsipləri. Təşkilati mədəniyyət tipləri. İdarəetmənin səmərəlilik formulu. İdarəetmənin uşur formulu. Dövlət idarəçiliyinin üç əsas problemi. Dövlət idarəçiliyinin əsas funksiyaları.

İdarəetmə mədəniyyəti

Məlum olduğu kimi, sosial mədəniyyətin mühüm institutlarından biri olan idarəetmə - nizamlaşdırmaq, inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək məqsədi ilə müəyyən obyektə təsir edilməsini təmin edən, həmçinin qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi maraqlarında müxtəlif obyektlərin səylərinin koordinasiyasını ifadə edən prosesdir. Belə obyektlər – insan, ailə, kollektiv, cəmiyyət, dövlət ola bilər. İdarəetmə - məqsədlər, istiqamətlər və prioritetlərin müəyyən edilməsini, fəaliyyət prinsipləri və metodologiyaların, texnologiyalar və metodların seçilməsini, proqramlar və layihələrin işlənilib hazırlanmasını, qərarların qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsini daxil edən fəaliyyəti nəzərdə tutur. O, insanın və cəmiyyətin, dünya mədəniyyəti və sivilizasiyası obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarının elmi dərk edilməsi və yaradıcı istifadəsi əsasında qurulur.

İdarəetmə mədəniyyəti – rifahın yüksəldilməsi, insanın, cəmiyyətin, dövlətin və dünya birliyinin mütərəqqi və təhlükəsiz inkişafına nail olunması, ictimai və beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi, insanların mənafələrinin uyğunlaşdırılması maraqlarında həyata keçirilən xüsusi elmi biliklər, texnologiyalar, mütəşəkkillik, etika və rəhbər fəaliyyətdir. O, həm də idarəetmə fəaliyyəti və onun nəticələrinin keyfiyyət göstəricisidir. *İdarəetmə mədəniyyəti* - insanın, sosial qrupların, cəmiyyətin, dövlətin və ya beynəlxalq birliyin fəaliyyətinə rəhbərlik üzrə dəyişən dünya şəraitində onların inkişafı gedişatını istiqamətləndirən və sosial-mədəni tərəqqini təmin edən şüurlu humanist fəlsəfəni və fəaliyyətin optimal texnologiyasını *nəzərdən keçirir*. O, qoyulmuş məqsədlərə nail olunması və idarə edilən obyektin inkişafında effektivliyin əldə edilməsi üçün lazım olan, düzgün siyasi, iqtisadi və ya sosial qərarların qəbul edilməsinə imkan verən dərin peşəkar bilikləri, bacarıqları, hüquqi savadı, siyasi və mənəvi məsuliyyəti nəzərdə tutur. *Tədris fənni kimi idarəetmə mədəniyyəti* - demokratik cəmiyyət

və hüquqi dövlət şəraitində, cəmdə tələbə və dinləyicilərin effektiv idarə edilməsi üçün zəruri olan biliklər və vərdişlərlə təchiz edən, universal kulturoloji və xüsusi idarəetmə bilikləri və nəzəriyyələrinin sintezini ifadə edir. Dövlət, beynəlxalq, iqtisadi və sosial idarə etmə, liderlik mədəniyyəti, insanları idarəetmə bacarığı, özünüidarə və ailənin idarə edilməsi - idarəetmə mədəniyyəti kursunun mühüm komponentləridir. O, ümumi idarəetmə nəzəriyyəsi, inzibati-dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsi, biznes idarəçiliyi nəzəriyyəsi, bələdiyyə idarəçiliyi və “üçüncü” sektorun idarə edilməsi nəzəriyyələri, liderlik, insan münasibətləri və beynəlxalq münasibətlər, şəxsiyyətlərarası və işgüzar münasibətlər nəzəriyyələri sahəsindəki bilikləri özünə inteqrasiya edir.

Hər bir ölkə üçün dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti başlıca əhəmiyyət daşıyır. *Dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti* - strateji məsələlərin həllinə, cəmiyyətin progressiv, davamlı və təhlükəsiz inkişafına, ölkə daxilində sosial münasibətlərin nizamlanmasına və dövlətin qarşılıqlı faydalı beynəlxalq münasibətlərinin təmin edilməsinə yönəldilmiş, müəyyən peşəkar biliklər, dəyərlər, normalar, proseslər və texnologiyalarda təcəssüm olunan təşkilati-idarəetmə fəaliyyətidir. O, xalqın rifahının təmini, cəmiyyətin həyat keyfiyyətinin yüksəlişi, həyat qabiliyyətinin təmin edilməsi və dövlət məqsədlərinə nail olunması üçün insanların şüuruna, davranışına və fəaliyyətinə təsir etmək yolu ilə müəyyən elmi, ideoloji, təşkilati, hüquqi və etik prinsiplər əsasında hakimiyyəti təmsil edən səlahiyyətli şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Bu və ya digər ölkənin dövlət idarəçiliyi, onun məzmununu, məqsədlərini və prinsiplərini müəyyən edən sosial-siyasi quruluşla şərtlənir.

Demokratik dünya sivilizasiyalarında dövlət, şəxsiyyətin ləyaqətli həyat fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədi ilə mövcuddur. Ölkə vətəndaşlarının milli, sosial və ümumbəşəri dəyərlər və maraqlarının əsas birləşdirmə forması olan demokratik dövlətdə, dövlətin məqsədləri və iradəsi inzibati dövlət idarəçiliyi sistemi vasitəsilə reallaşdırılır. Ayrı-ayrı vətəndaşların və ya ictimai təşkilatların məqsədləri, maraqları və hüquqlarının həyata keçirilmə vasitəsi olan mülki qulluqdan fərqli olaraq, dövlət qulluğu cəmiyyətin, sosial tərəqqinin və dövlətin özünün həyat qabiliyyətinin rifah və təhlükəsizliyinin asılı olduğu strateji məsələlərin həllini həyata keçirir.

Kulturoloji ölçmədə dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- ✓ ictimai proseslərin, insanın şüuru, davranışı və fəaliyyətinin bilavasitə idarə edilməsinə istiqamətlənən universal və xüsusi biliklər, bacarıq, mütəşəkkillik, mənəviyyat və məqsədyönlü fəaliyyəti;
- ✓ Dövlət tərəfindən qoyulan məqsədlərə nail olunması, vətəndaşların ruhi və maddi tələbatlarının ödənilməsi, ideallar, dəyərlər və məqsədlərinin həyata keçirilməsi naminə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinə hü-

quqi dövlətin təsir texnologiyalarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasını;

✓ Səlahiyyətli şəxslər tərəfindən insanların davranış və fəaliyyət qaydalarının müəyyən edilməsi, həyat tələbatlarına və cəmiyyətin və dövlətin inkişaf maraqlarına cavab verən ictimai münasibətlərin tənzimlənməsini;

✓ Müxtəlif funksiyalar və səlahiyyətlərə malik olan idarəetmə subyektləri və obyektlərinin məcmusu kimi, daim inkişaf etməkdə olan dövlət idarəçiliyi sisteminin səmərəli fəaliyyətini;

✓ Dövlət idarəçilik sisteminin həyat qabiliyyəti və səmərəliliyini, onun zamanın çağırışlarına cavab vermək və ölkənin rəqabətə davamlılığı və təhlükəsizliyini təmin etmək qabiliyyətinin permanent inkişafını təmin edən idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsini, innovativ fəaliyyətin həyata keçirilməsini.

Dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti siyasətçilər və məmurların universal elmi biliklərə, idarəetmə texnologiyalarına, təcrübəyə, mütəşəkkilliyə, nizam-intizama və hüquq qaydalarına, müstəqilliyə, siyasi və mənəvi məsuliyyətə, möhkəm iradəyə, dürüstlüyə və yüksək peşə etikasına sahib olmaları, onların mədəniyyəti harmonizasiya etmək və maraqları təmin etmək bacarığı ilə şərtlənmişdir. Onun ən mühüm göstəricisi düzgün qərarların qəbul edilməsini təmin edən yeni kulturoloji texnologiyalarla əməliyyat aparmaq bacarığıdır. *Elmtutumlu kulturoloji texnologiyalar* real nəticələrə əsaslanaraq, ictimai prosesdəki dağıdıcı, destruktiv prosesləri ölçmək, qiymətləndirmək, minimuma endirməyin mümkün olduğu sosial-mədəni dəyişikliklərin mütərəqqi xarakterinə yardım edir. Onlar qazanılmış nailiyyətlərin və toplanmış təcrübənin saxlanması, istifadəsi və ötürülməsini təmin edən yeni idarəetmə keyfiyyətinin yaradılmasına, innovativ metodlar və islahatlar vasitəsilə əldə olunanın yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsinin həyata keçirilməsinə imkan verir. Lakin yeni kulturoloji idarəetmə texnologiyalarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi - hüquqi təminatı, dövlətçilik mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsinin universal elmi əsası kimi, kulturologiyanın institutlaşdırılması haqqında müvafiq qanunun qəbul edilməsini, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət idarəçiliyi sisteminin və insanların həyat fəaliyyətinin yüksəldilməsini tələb edir.

Demokratik inkişaf yoluna qədəm qoymuş ölkələrdə *dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin əhəmiyyətinin artması* aşağıdakı aktual tələbatlarla şərtlənir:

✓ Dövlət quruculuğunda dövlət administrasiyasının siyasi rolunun artması, beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində cəmiyyətin davamlı və təhlükəsiz inkişafının təmin edilməsinə yönəldilən milli proqramların hazırlanması ilə.

- ✓ Müstəqil respublikaların dövlət, iqtisadi və sosial idarəçilik sisteminin permanent inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə.
- ✓ Dövlət istehsal müəssisələrinin effektivliyi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə.
- ✓ Liderlik mədəniyyəti, ailə idarəçiliyi mədəniyyəti və özünüidarə bacarığının təkmilləşdirilməsi ilə.
- ✓ Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı və sosial və dövlət idarəçiliyində onun rolunun gücləndirilməsi tendensiyaları ilə.
- ✓ Azərbaycanda “Biliklər cəmiyyəti” və “Biliklər iqtisadiyyatı”nın qurulması ilə.

Dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin əsas elmi problemlərinə aşağıdakılar aiddir: dövlət idarəçiliyinin təşkili və fəaliyyəti, dövlət aparatı vəzifələrinin formalaşdırılması və harmonizasiyası, alternativ idarəetmə modellərinin işlənilməsi, dövlət qərarlarının hazırlanması və qəbul edilməsi, idarəçilik fəaliyyətinin struktur və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və islahatı, sistemin institutlarının fəaliyyət koordinasiyası, ideoloji və etik problemlər, ictimaiyyətlə əlaqələr, siyasi proqnozlaşdırma, liderlik problemləri, məmurların seçilməsi, hazırlığı və yenidən hazırlığı, dövlət qulluğu heyətinin idarə edilməsi, münafişlərin və böhranların idarə edilməsi texnologiyaları və başqaları. Bütün bu problemlər cəmiyyətin sosial mədəniyyəti, dövlətin konkret məqsədləri və dünyəvi mədəniyyəti və sivilizasiyasının inkişaf qanunauyğunluqları kontekstində nəzərdən keçirilir.

Elmi idarəetmə prinsipləri

*İdarəetmə mədəniyyəti - idarəçilik strategiyası, texnologiyası, etikası, sosiologiyası və estetikasını daxil edən, elmi əsaslanmış idarəçilik fəaliyyətini nəzərdə tutur.*¹³

1. *Strategiya* – dövlətin və ya təşkilatın fəaliyyətinin, qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa istiqamətlənmiş səmərəli qərarları və fəaliyyətləri nəzərdə tutan uzun müddətli düzgün planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması məqsədi ilə bütün resurs növlərinin sistemli kulturoloji təhlilidir.

2. *Texnologiya* – qoyulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş

¹³Bu yanaşma demokratik ölkələrdə yayılan istehsalın idarə edilməsi elminə əsaslanır. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Yaponiyanın inkişafının əsas amillərini təhlil edərək, N.İ.Konrad ölkənin dövlət həyatında Qərbin kapitalist iqtisadiyyatı şəraitində yaranan istehsal idarəçiliyi elminin mühüm strateji yer tutduğuna xüsusi diqqət yetirdi. Bu elmin əsas komponentləri: sənaye mühəndisliyi (Industrial Engineering), operativ tədqiqat (Operations Research), işin idarəetmə psixologiyası (Management Psychology), ictimai münasibətlər (Public Relations) və dizayndır (Design). İnkişaf etmiş ölkələrdə bu elmin sürətli inkişafı, həm elmi-texniki inqilabın inkişaf tələbləri, həm də demokratlaşma proseslərinin dərinləşməsi ilə şərtlənmişdi. İdarəetmə fakültəsi müharibədən sonrakı Yaponiyada ən məşhur və geniş yayılmış fakültə oldu.

səmərəli idarəçilik və istehsal fəaliyyətinin təmin olunması üçün elmi-texniki nailiyyətlər, metodlar, proseslər və prosedurların, həmçinin fərdi, maliyyə, maddi və informasiya resurslarının düzgün istifadəsidir.

3. *Etika (psixologiya) – təşkilat kollektivi ilə işləmək bacarığıdır. Effektiv işin təşkili məqsədi ilə işçilərin intellektual, mənəvi, psixoloji xüsusiyyətləri və xarakterinin öyrənilməsi, onların qabiliyyətləri, nailiyyətləri və imkanlarının qiymətləndirilməsi, effektiv komanda işinin təşkili və yüksək nəticələr əldə etmək məqsədi ilə mədəniyyətlərin və maraqlarının harmonizasiyasıdır.*

4. *Sosiologiya – müxtəlif təşkilatlar və insan qrupları arasında maraqların və münasibətlərin xarakterinin nəzərə alınması, onlarla fəal qarşılıqlı təsir bə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq, həmçinin, ölkədə və xaricdə idarəetmə subyekti-nin müsbət imicinin formalaşmasına istiqamətlənən, dövlətin yaxud təşkilatın missiyasının effektiv yerinə yetirilməsi üçün əlverişli xarici şəraitin yaradılma-sına yardım edən KİV nümayəndələri ilə işdir.*

5. *Estetika (dizayn) – istehsal məhsulunun estetik formaları və xarici görü-nüşünün təşkilatın xarakterinə və təyinatına uyğun sosial-mədəni layihəsinin hazırlanmasıdır. Dizayn həmçinin cəmiyyətin fəaliyyətində maraqlılığın forma-laşmasına yardım edən idarəetmə subyektinin fəaliyyəti, nailiyyətləri və inkişaf edən sosial dəyərli imkanlarının əhəmiyyətini əks etdirir.*

Təşkilati mədəniyyət tipləri

Uğurlu təşkilat idarəçiliyi - mədəni eynilik, dəyərlər sistemi, inkişaf maraqları və məqsədləri əsasında kollektiv üzvlərinin vəhdəti və həmrəyliyinin təmin edilmə-sini nəzərdə tutur. Təşkilatın peşəkarlığı və etikasını əhatə edən mədəni səviyyəsi onun effektivliyinin təyinedici amilidir. Bu və ya digər təşkilatın mədəniyyəti onun xarakteri, davranış psixologiyası və motivlərində, ideyaları, əqidələri, ənənələrində, rəhbərin və işçilərin aurası və iş metodlarında əks olunur. Təşkilat mədəniyyəti keyfiyyəti bir çox cəhətdən insanların sosial mənşəyi və dəyərlər sistemindən, on-ların həyat fəaliyyəti fəlsəfəsi və texnologiyalarından asılıdır.¹⁴

Təşkilati mədəniyyətin dörd tipi məlumdur: *hakimiyyət mədəniyyəti (Zevs), rol mədəniyyəti (Apollon), vəzifə mədəniyyəti (Afina) və şəxsiyyət mədəniyyəti (Dionisi).*

---

¹⁴ Bu mövzu Ç.Hendi, R.Harrison, A.Minkeviç, B.Tomilov, M.Suxorukova, A.Raduqin, R.Kriçevski, M.İvanov, D.Şusterman, Vilkins, T.Piters, R.Uoterman, U.Ougi, D.Sink, R.Rüttinger, Y.Hents, A.Kamel və digər Qərb və Rusiya müəlliflərinin, effektiv idarəetmədə təşkilat mədəniyyətinin mühüm rolunu aşkarlayan elmi maraqlarının mövzusu olmuşdur. Mədəniyyətin dörd müxtəlif ideologiyası əsasında Rocer Harrison və professor Çarlz Hend tərəfindən təşkilati mədəniyyətin dörd tipini daxil edən, aşağıda nəzərdən keçirilən model işlənib hazırlanmışdır: hakimiyyət mədəniyyəti (Zevs), rol mədəniyyəti (Apollon), vəzifə mədəniyyəti (Afina) və şəxsiyyət mədəniyyəti (Dionisi).

→ “*Hakimiyyət mədəniyyəti*” bir qayda olaraq, sərt iyerarxik strukturlu təşkilatı xarakterizə edir. Hakimiyyət mədəniyyəti liderin xüsusi rolu, onun şəxsi keyfiyyətləri və qabiliyyətləri ilə əlaqədardır. Belə təşkilatda hakimiyyət mənbəyi həm liderin şəxsiyyəti, həm də müəyyən dərəcədə onun malik olduğu vasitələrdir. Bu cür təşkilatlarda kadr siyasəti çox zaman əməkdaşların rəhbərə şəxsi sədaqəti prinsipləri əsasında qurulur. Təşkilat mədəniyyəti tipi kimi, *hakimiyyət mədəniyyəti* kifayət qədər mobildir. O, daxili və xarici dəyişikliklərə operativ reaksiya verərək, qərarların tez qəbul edilməsi və onların praktik həyata keçirilməsinə imkan verir.

→ “*Rol mədəniyyəti*” - rolların ciddi funksional bölüşdürülməsi və iş sahələrinin ixtisaslaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Rol mədəniyyətli təşkilatların fəaliyyətinin effektivliyi, fəaliyyət sisteminin qoyulmuş qayda, prosedur və standartlarının dəqiq gözlənilməsi ilə təmin edilir. Burada hakimiyyət mənbəyi vasitələr və liderin şəxsi keyfiyyətləri deyil, təşkilatın iyerarxik strukturunda əməkdaşın tutduğu xidməti mövqeyidir. *Rol mədəniyyətli* təşkilatlar daxili və xarici amillərin stabilliyi şəraitində kifayət qədər effektiv işləməyə qadirdir.

→ “*Vəzifə mədəniyyəti*” – bazarın, cəmiyyətin və dövlətin tələbatları ilə şərtlənən, ilk növbədə müəyyən proqramlar və layihələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan təşkilatları xarakterizə edir. Bu tip təşkilatlar öz effektivliyini müəyyən problemlər və məsələlərin həlli üçün yüksək peşəkarlıq və səylərin düzgün kooperasiyası qabiliyyəti hesabına təmin edirlər. Onlarda hakimiyyət elmi biliklərə, praktik vərdislərə, informasiyaya və uyğun iş təcrübəsinə malik, bu və ya digər sahədə ekspertlər olan liderlərin əlində cəmləşir.

→ “*Şəxsiyyət mədəniyyəti*” başlıca olaraq, yaradıcı, innovativ fəaliyyətlə bağlı müəyyən missiyaları yerinə yetirən insanların birləşməsinə xarakterizə edir. Belə təşkilatlarda hakimiyyət peşəkarlığa, vəsaitlərin və üfqə əlaqələrin mümkünlüyünə, fəaliyyət koordinasiyası və qarşılıqlı faydalı razılaşmalara nail olma bacarığına əsaslanır.

Real həyatda bir qayda olaraq, Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiqinə uyğun olaraq bu və ya digər mədəniyyət tipinin daimi və ya müvəqqəti üstünlüyü ilə müxtəlif tip təşkilat mədəniyyətlərinin qarışması yer tutur.

Tipindən asılı olmayaraq təşkilatı mədəniyyətdə böyük yer - onun *fəlsəfi və mədəni siyasətini, təşkilatın prinsipləri, dəyərləri və normalarını* əks etdirən, onun əsas məqsədlər məcmusunu təmsil edən - təşkilatın *işgüzar kredosuna* məxsusdur. Təşkilatı mədəniyyətin mühüm göstəricisi - təşkilatın *etik aurasını*

əks etdirən *ünsiyyət dilidir*. Bu prinsiplər təşkilat rəhbərliyinin praktik fəaliyyəti ilə həm formal, həm də qeyri-formal səviyyədə nümayiş olunan və dəstəklənən *təşkilatın mədəni ənənələrində* əks olunmalıdır. İnnovativ fəaliyyətlə birləşmədə bu ənənələrin təzələnməsi, həm təşkilatın həyat fəaliyyətinin varisliyi, həm də onun mütərəqqi inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hər bir təşkilati mədəniyyət tipi əsas etibarilə liderin, özündə mədəni dəyərləri və idarəetmə texnologiyalarını təcəssüm etdirən idarəetmə mədəniyyətini əks etdirir.

İdarəetmənin effektivlik formulu

$$\text{İdarəetmənin effektivliyi} = \frac{\text{Keyfiyyət}}{\text{Məxaric}}$$

Keyfiyyət: biliklər, təcrübə, mütəşəkkillik, etika, idarəçinin innovativ fəaliyyəti ilə müəyyən edilir.

Məxaric idarəetmə sistemində qoyulan investisiyaların optimallığını təmin edən, təşkilata və idarəçiliyə elmi yanaşmadan asılıdır.

Dövlət idarəçiliyinin effektivliyinə nail olunması aşağıda göstərilənləri tələb edir:

- * xalqın milli mədəniyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, kadrların beynəlxalq tələblər səviyyəsində xüsusi hazırlığı və yenidən hazırlığı;
- * elmin, və milli və qlobal idarəçiliyin beynəlxalq təcrübəsinin nailiyyətləri əsasında idarəçilik texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi;
- * biliklər hakimiyyətinin və milli maraqların üstünlüyü prinsipi üzərində qurulmuş düzgün kadr siyasətinin həyata keçirilməsi;
- * dövlət quruculuğu və idarəçiliyi problemlərinin sistemli kulturoloji təhlilinin inkişafı;
- * kulturoloji təhsil və maarif şəbəkəsinin inkişafı.

Düzgün qərarların qəbulu əsasən hadisələr, faktlar və insanlar haqqında informasiyanın obyektivliyindən, onlara verilən qiymətin düzgün olub-olmamasından asılıdır. Təcrübəli rəhbər həm informasiyanın mahiyyətini, həm də informasiya verən şəxsin hansı motivləri əldə rəhbər tutduğunu tənqidi təhlil edir. Rəhbər tərəfindən obyektiv qiymətləndirməyə çox zaman bu məzmununda suallar yardım edir:

- ✓ Haqqında söhbət gedən obyektləri qiymətləndirmək üçün özünün intellektual və etik mədəniyyət səviyyəsinə görə həmin şəxs nə dərəcədə iqtidarlı və səlahiyyətli?

✓ Onun tərəfindən təqdim edilən informasiyanın, hadisələr, faktlar və insanların neqativ yaxud pozitiv qiymətləndirilməsinin əsasında hansı motivlər dayanır? Bu qiymətləndirmələr – şəxsi maraqlılıq, insana pis (yaxşı) münasibət, həsəd, öz mövqeyinə fayda yaxud təhlükə mülahizəsi kimi subyektiv amillərlə şərtlənmişdirmi və s.

İdarəetmənin uğur formulu

Bu formul tərəfimizdən idarəetmə sahəsində təcrübəli menecerlərin və mütəxəssislərin çoxsaylı tövsiyələrinin məntiqi sintezi əsasında tərtib olunmuşdur. O, idarəçinin keyfiyyətlərinə, onun fəaliyyət metodları və şərtlərinə aşağıda verilən tələblərə gətirib çıxarır:

1. Liderin yüksək professional və ümumi mədəniyyəti. Güclü məntiq və möhkəm iradə. Elmi biliklər, təcrübə və uzaqgörənlik.

2. Ağıllı, həyat qabiliyyətli ideyalar, fəaliyyət azadlığı, qətiyyət və fədakarlıq.

3. Məqsədin düzgün müəyyən olunması (mümkün olan məqsədlərin formalaşdırılması).

4. Aydın strateji planlaşdırma. Tələbatların və vasitələrin düzgün təhlili. Prioritetləri seçmək bacarığı.

5. İdarəetmə texnologiyasının elmi əsaslandırılması.

6. Problemlərin düzgün dərk edilməsi və ətraflı düşünülməsi.

7. İşə dürüst təşkili, fəaliyyət planı. Vəzifələr zəncirində əsas həlqəni ayırd etmə.

8. Qələbə əzmi və müvəffəqiyyətə inam. Öz üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını görmə.

9. Əsas ziddiyyətin aşkar edilməsi və düzgün həlli.

10. İlkən kulturoloji, sosioloji və marketinq təhlillər.

11. Resursların düzgün istifadə olunması.

12. Kadrların düzgün seçimi və yerləşdirilməsi. Əməyi qiymətləndirmək və mükafatlandırmaq bacarığı.

13. İnsanlarla işləmək, qulaq asmaq, inandırmaq və maraqları harmonizasiya etmək bacarığı. Personalın idarə olunmasında tələbkarlıq və qayğıkeşlik.

14. Maraqlılıq, işə maraq. Perspektivlərin olması.

15. Məsuliyyət mədəniyyəti. Hər kəsin şəxsi məsuliyyətinin müəyyən edilməsi.

16. Obyektiv informasiyanın olması və xalqın adətlərini bilmə.

17. Düzgün hüquqi və maliyyə təminatı.

18. Prosesin monitorinqi, nəzərdə tutulan planın real və gözlənilən nəticələrlə korrektə edilməsi.

19. Gözlənilən nəticələrin proqnozlaşdırılması.

20. Nəzərdə tutulan planların praktik təcəssümünə yönəldilmiş inadlı, vicdanlı əmək.

21. Liderin xarizmatik keyfiyyətləri.

Dövlət idarəçiliyinin üç başlıca problemi

◆ Sosial-mədəni inkişafın strateji istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və dövlət prioritetlərinin təyin edilməsi;

◆ Ruhi və maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələri üçün mütəxəssislərin hazırlanması və tərbiyə edilməsi, onların həyat fəaliyyəti üçün maddi-texniki və sosial şəraitin yaradılması;

◆ Sosial-mədəni, o cümlədən, iqtisadi tərəqqi məqsədlərilə, mövcud mütəxəssislərin və onların fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsi və effektiv istifadəsi.

Dövlət idarəçiliyinin əsas funksiyaları

Dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş inzibətçilik qaydalarına məmurların ciddi riayət etməsini nəzərdə tutur. Dövlət inzibətçilik fəaliyyətinin əsas funksiyalarına aiddir:

1. Qərarların yerinə yetirilməsi
2. Xidmət
3. Nizamlama
4. Lisenziyalaşdırma
5. İnformasiyanın toplanması
6. Kommunal təsərrüfat
7. Ekspertiza
8. Diskresion fəaliyyət

Dövlət administrasiyasının birinci və əsas funksiyası - qəbul edilmiş qanunların icrası və icra hakimiyyəti tərəfindən işlənilib hazırlanmış siyasətin həyata keçirilməsidir. Bununla yanaşı o, idarəetmə prinsiplərinin işlənilib hazırlanması ilə də məşğul olur. Birləşmiş Krallıqda administrasiya nazirliklərinin fəaliyyətində, qanun layihələrinin işlənilib hazırlanmasında yardım göstərir, xüsusi korporasiyalar vasitəsilə iqtisadiyyatda dövlət sektorunun idarə edilməsini həyata keçirir. Böyük Britaniyanın Milli səhiyyəsi vətəndaşların azad tibbi təminatı siyasətini həyata keçirir, tibbi hazırlığın, tibb işçilərinə patent verilməsinin, hospitaların idarə edilməsinin nəzarətini tətbiq edir. ABŞ-da Səhiyyə və tibbi yardım departamenti ştatları federal fondlarla təmin edir və onların təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarəti həyata keçirir.

Administrasiyanın ikinci mühüm funksiyası - xidmətdir, bu məqsədlə əhaliyə xidmət üzrə xüsusi dövlət agentlikləri yaradılır. Demokratik ölkələrdə əhaliyə hökumət xidmətləri göstərilməsinin əsas sahələri arasında səhiyyəni, mədəniyyəti, meteoroloji xidməti, kənd təsərrüfatı xidmətini, işlə təmin etməni və s. göstərmək olar.

Üçüncü funksiya - əhalinin rifahının qorunmasına istiqamətlənən həyat fəaliyyətinin tənzimlənməsidir. Almaniyada milli qanunverici hakimiyyətin Ali palatası – Bundesrat, ölkənin ərazi hökumətləri tərəfindən federal qanunvericiliyin yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Almaniyanın Federal inzibati məhkəmələri ərazi hökumətlərini milli qanunlara tabe olmağa məcbur etmək hüququ almışlar. Bir sıra Qərb ölkələrində xüsusi hökumət komissiyaları, agentlikləri və departamentləri fabriklərdə iş şəraitinin, birja fəaliyyəti təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi, həmkarlar ittifaqına seçkilərə nəzarət və s. ilə məşğul olurlar. Bu zaman tənzimləmə müəyyən ictimai fəaliyyətləri dayandırmaq və ya kəsmək hüququnda ifadə edilən qüvvələr potensialı ilə müdafiə edilir.

Administrasiyanın dördüncü funksiyası - lisenziya fəaliyyətidir. Bu funksiyanın təyinatı, hökumət tərəfindən insan fəaliyyətinin müəyyən sahələrində standartların və minimal məhdudiyətlərin təyin edilməsidir. Bu və ya digər fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq istəyən vətəndaşlar hökumət tərəfindən təyin edilən standartlara əsaslanmalıdırlar. *Unitar dövlətlərdə* belə standartlar və meyarlar milli hökumətlər tərəfindən təyin edilir. *Federal dövlətlərdə* isə əhəmiyyətindən asılı olaraq, standartların bir hissəsi ştatlar, əyalətlər və ya dövlət departamentləri tərəfindən təyin edilə bilər. Bu - ictimai məktəblərdə müəllimlik fəaliyyətinə, daşınmaz əmlakın satılmasına, xüsusi praktikaya, sürücülük hüquqlarının verilməsinə və s. aiddir. Bütün ölkələrdə tele- və radio yayımı lisenziyaları mərkəzi və ya federal hökumət tərəfindən verilir.

Dövlət administrasiyasının beşinci funksiyası - informasiya toplanmasıdır. İnformasiyanın əsas təyinatı: qanun pozuntusunun aşkar edilməsi və obyektiv məlumatlar əsasında düzgün siyasi qərarın qəbul edilməsidir. Əsas vəzifə hadisələr, faktlar və insanlar haqqında obyektiv informasiyanın hazırlanmasıdır. *Obyektiv informasiyanın alınması* və milli inkişaf proqramlarının işlənilməsi üçün bütün müasir dövlətlər tərəfindən agentliklər, federal bürolar, nazirliklər və ya xüsusi komissiyalar səviyyəsində faktik dəlillərə əsaslanan *xüsusi tədqiqatlar aparılır.* Bu - enerjiyə, əhalinin tibbi təminatına, ətraf aləmin mühafizəsinə, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinə və s. olan milli tələbatlara aiddir. Məsələn, ABŞ-da vətəndaşların hüquq məsələləri üzrə lazımi qərarın qəbul edilməsindən əvvəl Ədliyyə departamenti daxilində Vətəndaş hüquqları şöbəsi tərəfindən xüsusi tədqiqatlar aparılır. FTB (Federal Təhlükəsizlik Bürosu) ölkənin milli maraqlarına və ya şəxsiyyətin hüququna və s. qarşı təxribatçılıq fəaliyyəti ilə bağlı tədqiqat aparır.

Altıncı funksiya - vətəndaşların həyat fəaliyyətini təmin edən əsas şərtlərdən biri olan *kommunal təsərrüfatın lazımı fəaliyyətinin təmin edilməsidir*.

Dövlət bürokratiyasının yeddinci funksiyası - ekspertizadır. Mütəxəssislərin məmurlar tərəfindən təmin edilən elmi və texniki ekspertizası, qanunverici və icraçı hakimiyyətin fəaliyyətində, ictimai və dövlət inkişafının mürəkkəb problemlərinin həllində istifadə edilir. Müasir demokratik dövlətlərdə bu funksiya bürokratların ictimai siyasətə ən mühüm təsir vasitəsi olmuş, bürokratiyanın müşavirəçi rolunun qanunverici və icraedici fəaliyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilməsini şərtləndirmişdir. Ekspertlər, müşavirlər və konsultantlar qanunların hazırlanmasında, siyasətin formalaşdırılmasında və hökumət qərarlarının qəbulunda böyük rol oynayır, onlara görə yüksək məsuliyyət daşıyırlar. Ekspertiza cəmiyyətin və konstruktiv xarici siyasətin sabit və təhlükəsiz inkişaf şərtlərini müəyyən etməyə imkan verir. Bu, dövlət qanunlarının interpretasiyasına, ideologiyaya və siyasətə, idarəetməyə, sənayedə işlərin aparılması təhlükəsizliyinə, beynəlxalq münasibətlərə və s. aiddir. Bizim günlərdə universal biliklərin, sistemli və situativ təhlilin istifadəsini nəzərdə tutan “geniş görüş dairəsi” əsasında (F.M.) düzgün siyasi, sosial-mədəni və iqtisadi hökumət qərarlarının qəbul edilməsinə imkan verən *kulturoloji ekspertiza mühüm əhəmiyyət qazanır*.

Dövlət inzibatçılığının səkkizinci funksiyası - diskresion fəaliyyətdir. Diskresion fəaliyyət - qanunla, məqsədlərlə şərtlənən, qanunların yerinə yetirilməsi və müvəffəqiyyətə nail olma üçün zəruri olan qərarların çıxarılmasında bürokratların hüququ və məsuliyyəti ilə bağlıdır. Diskresion fəaliyyətin inkişafı hakimiyyət agentliklərinin yalnız nümayəndəliklərin deyil, həm də siyasi hakimiyyətin daşıyıcıları olmasına imkan yaratdı. Dövlət qanununu necə yerinə yetirmək və ya siyasəti necə həyata keçirmək haqqında müstəsna qərar qəbul etmək hüququna malik olan agentlik, ictimai qanunları, qaydaları və nizam-intizamı müəyyən etmək imkanı qazanır. Bu, əhalinin sağlamlığının qorunmasına, qiymət siyasətinə, gəmiçilik qaydalarına və cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin digər sahələrinə aid edilir.

Dövlət idarəçiliyi prosesi dinamik xarakter daşıyır və hər bir ölkənin konkret tələbatlarına və dünya sivilizasiyasının çağırışlarına uyğun olaraq, dialektik dəyişikliklərə, islahata və təkmilləşməyə məruz qalır.

LİDERLİK MƏDƏNİYYƏTİ

Liderlik mədəniyyəti anlayışı. Liderin idarəetmə funksiyası və üslubu. Liderin keyfiyyətlərinə qoyulan tələblər. Liderin peşə etikası və məsuliyyət mədəniyyəti. Liderliyin effektivliyi. Liderin idarəetmə texnologiyası. Üç dairə metodu: vəzifə, kollektiv, fərd. Liderin idarəetmə metodları. Vəzifənin qoyuluşu. Planlaşdırma, Brifinq və Təlimatlandırma. Nəzarət. Qiymətləndirmə. Motivləşdirmə. Təşkil etmə. Vaxtın səmərəli idarə edilməsi.

Liderlik mədəniyyəti anlayışı

Liderlik mədəniyyəti – əməkdaşların ümumi və fərdi tələbatları, maraqları və gözləmələrinin təmin edilməsi şərti ilə liderin kollektiv qarşısında duran vəzifələrin həllinə yönəldilən biliyi, bacarığı, mütəşəkkilliyi, etikası və idarəetmə fəaliyyətidir. İdarəçiliyin çoxvariantlılığı liderlərin müntəzəm özünü təkmilləşdirməsini, effektiv idarəetmə mədəniyyətinə interaktiv təlim sistemi vasitəsilə onların biliklərinin və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Mahiyyət etibarlı ilə, liderlik mədəniyyəti əsasən milli, beynəlxalq, sosial, iqtisadi, ailə idarəçiliyi və şəxsiyyətin özünüidarəsində tətbiq edilən universal idarəetmə modelidir. *Lider – bərabər insanlar arasında birincidir*, vəzifəsində və sosial mövqeyində deyil, şəxsi keyfiyyətlərində, intellektual və etik mədəniyyətində, elmi bilikləri, təcrübəsi, iradəsi, mütəşəkkilliyində, insaniyyətdə, cəmiyyətin mənafeyinə yaradıcı fəaliyyətdə üstünlüyə malik olan mədəniyyətli insandır. Liderin seçilməsi və ya təyin edilməsi kollektivlərin özlərinin yaranmasından və ya rəsmi rəhbərliyi olan mövcud kollektivin özəyi olmasından asılıdır. Lakin istənilən halda lider, bir sıra həm peşəkarlıq, həm də insani keyfiyyətləri sayəsində *hörmət* qazanmalıdır. Bununla yanaşı *lider təşkilatın əməkdaşlarını ümumi vəzifənin yerinə yetirilməsini*, kollektiv işi, işçilərin qarşılıqlı hörmətini *istiqləndirməyi bacarmalı* və onların inkişafına yardım etməlidir.

Yüksək idarəetmə mədəniyyətinə malik *lider* öz işini *yaxşı bilməli* və dediyi sözlərin həqiqiliyinə *inanmalı*, kollektiv əməkdaşlarının enerji və istedadlarından düzgün istifadə etməyə *qabil olmalı*, insan təbiətini *yaxşı dərk etməli* və “qamçı və qoğal” metodu vasitəsilə, yəni mükafatlandırma və tənbeh etmənin birləşdirilməsi yolu ilə yüksək məhsuldarlı əməyi *motivləşdirməlidir*. Kollektiv qarşısında duran problemlərin həlli üçün o, *elmi, aksioloji (dəyərcə) və praktiki yanaşmanı özündə bacarıqla birləşdirməlidir*.

Liderlik mədəniyyəti, liderin başqalarından daha uzağı görmək və öncəgömrənlik qabiliyyətinə malik olmaq bacarığını, insanları yaxşı ayırd etməyə, nöqsansız məntiqi təhlil qabiliyyətinə və insanların, onların keyfiyyətləri və xid-

mətlərini hesaba alan ədalətli qiymətləndirilməsinə qadir olmasını *nəzərdə tutur*. Leo Taksil və bir sıra digər müəlliflərin tədqiqatları göstərir ki, çox vaxt cəmiyyətdə bu və ya digər şəxsiyyətlərin pozitiv və ya neqativ imici formalaşır ki, bu da ictimai rəyin əsası olur və zamanla stereotip təsəvvürə çevrilir. Çox vaxt ictimai rəyin əsasını ayrı-ayrı “avtoritetlər” haqqında, onların şəxsi keyfiyyətlərinin, xarakter və xidmətlərinin qeyri-adekvat qiymətləndirilməsi, bəzən şüurlu surətdə cəmiyyətdə “inanılmış” surət kimi, məntiqiliyi, məqsədləri və doğruluğunun təhlili olmadan yaradılan və yayılan informasiya təşkil edir. Düzgün dərk etmə - düzgün fəaliyyətin açarıdır. Liderin düzgün, məhsuldar təfəkkürü onun doğru əməllərini və qərarlarını formalaşdırır ki, bunun ardınca praktik fəaliyyət və konkret nəticələr gəlir.

Liderlik mahiyyətinin təhlilinə ənənəvi, qrup və situasiyalı yanaşma mövcuddur. İnsanın öz anadangəlmə keyfiyyətlərinə görə lider olmasına əsaslanan *ənənəvi yanaşma*, - yalnız keyfiyyətlərin və pozitiv xarakterin kifayət etmədiyini göstərən elmi dəlillər və praktik təcrübə tərəfindən təkzib edildi. *Qrup yanaşması* - liderliyi qrupun tələbatları ilə şərtlənən funksiyalar kontekstində nəzərdən keçirir: *nə* edilməlidir. Liderlik problemlərinin qrup yanaşması əsasında təhlili *görüş dairəsinə üç əsas ölçünün daxil edilməsini tələb edir: lider* (şəxsi keyfiyyətləri və xarakteri); *situasiya* (daimilik və dəyişmə parametrləri); *qrup* (qrupun tələbatları və dəyərləri). Ənənəvi yanaşmanın əksinə olaraq, *situativ yanaşma* o inama əsaslanır ki, liderlik - konkret vəzifənin həlli zəruriliyinin yarandığı müəyyən müstəsna situasiya ilə şərtlənir. Bu isə öz növbəsində *hakimiyyətin başlıca şərti olan biliklərin əhəmiyyətini aşkara çıxarır*.

Con Adair *hakimiyyətin üç aspektini ayırır: rəhbərin tutduğu vəzifəsi, adı, mənəvi ilə şərtlənən vəzifə hakimiyyəti; liderin anadangəlmə mədəni keyfiyyətləri ilə şərtlənən şəxsiyyət hakimiyyəti; rəhbərin peşə və xüsusi bilikləri ilə şərtlənən bilik hakimiyyəti.* Bu zaman o haqlı olaraq qeyd edir ki, *getdikcə daha çox ikinci və üçüncü kateqoriya müasir demokratik dünyada idarəetmə mədəniyyətinin əsası olur.*

Bəzi insanlar, onlara dominantlıq etmək və ya başqalarına təsir göstərmək və həyat fəaliyyətinin bu və ya digər sahələrində lider kimi tanınmaya nail olmaq imkanı verən anadangəlmə üstünlüklərə malik olurlar. Bu anadangəlmə keyfiyyətlər, ilk növbədə, şəxsiyyətin ağıl və xarakter xüsusiyyətlərində təzahür olunur. Lakin təcrübə göstərdi ki, yalnız təlim, xüsusi hazırlıq nəticəsində lider olurlar. Əlbəttə ki, anadangəlmə istedad, istənilən digər fəaliyyət sahəsində olduğu kimi, burada da mühüm rol oynayır. Hər halda liderin idarəetmə mədəniyyəti, onun təbii və qazanılmış keyfiyyətləri idarəetmə prosesinin effektivliyi üçün aparıcı mənə kəsb edir. Orkestrə istedadlı və təcrübəli dirijor lazım olduğu kimi, eynilə təşkilatlara və kollektivlərə də yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik lider lazımdır.

Yüksək idarətmə mədəniyyətinə malik lider, qoyulmuş məsələnin effektiv həlli üçün insan, maddi və vaxt resurslarının strateji idarə edilməsi bacarığına malik olmalıdır: qısa müddətdə ən yaxşı nəticələrlə, ən az qüvvə və resurslarla. O, məsələnin həlli üçün yalnız öz intellektual, peşəkar və fiziki qabiliyyətlərindən istifadəni deyil, həm də qəlbini qoyan insanları möhkəm bir komandada birləşdirməyi bacarmalıdır. Məqsəd, kollektiv və fərd sahəsində istifadə olunmalı prinsiplər haqqında onun aydın təsəvvürünün olması lazımdır, müxtəlif situasiyalarda effektiv idarəetmə və yeni inkişaf vasitələrini yaratma məqsədlərilə bu prinsipləri birləşdirməyi bacarmalıdır. Yaxşı lider dialektik ziddiyyətlərin və kollektivin iş prosesində yaranan gözlənilməz çətinliklərin aradan qaldırılması üçün zəruri olan dözümlü və təmkinə də malik olmalıdır. O, qızıl orta həddi saxlamalı, ifrata varmamalı, əməkdaşlara qarşı münasibətdə ədalətli, dürüst, alicənab olmalıdır.

Qoyulmuş məsələni uğurla yerinə yetirmək üçün liderə lazımdır: cəmiyyətdə qəbul edilməyə layiq yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalını təmin etmək; əməkdaşların müntəzəm təlimini, hətta bu onların işdən ayrılmasına səbəb olsa belə, təşkil və təşviq etmək; kollektivlə məsləhətləşmək və həyati vacib sosial məsələlər haqqında onu məlumatlandırmaq; kollektivin “döyüş ruhunu”, nikbinliyini və ruh yüksəkliyini, öz işinə görə onun qürur hissini və müvəffəqiyyət əldə etmək qabiliyyətinə inamını dəstəkləmək; mükafatlar və xarici səfərlər və s. daxil olmaqla, maddi və mənəvi amillər vasitəsilə yüksək məhsuldarlı əməyi stimullaşdırmaq; dinclik, nizam-intizam, məsuliyyət, sabitlik, sərbəstlik və yumor mühitini formalaşdırmaq.

Yüksək idarəetmə effektivliyinə nail olmaq üçün lider: yaradıcı təcrübə və dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının inkişaf dinamikasındakı dəyişiklikləri nəzərə alma əsasında *idarəetmə texnologiyalarını daim təkmilləşdirməli*; effektiv idarəetmə prosesində *etik və hüquq mədəniyyəti dəyərlərini bacarıqla uyğunlaşdırmalıdır*. Bu məqsədlə işçilərin fəaliyyətinin hüquqi savadlılığının və normativ tənzimlənməsinin təmin edilməsi ilə yanaşı, etik dəyərlər və normalar, adətlər və ənənələr, milli mentalitet kimi sosial mədəniyyət amillərini bilmək və düzgün istifadə etmək lazımdır; ictimai rəyi idarə etməyə və kollektivin şüuruna böyük təsir göstərən kütləvi informasiya vasitələri ilə məhsuldar əməkdaşlıq etməyə qabil olmaq gərəkdir.

Həqiqi liderləri müzdü idarəçilərdən, *insanlarla işləmək* və istehsal texnologiyalarının mahiyyətini, imkanlarını və tələbatlarını yaxşı bilən mütəxəssislərin rəyinə qulaq asmaq *bacarığı* fərqləndirir. Belə *liderlərin kommunikasiya sistemində* üç əsas məqsədə çatmağa yardım edən konsultativ və nümayəndələr müşavirələrinin dövrü olaraq təşkil edilməsi mühüm yer tutur: bir-birilərinin nəzər-nöqtəsini və məqsədlərini anlamaqla, rəhbərlər və əməkdaşlar arasında qarşılıqlı anlaşma imkanları; effektiv idarəetmə məqsədi ilə əməkdaşların ideyaları

və təcrübəsindən istifadə etmək imkanları; qərarların hazırlanmasında öz töhfəsini vermək üçün əməkdaşlara imkan verilməsi. Kommunikasiya və əməkdaşlığın - müşavirələr, informasiya qrupları, şuralar və komitələr kimi müxtəlif formaları mövcud olsa da, *kommunikasiyanın ən yaxşı metodu* yazılı sənədlə möhkəmləndirilən *şəxsi söhbət hesab edilir*. Bu metod yaxşı kommunikasiyanın üç meyarına cavab verir: aydınlığa, tezliyə və əks-əlaqənin təmin edilməsinə. Şəxsi əlaqə şəxsiyyətə inamın formalaşmasına, uğurlu siyasət isə prioritetlərin düzgün seçilməsinə imkan yaradır.

Liderlik mədəniyyətinə tələblərdən biri təşkilatın və ya qrupun xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirən kollektivin *korporativ ruhunun* formalaşdırılması bacarığıdır. Bu prosesin əsasını *qrupun və ya ayrılıqda götürülmüş fərdin ümumi tələbatları və dəyərlərinin başa düşülməsi* təşkil edir. Liderin *idarəetmə mədəniyyətinin səviyyəsi*, sosial-mədəni təsirin göstərilməsi və onun tərəfindən idarə edilən fərdlər, qruplar və ya bütövlükdə təşkilatın kollektivi tərəfindən pozitiv münasibətlərə nail olunması üçün onun *imicinin* formalaşdırılması və qorunması prosesinin effektivliyi ilə də şərtlənir. *Lider yeni ideyalar generasiya etmək, personalın təlimini təmin etmək, kadrların hazırlığı və yenidən hazırlığı proqramları və kurslarının effektivlik qiymətləndirilməsini həyata keçirmək, onun rəhbərlik etdiyi fəaliyyət sahəsinin strateji inkişafına yönəldilmiş praktik tövsiyələr və fəaliyyət planı işləyib hazırlamaq qabiliyyətinə malik olmalıdır*. İdarəetmə mədəniyyətində liderin *informasiya mədəniyyəti*, onun müasir informasiya texnologiyalarından effektiv istifadə etmək qabiliyyəti böyük rol oynayır.

Lider münaqişələri idarə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Uinston Çörçill *təşkilatdakı mühiti* hava ilə müqayisə edirdi: belə ki, soyuq havada insanlar soyuqlaya və xəstələnə, hətta sətəlcəmdən ölə də bilərlər. İnsanın həyatında çox vaxt şəxsiyyətin xarakter xüsusiyyətləri və sosial borc hissi ilə şərtlənən *şəxsiyyətin və cəmiyyətin maraqları arasında toqquşma*, və yaxud egoizm və altruizm hisslərinin düzgün harmonizasiyasını tələb edən *şəxsi və özgə maraqlar arasında toqquşma* baş verir. *Çox vaxt münaqişələr mənəvi mövqelərdəki ziddiyyətlərlə şərtlənir*. Məsələn, insanın müxtəlif öhdəlikləri yerinə yetirməsi cəmiyyətə və ya ayrı-ayrı adamlara ziyan vura bilər. Hər hansı bir şəxsə minnətdarlıq ifadə etmək prinsipiəllik prinsipinin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Məlumdur ki, *daha tez-tez baş verən münaqişələrin əsasını* sosial ziddiyyətlər, müxtəlif vəzifələrin uyğunsuzluğu, ayrı-ayrı şəxslərin düşünülməmiş hərəkətləri və ya təsadüfi vəziyyətlərlə şərtlənən, müxtəlif dəyərlər və normaların toqquşması təşkil edir. *Düzgün mənəvi seçimdə ən yaxşı arbitr*, insanın xeyir və şər haqqındakı təsəvvürləri, onun daxili əqidəsi ilə bağlı olan *vicdanıdır*.

Mədəniyyətlərin harmonizasiyasına neqativ təsir göstərən keyfiyyət, insanın xarakteri, onun tərbiyəsi və ruhi mədəniyyətində olan nöqsanlarla şərtlənən *paxillıq*

dir. Paxıllıq – başqa bir insanın uğurlarına, şöhrətinə, intellektual və mənəvi üstünlüyünə və yaxud üstün mövqeyinə qərəzli-düşmənçilik hissidir. Paxıllıq hissi onun daşıyıcısında nəinki digər insanın uğursuzluğa, bədbəxtliyə düçar olması, ətrafdakılar qarşısında özünü hörmətdən salması istəyini doğurur, həm də insanı əxlaq qaydalarına zidd hərəkətlər, cinayətlər və hətta ölüm hadisəsi törətməyə təhrik edir. Alicənablıq və düzgün həyat mövqeyinə, pozitiv enerjiyə malik mədəni insanlar paxıllıq hissindən uzaq olurlar, lakin cəmiyyətdə və siyasətdə baş verən sosial ədalət prinsiplərinin pozulması xüsusunda böyük narazılıq hissi keçirə bilərlər. Buna görə də liderlik mədəniyyətinin mühüm göstəricilərindən biri - praktikada ədalətlik prinsipinə sədaqət və kollektivdə favoritizmə yol verilməməsidir.

Kollektivin səmərəli fəaliyyətinə və münaqişələrin qarşısının alınmasına kollektiv üzvlərinin fəaliyyətinin lider tərəfindən *düzgün stimullaşdırılması* böyük təsir göstərir. Bu onunla şərtlənir ki, stimullaşdırma insanların fəaliyyətinin məqsədyönlülüyünü və rasionallığını formalaşdırır və tənzimləyir. O, insanın şüuruna, davranışına və fəaliyyətinə, şəxsiyyətin motivləri və istiqamətinə güclü psixoloji təsir vasitəsi rolunu oynayır, insanın həyat fəaliyyətinin resurs imkanlarının fəallaşmasına imkan yaradır. *Stimullaşdırma*, həmçinin dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsinə, insanların maraqları, tələbatları və məqsədlərinin korrektə edilməsinə təsir göstərir.

Liderin idarəetmə funksiyası və üslubu

Yüksək idarəetmə mədəniyyəti iddiasında olan lider:

📖 Kollektiv qarşısında vəzifəni düzgün qoymalı, onu ruh yüksəkliyi ilə izah etməli və onun haqqında daim xatırlatmalıdır.

📖 Vəzifənin mahiyyəti və məqsədə nail olma texnologiyası barədə əməkdaşları təlimatlandırmalıdır.

📖 İşin bütün hissəsini, müddətini, əməkdaşların öhdəlikləri və məsuliyyətini əhatə edən konstruktiv plan işləyib hazırlamalıdır.

📖 Hər bir işçi üçün konkret məqsədlər müəyyənləşdirməli və hər kvartalda onun uğurlarını və nöqsanlarını müzakirə etməlidir.

📖 Qoyulmuş qayda və prosedurları müdafiə etməli, nizam-intizamın qorunmasına tələbkarlığı və şəxsi nümunəsi ilə imkan yaratmalıdır.

📖 Qərarların qəbul edilməsini həvalə etməli, insanlarla məsləhətləşməlidir.

📖 Kollektivin hər bir üzvünün işinin dəyərinin başa düşüldüyünü ifadə etməli, öz qərarlarının həyata keçirilməsində insanlara yardım etmək üçün onları izah etməlidir; hər ay işlərin vəziyyəti və siyasət haqqında insanları məlumatlandırmalıdır.

📖 Məsələnin effektiv həlli maraqlarını nəzərə alaraq, yaradıcı və sosial fəallığı təşviq etməli, düzgün fikirləri, məramları, əqidələri və əməlləri dəstəkləməlidir.

📖 İşin ümumi monitorinqini keçirməli, müntəzəm olaraq əməkdaşlarla yerlərdə görüşməli, müşahidə etməli, onların mülahizələri və istəklərini dinləməli, onları vicdanlı əməyinə görə təşviq etməlidir.

📖 Kollektiv üzvlərinin rifahı üçün qayğı göstərməli, onların əmək şəraitini yaxşılaşdırmalı, həyati problemlərinin həllinə yardım etməlidir.

📖 İnsanların, xüsusilə, 25 yaşınadək gənclərin təlimi və tərbiyəsi vasitəsilə onların şəxsi inkişafına imkan yaratmalıdır.

Liderin idarəetmə üslubu, insanın xətti kimi, təbii olaraq formalaşır və şəxsiyyəti xarakterizə edir. O, *sabit kəmiyyətdir, eyni zamanda qərarların qəbul edilmə üsulu kimi dəyişə bilər*. Şəxsiyyət üçün xarakterik *liderlik üslubu* – *avtokratik (müstəbid (öz bildiyini edən), mütləqiyyət), demokratik, konsultativ (daxili işlərə qarışmama prinsipi)* ola bilər. Situasiyadan və zaman amilindən asılı olaraq, lider *düzgün idarəetmə üslubu seçimi etməyi bacarmalıdır*: rolların və vəzifələrin bölünməsindən təkbaşına qərar qəbul edilməsinə qədər. Məsələn, insanların həyat və ya ölüm məsələsi duran böhranlı vəziyyətlərdə (orduda, mülki aviasiyada, FHN-nin fəaliyyətində və s.) lider qərarları müstəqil və tez qəbul etməlidir, təlim verilmiş kollektiv işə - liderin komandalarını tez və danışıqsız yerinə yetirməlidir.

İdarəetmə təcrübəsi göstərir ki, liderin xarakterini və ya onun idarəetmə üslubunu dəyişmək, onun vəzifəsini yaxud səlahiyyətini dəyişməkdən çətindir. Bu səbəbdən burada *liderin şəxsiyyəti, onun şəxsi mədəniyyət səviyyəsi* - biliyi, bacarığı, mütəşəkkilliyi, mənəviyyəti və yaradıcı fəaliyyəti həlledicidir. *Con Adairin fikrincə, lider kimi doğulurlar, lider olurlar. Bunun üçün nə lazımdır? Fikrimizcə, ümumiyyətlə mədəniyyət kimi, xüsusi təhsil və tərbiyə vasitəsilə formalaşan - liderlik mədəniyyəti*.

Liderin keyfiyyətlərinə qoyulan tələblər

Liderin keyfiyyət tələblərinə bir çox yanaşmalar mövcuddur. *Xarakterlər nəzəriyyəsinə görə, uğurlu liderin 15 xarakteristikası mövcuddur*: mühakiməlilik, təşəbbüs, öncəgörmə, enerji, inad, insanlarla rəftar etmək bacarığı, qətiyyət, etibarlılıq, emosional sabitlik, düzlük, şöhrətpərəstlik (yaxşı mənada), həvəs, obyektivlik, əməkdaşlıq, cəsarət.

Liderin statusu onun ruhi mədəniyyəti – biliyi və bacarığı, peşəkar təcrübəsi və məsuliyyəti ilə müəyyən edilir. Özünə inamı olan etibarlı lider – kollektivin təhlükəsizlik hissidir. Yaxşı lider tələbkarlıq və qayğı prinsiplərini birləşdirir.

rək, yüksək nəticələr əldə etməyə yardım edən, işin yaxşı təşkil edilməsi və əməyə görə ədalətli mükafatlandırma sisteminin qayğısına qalmalıdır. Lideri yeniliklər uğrunda və “insanın qəlbi” uğrunda daimi mübarizə fərqləndirməlidir. *Con Adairə görə, lider: vəzifələrin qoyuluşu və həllində - təşəbbüs və inad, personalın idarə edilməsində – bütövlük və yumor, fərdlərlə qarşılıqlı münasibətdə - nəzakət və mərhəmət göstərməlidir. Yaxşı liderin malik olduğu əsas keyfiyyətlər: effektivlik, əməksevərlik, cəsarət, düzlük, özünə inam, ədalətlik, ruh yüksəkliyi – сила духа), ardıcillıq, alicənablıq və şəfqətdir. Effektivlik - minimal qüvvə ilə maksimal nəticələrə nail olmaqdır. Əməksevərlik – qüvvələr və inadla çalışmaq istəyidir. Cəsarətlik – riskə, bəzən böyük riskə getməyə hazır olmaqdır. Düzlük – istənilən növ yalan, aldatma, saxtakarlıqdan imtinadır. Özünə inamlılıq - öz qüvvələri və imkanlarına əminlikdir. Ədalətlik - ədalətli, yanlış rəylərə əsaslanmayan və dürüst olmaq qabiliyyətidir. Ruh yüksəkliyi - çətin situasiyada dözümlülük və iradədir. Ardıcillıq - möhkəmlik və öz prinsiplərinə sadıqlıqdır. Alicənablıq və şəfqət – fədakarlıq və düzlüklə birləşən yüksək mənayyətlər, başqalarına qarşı mərhəmət hissidir.*

Robin Şarmanın aşağıdakıları nəzərdə tutan liderlik mədəniyyəti prinsipləri müəyyən maraq doğurur: məvacibi ləyaqətli və alicənab məqsəddən ayırmama; ağılla idarə etmə, qəlbə əsaslanma; daimi mükafatlandırma, xidmətlərin qiymətləndirilməsi; dəyişikliklərə qarşı çıxmama; dəyərli olanın üzərində diqqəti cəmləşdirmə; özünü idarə etmək bacarığı; heç kimin görmədiyini görə bilmək bacarığı; liderliyin irslə birləşdirilməsi.

Liderin şərtsiz yaxşı cəhətləri - görkəmli nailiyyətlərə və böyük qələbələrə yol açan ağıllı, inadlı əməyi və həvəsidir. Onun mühüm keyfiyyətlərindən biri sağlam düşüncə, analogi problemlə məşğul olan digərlərinin görə bilmədiyini görə bilmək bacarığıdır. Uinston Çörçill mərdliyi bütün qalan əsas keyfiyyətlərin zamini hesab edirdi. Ruh yüksəkliyi və sadəlik də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, həddən artıq sadəlik lider üçün zərərlidir, belə ki, o, lideri qətilikdən məhrum edir. Uğurlu liderin xarakteristika göstəriciləri sırasına ardıcillığı, çevikliyi və ruh yüksəkliyi də aid edirlər. Liderin ruh yüksəkliyi kollektivdə öz işinə sadıqlığı formalaşdırır, komanda ruhunu tərbiyə edir və insanları ruhlandırır. Başqa sözlə, həqiqi lider - yüksək peşəkarlığı və yüksək etikanı, ağıllı və düşüncəni, yaxşı təhsil və zəngin təcrübəni, dürüstlük və etibarlılıq, iradə, mərdlik və özünə güvənmə, kollektivin əhval-ruhiyyəsini və öz hisslərini idarə etmək bacarığı kimi keyfiyyətləri özündə birləşdirən nümunə olmalıdır.

Təfəkkür çevikliyi və itiliyi, reaksiyası, mənimsəmə tezliyi, yaranmış vəziyyətdə nə etmək lazım olduğunu dərhal dərk etmə bacarığı, hadisələri və inkişaf imkanlarını qabaqlayıcı görmə qabiliyyəti liderin müvəffəqiyyəti üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Liderin maraqları, meylləri və temperamentinin adətən,

onun qəbul etdiyi qərarlara böyük təsir göstərdiyini hesab etmək qəbul edilmişdir. Lakin elmin, iqtisadiyyatın inkişafı, sosial-siyasi proseslərin dialektikası nəticəsində situasiya dəyişə bilər və *lider bu dəyişikliklərə operativ reaksiya verməlidir*. Bu ondan yalnız məlum ruh yüksəkliyi deyil, həm də peşə biliklərinin səviyyəsinin daim artırılmasını, praktik bacarıqların və idarəetmə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsini, insanlarla işləmək və onları öz arxasınca apara bilmək bacarığını tələb edir.

İntellekti, istedadı və peşəkarlıq səriştəliyindən asılı olmayaraq liderin insani, mənəvi keyfiyyətlərinin toplusunu təmsil edən xarakteri, idarəetmə üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Liderin pozitiv xarakteri təmənnasızlığı və sadəliyi, məsuliyyəti öz üzərinə götürmək və öz səhvlərini etiraf etmək qabiliyyətini, mərdlik və mərhəməti, düzlük və səmimiyyəti, insanların etibarını qazanmaq və doğrultmaq bacarığını nəzərdə tutur. Lider öndə getməli, kollektivə pozitiv təsir göstərməlidir və öz həyat fəaliyyətinin şəxsi nümunəsi ilə, sözü ilə əməlinin bütövlüyü, şəxsi maraqlarını ümumi işə tabe etməsi, əməkdaşlıq mühitini formalaşdırması, əməkdə fədakarlığı, əməkdaşlarının problemlərinə şərik olması və onlara qayğı göstərməsi ilə insanların hörmətini və etibarını qazanmalıdır. Lider kollektivdə ruhi mədəniyyətin mahiyyəti və qeyri-məhdud imkanları, dünyagörüşü və həyatı dəyərlər haqqında təsəvvürlərin düzgün dərk edilməsini formalaşdırmalıdır. Yaxşı lider insanların maraqları və mənəvi prinsipləri arasında olan ziddiyyətləri aradan qaldırmağı bacarmalıdır. Dürüstlüyün yoxlanılması düzgünlük tələbinin şəxsi maraqlarla ziddiyyət təşkil etdiyi zaman baş verir. *Yadda saxlamaq lazımdır ki, vəzifə və hakimiyyət hörmətə adekvat deyil*. Bu yalnız öz idarəçilik qabiliyyətlərini göstərmək, işdə yaxşı nəticələr əldə etmək, insanların məhəbbəti və hörmətini qazanmaq şansıdır.

Liderlik mədəniyyətinə pozitiv təsir göstərən mühüm komponentlərdən biri sağlam həyat tərzidir - əlverişli gün rejimi, düzgün qidalanma və yuxu, fiziki məşqlər, öz şüurunun idarə edilməsi, sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi üçün təbii-coğrafi şəraitdən istifadə etmək.

Liderin peşəkar etikasını və məsuliyyət mədəniyyəti

Liderin peşəkar etikasını universal xarakter daşıyır. Mahiyyət etibarilə o, rəhbərlərin peşəkar etikasına uyğundur, lakin siyasətçilər, məmurlar, dövlət qulluqçuları, ictimai təşkilatlar və bələdiyyə sədrləri, biznesmenlər və menecerlər üçün öz xüsusiyyətlərinə malikdir. O, qanunlara riayət olunmasını, kollektivin maraqlarına və vətənin milli maraqlarına xidmət etməyi, təşkilatın və dövlətin nüfuzunun möhkəmləndirilməsini, sosial tərəqqinin, kollektivin və ya ölkə vətəndaşlarının həyat keyfiyyəti və təhlükəsizliyinin təmin edilməsini də nəzərdə

tutur. O, rəhbərin qəbul etdiyi qərarın əsasını təşkil edən hadisələr, proseslər, faktlar və insanlar haqqında təqdim edilən informasiyanın obyektivliyinə, həmçinin düzgün interpretasiyasına görə, eynilə qəbul edilən qərarların sosial nəticələrinə bərabər məsuliyyət tələb edir. Liderin peşəkar etikası əməkdaşların fəaliyyətinin, “üfqü” və “şaquli” xidməti əlaqələrin, müxtəlif strukturlar, bölmələr və ayrı-ayrı işçilər, rəhbərlər və təbəçilikdə olanlar, müxtəlif dərəcə və ixtisas nümayəndələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətin tənzimlənməsini təmin edən mənəvi münasibətləri də daxil edir. Mənəvi ölçüdə liderin peşəkar etikası: öz səhvlərinin etirafını; kollektivin nailiyyətlərinə görə qürur hissini açığa ifadəsini; əməkdaşların rəyinə marağı; əməkdaşlarla ünsiyyətdə nəzakəti (“buyurun”); minnətdarlığın şifahi şəkildə ifadəsini (“təşəkkür edirəm”); nailiyyətlərin və uğurların bütün kollektivin xidmətlərinə aid edilməsini (“biz”); öz xidmətləri haqqında susmağı (“mən”) nəzərdə tutur.

Kollektivdə insan münasibətlərinin formalaşdırılmasında, müxtəlif mədəniyyətlər və xarakterlərin qarşılıqlı harmonik təsirinin təmin edilməsində *liderin* ümumi mədəniyyəti ilə şərtlənən *məsuliyyət mədəniyyəti* mühüm rol oynayır. Məsuliyyətli lider öz düşüncələrini, əməllərini və işlərini şüurunun nəzarəti altına alır. *Liderin məsuliyyət mədəniyyəti* əməkdaşlar üçün layiqli nümunə və kollektivdə əməkdaşların davranışını və fəaliyyətini tənzimləyən yaxşı etik və hüquqi qarşılıqlı münasibətləri saxlamaq imkanını verir. *Liderin məsuliyyəti*, həm etika, bərc hissi və digər insanlara qarşı münasibətdə öhdəlik tələbləri ilə şərtlənən özünü qiymətləndirmə əsasında, həm də etik mədəniyyət prinsipləri və meyarları və liderin peşəkarlıq fəaliyyətinin nəticələri əsasında formalaşır. Əməkdaşların məsuliyyətinin mühüm formalaşdırılma amili, lider tərəfindən onların fəaliyyətinin maddi və mənəvi stimullaşdırılmasıdır.

Pozitiv və neqativ insan keyfiyyətləri kollektivdə mühitə böyük təsir göstərir. Pozitiv keyfiyyətlərə aiddir: alicənablıq, saflıq, səmimiyyət, mərhəmət, vicdanlı əmək, yaradıcılıq, mərdlik, sədaqət, yaxşılıq, qayğı, məsuliyyət, həmrəylik, altruizm, məhəbbət, dostluq, şəxsiyyətə hörmət, etibar, anlaşma, inam, dəstəkləmə, təmkin, böyüklərə hörmət. *Neqativ keyfiyyətlərə aiddir:* ədalətsizlik, ikiüzlülük, aldatma, məkr, nankorluq, satqınlıq, qeybət, zorakılıq, tənbellik, mütilik, eqoizm, konformizm, yaltaqlıq, şəxsiyyətin qiymətləndirilməməsi, ədəbsizlik, riyakarlıq, ikili əxlaq, favoritizm, despotizm, süründürməçilik, monopolizm, korrupsiya, laqeydlik, anlamama.

Deyl Karneqi tərəfindən *doqquz qayda ifadə edilmişdir ki, liderin onlara riayət etməsi, insanları təhqir etmədən və incitmədən, onlara təsir etməyə imkan verir:*

1-ci qayda. Müsahibinizin tərifindən və onun ləyaqətlərinin səmimi etirafından başlayın.

2-ci qayda. Başqalarının səhvlərini birbaşa deyil, dolayısı ilə göstərin.

3-cü qayda. Əvvəlcə öz səhvləriniz haqqında danışın, sonra isə artıq müsahibinizi tənqid edin.

4-cü qayda. Müsahibinizə əmr vermək əvəzinə, ona suallar verin.

5-ci qayda. İnsanlara öz nüfuzunu xilas etməyə imkan verin.

6-cı qayda. İnsanlara ən kiçik uğuruna görə təqdirinizi bildirin və onların hər bir müvəffəqiyyətini qeyd edin. “Öz qiymətləndirmənizdə açıqürəkli və tərifi-nizdə səxavətli” olun.

7-ci qayda. İnsanlar üçün onların doğrultmağa çalışacaqları yaxşı reputasiya yaradın.

8-ci qayda. Həvəsləndirməyə əl atın. Düzəldilməsini görmək istədiyiniz səhvin asan düzələ biləcəyi təəssüratını yaradın; elə edin ki, sizin insanları təhrik etdiyiniz iş onlara asan gəlsin.

9-cu qayda. İnsanların təklif etdiyiniz işi yerinə yetirməyə şad olmalarına müvəffəq olun.

Liderliyin effektivliyi

Liderliyin effektivliyi problemini nəzərdən keçirərək, hiss etmək çətin deyil ki, effektiv idarəetmənin təmin edilməsi üçün ən vacib olanlar – *liderin səriştə-liliyi, kollektivin keyfiyyəti və vəzifələrin strukturudur. Səriştəli lider* qarşıya qo-yulmuş vəzifə və kollektiv arasında diqqətin və qüvvələrin bölüşdürülməsi mə-sələsini düzgün həll etməlidir. Vəzifənin effektiv həllinin təmin edilməsi kollektivin fəaliyyətinin düzgün motivasiyası olmadan mümkün deyil. *Kollektivin keyfiyyəti*, o, “mədəni insan formulu” tələblərinə nə qədər çox cavab verirsə, yaxşı işləmək istəyi, real məqsədlər qoymaq və onların həyata keçirilməsinə nail olmaq qabiliyyətinə nə qədər artıq malikdirsə, bir o qədər yüksək olur. *Vəzifə strukturu* elə aşkar edilməlidir ki, mahiyyət və tələbatlar tamamilə aydın olsun, vəzifənin effektiv həlli texnologiyaları düzgün seçilsin və gələcək inkişaf imkanları düzgün müəyyən edilsin.

Liderin idarəetmə effektivliyinin dərəcəsi kollektiv qarşısında duran vəzifənin həlli prosesində qrupların və fərdlərin tələbatları, maraqları və mədəniyyətlərini harmonizasiya etmək bacarığı ilə müəyyən edilir. *Kollektivin gücü əsas etibarilə* ümumi məqsədə nail olmaq üçün əməkdaşlar arasında rolların düzgün bölünməsi, komanda-da işləmək bacarığı ilə şərtlənir. *Effektiv liderlik* kollektivdə nə baş verdiyini dərk etməyi, *hal-hazırda hansı funksiyanın tələb olunduğunu*, idarəetmə effektivliyini la-zımı qədər təmin edən bu funksiyanın yerinə yetirilmə vərdislərinin olmasının *dərk edilməsini* nəzərdə tutur. Effektiv idarəetmə üçün *düzgün qərarların qəbul edilməsi başlıca əhəmiyyətə malikdir ki*, bu da liderdən yüksək intellektual və etik mədəniyyət, güclü məntiq, möhkəm iradə və ciddi idarəetmə təcrübəsi tələb edir.

Con Adair liderin idarəetmə mədəniyyətinin strateji əhəmiyyətinin müxtəlif nümunələrini gətirir. Təşkilatı gəmi ilə, lideri isə şturval (sükan) arxasında duran kapitanla müqayisə edək. Aydın olur ki, gəminin istiqamətinin uğuru, onun təyin olunan yerə vaxtında və müvəffəqiyyətlə yetişməsi, kapitanın bilikləri, bacarıqları və təcrübəsindən, onun yerin relyefinə uyğunlaşmaq, sualtı riflərdən (qayalardan) xilas olmaq və təbii şəraitin öhdəsindən gəlmək bacarığından asılıdır. Anoloji olaraq liderin rolunu, *hələ uzun müddət bir çox ailələrin və ya orada işləyən kollektivin təhlükəsiz həyat fəaliyyətini təmin etməli olan* çoxmərtəbəli binanın bünövrəsinin etibarlılığı, davamlılığı və estetik simasının apardığı hesablamaların düzgünlüyündən asılı olduğu *inşaatçının rolu ilə müqayisə* etmək olar. Əlbəttə, hər şey qoyulmuş vəzifədən və kollektivin fəaliyyət xarakterindən asılıdır. *Məsələn, avarçəkmədə* hər kəs ümuminin bir hissəsidir, nəticə isə eyni rolları yerinə yetirən insanların qüvvələrinin cəmi ilə ölçülür. Burada çox şey qayığın istiqamətini təyin edən və qərar qəbul edən şturmandan asılıdır, əməkdaşların yaradıcılıq başlanğıcı əvəzinə isə, prosesin katalizatoru rolunu oynayan komanda ilə şəxsiyyətin özünü eyniləşdirməsi hissi ön planda çıxış edir. *Futbolda isə* əksinə olaraq, hər bir oyunçunun yaradıcı rolu komandanın ümumi qələbəyə nail olmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Lider isə kollektivdə “komanda ruhunu” tərbiyə etməlidir. Bu struktur-funksional ölçünün yardımı ilə müxtəlif təşkilatları təsnif etmək və liderin, kollektivin və ayrı-ayrı fərdlərin funksiyalarını korrektə etmək olar.

Liderlik effektivliyinin mühüm vasitəsi *lider tərəfindən* kollektivin hər bir üzvünə qarşı münasibətdə sərbəstlik və *nəzarət, qayğı və tələbkarlıq balansının yaradılması*, təşkilatda qarşılıqlı hörmət, etibar, məhəbbət və dostluq mühitinin yaradılmasıdır. Nəhayət, yaradıcı xarakterə malik təşkilatlarda komanda prinsipi ilə yanaşı, əməyin effektivliyinin artmasına imkan yaradan *sağlam rəqabət prinsipi* də lazımdır.

Liderin idarəetmə texnologiyası

Üç dairə modeli: vəzifə, kollektiv, fərd

Elmə və təhsilə əsaslanan biliklər - idarəçilik texnologiyalarının mənimsənilməsi, səmərəli üslubun işlənib hazırlanması, nəzəri bilikləri praktik tətbiq etmək bacarığı, rəhbər tərəfindən idarəetmə vərdişlərinin, təcrübənin əldə edilməsi şərti ilə qüvvəyə malik olur. Anri Fayolun və Çester Barnardın işləri ilə əsas qoyulmuş tarixi ənənəni davam etdirən professor Con Adair tərəfindən işlənib hazırlanmış *liderliyə funksional yanaşma*, onların birtərəfliliyindən fərqli olaraq, texnoloji cəhətdən *liderin funksiyalarını vəzifə, kollektiv, fərd kimi “üç dairə”yə münasibətdə nəzərdən keçirir.*

Qeyd etmək lazımdır ki, ideal liderlik üslubunun axtarışına, biheviarist (davranış) yanaşmanın istifadəsi əsasında, təhlil üçün konkret situasiyada vəzifələrin və insanların idarə edilməsinə liderin yanaşma problemini seçən sosial psixologiya sahəsində bir çox Amerika mütəxəssislərinin işləri həsr edilmişdir. Effektiv liderlik mexanizmlərinin dərk edilməsinə, məsələn, R. Bleyk, C. Mouton, F.E. Filler, P. Hersi, K. Blanşar, R. Tannenbaum, V. Şmidt, C. Adair və bir sıra digər Amerika alimlərinin və mütəxəssislərinin tədqiqatları həsr edilmişdir. R. Bleyk və C. Mouton rəhbərə, onların nəyə: məqsədə (məhsula) yoxsa insanlara daha artıq dərəcədə yönəldiklərini təyin etmək imkanı verən “koordinasiya şəbəkəsi” təklif etdilər. Müəlliflər liderin diqqətini, *qoyulmuş vəzifənin həllinə kollektivin meylliliyinin formalaşdırılması hesabına yüksək əmək məhsuldarlığına nail olmaq zəruriliyinə* cəlb edirlər. F.E. Filler göstərir ki, idarəetmə prosesinin effektivliyi *kollektivin imkanlarını, vəzifənin strukturunu və liderin, onun vəzifəsi ilə müəyyən edilən hakimiyyəti və avtoriteti ilə şərtlənən vəzifə səlahiyyətlərini* düzgün görmə qabiliyyətindən asılıdır. Ohayo universitetindən P. Hersi və K. Blanşar *yetkinliyi, “yüksək, eyni zamanda əldə edilə bilən məqsədlər (uğur-motivasiya), məsuliyyəti öz üzərinə götürmək istəyi və qabiliyyəti, həmçinin kollektivdə ayrı-ayrı insanların təhsili və/və ya təcrübəsi” kimi müəyyənləşdirərək, kollektivin “yetkinlik” səviyyəsini* xüsusi olaraq qeyd edirlər. R. Tannenbaum və V. Şmidt qeyd edirlər ki, effektiv liderlik üçün *qərarların qəbulunda, kollektivin yetkinliyi ilə (bilikləri, təcrübəsi və motivasiyası ilə) şərtlənən, onun cəlb etmə səviyyəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.*

Bu yanaşmaların tənqidi təhlili əsasında *Con Adair liderin effektiv işinin texnoloji modeli kimi “Üç dairə modelini” təşkil etdi. “Üç dairə modeli”* budur: kollektivin ümumi məqsədləri ilə bağlı olan - *vəzifə*; düzgün formalaşdırma, stimullaşdırma və qorunma tələb edən - *kollektiv*; dinamik inkişaf və maddi və mənəvi maraqların təmin edilməsini tələb edən - *fərd*.

Vəzifənin və bununla bağlı olan çətinliklərin *icrası* kollektivin və hər bir komanda üzvünün imkanlarını üzə çıxarır. Burada mövcud mütəxəssislərdən düzgün istifadə edilməsi, onların innovativ fəaliyyətə və qərarların qəbul edilməsi prosesinə cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kollektivin *saxlanması zəruriliyi* həm xarici qüvvələr tərəfindən təhdidlə, həm də destruktivliyə (dağıdıcı davranışa) meyli olan kollektiv üzvləri tərəfindən təhlükə diqtə edilə bilər. Bu halda yaxşı münasibətlər, korporativ mədəniyyət, özünüqoruma və öz həyatı vacib vəzifələrinin yerinə yetirilməsi uğrunda kollektivin birləşməsi sosial terapiya metodu kimi çıxış edir. *Fərdiliyin inkişafı* onun maddi və insanı qiymətləndirilmədə, anlamada, dəstəkdə, dostluq və məhəbbətdə mənəvi tələbatlarının təmin edilməsi ilə bağlıdır. O, təlim və karyera yüksəlişi üçün, ətrafdakılar tərəfindən qəbul edilməyə, harmoniya, istənmə, xoşbəxtlik hissində səbəb olan komfortlu psixoloji şərtlər üçün əlverişli şərait yaratmaqla təmin edilir.

Üç dairənin hər biri digərləri ilə əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir. Bu modeldən dairələrin birini çıxarsaq, biz hiss edərək ki, təşkilatda böhran üçün ilkin şərait yaradaraq, o biriləri uğursuzluq əmələ gətirirlər. Və əksinə, bu dairələrdən birinin pozitiv enerjisini artırmaqla, biz digər ikisində də pozitiv dəyişikliklərə nail olarıq.

Yüksək rəhbərlər üçün “üç dairə modeli” nəzərdə tutur: *vəzifə sahəsində* - uzunmüddətli və ümumi məqsədlər; *kollektiv sahəsində* - məqsədlər: a) yaxın köməkçilərin dairəsini formalaşdırmaq və qorumaq; b) təşkilatın müxtəlif bölmələrində birlik duyğusuna imkan yaratmaq; *fərd sahəsində* - məqsədlər: a) rəhbərin özü; b) təşkilatın hər bir əməkdaşı. Con Adairin modelinə uyğun olaraq, liderin vəzifəsi - təşkilatın yüksək effektivlik fəaliyyətinə nail olunması məqsədilə üç dairənin kəsişmə sahələrinin effektiv idarə edilməsidir.

Liderin idarəetmə metodları

Liderin effektiv idarəetmə fəaliyyəti *vəzifənin düzgün qoyuluşunu, planlaşdırmanı, brifinqi və təlimatlandırmanı, nəzarəti, qiymətləndirməni, motivləşdirməni, təşkil etməni və vaxtın idarə edilməsini*, həmçinin öz şəxsi nümunəsi ilə liderin kollektivə təsirini nəzərdə tutur.

Vəzifə qoyuluşu

Liderin mühüm başlanğıc funksiyası və idarəetmə metodu vəzifənin ən yaxşı tərzdə yerinə yetirilməsi üçün onun kollektiv qarşısında düzgün və aydın şəkildə qoyuluşudur. Bu, ilk növbədə, vəzifənin mahiyyətini və əhəmiyyətini düzgün görməni, onun həllinin yalnız təşkilatın, cəmiyyətin və ya dövlətin deyil, həm də kollektivin hər bir üzvünün maraqlarına cavab verdiyinə əməkdaşları inandırmaq bacarığını tələb edir. Başqa sözlə, bu, *liderin ümumini xüsusiyyətlərinə qabiliyyətidir.* Lider kollektiv qarşısında duran vəzifənin yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. Bunun üçün kollektivin hər bir üzvü bu vəzifəni, bir fərd və kollektiv üzvü kimi, onun maraqlarına cavab verən öz şəxsi məsələsi hesab etməlidir. *Əgər idarəetmə texnologiyası “üç dairə modelinin” hər üç sahəsini harmonik şəkildə əhatə edərsə, bu mümkündür.* İştirakçı vəzifə haqqında yaxşı məlumatlandırılmalı, onun mahiyyətini və xüsusiyyətlərini anlamalı, onu daha yaxşı tərzdə yerinə yetirmək istəyinə malik olmalıdır. *Lider özü vəzifəni aydın dərk etməli, onun mahiyyətini kollektivə aydınlaşdırmağı bacarmalı – nə etmək lazımdır? və nə üçün? suallarına cavab verməli, məqsədə necə nail olmağı və uğuru necə qazanmağı bilməli və izah etməyi bacarmalıdır.* Məsələnin həlli üçün konkret məqsədləri müəyyən etmək, ona nail olmanın effektiv metodlarını seçmək lazımdır. Məlumdur ki, *Aristotel Makedoniyalı İsgəndəri (bütün dünyanı fəth edəni) ümumi istiqaməti təyin etməyə və onu konkret məqsədlərə çevir-*

məyə öyrədirdi. Vəzifəni məqsədlərə çevirərək, sonra bu məqsədə nail olmaq və onları öz aralarında bir-biri ilə uzlaşdırmaq üçün addımları müəyyən etmək lazımdır. Başqa sözlə, konkret məqsədlər vəzifə çərçivəsində ardıcıl düzülməli, məntiqi cəhətdən bir-biri ilə əlaqələndirilməli və onlara nail olma üsullarına uyğun sistemləşdirilməlidir. Məlum ifadəni xatırlayaq: “fili yalnız tikə-tikə yemək mümkündür”. Bu zaman lider komandaya bu və ya digər işlərin zərurilik səbəbini başa salmalıdır. Beləliklə, hər bir vəzifə konkret məqsədlərə, hər bir məqsəd isə - ardıcıl empirik addımlara ayrılmalıdır. Məqsədə nail olma texnologiyası fəaliyyəti planlaşdırmaq, öhdəlikləri bölüşdürmək və vaxtı müəyyənləşdirmək imkanını verir. Bu zaman lider beş suala cavab verməlidir: “nə”, “necə”, “nə vaxt”, “nə üçün”, “kim”. Lider həmçinin təşkilatın missiyasını elə ifadə etməlidir ki, kollektiv onu qürur duya biləcəyi baza dəyərləri ilə eyniləşdirə bilsin. Kollektiv əməkdaşlarının bilikləri və qabiliyyətlərinin inkişafı, keyfiyyətli məhsul yaratmaqla cəmiyyətə xidmət ideyası ilə bağlılıqda həyata keçirilməlidir. Beləliklə, vəzifəni tələbatlar və dəyərlər kontekstində həll edərək, ümumi məqsəd, kollektivin və fərdin dəyərləri arasında harmoniya əldə etmək mümkün olur.

Düzgün qoyulmuş vəzifənin həllinin effektivliyi dörd əsas amildən asılıdır: məsələnin icra texnologiyasından, əməkdaşların konkret funksiyaları yerinə yetirmə qabiliyyətindən, hər bir fərdin “mədəni insan formulu” səviyyəsi ilə şərtlənən keyfiyyətlərindən və onun yaxşı işləmək istəyindən. “Üç dairə modeli”nin fəaliyyət qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq o, kollektivdəki əxlaqi mühitdən və hər bir əməkdaşın fərdi tələbatlarının təmin edilməsindən birbaşa olaraq asılıdır. Vəzifənin yerinə yetirilmə effektivliyinin yekun göstəricisi uğurdur ki, onun qiymətləndirmə meyarı – bilavasitə yüksək istehsal nəticəsi, daha geniş formatda isə - təşkilatın rifahı və imicinin yüksəlişidir.

Planlaşdırma

Liderlik mədəniyyəti və müəssisənin idarə edilməsi effektivliyinin zəruri şərti - planlaşdırma. O, fəaliyyət texnologiyasının müəyyən edilməsi və məqsədə konkret nail olma metodlarını, əldə edilməsi mümkün olan nəticələri “görmə imkanını” nəzərdə tutur. Planlaşdırma aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: zəruri resurslar və nəticələr baxımından qiymətləndirilmiş mümkün fəaliyyət variantlarını daxil etmək; məqsədə çatma proqramını qabaqcadan nəzərdə tutmaq; hər ehtimala qarşı gözlənilməz hallarda ehtiyatı nəzərdə tutmaq; yeni yaradıcı qərarların axtarışını həyata keçirmək; yüksək dərəcədə sadə və anlaşıqlı olmaq; kollektiv üzvlərinin təlimini nəzərdə tutmaq.

Planlaşdırmaya qoyulan zəruri tələblərdən biri liderin gələcəyi görmək bacarığı, “ağacların arxasında meşəni görmək” və ya “təpənin görünməyən, arxa

*tərəfini görmək” qabiliyyətidir. Lider çevikliyə malik olmalı və gözlənilməz vəziyyətlərin yaranması imkanını və onları idarə etmək qabiliyyətini nəzərdə tutan maksimum sadə və aydın fəaliyyət planı hazırlamağı bacarmalıdır. Yaxşı lider planlaşdırma prosesində *kollektivə əmr etməyə deyil, onu inandırmağa* çalışır. Bu halda *natiqlik məharəti və qüsursuz məntiq* mühüm rol oynayır.*

Kollektivlə konsultasiya prosesində həyata keçirilən, təşkilatın zəruri prinsipləri və fəaliyyət növlərindən biri olan planlaşdırma yeni ideyaların yaranmasına imkan yaradır. Liderin əməkdaşlara, onların əhəmiyyətini və öz bilik və bacarıqlarına inamını xüsusi qeyd edən lazımi suallar vermək məharəti yalnız əməyin stimullaşdırılmasının dəyərli metodu deyil, həm də onları təşkilatın fəaliyyətinin planlaşdırılması prosesinə effektiv cəlb etmə vasitəsidir. Yeni idarəetmə texnologiyalarının əsasını təşkil edən yeni ideyaların yaranmasına müəyyən dərəcədə *“beyin hücumu” metodikası* imkan yaradır.

Effektiv planlaşdırma üçün yalnız Aristotelin ənənəvi ağ-qara məntiqinin deyil, həm də alternativ variantların və yeni yaradıcılıq qərarları axtarışının seçiminə imkan verən Litfi Zadənin innovativ qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin və P. Çeklandın *“yumşaq təfəkkür”* sisteminin istifadəsi aktual əhəmiyyətə malikdir.

Brifinq və təlimatlandırma

Vəzifənin qoyuluşu və planlaşdırmanın ardınca gələn brifinq və təlimatlandırma – istehsalatın effektiv idarə edilməsinin zəruri şərtidir. *Brifinq* - məqsədlərin vacibliyinin aydınlaşdırılmasını və onların yerinə yetirilməsinə yönəldilən planın izah edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman kollektivin hər bir üzvü öz konkret rolunu və tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün ondan gözlənilən töhfəni başa düşməlidir. *Brifinqin əsas məqsədi - tapşırığın qruplar və ayrı-ayrı icraçıları arasında bölünüşdürülməsi, həmçinin resursların paylanması və istehsalat normalarının müəyyən edilməsidir. Təlimatlandırma - nəyin, necə və nə üçün baş verməsi* haqqında insanların müntəzəm olaraq məlumatlandırılmasını nəzərdə tutur.

Brifinqin və təlimatlandırmanın effektivliyi əsas etibarilə: çıxışın, əyani vəsaitlərin və uyğun yerin (məkanın) əsaslı surətdə hazırlığından; vəzifənin aydın izahı, dəqiqləşdirici suallara cavabdan; mürəkkəb problemləri sadələşdirmə və sadə analogiyalar vasitəsilə asan formada təqdim etmək bacarığından; müzakirə predmetini, ruh yüksəkliyi göstərərək və yumordan istifadə edərək, obrazlı və çox aydın şəkildə təsvir etmək qabiliyyətindən; özünü sərbəst saxlamaq və özünə nəzarət etmək, əsəbi hərəkətlərdən çəkinmək bacarığından asılıdır.

Brifinq və təlimatlandırma prosesində liderin zəruri keyfiyyətlərindən biri natiqlik istedadı və onunla bağlı olan - arzu edilən əməllərə ruhlandıraraq insanları inandırmaq məharətidir. İnandırmaq bacarığı uğurlu brifinqdə mühüm

rol oynayır, ona nail olma zəruriliyi ilə şərtlənən məqsədlər və səbəblərin vacibliyini anlamağa imkan verir. Vəzifənin kollektiv xarakterinin izahatı komanda ruhunun formalaşdırılmasına imkan yaradır, ümumi uğurda hər bir fərdin əhəmiyyətinin qeyd edilməsi isə - işi şəxsiyyət səviyyəsində stimullaşdırır. Kollektivin əmək şövqünü təmin etmək üçün lider öz intellekti, qətiyyəti, məntiqi və səmimiyyəti ilə insanların qəlbini ələ almalıdır. O, qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı etimada nail olmalı, uğurda ümid və inam tələq etməlidir. Bunun mühüm şərti rəhbərin tabeliyində olanlarla birbaşa ünsiyyətidir. Liderin dərin əqidə etiqadı ona bu inamın başqalarına ötürülməsinə imkan verən müəyyən xarakteristik güc verir. Lider həmçinin vaxtında təşəkkür etməyi və layiq olanları tərifləməyi unutmamalıdır. Adi hallarda insanları təkliflər və ya suallar, ekstremal hallarda - əmrlər və komandalar vasitəsilə təlimatlandırmaq daha yaxşıdır. Sərəncamlar əmr formasında deyil, nəzakətli xahiş tərzində edilsə, həvəslə yerinə yetirilir, buna görə yaxşı liderlər tabeliyində olanlara əmr etmir, amma onlardan xahiş edirlər.

İnsanların müvəffəqiyyətlə çalışmaları üçün biliklər, bacarıqlar, mütəşəkkillik, mənəviyyətlə yanaşı hər şeyi daha yaxşı tərzdə yerinə yetirmək, işə yalnız aqlını və fiziki qabiliyyətlərini deyil, həm də qəlbini qoymaq istəyi də olmalıdır. Bu istək əsas etibarilə kollektivdəki mühitdən asılıdır. Liderə, səriştəlilik və ədalətlik göstərərək, həm bütövlükdə kollektivin, həm də hər bir ayrılıqda götürülmüş işçinin motivasiyası üçün əlverişli atmosfer formalaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün öz səhvlərini etiraf etmək, kollektivin nailiyyətlərinə görə qürur hissini ifadə etmək, nəzakətli davranmaq, hər bir kəsin fikrini dinləmək və təşəkkür etmək, hamının adından danışmaq və “mən” sözünü daha az işlətmək bacarığı mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nəzarət

Mühüm idarəetmə funksiyalarından biri *nəzarətdir*. Geniş mənada bu – işin başlanmasından sonra onun yoxlanılması və idarə edilməsidir. *Nəzarət, hər şeydən əvvəl, standartlarla müqayisədir və kollektivin uyğunluq fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə iş prosesinin idarə edilməsidir. Nəzarət kollektivin seçilmiş yolu və qoyulmuş sərhədləri gözləməsi məqsədilə istiqaməti, tənzimləməni və dayandırmanı (qarşısını almanı) nəzərdə tutur. Bununla nəzarətin effektivlik meyarları müəyyən olunur.*

Lider üçün *prinsiplər və meyarlar çox əhəmiyyətlidir. O, qorxu hesabına deyil, kollektiv tərəfindən qaçqanmaq lazım gələndə məhəbbət və hörmət hesabına idarə etməlidir. Hər şey qarşılıqlı əsasda baş verir. Lider özünü təkminli aparmalı, əməkdaşlara təzyiq göstərməməlidir, onlara fəaliyyət azadlığı verməli və hər kəsin öz məsuliyyətini dərk etməsinə imkan verməlidir. Nəzarət zamanı o,*

prosesi müşahidə etməli və yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasında əməkdaşlara yardım etməlidir. Lider prosesə müdaxilə edərkən, mümkün qədər az güc sərf etməlidir, - mülayim sözlə və ya baxışla daha yaxşıdır. O, ifrat müdaxilə və idarəçilik nöqsanları arasında qızıl orta həddi gözləməlidir. Lakin konkret situasiyanın tələbindən asılı olaraq, zəruri halda idarəetməyə müəyyən sərtlik verərək, qətiyyət və prinsipiallıq göstərmək lazımdır.

Yaxşı lider situasiyanı idarə etməyi və ona nəzarət etməyi bacarmalıdır, əks halda situasiya onu idarə etməyə başlayacaq. Bu vəziyyət liderin özünüidarə və özünə nəzarətinin vacibliyini, səbr, xoşxasiyyətlilik, nəzakət və təmənnaşlıq əlaməti, provokasiyaya uymamaq bacarığı kimi onun xarakterinin təmkinliyini, dözümlüliyünü (özünü saxlaya bilmə) qiymətləndirmək kimi qəbul edilməsinin əhəmiyyətini şərtləndirir. Ən zəruri şərtlərdən biri öz qorxusunu dəf etmək və başqalarına layiqli mərdlik nümunəsi göstərməkdir. Lider qorxunun sarsıdıcı təsirini dəf etməyi, çətin situasiyada təmkinini saxlamağı, sakit qətiyyət, əsl insanlıq, ləyaqət və mərhəmət göstərməlidir. Liderin əsas vəzifəsi iş prosesini koordinasiya etmək, onun müxtəlif komponentlərini bütöv bir tamda birləşdirmək, ayrı-ayrı məqsədləri və fəaliyyətləri bir-biri ilə uzlaşdırmaqdır.

Kollektivin fəaliyyətinə nəzarəti təmin etmək üçün lider müəyyən insanları cəlb etməli və onlara fəaliyyət sərbəstliyi verməlidir. Lakin cəsarət və özünə inam göstərərək, idarəçilik hökmünü öz əlində möhkəm saxlamalıdır. Lider nə baş verdiyinə fikir verməlidir və hər bir əməkdaşın enerjisini lazımi məcraya yönəltməlidir. O, maksimal yüksək faydalı iş əmsalını təmin etməli və kollektivin mədəniyyət sinergetikasını idarə etməlidir. Nəzarətin vəzifələrindən biri - kollektiv üzvlərində şüurlu özünənəzarətin formalaşdırılmasına yardımdır. Bunun üçün kollektivin hər bir üzvünün onun şəxsi məsuliyyəti hədlərində, ümumi vəzifənin effektiv yerinə yetirilməsi naminə plan tapşırıqlarını yaxşı bilməsinə və dərk etməsinə, - nəyi, nə zaman və necə etmək lazım olduğunu özündə təsəvvür etməsinə nail olunmalıdır. Liderin kollektivdə kimin nəyə cavabdeh olduğunu bilməsi də vacibdir.

Kollektivlə müqayisədə, yüksək həlqə rəhbərlərinin iştirak etdiyi nəzarət sisteminin vacib olduğu bir neçə kollektivlərdən ibarət təşkilatlarda fəaliyyətə nəzarət dəfələrlə mürəkkəbdir. Burada əsas vəzifə - effektiv idarəetmə üçün obyektiv informasiyanın təmin edilməsidir. İri sənaye kompaniyalarında, kompaniya idarəçiliyi tərəfindən strateji maliyyə nəzarəti zamanı nəzarət funksiyaları bilavasitə istehsal bölmələrinə həvalə edilir. Mütərəqqi texnologiyaya, keyfiyyətli məhsula və güclü kollektivə malik ən uğurlu kompaniyalar, əgər onlarda effektiv nəzarət, hər şeydən əvvəl, maliyyə nəzarəti təşkil edilməzsə, düzgün qərar qəbul edilməsi üçün təşkilatın və personalın fəaliyyəti haqqında vaxtında və obyektiv informasiya sistemi təxirə salınsa, iflasa uğraya bilər.

Qiymətləndirmə

Kollektivin və ayrı-ayrı işçilərin fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsi idarəetmə texnologiyalarının başlıca vasitələrindən biridir. Məhz nəticələrin qiymətləndirilməsi liderin qərarlarının əsasını təşkil edir. Con Adair qiymətləndirməni, nəticələri qiymətləndirməyə, kollektivin işini qiymətləndirməyə, əməkdaşların attestasiyası və təlimi və insanın şəxsi keyfiyyətlərini qiymətləndirməyə ayıraraq, onu nəyinsə dəyərini müəyyən və ya qeyd etmək qabiliyyəti kimi nəzərdən keçirir. Nəticələrin qiymətləndirilməsi – seçilmiş fəaliyyət proqramının və ya onun həyata keçirilmə taktikasının nəyə gətirib çıxaracağını qiymətləndirmək qabiliyyətidir. Mahiyyət etibarilə, nəticələrin qiymətləndirilməsi liderin öz strategiyasının və kollektivin davranışının nəticələrini qabaqcadan görmək, proqnozlaşdırmaq qabiliyyətini təsdiqləyir. Belə qiymətləndirmənin obyektivlik dərəcəsi liderin elmi bilikləri və idarəetməyə elmi yanaşma səviyyəsi ilə şərtlənir. Bu, problemin hərtərəfli dəqiq təhlilini və hamının fikrinin öyrənilməsini nəzərdə tutur. Nəticələri qabaqcadan görmək səbəb-nəticə əlaqələrinin mükəmməl təhlilini tələb edir. Prosesin tendensiyalarının aşkar edilməsi hadisələrin mümkün inkişafını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Kollektivin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, effektivlik və kollektivin ümumi mənafeyi baxımından layihənin və ya proqramın icra olunması nəticələrinin müzakirəsi yolu ilə aparılır. Burada meyar - nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsidir. Bu zaman əvvəlcə pozitiv amillər, sonra isə təkmilləşdirilməsi tələb olunan aspektlər təhlil edilir. Zəruri dəyişikliklər edilməsi məqsədilə qərarlar dərhal yaxud bir-iki gündən, informasiyanın düşünülmüş təhlilindən sonra qəbul edilə bilər. Müzakirə zamanı ümumi müvəffəqiyyətə daha uğurlu fərdi töhfədən nümunələr gətirilə, həmçinin kollektivin bir-birindən ayrılmasına səbəb olan problemlər qeyd oluna bilər.

Fəaliyyətin qiymətləndirilmə formalarından biri attestasiyadır, - qoyulmuş məqsədlərə nail olma baxımından tabe olanın işinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə onunla aparılan söhbətdir. Attestasiya prosesində: işin yerinə yetirilmə effektivliyi, yaxın məqsədlər, prioritetlər, standartlar və strategiyalar, qarşıda duran işdən gözləmələr, vərdislər, biliklər və davranışın təkmilləşdirilməsinə görə məramlar aydınlaşdırılır, zəruri tövsiyələr edilir. Attestasiya işin effektivliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənən, personalın təlimi və yenidən hazırlanması sahəsində vəzifələri müəyyən etməyə imkan verir. Rəhbərin intellekti, peşəkarlıq təcrübəsi və xeyirxahlıq səviyyəsi ilə şərtlənən avtoriteti mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qiymətləndirmənin zəruri komponenti insanları ayırd etmək, insanın şəxsi keyfiyyətlərini qiymətləndirmək bacarığıdır. O, insanın bu və ya digər situasiyada özünü necə aparacağını qabaqcadan bilməyə imkan verir. Liderdə bu qabi-

liyyətin inkişaf etdirilməsinə müşahidə və təcrübə kömək edir. Liderlərə favoritlərinin olması tövsiyə edilmir, belə ki, bu praktika kollektivin yekdilliyinə və onun liderə olan inamına neqativ təsir göstərir. Nəhayət, lider müvəffəqiyyətlərini izləməyə və özünü təkmilləşdirmə məqsədilə şəxsi səhvlərini görməyə imkan verən obyektiv özünü qiymətləndirməyə qadir olmalıdır.

Motivləşdirmə

Liderin mühüm funksiyası *motivləşdirmədir*, - *insanları effektiv işə vadar etmək və onları ruhlandırmaq qabiliyyətidir.* Düzgün motivləşdirmənin əsasını, *dərk edilmiş tələbatlar kimi, fərdi və kollektiv tələbatların, dəyərlərin, istəklərin və xarakterin düzgün başa düşülməsi təşkil edir.* Əgər kollektiv əməkdaşlara sosial tələbatlarını ödəmək imkanı verirsə, onda ümumi vəzifənin həllində şəxsiyyətin iştirakı - *uğur əldə etmək, öz statusunu təsdiq etmək və nüfuz qazanmaq imkanı verir.* Bu motivlərin başa düşülməsi və onları “üç dairə” konsepsiyası prizmasından görmə bacarığı liderin idarəetmə mədəniyyətinin mühüm şərtidir. Dəyərlər problemini “üç dairə” prizmasından nəzərdən keçirərək, aşağıdakı qarşılıqlı əlaqəli suallara düzgün cavab vermək lazımdır: 1. *Vəzifə.* Nə üçün bu problemlə məşğul olmağa dəyər? Onun dəyəri nədədir? Bu dəyər nə ilə ölçülür? 2. *Kollektiv.* Bu kollektivi birləşdirən etikanı daxil etməklə, qarşılıqlı qəbul edilən dəyərlər sistemi hansılardır? 3. *Fərd.* Kollektiv dəyərləri bölüşdürürəmmi? Qoyulmuş vəzifənin əhəmiyyətinə inanırammı? Beləliklə, *vəzifə, kollektiv və fərd* sahələri həm tələbatlar, həm də dəyərlər münasibətində öz aralarında əlaqəlidirlər. Buna görə də liderin idarəçilik mədəniyyəti, həm peşəkarlıq mövqeyindən, həm də mənəvi-etik mövqedən qiymətləndirilir. Lider təşkilatın başlıca məqsədini elə formulə etməlidir ki, cəmiyyətə xidmət missiyasını ifadə etməklə o, kollektiv üçün qürur obyektı olsun. Başqa sözlə, təşkilatın müvəffəqiyyəti, bir çox cəhətdən liderin tələbatlar və dəyərlər arasındakı mümkün ola bilən ziddiyyətləri aradan qaldırmaq qabiliyyətindən asılı olacaq.

Abraham Maslou, Duqlas Mak-Oreqor, Frederik Hersberq və başqalarının nəzəriyyələri lider tərəfindən insanın tələbatlarının başa düşülməsi və insanların düzgün motivasiyası üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Artıq bizə məlum olduğu kimi, amerikalı alim-psixoloq Abraham Maslou ilk dəfə mədəniyyətin təkmilləşdirilmə ölçüsü kimi, onun *insanın tələbatlarının təmin edilməsi və şəxsiyyətin potensial bacarıqlarının sosial reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmaq* qabiliyyətini müəyyən etmişdir. Kollektivin motivasiyasını daha yaxşı anlamağa kömək edən A.Maslounun baza konsepsiyası, Con Adair tərəfindən aşağıdakı geniş interpretasiyada təqdim edilmişdir: fizioloji tələbatlar (aqlıq, susuzluq, yuxu, sağlamlıq, seksual təmin edilmə və s.); təhlükəsizlik tələbatları (əminlik, təhlükədən müdafiə, sabitlik və intizam, ruhi rahatlıq və s.); sosial tələbatlar (qrupa aid olma, təqdir edilmə, icti-

mai həyat, məhəbbət və dostluq, ailə rifahı və xoşbəxtlik və s.); hörmətə tələbat (özünə hörmət, ictimai tanınma, müvəffəqiyyət, status və s.); özünü aktualaşdırma tələbatı (təkmilləşmə, nailiyyət, şəxsiyyətin inkişafı); bilmə və başqalarını maaraf-ləndirmə tələbatı; estetik əhval-ruhiyyə və mühiti dəyişdirmək tələbatı; allaha inam, dərk etmə və məhəbbət tələbatı.

Mak-Qreqora görə əməkdaşın bu və ya digər pozitiv keyfiyyətləri haqqında liderin təsəvvürləri, *ona etnad göstərilməsi, insanı bu etimadı öz davranışı ilə təsdiqləməyə, daha yaxşı, daha nəcib olmağa, ona edilən ümidləri və inamı doğrultmağa stimullaşdırır*. Pozitiv istək və iştirak insanı yaxşılığa doğru dəyişir, onun iş effektivliyinin yüksəlməsinə imkan yaradır. *F. Hersberq insanın əməyə motivləşdirilməsinin aşağıdakı amillərini ayırır: müvəffəqiyyət, tanınma (qəbul edilmə), işə maraq, məsuliyyət və qulluqda irəli çəkilmə. Müvəffəqiyyət hissi ümumi vəzifənin uğurlu həllinə insanın şəxsi töhfə duyğusu ilə bağlıdır, tanınma - onun töhfəsinin açıq şəkildə müsbət qiymətləndirilməsi və xidmətlərinə görə mükafatlandırılması ilə şərtlənir. İşə maraq onun cəlbədiciyi və perspektivliliyi ilə şərtlənir. Məsuliyyət müəyyən fəaliyyət azadlığı ilə, lider tərəfindən şəxsiyyətə etimadla, qərarların qəbul edilməsi üçün səlahiyyətlərin ona həvalə edilməsi ilə, həmçinin ümumi iş görə sosial cavabdehliklə bağlıdır. Qulluqda irəli çəkilmə əməkdaşların statusunun yüksəlməsi, maddi və mənəvi stimullaşdırılması ilə müəyyən edilir. Lider hər bir əməkdaşın, şəxsiyyət kimi onun dəyərinin və təşkilatın ümumi uğuruna onun verdiyi töhfənin etiraf edilməsi vasitəsilə insanların motivasiyası üçün hər hansı bir imkandan istifadə etməlidir*. Bu zaman lider təşkilatın uğurunu hamı ilə bölüşməli, uğursuzluqları isə öz üzərinə götürməlidir. *Belə yanaşma komanda ruhunu və kollektivin daha yüksək nailiyyətlər əldə edilməsinə can atması və gördüyü öz yaxşı işinə görə hər bir kəsin qürur hissini möhkəmləndirir. Feldmarşal Lord Slim tanınmanın əhəmiyyətini qeyd edərək, ordunu saat mexanizmi ilə müqayisə edir: komandanı – bütün mexanizmi hərəkətə gətirən əsas yayla, generalları – işlədici çarxı, böyük dişli çarxları (zabitlər) və kiçik dişli çarxları (əsgərlər) hərəkətə gətirən ikinci dərəcəli yaylarla*. Bu zaman o izah edir ki, əgər kiçik dişli çarxlardan birini dayandırsaq, saat işləməyəcək. Buna görə də *hər bir kəsə diqqət ayırmaq və baş verən hadisələr və ümumi işin nəticələri haqqında onu vaxtında məlumatlandırmaq lazımdır*.

İnsanlara diqqət və qayğı onların əməkdən razılıq hissində, hər bir işçinin işə marağına və tapşırılan iş görə məsuliyyət hissində səbəb olur. *Con Adair belə bir ifadəni göstərir: "Əgər siz uşaqlara inanırsınızsa, onlar sizi pis vəziyyətdə qoyacaqlar. Əgər siz onlara inanmırsınızsa, onlar sizi aldadacaqlar"*. Etimadın və kollektivdə məsuliyyət mədəniyyəti tərbiyəsinin əsas ifadə vasitəsi lider tərəfindən öz səlahiyyətlərinin bir hissəsinin başqasına ötürülməsidir. Səlahiyyətlərin belə ötürülməsi *həvalə etmə* adlanır. *Həvalə etmə – həvalə edilən funksiyaların uyğun monitoringi və lazımı yardımın göstərilməsi şərti ilə, təşkilatın rəhbəri tərəfindən müəyyən qə-*

rarlar qəbul etmək vəzifəsinin və daha aşağı səviyyəli mümkün idarəetmədə bir sıra idarəçilik funksiyalarının ötürülməsini nəzərdə tutur. Bu, təşkilatı, bütöv sistem kimi daha effektiv idarə etmək imkanını yaradır.

İşin effektivliyini yüksəldən real amillərdən biri - *vəzifə üzrə yüksəlişinə yardım etmək vasitəsilə əməkdaşların motivasiyasıdır*. Belə motivasiyanın şərti *fərdin qabiliyyətləri və onun işinin yekunlarıdır*. F. Hersberqin “gigiyena amilləri” adlandırdığı əsas motivasiya amillərinə: kompaniyanın siyasəti və inzibatçılıq metodlarını; şəxsiyyətlərarası münasibətləri; məvəcibi; statusu; məşğulluq zamanətini; şəxsi həyatı; əmək şəraitini aid etmək qəbul edilmişdir. İnzibatçılıq siyasəti və metodları aydınlıq və şəffaflığı, bürokratlaşdırmanın optimal səviyyəsini, təşkilatın və kommunikasiyanın effektivliyini təmin etməlidir. İdarəetmə rəhbərin əlyətərliyi, səriştəliyi və şəxsi keyfiyyətləri ilə xarakterizə edilməlidir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər müdiriyyət və tabelikdə olanlar arasında, əməkdaşlar arasında münasibətlərin yüksək mədəniyyəti ilə fərqlənməlidir, həmçinin kollektivdə pozitiv ictimai həyata imkan yaratmalıdır. Əmək haqqı, təqaüd, xidməti avtomobil və digər əlavə güzəştləri daxil etməklə, əməyə görə kompleks mükafatlandırmanı təqdim edən məvəcib, kollektivin hər bir üzvünü vicdanlı, yüksək məhsuldar əməyə stimullaşdırmalıdır. Kollektivin digər üzvlərinə münasibətdə əməkdaşın mövqeyini müəyyən edən status, məhsuldar iş üçün onun mənəvi stimulu olmalıdır. Statusun əsas göstəriciləri – vəzifə, kabinetin ölçüsü və şəraiti, avtomobilin markası və onun dayandığı yerdür. Məşğulluq zamanəti işçinin öz işini itirməyəcəyinə əminlikdə ifadə edilməlidir. Həmçinin işin əməkdaşların ailə həyatına təsirinə diqqət yetirilməli, mümkün keçidlər, qulluqdan kənar iş və s. nəzərə alınmalıdır. Nəhayət, işçilərin əmək şəraitinin - əmək vasitələri ilə təminatının səviyyəsini və insanın çalışdığı mənəvi-psixoloji mühitin mühüm əhəmiyyətini nəzərə almaq lazımdır.

Təşkil etmə

Təşkil etmə - müəyyən bir struktur, nizam, normalar, qaydalar, əməkdaşların işləri və kommunikasiyalarıdır. Bu, şəxsiyyətə *xas olan azadlıq ilə hər bir cəmiyyətin üzərində qurulduğu qayda arasındakı harmoniyadır*. Effektiv idarəetmə kollektivin vahid tamda düzgün təşkilini, hər bir bölmələrinin öz funksiyalarını yerinə yetirdiyi strukturun yaradılmasını nəzərdə tutur. *Piter Druker strukturu təşkilat məqsədlərinə nail olma vasitəsi kimi müəyyənləşdirmişdir*. *Təşkilatın strukturu onun yerinə yetirdiyi vəzifədən asılıdır*. *Təşkilatı strukturlar həm daimi, həm də müvəqqəti ola bilər*. Daimi strukturlu təşkilatlar, bir qayda olaraq, hər birinin təşkilatın rəhbərinə hesabat verməli olan öz liderinə malik qruplar və şöbələrəndən ibarətdür. Belə yanaşmanın mənbəyi qədim zamanların dini ənənələrində də görünür. Con Adairə görə, Musa peyğəmbərin qayınatası – İofor ona məsləhət görür ki, idarəçiliyi məsləhətlər və in-

sanların mübahisələrinin həll edilməsi yolu ilə deyil, çoxsəviyyəli iyerarxik idarəetmə strukturunun təşkili yolu ilə həyata keçirsin: minbaşılar və yüzbaşılarından - ilkin təşkilat olan (“dekan”) onbaşılarla qədər. İsanın 12 apostolu iki düşərgəyə bölündü və öz aralarında müzakirə etdilər.

Təşkilatın fəaliyyət effektivliyinin qiymətləndirilməsi “üç dairə modelinin” köməyi ilə *aşağıdakı suallara cavab verməklə həyata keçirilir*: təşkil etmənin ümumi vəzifəsi nədən ibarətdir? o necə verilir və konkret məqsədlərə necə bölünür? kollektiv hansı bölmələrdən ibarətdir? ümumi vəzifənin yerinə yetirilməsində onlar nə kimi töhfə verirlər? bu bölmələrin öz aralarında qarşılıqlı münasibətləri necədir? fərdin seçim azadlığı və hüquqi imkanları necədir? fərdlərin tələbatları necə ödənilir? *Bu suallara cavab verərək aşağıdakıları təyin etmək zəruridir*: təşkilatın fəaliyyətinin mahiyyətini, ondakı maliyyə və vaxt resurslarının düzgün istifadəsini; kommunikasiya proseslərinin və qərarların qəbulunun effektivliyini; təşkilati bölmələrin onların qarşısında qoyulan məqsədlərə uyğunluq dərəcəsini; bu bölmənin mövcudluğunun onun ümumi işə verdiyi töhfə ilə özünü doğrultması; şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərin mədəni səviyyəsi və təşkilatda psixoloji mühitə və əməkdaşlığa onun təsiri; səlahiyyətlərin, həmçinin yaradıcı təşəbbüs və qərarların qəbul edilməsi üçün zəruri olan sərbəstliyin aşağı bölmələrin liderlərinə həvalə edilmə səviyyəsi; kadr siyasətinin, qiymətləndirmə və əməyə görə mükafatlandırma sisteminin, həmçinin həmkarlar təşkilatı fəaliyyətinin effektivliyi; təşkilatın “komanda ruhunun” qorunması baxımından “üç dairənin” qarşılıqlı asılılıq dərəcəsi; kollektivdə ziddiyyətlərin həll edilməsinə və ixtilafın aradan qaldırılmasına yanaşmaların effektivliyi.

Təşkilatda *iki kommunikasiya sistemi* mövcuddur: birincisi – *rəhbərin əməkdaşlarla bilavasitə əlaqəsi*, ikincisi – *qrup liderləri vasitəsi ilə əlaqə*. *Təşkilatın qrup liderləri vasitəsi ilə idarə edilməsi* - vəzifənin effektiv yerinə yetirilməsinə, əməkdaşların fərdi tələbatlarının daha yaxşı ödənilməsinə, kollektivdə sosial ədalətin təmin edilməsinə səbəb olan konstruktiv ideyaları daha yaxşı aşkarlamağa və istifadə etməyə imkan verir. Zamanla hər bir təşkilat cəmiyyətdə, mədəniyyətdə və sivilizasiyadakı dialektik dəyişikliklərlə şərtlənən düzgün struktur təkmilləşdirilməsini tələb edir. Yaxşı lider sistemi elə təşkil etməlidir ki, o, ahəngdar, harmonik, hissələri onların təyinatına uyğun funksiyaları dəqiq yerinə yetirən vahid tam kimi işləsin. O həmişə yadda saxlamalıdır ki, *idarəetmə sisteminin effektivliyi, hər şeydən əvvəl, təşkilatda işləyən insanların effektivliyi ilə ölçülür*. Kabinetlər, avadanlıq, informasiya texnikası və texnologiyalar köməkçi idarəetmə vasitələridir ki, onun effektivliyi insanların *intellektual, etik, hüquqi və idarəetmə mədəniyyəti, onların peşəkarlıq təcrübəsi, müasir kulturoloji texnologiyalara yiyələnmə səviyyəsi və qoyulmuş məqsədlər və vəzifələrin keyfiyyətli əldə edilməsi üçün məhsuldar çalışmaq istəyi ilə müəyyən edilir*.

Con Adairə görə idarəçiliyin birinci səviyyəsində təşkilatın hər bir kollektivi sayına görə az, yaxşı təlimləndirilmiş və əlaqələndirilmiş olmalıdır. Əməkdaşların tövsiyə edilən sayı - 5-dən 25 nəfərədək olmalıdır. Bir nəfərin rəhbərliyi altında olan işçilərin sayı 20 nəfəri ötməməlidir. Məsələn, 588 nəfər əməkdaşı olan təşkilat cəmi üç idarə səviyyəsinə malik ola bilər. Rəhbər bilavasitə öz tabeliyində yüksək səviyyəli 7 liderə, onların da hər biri öz tabeliyində 7 liderə malik olur. Aşağı səviyyədə hər bir işçi qrupu 12 nəfərdən ibarət olur.

Bütöv orqanizm kimi, təşkilat, strukturunun maksimum sadəliyi, bölmələrinin sərbəstliyi və çevikliyi, cəmdə kollektivin effektiv fəaliyyətini və qoyulmuş məsələnin həllini təmin edən, zaman və situasiyanın tələblərinə müvafiq olaraq, fəaliyyətin məqsədləri, strukturu və texnologiyalarının sürətli dəyişikliklərinə iqtidarlı olan prinsiplər əsasında qurulmalıdır. Hər bir təşkilat *səlahiyyətlərin həvalə edilməsini* nəzərdə tutur ki, bu, məsələlər dairəsinə rəhbərlikdə tabe olanın rəyinə görə və onun məsuliyyəti altında, lazım olan halda müvafiq kömək göstərməklə, ona sərbəstliyin verilməsini ifadə edir. *Öhdəliklərin* müxtəlif səviyyəli liderlərə *həvalə edilməsi* - rəhbər tərəfindən etimadın və dəstəyin təzahürüdür. O, strateji məsələlərin həlli üçün rəhbərin vaxtının azad edilməsinə imkan verir və liderlərin peşəkarlıq səviyyəsinin, müstəqilliyinin, məsuliyyətinin və fəaliyyət effektivliyinin artmasına imkan verir. Həvalə etmə sisteminin effektivliyi bir çox cəhətdən təşkilatın *kadr siyasətindən*, hər birinin müəyyən qabiliyyətləri və fərdi tələbatları olan işçilərin seçilməsi, təlimi və ixtisasının artırılması sistemindən asılıdır. Bu zaman lider əhəmiyyətini itirmiş dünyagörüşü, konseptual və davranış stereotiplərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini, mühit şəraitinə uyğun olaraq, hərəkətin düzgün istiqaməti və tempini, təşkilat üzvlərinin maraqlarının balansını və mədəniyyətlərinin harmonizasiyasını təmin edən yeni ideyalar və yaradıcı yanaşmaların, texnoloji və idarəetmə qərarlarının tətbiqini, bir işçinin effektiv fəaliyyət maraqlılığı üçün şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutan *innovativ fəaliyyəti həyata keçirməli və təşviq etməlidir.*

İşin əlaqələndirilməsi, qoyulmuş məqsədlərə nail olma, kollektivin ahəngdar işi və burada hər bir əməkdaşın fərdi qabiliyyətlərindən effektiv istifadə edilməsi üçün lider *müntəzəm olaraq müşavirələr keçirməlidir.* Bu prosesin müvəffəqiyyəti liderin *müxtəsər olmaq, güzgün ümumiləşdirmələr etmək, psixoloji mühiti anlamaq, qətiyyətlə, lakin xeyirxahlıqla nətiqləri dayandırmaq və şüurlu konsensus əldə etməyə imkan yaratmaq qabiliyyətini daxil edərək*, onun iclası idarə etmək təcrübəsindən asılıdır. Belə müşavirənin dəyər meyarı *aydın və praktikada real olaraq həyata keçirilən qərardır.*

Uğurlu təşkil etmənin ən parlaq nümunələrindən biri - sənayedə *“keyfiyyət dərnəkləridir”*. “Keyfiyyət dərnəkləri” 1961-ci ildə Yaponiyada icad edilmişdir. 1980-ci il üçün o artıq 10 milyon nəfərdən çox insanı əhatə edirdi. Bu yenilik nəticəsində, artıq keçən əsrin 80-ci illərin sonunda Yaponiya məhsulunun keyfiyyəti üzrə dünyada

birinci yerə çıxdı. Effektivliyi sayəsində, bu təcrübə ABŞ, Norveç, Tayvan, Cənubi Koreya, Sinqapur, Braziliya, Böyük Britaniya kimi və digər ölkələrdə geniş tətbiq edilməyə başlandı. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bölmə liderlərinin rəhbərliyi altında müəssisə işçilərinin könüllü qrupları tərəfindən hər həftə istehsal problemləri müzakirə edilir, təhlil olunur və yeni metodların praktikaya rəhbərliklə razılaşdırılmış tətbiqi yolu ilə çətinliklər aradan qaldırılır. Bu fəaliyyətin mühüm vasitəsi, liderlik təliminə yardım edən və kollektivin təşkilati və yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafını stimullaşdıran “beyin hücumudur”.

Vaxtın səmərəli idarə edilməsi

Liderin yüksək idarəçilik mədəniyyətinin başlıca resurslarından biri - *vaxtın idarə edilməsidir*. *Vaxtın dəyəri onunla şərtlənmişdir ki, bu strateji həyat və fəaliyyət resursu əvəz olunmaz və geriyə dönməzdir*. Marqaret Mitçellin “Küləklərlə sovurulmuşlar” romanında müdrikcəsinə deyilmişdir: “Vaxtı əbəs yerə sərf etmə: o, həyatın ondan hazırlandığı materialdır”. İnsanın öz vaxtını səmərəli bölüşdürmə bacarığı – onun liderlik keyfiyyətlərinin həqiqi əlamətidir. Vaxtın şüurla idarə edilməsi - əməyin təşkilati-texniki məsələləri və intellektual fəaliyyətlə məşğul olmaq, həmçinin şəxsi həyata, ailəyə, öz biliyini artırmağa, mədəni istirahətə, dostlarla ünsiyyətə vaxt ayırmaq üçün gün ərzində ondan səmərəli istifadə etmək imkanı verir.

Vaxtın səmərəli idarə edilməsi: real imkanları və resursları, müddətləri, prioritetləri və gözlənilən nəticələri hesaba almaqla, həyat fəaliyyətinin müəyyən müddətə planlaşdırılmasını; əhəmiyyətlik dərəcəsi və fəaliyyət xarakterindən asılı olaraq, işləri vaxt daxilində bölmək bacarığını; məcburi yolda və ya rəsmi iclaslarda olma vaxtının istifadəsini; təxirə salınmanı tələb etməyən məsələlərin öz vaxtında həll edilməsini; işin maksimal həcmnin həvalə edilməsi hesabına yaradıcı vaxtı inzibati işlərlə məşğul etməmək bacarığını; xidməti müşavirələrin maksimal konkretliyi və qısa müddətliliyini; telefon və elektron əlaqələrinin səmərəli istifadəsini nəzərdə tutur.

Vaxtın məhsuldar idarə edilməsində *diskresiya vaxtına xüsusi yer məxsusdur*. “Diskresiya vaxtı” – daha vacib strateji problemlərin həllinə sərf edilə biləcək vaxtdır. Lider *məhsuldar olmayan vaxtı* maksimal dərəcədə azaltmağa və *diskresiya vaxtını* artırmağa yaxud *kulturologiya dili ilə desək, idarəetmə mədəniyyətinin entropiyasını, onun faydalı iş əmsalının artırılmasına imkan verərək, maksimal dərəcədə azaldılmasına can atmalıdır*. Diskresiya vaxtının defisiti təşkilatın böyüklüyü ilə düz mütənasibdir. Bunun üçün *təşkilatın effektiv idarəçiliyi ən qiymətli resursun - vaxtın idarə edilməsindən başlanmalıdır*.

ÖZÜNÜİDARƏ MƏDƏNİYYƏTİ

Mədəniyyət - insan həyatının qorunması və yaxşılaşdırılması haqqında qayğı kimi. İnsan mədəni dəyər ölçüsü. Özünüidarənin effektivlik formulu. Özünüidarənin baza prinsipləri, qaydaları və məntiqi. Öz "məni"ni idarə etmə. Öz fikirlərinin və hisslərinin idarə edilməsi. Şəxsi təyinat və həyatın mənası. İki dəyişən amil: şərait və seçim. Arzular, maraqlar, məqsədlər və özünüidarə mənbələri. Fəaliyyətin nəticələri- müvəffəqiyyətin meyarı kimi. Çətinliklər, uğursuzluqlar və məğlubiyyətlərin aradan qaldırılması. Özünü təkmilləşdirmə. Ünsiyyət mədəniyyəti. Münaqişələrin idarə edilməsi. Xoşbəxtlik - həyat stimulu kimi. Məhəbbət - enerji mənbəyi kimi. Vaxtın idarə edilməsi. Rifah - özünüidarə nəticələrindən biri kimi. Sağlamlıq - özünüidarə şərti və göstəricisi kimi.

Mədəniyyət - insan həyatının qorunması və yaxşılaşdırılması haqqında qayğı kimi

*Mədəniyyət – hər şeydən əvvəl, insan həyatının yaxşılaşdırılması və qorunması haqqında qayğının əks olunduğu tarixi prosesdir. Həyatı zərurətlər insanın enerjisini yaradır. Fasiləsiz öyrənmə ilə bağlı olan yaradıcı fəaliyyət insanın ömrünü uzadır, onu mənalı edir. Lesli Uayt mədəniyyəti enerji baxımından nəzərdən keçirir, belə ki, bu, bioloji enerjinin fasiləsiz hərəkət prosesidir. Enerji mübadiləsi kimi, Bodo Şefer, Con Templton və digər müəlliflər həyatı, kainatda qanunauyğun enerji mübadiləsini əks etdirən hadisə kimi nəzərdən keçirirlər. İnsanlar arasındakı münasibətlərin əsasını da müntəzəm mübadilə təşkil edir. İnsanlar daim nə isə verirlər və nə isə alırlar. Belə mübadilənin məhsuldarlığı daha çox insanın səxavəti və mərhəmətindən, xeyirxahlığı və yaxşılığından, digər insanlara xidmət etmək, onlara müəyyən şeylər vermək, hədiyyələr bağışlamaq qabiliyyətindən, dəyərləri, bilikləri, hisslərindən, qayğı, diqqət və empatiya göstərməkdən, insanlara onların problemlərinin həllində və ehtiyac hiss etdikləri nəyi isə əldə etməkdə kömək göstərməkdən asılıdır. Bu "enerji" mövzusu, ətraf aləmin ibarət olduğu müəyyən enerjini bizim arzularımızın da daşdığı, bunun sayəsində insanın enerjisinin dünyanı yaxşılığa doğru dəyişə biləcəyini hesab edən Bodo Şefer tərəfindən diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir. L. Uaytın mədəni inkişaf proseslərinin izahı üçün istifadə etdiyi enerji konsepsiyasındakı təkamül prinsipləri düzgün praktik tətbiq olunduqda insanın həyat qabiliyyəti potensialını yüksəltməyə yardım edir. Bu özünüidarə mədəniyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Öz gücünə inanmaq və mütərəqqi dəyişikliklərə hazır olmaq, mühüm nəticələr əldə etmək üçün risk etmək və naməlum olanın qarşısında yaranan qorxu hissini dəf etmək lazımdır. Bunun üçün *düzgün, düşünülmüş qərar qəbul etmək və onu həyata keçirmək lazımdır*. Düzgün qərar yalnız məntiqə, elmi biliklərə və praktik təcrübəyə əsaslandırılan zaman - yeni imkanlardır. Qətiyyətsiz-*

lik ən böyük təşəbbüsləri də məhv edir. İnsan öz üzərində işləməli və qələbə niyyətində olmalıdır. *Daimi özünü təkmilləşdirmədə şəxsiyyətin inkişafının, onun həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi imkanlarının əsası qoyulmuşdur.* Bilik və əqli əmək – həyatın stimullaşdırılması və qocalmanın gedişini azaldan sonsuz prosesdir.

Mədəni inkişaf prosesi insanın yalnız maddi və ruhi tələbatlarının ödənilməsini deyil, həm də onun yaşadığı mühitin formalaşdırılmasını, insanın sağlamlığı və xoşbəxtliyi üçün aktual əhəmiyyət daşıyan, digər insanlarla onun münasibətlərinin ekologiyasını nəzərdə tutur. Beləliklə, *sağlamlıq və xoşbəxtlik – ən mühüm motivdir*, insanın dərk edilmiş və dərk edilməmiş tələbatıdır ki, onların təmin edilməsi *şəxsiyyətin düzgün özünüidarəsini* tələb edir. Təbii-coğrafi şərait, anadangəlmə keyfiyyətlər, sosial mühit, tarixi şərait və mədəni mübadilə kimi obyektiv-tarixi amillərlə bağlı olan insanın *fərdi mədəniyyətinin inkişafı* daha çox onun *tərbiyəsi, təhsili*, tələbatları, intellekti, ruhi dəyərlər sistemi, idealları, məqsədləri, xarakteri, qabiliyyəti, fəaliyyəti və imkanları ilə *şərtlənir*. Bunların arasında, ilk növbədə tərbiyəni və təhsili ayırmaq vacibdir. Sokrat biliyi - yaxşılıq, tərbiyəni, “özünü və öz yaxınlarının təhsilini” isə hər bir insanın müqəddəs borclarından biri hesab edirdi.

İnsanın mədəni dəyər meyarı

Mənim dərin inamıma görə, insan üçün onun *yüksək mədəniyyətli insan* kimi qəbul edilməsindən yuxarı qiymətləndirmə yoxdur və ola da bilməz. Yer üzünün hansı nöqtəsində olsa da, insanın ruhi mədəniyyəti – onun dəyər meyarıdır. Bu keyfiyyət nə milli, nə dini mənsubiyyətdən asılı deyil. Bu - genetika, təhsil və tərbiyə məcmusudur, yalnız qismən insanın irqi, cinsi, yaşı, etnosu və yaşayış yerindən asılı olan, millidən və dinidən yuxarı meyardır. Bütün dünyada insanın bundan yüksək dəyər meyarı yoxdur. *Bizim insani dəyərimiz* tutduğumuz vəzifə ilə deyil, mədəniyyətimizin, biliklərimizin, həyata keçirdiyimiz fəaliyyətimizin və onun nəticələrinin əhəmiyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Bununla bərabər keçmiş xidmətlərimiz hazırkı səmərəsizliyimizə bəhanə ola bilməz, çünki insan hər vaxt yüksəlməli və inkişaf etməli, özü üçün yeni imkanlar açmalı, gələcəyi görməyə və onu qurmağa qadir olmalıdır. *Mədəni insan* daim təkmilləşməyə, öz həyat və fəaliyyət texnologiyalarını yaxşılaşdırmağa, yeni ideyalar generasiya etməyə və uğur üçün innovativ imkanlar yaratmağa can atmalıdır. İnsan haqqında sözlərinə görə deyil, işlərinə görə mülahizə yürüdürlər. Belə ki, Demosfen hər bir əməlsiz sözü dəyərsiz və boş adlandırır. İnsanları şəxsi həyat fəaliyyəti nümunəsi ilə inandırmaq lazımdır. Başqalarına təsir göstərmək üçün şəxsi nümunəsi ilə işlərində özünün inamını və həqiqiliyini təsdiq edərək, onları ruhlandırmaq lazımdır. Bizim sözlərimizin ən yaxşı inandırıcılıq vasitəsi fəaliyyətimiz və tərəfimizdən əldə olunan nəticələndir. İnsan özündə *təbii eqoizmi və altruizmi* şüurlu surətdə birləşdirməyi bacarmalıdır. Çünki ifrat eqoizm, başqalarının tələbatlarına etinasızlıq göstərərək, daxili, ruhi sakitliyin yoxluğu ilə nəticələnir ki,

bu da uğur üçün çox yüksək qiymət olur. Nizami Gəncəvi deyirdi: “İnsanlar üçün xeyirli olmağa çalış”. *Başqasına qarşı özünə olduğu kimi münasibət göstərmə*, ətraf-dakıların uğurunu anlama və həqiqi maraqlılıq, insanlara ehtiyacında olduğunu verməyə can atmaq, onlar tərəfindən inam və xeyirxahlıq doğurur, bizə kömək etmək, bizimlə dostluq və əməkdaşlıq etmək arzusuna səbəb olur.

Dünyanı ruhi mədəniyyət – aqlın mədəniyyəti və qəlbin mədəniyyəti idarə edir. Məhz o, Krinstian Bove tərəfindən bütün qanunların ən böyüyü kimi təyin edilən mütərəqqi inkişaf qanununun gerçək məğzi və hərəkətverici qüvvəsidir. Öz şüuruna və öz iradəsinə sahib olma, özündə həyata nikbin münasibət yaratma bacarığı insanın mütərəqqi inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Əgər günəşin həyatyaradıcı enerji mənbəyi təbii daxili istilik-nüvə reaksiyalarıdırsa, onda *mədəniyyət – həyatın və insan inkişafının tükənməyən süni mənbəyi*, xeyirxahlığın, məhəbbətin və quruculuğun faydalı enerjisidir. İnsanın həyatı təminatı üçün təbii işıq, hava, su, od, torpaq, bitkilər və heyvanlar, qida, hərəkət, yuxu kimi, mədəniyyət enerjisi də o qədər əhəmiyyətlidir.

Özünüidarənin effektivlik formulu

Biliklərin, bacarıqların, mütəşəkkilliyin, mənəviyyatın və yaradıcı fəaliyyətin məcmusu - insanın yüksək ruhi mədəniyyəti, özünüidarə mədəniyyəti olmadan təsəvvüredilməzdir. Piter Druker xüsusi şəxsiyyət menecmentini, “hər birimizdən, xüsusilə əqli əmək işçilərindən tamamilə yeni fəaliyyətlər tələb edir”, - deyərək qeyd edərək, onu insana yanaşmada inqilab adlandırır. Şəxsiyyətin menecmenti məsələlərinə toxunaraq o, effektiv həyat fəaliyyətinə imkan verən biliklərin tətbiqinin əhəmiyyəti haqqında, öz keyfiyyətləri və qabiliyyətlərinin yaxşılaşdırılması, həmçinin öz əxlaqi prinsiplərinə və mənəvi dəyərlər sisteminin qorunmasına riayət edilməsi haqqında danışır. O qeyd edir ki, uğurlu karyera üçün həyatda öz yerini tapmaq, istənilən imkanlar üçün açıq olmaq, öz münasibətlərini məcburiyyət üzərində deyil, etimad və qarşılıqlı anlaşma üzərində qurmaq çox vacibdir.

Əgər özünüidarə mədəniyyətinə *onun mahiyyəti baxımından nəzər yetirsək*, onda biz, cəmdə həyatımızı təmin edən prinsiplərin, metodların, məqsədli istiqamətlərin və qaydaların bütöv sistemini aşkar edərək. *Özünü idarə etmək* - öz həyatını düzgün qurmaq, öz sağlamlığını qorumaq, şəxsiyyət kimi formalaşmaq, öz biliklərinin və bacarıqlarının səviyyəsini yüksəltmək, digər insanlarla düzgün münasibətlər qurmaq, möhkəm ailə yaratmağı bacarmaq və öz qabiliyyətlərimizə uyğun sevimli sənət seçmək, vicdanla çalışmaq, öz fəaliyyətində yaxşı nəticələrə nail olmaq, bizi güclü edən çətinliklər qarşısında heç vaxt geri çəkilməmək, cəmiyyətə, dövlətə və bəşəriyyətə faydalı olmaq deməkdir. Özünü idarə etmək – həyatın problemləri və çətinliklərindən çəkinmək deyil, öz həyat

səbatını və mərdliyini, özünün mübarizə aparmaq və qalib gəlmək bacarığını möhkəmləndirərək, onları aradan qaldırmaq deməkdir, çünki çətinliklər – müvəffəqiyyətin tərkib hissəsidir.

Özüünüidarə - özü və digər insanlar qarşısındakı məsuliyyəti, özünə və yaxınlarına görə, öz sözlərinə, hərəkətlərinə və özünün hörmət və etirafla mükafatlandırılan fəaliyyət nəticələrinə görə *məsuliyyəti nəzərdə tutur*. Mənə elə gəlir ki, *şəxsiyyətin özüünüidarə effektivliyinin formulunu* aşağıdakı tələblərlə şərtləndirmək mümkün olardı: biologiya, fiziologiya, antropologiya, psixologiya, tibb, ekologiya, cismani mədəniyyət, düzgün qidalanma, etika, hüquqlar, insan münasibətləri mədəniyyəti, din və insanın həyat fəaliyyətinin digər sahələrinin əsaslarını bilməklə; *məqsədlərin düzgün təyini və mənəvi həyat prinsiplərinin seçimi ilə*; insanın digər insanlarla münasibətlərinin harmoniyasına və ətraf mühitə onun məsuliyyətli münasibətinə yardım edən təbiət və həyat qanunları biliklərinə, təcrübəyə və xoş məram əsaslanan *müdrəkliklə*; şüuru vasitəsi ilə öz təkəkkürünü, niyyətləri və davranışını istiqamətləndirmək və nəzarət etmək *qabiliyyəti ilə*; insanın əldə etdiyi biliklərin, onun seçdiyi prinsiplər və məqsədlərin həyata keçməsinə təmin edən *möhkəm iradə və vicdanlı əmək ilə*.

Lusi Anney Seneka deyirdi: “Öz üzərindəki hakimiyyət - ən yüksək hakimiyyətdir”. Həyatda qoyulmuş məqsədlərə yetişmək, həmçinin insanları uğurla idarə etmək üçün insan özünü idarə etməyi bacarmalıdır. Bu, kifayət qədər çətin, lakin yerinə yetirilə bilən vəzifədir. O, müəyyən biliklər və praktik məharət, məqsədyönlülük, mütəşəkkillik, iradə, etika və vicdanlı əmək tələb edir. Özünə tabe ola bilmək bacarığı olmadan çətin ki, başqalarının tabe olmasına nail olmaq mümkün olsun. *Özüünüidarə mədəniyyətinin formalaşdırılmasına universal kulturoloji biliklər imkan yaradır*. Onlar bizə həyatımızı düzgün qurmağa, mənəvi və fiziki sağlamlığımızı qorumağa, həyatda uğurlara və xoşbəxtliyə nail olmağa yardım edir. Biz necə də tez-tez *insanın təyinatı, həyatın mənası, mövcudluğumuzun məqsədi haqqında, çətinliklərin və böhranların səbəbləri haqqında, həyatımıza nəzarət etməyin zəruriliyi haqqında, düzgün qərarların vaxtında qəbul edilməsi haqqında* suallar veririk.

Bu və digər həyatı vacib suallara düzgün cavab almağa, çətinlikləri dəf etməyə və harmonik inkişafa nail olmağa “*kulturologiya piramidasının*” pillələri üzrə şüurumuzun məntiqi yolu kömək edir. Mahiyyətin, xüsusiyyətlərin, tarixin və nailiyyətlərin ardıcıl surətdə dərk edilməsi - təbiətin və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını, həmçinin həyatı yaxşılaşdırmağın və daha yaxşı gələcəyi qurmağın kreativ imkanlarını açan – *həyat fəaliyyəti texnologiyalarını* başa düşməyə *aparır*. Bu formul yalnız milli və global səviyyəli idarəetmə qərarları üçün deyil, *şəxsiyyətin özüünüidarə sisteminin təkmilləşdirilməsi* üçün də ədalətlidir. Bu universal kulturoloji metodun praktik əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, o, konkret situasiyanı

düzgün planlaşdırmaq və qiymətləndirmək, idarəetmə sisteminin hərəkət vektorunu korrektə etmək, gözlənilən nəticələrə nəzarət etmək və insanın baza tələbatlarına və dəyişən maraqlarına cavab verən şüurlu modellər yaratmağa imkan verir.

Özünüidarənin baza prinsipləri, qaydaları və məntiqi

Özünüidarə və uğurlu fəaliyyət problemlərinə çoxlu kitablar həsr edilmişdir. Onların bir sırasında obyektiv məntiq və bəşəriyyətin bir çox nəsillərinin həyat təcrübəsi əsasında sağlam həyat tərzini yaratmağa və şəxsi uğur qazanmağa kömək edən qanunauyğunluqlar sistemləşdirilmişdir. Özünüidarə, həyatda uğur və xoşbəxtlik qazanmaq kimi problemlər bu və ya digər dərəcədə çoxlu sayda görkəmli əsərlərdə - onların arasında Key Kavusun, Nəsirəddin Tusinin, Mişel Monten, Deyl Karneqi, Piter Druker, Con Adair, Con Templton, Bodo Şefer, Brayən Adams, Co Vitale, Robin Şarm, Paolo Koelo, Markes, Mark Fişer, P.S. Taranov, M. Norbəyovun kitablarını xüsusi ayırmaq lazımdır - görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin aforizmlərində və əxlaq qaydalarında öz əksini tapmışdır. İ.V. Dubrovina, A.B. Qolubovski, Y.L. Kolominski, B.S. Kruqlov, A.B. Obolonski, V.A. Rıbakov, M. Knyazev və bir çox sovet müəllifləri öz əsərlərində müxtəlif sosial-mədəni situasiyaları, insan münasibətlərini, həyat fəaliyyəti və müvəffəqiyyətə nail olma texnologiyalarını təsvir edirlər.

Özünüidarə mədəniyyətinin mənbəyi öz kökləri ilə əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxır. Qədim yunan filosofu Fales deyirdi: “Hakimiyyətdə olarkən, özünü idarə et”. Görünür ki, hələ o vaxtlar daxili intizam və qətiyyətə, inada, məqsəd üzərində diqqətini cəmləmək qabiliyyətinə sahib olmağın zəruriliyini, “tələsmədən tələsməyi”, öz resurslarını səmərəli istifadə etməyi həyat özü antik insana diktə edirdi. *Özünüidarə mədəniyyətinin əsasını da* bütövlükdə insanların idarə edilməsində olan *baza prinsipləri, qaydalar və məntiq təşkil edir*. Lakin onlar öz xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Özünüidarənin effektivliyi məsələlərinə toxunaraq Piter Druker deyir ki, bunun üçün “hər bir əqli əmək işçisi yüksək səviyyəli rəhbər kimi düşünməli və fəaliyyət göstərməlidir”. *Özünüidarənin uğuru əsas etibarilə* insanın bilikləri və qabiliyyətləri, tələbatları və məqsədlərindən asılıdır. *Özünüidarənin məqsədi* insanın özü, onun həyat fəaliyyəti, rifahı, sağlamlığı və xoşbəxtliyidir. *Özünüidarə mədəniyyətinin əhəmiyyəti* onunla şərtlənir ki, məhz insan, fərd - ailənin, dövlətin, cəmiyyətin və bütün bəşəriyyətin əsasıdır və beləliklə, sosial-mədəni tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi və məqsədi kimi çıxış edir. Həyat və dünya onun üzərində dayanır, onun köməyi ilə daha yaxşı gələcək qurulur. Dünya sivilizasiyasının bu günü və gələcəyi üçün özünüidarə mədəniyyətinin dəyəri daha çox bununla şərtlənir.

Özünüidarə mədəniyyəti zamanın sınağından çıxmış *ruhi prinsiplər və qaydalar*, yüksək insan münasibətləri mədəniyyətinə, bəşəriyyətin müxtəlif mədə-

niyyətləri və sivilizasiyalarına mənsub olan bir çox nəsillərin həyat fəaliyyəti təcrübəsinə *istinad edir*. O, *həyatın - qanunauyğunluqların və təsadiüflərin birləşməsi olduğu anlayışını* nəzərdən keçirir. Həyat qabiliyyətinin yüksək səviyyəsinə yetişmə üçün birinciləri dərk etmək və ikincilərə hazır olmaq lazımdır. *Mədəni insan* bugün dünənkindən daha yaxşı, sabah isə - bugünkündən daha yaxşı olmağa can atmalıdır. Bu zaman *öz həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində göstəriciləri daim yaxşılaşdırmaq* lazımdır. Bu - *sağlamlıq, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, peşə və ictimai fəaliyyət, iqtisadi vəziyyət, biliklərin və qabiliyyətlərin inkişafı, imkanların genişləndirilməsi, mədəni asudə vaxt və s.-dir*.

Bodo Şefer bunun üçün bizə nümunə olan insanların, bizi ruhlandıran kitabların, öz həyatımızı daha yaxşı anlamağa kömək edən gündəliklərin, həmçinin bizə yeni yollar göstərən və yeni stimullar verən seminarların köməyindən istifadə etməyi tövsiyə edir. O, qələbəyə istiqamətlənən və öz arzusunu həyata keçirməyi arzulayan insanlara səhvlər üzərində öyrənməyi və özündə inam formalaşdırmağı, bu məqsədlə “ideyalar”, “öyrənmə” və “müvəffəqiyyət” gündəliklərini tutmağı təklif edir. Con Templton qeyd edir ki, öz həyatını faydalı və xoşbəxt etmək üçün *həyatın ruhi qanunlarını dərk etmək və onlara əməl etmək*, düzgün prinsipləri əldə rəhbər tutmaq, hikmət öyrənmək, bəşəriyyətin mədəni irsini və müasir nailiyyətlərini mənimsəmək lazımdır.

Yüksək mədəniyyətin tərbiyə edilməsi, həm əlverişsiz genetika, həm də insanın yaşadığı sosial mühitlə törənmiş neqativ keyfiyyətlərin təcəssüm olunduğu şəri tədriclə, addım-addım aradan qaldırmağa imkan verir. Uilyam Şekspir deyirdi: “Hamını sev, seçilmişlərə inan, heç kimə pislik etmə”. Həyatda sağlamlığın, rifahın, uğurun və xoşbəxtliyin asılı olduğu şüurlu mənəvi prinsipləri gözləmək çox vacibdir. Bu altruist prinsiplər insanlara təmənnəsiz xidmət etməyi, onlara xeyirxahlıq və diqqət təzahürünü, onlara - sözlə, əməllə, məsləhət və şəfqətlə qayğı göstərməyi nəzərdə tutur. *Bütün dinlərin qızıl əxlaq qaydası* belədir ki, insan özünə qarşı necə münasibət göstərilməsini istəyirsə, digər insanlara o cür münasibət göstərməlidir. Yaxşılığı yüksək qiymətləndirən Fales qeyd edirdi ki, “yaxşılıq sayəsində bütün özgə olan öz tətbiqini tapa və faydalı ola bilərlər”. Albert Eynşteyn hesab edirdi ki, “ayrılıqda götürülmüş insanın həyatı yalnız, onun başqalarının həyatını daha gözəl və daha nəcib olmasına kömək etdiyi dərəcəyə qədər mənaya malikdir”.

Öz “mənini”ni idarə etmə

Mədəni insan güclü ruha və öz “mənini” idarə etməyə imkan verən müəyyən müdriklilik dərəcəsinə sahib olmalıdır. Bu - təkmini, özünə nəzarəti, səmimi və ardıcıl olmaq bacarığını, insanları sevməyi və eqosentrizmdən uzaq olmağı nəzərdə tutur. Sofokl müdriqliyi səadətin doğma anası adlandırırdı. Parlaq həyatı

nümunələr əsasında Bodo Şefer o haqda danışır ki, öz daxili aləmi üzərində hakimyyəti saxlayaraq, müdrik insan neqativ hisslərin və dağıdıcı əməllərin qarşısını alır. Sosial ədalətsizlik, çətinliklər və maneələr şəraitində təbii kimi görünən acıqlılığını dəf edərək, mədəni insan “şəraitin qurbani” psixoloji mövqeyindən çəkinir və müqəddaratını öz öhdəsinə götürərək, qoyulmuş məqsədə çatmaq imkanlarını axtarır. Söhbət nifrət hissindən, bu hiss üçün bütün əsaslar olsa belə, azad olma bacarığından, hiddət enerjisini idarə etmə və onu öz vəziyyətinin və başqa insanların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəltmə qabiliyyətindən gedir. Bizim pozitiv və nikbin ruhdan doğulan şövqümüz yalnız bizi uğura aparan enerjini yaratmır, həm də başqalarını yüksək düşüncələrə və nəcib əməllərə ilhamlandırır.

Keyfiyyət və müvəffəqiyyət əldə etmək üçün hər bir işi *ağılla, vicdanla, məhəbbətlə* görmək lazımdır. Belə yanaşma ən mürəkkəb problemlərin həllinə doğru bizə yol açır və qeyri-məhdud imkanları ortaya çıxarır. *Vaxt və gərgin əmək bizi addım-addım arzu edilən məqsədə gətirib çıxarır.* İnsan ruhunun mədəniyyəti və yaradıcı gücünün görkəmli rəmzlərindən biri olan İohan Volfhanq Höte, özünün yekun fəlsəfi əsərində - “Faust” faciəsində həyatın mənasının axtarışını təcəssüm etdirmişdir. Jan Jak Russodan sonra şəxsiyyətin azad inkişafı konsepsiyası ilə çıxış edərək, Höte tezliklə əmin oldu ki, cəmiyyətin həyatında nəyi isə dəyişmək yalnız bütün sistemi, qoyulmuş qaydanı, ictimai həyatın formalaşmış quruluşunu (cəmiyyətin sosial mühitini – F.M.) dəyişməklə mümkündür. Cəmiyyəti və mühiti dəyişmək iqtidarında olan qüvvəni o, - sxolastik elmə, meşşan əxlaqına və ortodoksal xristian dininə qarşı müharibə elan etmiş insanda görürdü. Doktor Faustun obrazında o, taleyə baş əyməyən, həqiqət axtaran, məhəbbət və əsl azadlıq əldə etməyə can atan insana özünəməxsus himn yaratmışdır.

İnsanın uğurlu inkişaf və özünüidarə imkanlarını nəzərdən keçirən çoxlu sayda müasir konsepsiyalar mövcuddur. Məsələn, Moskva İnsanın Özünübərpası İnstitutunun rəhbəri, “qalib gəlmək məharəti” üzrə mütəxəssis kimi tanınmış professor Mirzəkərim Norbəyov orqanizmin sağlamlaşdırılması və cavanlaşdırılması və müvəffəqiyyət əldə etmənin orijinal sistemini yaratmışdır. Bu sistemin əsasını insanın – bədənin, aqlın, hisslərin və qəlbin vahid tami olaraq nəzərdən keçirilməsi təşkil edir. İnsanın uğursuzluqları və ya onun fiziki xəstəlikləri “tarazlığın itirilməsinə” gətirən bu sistemin bütövlüyünün pozulması kimi nəzərdən keçirilir. Xəstəliklərin və uğursuzluqların əsas amillərindən biri qorxudur ki, onu arzuların həyata keçirilməsinə imkan verən ruhi harmoniyanı əldə etməklə dəf etmək lazımdır. Əsas ideya – həm sağlamlıq, həm də uğur əldə etmək üçün lazım olan, pozitiv enerjini yaradan və ya cəlb edən pozitiv təfəkkürün və nikbin əhval-ruhiyyənin aprior yaradılması zəruriliyindən ibarətdir.

Ən ekstremal situasiyalarda öz gücünə inanmaq, daxili müqaviməti dəf etmək, öz üzərində inadla işləmək lazımdır. Bu psixoloji yanaşma insanın sağlamlaşdırılmasının əsası kimi götürülür və “Millionerlər məktəbi” kursunda istifadə edilir. Əsas ideya ondan ibarətdir ki, əgər insan uğurlu olmaq istəyirsə, ruhi qüvvələrini səfərbər etməli, fikrən uğurlu insana çevrilməli və psixoloji olaraq “uğur oyununu oynamağa” başlamalıdır. Norbəyov hesab edir ki, əgər insan varlanmaq - konkret məqsədi qoyursa, onda çox qısa müddətdə buna nail olur.

Öz fikirləri və hisslərinin idarə edilməsi

Özünüidarə mədəniyyəti öz düşüncələrinin idarə edilməsindən başlayır. Öz şüurunun pozitiv düşüncələrə, xeyirxah arzulara və şüurlu əməllərə yönəldərək onu idarə etmək bacarığı - nikbin dünyagörüşünü, “tunelin sonunda işığı görmək” qabiliyyətini, istənilən situasuyada uğurlu sonluq gözləyərək həyata və onun müxtəlif hadisələrinə pozitiv münasibət bəsləməyi nəzərdə tutur. Mark Avreli hesab edirdi ki, özünü təhlükəsizlikdə hiss etmək üçün sizi narahat edən şeylərə qarşı münasibəti dəyişmək lazımdır. Haqqında Ronda Bern, C. Vitale və digər müəlliflərin kitablarında yazılmış “Cazibə qanununda” *arzularına çatmasında insanın təxəyyülünün, fantaziyasının rolu* xüsusi qeyd edilir. “Cazibə qanununun” mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bizim fikirlərimiz haqqında düşündüyümüz şeyləri cəzb edir. Bunun sayəsində pozitiv təfəkkür pozitiv keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur, pozitiv hadisələri, yaxşı insanları, arzu edilən məqsədləri cəzb edir. Eyni zamanda opponentin provokasiya məqsədilə edilməyən təcavüzünə adekvat reaksiyadan, onun mühakimələri və cavab hərəkətlərindən özünü saxlamaq bacarığı ilə sizə yönəldilən neqativ enerjini neytrallaşdırmaq olar. Görünür ki, Templton bu məsələni nəzərdən keçirərək təxəyyülün nəcib təsirinə diqqət yetirir və qədim məsəli gətirir: “nəyi təsəvvür etmək mümkündürsə, ona nail olmaq olar”. Bizim fikirlərimizə forma verən təxəyyülümüzü idarə etmək qabiliyyəti aydın obrazlar və mənzərələr yaratmağa imkan verir ki, bunlar da böyük istək və məqsədyönlülük sayəsində həyata keçirilə bilər. Əgər insan öz qüvvəsinə inanırsa, ağılı, biliyi, bacarığı, məsuliyyəti, iradəsi və səyi ilə fərqlənsə, o öz imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir və mümkün olmayanı – mümkün edə bilər.

İnsanın fikri azad olmalıdır. Bu, bizim müstəqil inkişafımız və həyata düzgün münasibətimizin mühüm şərtlərindən biridir. Lakin o, şüura əsaslanmalı və daim elmi biliklə qidalanmalıdır. Təhsil və maarif, o cümlədən, müntəzəm şəxsi təhsil, gerçəkliyin tənqidi təhlili - həyatın bir çox obyektiv imkanlarından bizi məhrum edən təfəkkür məhdudluğundan xilas olmağa kömək edir. Fikirlərin pozitiv istiqamətə dəyişdirilməsi bizim tərəfimizdən həyatın qavranılmasının pozitiv dəyişikliyinə aparır. Biz bu problemin ardıcillıq yolu ilə keçməsinə dün-

ya mədəniyyəti tarixində də görürük. Lao-Tszı deyirdi: “Öz fikirlərinizə qarşı diqqətli olun – onlar əməllərin başlanğıcıdır”. “Bilik üçün, sakit həyat üçün və hər bir işin uğuru üçün insanın öz düşüncələrinə sahib olması qabiliyyətindən daha vacib çətin ki bir şey olsun”, - deyə Con Lokk qeyd edirdi.

Səədi deyir: “Necə lazımdır fikirləş, sonra fikrini ifadə et, özülüz isə divarlar ucaltma”. Düzgün qərar qəbul edərək və onları ardıcıl həyata keçirərək, biz istənilən çətinlikləri aradan qaldırmağa, arzularımızı reallığa çevirməyə qadirik. Pozitiv fikirlər və əməllər, yaxınlara və dostlara bağlılıq və hörmət xüsusi energetika yaradır ki, bu da digər insanları bizə tərəf çəkir, hər bir mədəni insan üçün həyati vacib olan qarşılıqlı anlaşma, dostluq və məhəbbət atmosferini formalaşdırır. “Mənəvi mədəniyyətin mümkün ən yüksək mərhələsi - öz fikirlərimizə nəzarət etməyə qadir olduğumuzu başa düşdüyümüz zamandır”, - deyə Çarlz Darvin qeyd edirdi. Con Templton deyir: “Sizin öz fikirlərinizi idarə etməyi öyrəndiyiniz dərəcədə, müsbət və yaxşı fikirlər həyatınızı daha yaxşıya doğru dəyişəcəkdir”. Mark Avriinin məşhur “fikirlərin sənin həyatına çevrilir” sözlərinə istinad edərək, istedadlı psixoloq və humanist, insanın həyat fəaliyyətinin pozitiv enerjisinin saxlanması üçün “sıxışdırıb çıxartma metodunu” təklif etmişdir. Onun mahiyyəti bundadır ki, əgər insan öz şüurunu pozitiv və faydalı fikirlərlə doldurarsa, orada pis fikirlərə yer qalmayacaqdır. Bizim həyati məqsədlərimizə çatmağa imkan verməyən gərəksiz və neqativ fikirlər şüurdan sıxışdırılıb çıxarılır. Beləliklə, öz şüuruna nəzarət etməyi öyrənərək, təfəkkürünü digər obyektə keçirmək mümkündür, və arzu olunmayan fikirlər yox olur. Neqativ fikirlərin sıxışdırılıb çıxarılmasının daha bir metodu ”onları sakitcə buraxmaq” bacarığındadır: neqativ fikirlər “gəldikləri sonsuz heçliyə buraxılırlar.” C. Templtonun “*sıxışdırıb çıxartma metodu*” – paxıllıq, nifrət, tamahkarlıq, eqoizm, gərəksiz tənqidbazlıq, qisasçılıq və s. kimi insan sağlamlığına dağıdıcı təsir göstərən keyfiyyətləri aradan qaldırmağa imkan verir.

Beləliklə, reallıq daha çox ağılınız və qəlbimizlə, dünyagörüşümüz və xarakterimizlə, ruhi mədəniyyətimizlə şərtlənən - bizim *daxili qavramamızdan* asılıdır. *Nəcib fikirlər nəcib əməllər doğurur*. Əgər insan özünə inanırsa və bu inamı konkret əməllərlə möhkəmləndirirsə, öz bilikləri və bacarıqlarını təkmilləşdirirsə, çətinliklərə və əlverişsiz şəraitlərə baxmayaraq arzu edilənə nail olmaqda inad və mətanət göstərsə, qəlbin nəcib niyyətləri reallaşır. Çətinliklər bizim qabiliyyətlərimizi inkişaf etdirir, iradəmizi möhkəmləndirir, həyat təcrübəmizə imkan yaradır, bizi mərd və güclü edir. Pozitiv obraza istiqamətlənmə, həyatın dövriliyinin ağılla qavranılması, özünə inam, bizə bağlılanmış həyat nemətlərinə görə minnətdarlıq hissi, cəmiyyətin rifahı naminə quruculuq - bizim üçün uğura, müvəffəqiyyətə, xoşbəxtliyə və yeni imkanlara qapılar açır. Özündə həyat qabiliyyətinin və mübariz insan xüsusiyyətinin istehsalı - dinamik fəaliyyəti, progressiv inkişafı və qoyulmuş məqsədlərə çatmağı təmin edir.

İnsanın təfəkkür mədəniyyəti bütövlükdə şəxsiyyətin intellektual mədəniyyətini təşkil edən təbii ağılından və əldə etdiyi biliklərindən asılıdır. Fales deyirdi: "Bədənin fərəhi - sağlamlıqda, ağılın fərəhi – bilikdə olur." Henri Tomas Bokl intellektual mədəniyyətə haqq qazandıraraq, qeyd edirdi ki, "qaranlığı hiss etməyən kəslər, işığı heç vaxt axtarmayacaqlar". *İntellektual mədəniyyət* - insanın inkişaf imkanlarını müəyyən edən həyat fəaliyyətinin başlıca hərəkətverici qüvvəsidir. Bu mədəniyyətin təbii mənbəyi – insan beyninin fəaliyyətini, təfəkkür prosesini idarə edən insan şüurudur. Şüur fikri generasiya edir və bizim həyat proqramımızı müəyyən edir. Təfəkkür məhdudluğundan azad olmaq, bizə həyatı kainatın imkanları müxtəlifliyində görməyə imkan verən ağılı və bilikləri daim inkişaf etdirmək, həyat hadisələri və faktlarını, insanların davranışını və hərəkətlərini düzgün başa düşmək və interpretasiya etmək lazımdır.

İnsan mədəniyyəti və sivilizasiyası haqqında bilikləri yaymaqla cahilliyi aradan qaldırmaq lazımdır. Yaxşını pisdən ayırmaq qabiliyyətinə böyük qiymət verən Sokrat qeyd edirdi: "Yalnız bir yaxşılıq – bilik və yalnız bir pislik – cahillik var." Templton deyir: "Tırtıl yanında yarpağa qonan kəpənəyi tanımaq halında deyil. Ehtimal ki, tırtıl kəpənəyi həтта görmür, çünki tırtılın real həyatında kəpənəklər mövcud deyil!" Dialektikası Platona böyük təsir göstərmiş Herakl Efesski insan cahilliyini ifşa edərək qeyd edir ki, "İtlər o kəslərə hürürlər ki, onları tanımırlar." İntellektual mədəniyyətin açdığı imkanlardan biri – *kainatın və insanın həyat fəaliyyəti qanunlarının*, baş verən təzahürlər, hadisələr, proseslər və insanların *düzgün dərk edilməsidir*. Bu anlama insanın həyat fəaliyyətini və bizim emosional mədəniyyətimizi idarə edən şüurun qüvvəsini təsdiq edir. Bu və ya digər mühüm problemlərin həlli zamanı o öz hakimiyyətini və özünün qalibyyət əzmini təsdiqləyərək, qeyri-müəyyənlik qarşısında yaranan qorxu hissini aradan qaldırmağa imkan verir. İntellektual mədəniyyət müdrikləyə - biliklərlə, təcrübə ilə və humanizmlə zənginləşdirilmiş ağılı keyfiyyətinə nail olmağa imkan verir. Müdriklilik - həyat qanunlarını düzgün anlamaq, səhvlərdən ibrət almaq, olanların mahiyyətini və xüsusiyyətlərini müxtəlif tərəflərdən görmək, pozitiv nəticələrə və insan münasibətlərinin harmoniyasına nail olmağa yardım edən ağıllı qərarlar qəbul etmək qabiliyyətidir.

Mədəni insanın özünü idarə etməsi, *öz emosional vəziyyətinə*, ətrafdakıların neqativ hərəkətinə qarşı öz reaksiyasına *nəzarət etmək* bacarığını nəzərdə tutur. Düzgün yol – öz enerjisini sizə layiq olmayan insanlarla münasibətlərin aydınlaşdırılmasına deyil, həyatın başlıca dəyərlərinə: məhəbbətə, dostluğa və yaradıcılığa yönəlməkdir. Əlbəttə, bu zaman digər insanın dost olmayan münasibətinin, həmçinin predmetə öz davranışının səbəblərini aydınlaşdırmaq, onun digər insanlarla münasibətdə gərginlik səbəbi olub-olmadığını təhlil etmək vacibdir. Mədəni insanın statusu *paxıllıq* kimi neqativ keyfiyyətlə bir araya sığışmır. Pa-

xıllıq hissində müqavimət göstərə bilməyən insanlar özünü təkmilləşməyə qadir deyillər. Onlar başqalarının yaxşı cəhətlərini obyektiv qiymətləndirməyi bacarmırlar və onu ətrafdakıların gözündən salmaq üçün bütün mümkün nöqsanları və çatışmazlıqları öz həsəd obyektinə aid etməyə çalışırlar. Paxıllıq hissindən dəf edilməsi öz qüvvəsinə və şəxsi məziyyətlərinə inam tələb edir. Danılmaz uğurlar əldə etmiş istedadlı insanların üstünlüklərini özünü təkmilləşdirmə üçün şans və təcrübə kimi mənimsəmək lazımdır.

Arzular, maraqlar, məqsədlər və özünüidarə mənbələri

Özünüidarə prosesində insan iki dəyişən amilin nüfuz dairəsində olur: şərait və şəxsi seçim. Seçim – onun qəbul etdiyi qərarlardır. Bu qərarlar mühüm rol oynayır və əgər onlar şəxsiyyətin inkişafı üçün əlverişli deyilsə, şəraiti dəyişə bilər və dəyişməlidir. Bunun üçün insana, bütövlükdə, şəxsiyyəti və onu əhatə edən aləmi dəyişməyə qadir olan, yüksək mədəniyyəti təşkil edən məqsədyönlülük və möhkəm iradə, məntiq, biliklər, bacarıqlar, mütəşəkkillik lazımdır. Görünür, hər idealda hər bir insan üçün öz təyinatını, həyatının mənasını dərk etmək və buna uyğun olaraq öz həyat fəaliyyəti proqramını hazırlamaq vacibdir ki, onun həyata keçirilməsi ilə ola bilər, insanın inkişafına müəyyən töhfə verilsin və tarixdə bir iz qoyulsun. Blez Paskal deyirdi: “Öz həyatının mənasını bilməyən insanlara yazıqlar olsun”. Bizim nəticələrimizin uğuru - konkret məqsədləri, problemlərin mahiyyətini anlamağı, prinsiplərin və metodların seçilməsini, prioritetlərin müəyyən edilməsini, məqsədə çatma vaxtının təyini nəzərdə tutan vasitədən - düşünülmüş fəaliyyətlər planından asılıdır. Eynilə biznesdə effektiv menecmentin insanların tələbatlarının başa düşülməsi və ödənilməsi ilə şərtləndiyi kimi, uğurlu özünüidarə - öz arzuları, maraqları və məqsədlərinin başa düşülməsi və həyata keçirilməsindən asılıdır.

Həyatımızın mənası ilə şərtlənən həyat məqsədi haqqında daim xatırlamaq lazımdır. Hələ XVI əsrdə intibah dövrünün görkəmli nümayəndəsi olan Mişel Monten qeyd edirdi ki, “təyinat limanı olmayan kəs üçün heç bir külək arxadan əsən olmur.” Aydın məqsəd - insanın həyat fəaliyyəti enerjisinin fəallaşdırılması üçün texnologiyalar və iradə – müəyyən zaman müddətində həyatın mənasına uyğun olan, qoyulmuş məqsədə nail olma üçün zəruridir. Belə texnologiya kimi, güclü arzusunun təmərküzləşməsinin, fokusunun yığılmasının onun real həyata keçirilmə stimulu olduğunu güman edərək, Tempilton, “enerjinin bir yerə cəmləşməsinin alışma əmələ gətirənədək günəş şüalarının böyüdücü şüşə ilə fokusa yığılmasında olduğu kimi, öz dərrakəsini güc nöqtəsinədək bir yerə cəmləməyi” tövsiyə edir.

Böyük məqsədlər olmadan böyük işlər yoxdur. Lakin insanın məqsədi iki kateqoriyada ola bilər: idealı ifadə edən böyük məqsədlər, hərəkət istiqamətini tə-

yin edən mayak-məqsədlər, və real əldə edilə bilən konkret məqsədlər. Bizim arzularımız və istəklərimizdən doğulan böyük məqsədlər yolları müəyyən etməyə və düzgün texnologiyalar seçməyə kömək edir. Hərəkət üçün bizə motivasiya və stimül verən böyük məqsədlər şəxsiyyətin keyfiyyətli dəyişilməsi və inkişafı üçün çoxlu sayda imkanlar açır və özündə maraqlı kəşfləri, mükafatları və yaradıcı fəaliyyətdən alınan zövqü gizləyir. Bu imkanların istifadə edilməsi insanın intellektual mədəniyyətindən, onların mənasını, mahiyyətini və xüsusiyyətlərini başa düşməkdən daha çox asılıdır. Bodo Şefer deyir: “Əgər siz ulduzlara yönəlmisinizsə, bu o demək deyil ki, siz onlara çatacaqsınız, amma yəqin ki, ağaclardan yuxarı qalxacaqsınız.” Real məqsədlər elə tərzdə ifadə olunmalıdır ki, təyin edilmiş vaxtda mütləq yerinə yetirilsin. Bu onunla şərtlənir ki, onlara nail olma - şəxsiyyətin ösünütəsdiqinə xidmət edir, şəxsi ləyaqət hissini, insanın öz gücünə və imkanlarına inamını möhkəmləndirir.

Yüksək özünüidarə mədəniyyətinin və nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olmaq qabiliyyətinin şərtlərindən biri həyati problemlərin öhdəsindən gəlmək bacarığıdır. Problemlərin olması – dialektik yaşayış reallıqları ilə bağlı olan sonsuz həyat prosesidir. Bunun üçün bizim vəzifəmiz onları düzgün başa düşmək və vaxtında həll etməkdir. Bu zaman problemə münasibət, problemin əmələ gəlməsi ilə yaranan “sarsıdıcı” neqativ emosiyaları onun həllinin, şəxsiyyətin inkişafı üçün yeni imkanlar açan pozitiv dinamik enerjisinə dəyişdirmək bacarığı çox vacibdir. Bunun üçün problemləri özünün inkişafı və digər insanlara öz təsir dairəsini genişləndirmək çağırışı və şansı kimi qəbul etmək; problemlərin həllində inama sahib olmaq; nikbinliyini, şəxsi ləyaqət hissini, qalibiyyət əzmini qorumaq; öz hisslərinə və reaksiyalarına nəzarət etmək; problemdən düzgün ibrət almağı bacarmaq lazımdır. Bodo Şefer doğru olaraq qeyd edir ki, problemin həllindəki hər bir uğur insanı mükafatlandırır, hər bir uğursuzluq isə onu daha güclü edir.

Beləliklə, *çox şey bizim arzumuzdan, onu güclü surətdə həyata keçirmək istəyimizdən asılıdır.* Əgər *istək mütləq həyati zərurət olursa*, o zaman onun doğurduğu ruh reallığı əlverişli tərzdə dəyişməyə kömək edir. İnsan özü üçün xoşbəxtlik haqqında öz arzularına uyğun olan, lakin başqalarına zərər yetirməyən layiqli həyat qurmalıdır. Bodo Şefer *arzunun həyata keçirilməsinin psixoloji mexanizmini* göstərmişdir. O, məqsədə çatmaq üçün özünün bütün diqqətini onun üzərində cəmləşdirməyi, daim onun haqqında düşünməyi, onun əldə edilməsində zərrə qədər şübhəyə yol verməməyi tövsiyə edir. Fikrin konsentrasiyası sizin can atduğunuz indiki mövqe ilə arzu arasında əlaqə yaradır. Bu obraz, müvəffəqiyyətin əldə edilməsinə yönəldilmiş effektiv fəaliyyətlərə çevrilən əminliyi doğurur. Bilik və inam arzunun həyata keçirilməsi üzrə texnologiyalar seçimini və fəaliyyətlər enerjisini təmin edir.

Co Vitalenin cazibə konsepsiyasına görə güclü arzu, insanı məqsədyönlü və güclü edərək, ona imkan yaradır ki, kainat özü onun həyata keçməsinə kömək edir. Həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində: ailədə, işdə, şəxsi təhsildə, cismani mədəniyyətdə, ictimai fəaliyyətdə hərəkətə lazımı impuls verərək, düzgün seçim etmək, həyat fəaliyyəti istiqamətini və öz prioritetlərini düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır. Onu nəzərə almaq lazımdır ki, arzumuzun həyata keçirilməsi yolunda bizim üçün mümkün olmayan heç nə yoxdur. Bunun üçün güclü ruha – biliklərlə zəngin ağıla, nəcib hisslərə və möhkəm iradəyə malik olmaq, özünə və həyatını yaxşılığa doğru özünün dəyişdirə bilmək qabiliyyətinə inanmaq lazımdır. Güclü ruh öz fikirlərini və enerjisini yaradıcı məcraya yönəldərək, faciəli hadisələri belə xilasa və qələbəyə işarə kimi müdrikcəsinə şərh edərək, çətinliklərə və uğursuzluqlara mərdliklə qatlaşmağa, emosiyalarını idarə etməyə kömək edir.

Zəngin *daxili aləmin*, yüksək ruhi mədəniyyətin olmadığı halda, maddi rifah ruhi kasadlığı doldura bilməz. Başqa sözlə, ruhi mədəniyyət zənginliyi həmişə maddi zənginlikdən yüksəkdir, çünki pulla ağılı, həqiqi məhəbbəti, dostluğu və xoşbəxtliyi almaq mümkün deyil, yüksək ruhi (əqli və mənəvi) mədəniyyətə və xoş məramı sahib olmaqla isə həyatda zənginliyə, uğura və xoşbəxtliyə nail olmaq olar. Mədəni insanın *özünü idarə etməsi* - həqiqəti özündə daşıyan, bəşəriyyətin bir çox nəsillərinin həyat təcrübəsi ilə sınaqdan keçirilmiş *fundamental elmi biliklərə istinad etməlidir*. Fridrix Şiller deyirdi: “Maarifləndirilmiş şüur mənəvi hissləri nəcibləşdirir: baş ürəyi tərbiyə etməlidir”. Əgər insan doğru düşünürsə və elmi biliklərə və obyektiv informasiyaya əsaslanırsa, onun niyyətləri də düzgün formalaşır, niyyətlərin ardınca isə özündə sevinc və razılıq hissi daşıyan pozitiv əməllər gəlir. Jan Jak Russo qeyd edirdi: “İnsanın bütün mənəviyyəti onun niyyətlərindən ibarətdir”. Əksinə, doğru olmayan və ya zərərli təfəkkür, ardınca çox zaman dağıdıcı və destruktiv xarakterli düzgün olmayan fəaliyyətlər gətirən yanlış, düşüncəsiz əməllər doğurur.

Fəaliyyətin nəticələri - müvəffəqiyyətin meyarı kimi

Məlum olduğu kimi, “bina kərpiclərlə hörülür”. Sofokl deyirdi: “Böyük işlər bir dəfəyə görülmür”. *Müvəffəqiyyətin əsasını* yalnız öz biliyini inkişaf etdirmək tələbatı və düzgün ifadə edilmiş məqsəd deyil, həm də biliklər, şüurlu fəaliyyət planı, effektiv texnologiyalar, gündəlik vicdanlı əmək və nəhayət, səbr, dözümlü təşkil edir. *Müvəffəqiyyətə nail olma diqqətin, enerjinin və qüvvənin* hansısa bir işdə *təmərküzləşməsinə tələb edir*. Qüvvələrin parçalanması yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan vermir. Ona görə bizim başqa işlərə yayınmağımızı doğruldan heç bir səbəblər nəzərə alınmalı deyil. *Müvəffəqiyyətin meyarı yalnız fəaliyyətin nəticələri olmamalıdır*. Bunun üçün nəzərdə tutulan planın yerinə

yetirilməsinə mane ola biləcək mümkün qeyri-müəyyənlikləri nəzərə alaraq, vaxtı düzgün planlaşdırmaq, həmin vaxtda başlıca işi ayırmağı bacarmaq və diqqəti onun üzərində cəmləşdirmək lazımdır.

Gözlənilməz vəziyyətləri öz maraqlarına uyğun istifadə edərək *idarə etmək lazımdır*. Gözlənilməz vəziyyətlər öz məhsuldarlığının: həyati təsislərə nail olmaq üçün vaxtın istifadə effektivliyinin; strateji məqsədlərin və cari vəzifələrin korrektə edilməsinin; şəxsi xoşbəxtliyinin qurulmasında özünün fəallıq dərəcəsinə yenidən mənalandırmanın qiymətləndirilməsi üçün “lakmus kağızı” ola bilər. Bodo Şefer motivasiya və ruh yüksəkliyini yuxarı səviyyədə saxlamağa imkan verən “*üç günün qaydasını*” ifadə etmişdir. Onun mahiyyəti budur ki, hər üç gündən bir insana psixoloji olaraq ölçülə bilən, müsbət nəticə kimi başa düşülən yeni müvəffəqiyyət tələb olunur. Bu permanent müvəffəqiyyət, şəxsiyyətin inkişafı prosesində yüksək hərəkət impulsunu stimullaşdıraraq, insanda hər zaman yeni-yeni nailiyyətlərə motivasiyanı saxlayır. Bunun üçün öz fəaliyyətini, onun nəticə etibarilə səmərəliliyi məqsədilə, hər üç gündən bir düzgün planlaşdırmaq və nəzarət etmək vacibdir. Depressiya halından çəkinmək üçün öz işlərini əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə dəqiq planlaşdırmaq və öz şüuru üçün psixoloji yükə çevirməyərək, onları təxirə salmadan yerinə yetirmək lazımdır. Bu zaman təcili işlər planlaşdırılmış mühüm işlərin yerinə yetirilməsi üçün maneə olmamalıdır. Müvafiq qərar qəbul edildikdən sonra dərhal, lakin tələsmədən fəaliyyət göstərmək lazımdır. A.S. Ekzüperi qeyd edirdi: “*Həç vaxt demə: edərəm, əgər sən nə isə etmək qərarına gəlmisənsə, başla və de: mən artıq bunu edirəm.*”

Müdrük həqiqətləri və müvəffəqiyyət strategiyalarını təhlil edərək, Bodo Şefer öz işini Roma imperatoru Mark Avrelinin məşhur sözləri ilə başlayır: “*Sonda görmək istədiyən o həyatla artıq bu gün yaşamağa başla*”. O doğru olaraq qeyd edir ki, hər bir insanın qalib olmaq imkanı və hüququ vardır. *Həyatın ziddiyyətlərinin əslində bir təminat tərkib hissələri, ayrı-ayrı qanunların isə qarşılaşılıqlı əlaqəli olması* haqqında onun nəticələri özünüidarə mədəniyyəti üçün metodoloji əhəmiyyətə malikdir. Müəllifin maraqlı müşahidələrindən biri odur ki, *müvəffəqiyyət bəxti gətirməkdən o qədər də çox asılı deyil, lakin insanın müəyyən prinsiplər və dəyərlər üzərində qurulan həyat tərzinin nəticəsidir*. Seçim edərkən insan yadda saxlamalıdır ki, *müvəffəqiyyət - situasiyadansa, daha çox ondan necə istifadə etməkdən asılıdır*. Müvəffəqiyyət əldə etmiş insanlar haqqında danışaraq, Şefer Bessi Stenlinin çox gözəl sözlərini nümunə gətirir: “*İnsan yaxşı yaşayıbsa, çoxlu gülüb və sevibsə, ağıllı adamların hörmətini və balaca uşaqların məhəbbətini qazanıbsa, əgər həyatda öz yerini ya yetişdirdiyi gözəl güllərlə, ya çox gözəl şeyirlərlə, ya da xilas etdiyi qəlblərlə doldura bilib-sə, hesab etmək olar ki, o, müvəffəqiyyət qazanıb. Əgər minnətdarlıq sözlərini*

asirgəməyibsa, dünyanın gözəlliyini qiymətləndiribsa və bu barədə danışmağa sıxılmayıbsa, əgər o, insanlarda ən yaxşı olanı görməyi bacarıbsa və özündə olan ən yaxşı ilə səxavətlə paylaşdıbsa, əgər onun həyatı insanları ruhlandırılıbsa, haqqındakı xatirə isə onların qəlbində qalıbsa, - o, müvəffəqiyyət qazanıb.”

Nəticə etibarilə səmərəli fəaliyyət şəxsiyyətdən xüsusi vərdişlər tələb edir. İnsan özündə şüurlu təfəkkürü, düzgün həyat mədəniyyətini və istənilən həyat situasiyasında qələbəyə yönəldilmiş uğurlu texnologiyaları təkmilləşdirməyi bacarmalıdır. O, şəraitin qurbanı olmayaraq və öz köməksizliyinə bəraət qazandırmayaraq, öz arzuları və qoyduğu məqsədləri nəzərə alaraq, *ona lazım olan şəraiti özü qurmağı və onu idarə etməyi*, düzgün qərarlar tapmağı və hətta faciəli situasiyalarda qələbə sonluğunu təmin etməyi *öyrənməlidir*. *İnsanın xarakteri və şüurlu seçimi ilə şərtlənən həyat qabiliyyəti haqqında danışarkən*, Bodo Şefer “qartalın” və “ördəyin” xarakterlərinin müqayisəsini verir. O, eqoizmdən azad olmağa qadir qartalları tərbiyə etmək zəruriliyindən danışır. “Ördəyin” prinsipi – hər bir şəraitə uyğunlaşma, mübarizə və problemin həlli yollarını tapmaq əvəzinə - bəhanələrin axtarışı, situasiyanı, onun innovativ təhlili əvəzinə - birtərəfli görmə, nikbin mövqə əvəzinə - bədbin mövqedir. Ördəklər şəraitdən şikayət edirlər və malik olduqlarını istəməyə məcburdurlar. Qartallar isə şəraiti dəyişirlər və istədikləri şeyi əldə edirlər. Bu fərqi dərk edərək, ördəyə bənzəməmək və “qağıldamamaq”, şikayət etməmək, lakin hərəkət etmək çox vacibdir. *Müvəffəqiyyətə hesablanmış özünüidarə*, öz ləyaqətini, təbii keyfiyyətləri və qabiliyyətlərini obyektiv qiymətləndirmək, öz güclü cəhətlərini məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirmək və pozitiv nəticələr əldə etmək üçün onlardan effektiv istifadə etmək və onları müntəzəm olaraq günü-gündən yaxşılaşdırmaq bacarığını nəzərdə tutur. Belə özünüidarənin zəruri effektivlik şərti – biliklər, məntiq və gərgin əmək, qətiyyət, dözümlü və möhkəm iradə, müəyyən situasiyada mövcud olan əlverişli üstünlükləri görmək, dərk etmək və düzgün istifadə etmək bacarığıdır. *Hər bir insan təkrarolunmazdır*. Onun təbii keyfiyyətləri, qəlbinin xüsusiyyətləri, xarakterinin əlamətləri, şəxsi həyat təcrübəsi təkrarolunmazdır. Onun fərdiliyi yalnız ona məxsusdur.

Öz qabiliyyətlərini və xəşbəxt həyat qurmaq imkanlarını lazımi sürətdə qiymətləndirmək vacibdir, çünki ağıl, istedad və qabiliyyət – özünün inkişafı, tələbatlarını təmin etmə və məqsədlərinə nail olma üçün səmərəli istifadə edilməli olan şansıdır. *Ağılın sərvəti xeyrixahlığın sərvətindən üstündür*, çünki sərvətlə ağıl ala bilməzsən, ağılla isə sərvət yaratmaq mümkündür. Sərvəti itirmək də olar, ağıl, bilik və vərdişlər isə şəxsiyyətin inkişafının nəticəsi olan ayrılmaz insan kapitalıdır. Özündə yeniliyə həssaslığı, kreativliyi, innovativliyi, bəzən bu və ya digər mühitlə bizə sarınmış, bizim analitik təfəkkür imkanlarımızı məhdudlaşdıran təfəkkür stereotiplərindən imtina etmək bacarığını, taxılı alaqla otun-

dan ayırmaq qabiliyyətini, öz seçimimizi və bizim özümüə məxsusluğumuzu təkmilləşdirmək çox vacibdir. *Özünü* bizim inkişafımıza, ruhi vəziyyətimizə pozitiv təsir göstərən, zəngin təcrübəyə və məhsuldar həyat fəaliyyətinin effektiv strategiyalarına malik *yaxşı və ağıllı adamlarla əhatə etmək lazımdır*. Bununla bərabər mədəniyyətinin sizin mədəniyyətinizlə uyğunsuzluğu aşkar olan insanlarla ünsiyyətdən qəti surətdə çəkinmək lazımdır, çünki belə insanlar sizin sağlamlığınıza, şüurunuzə və davranışınıza destruktiv təsir göstərən mənəbə ola bilərlər. Lakin bu zaman, əgər bu mümkündürsə, mənəbəyinin sosial mühit və insanın tərbiyəsi ilə şərtlənən müəyyən dünyəgörüşü olduğı neqativ energetika-yə malik insanların mədəniyyətinin pozitiv dəyişilməsinə kömək etməyə çalışmaq lazımdır. İnsan şəraitin qulu olmalı deyil, lakin vəziyyəti öz maraqları xidmətinə yönəldərək, digər insanların maraqlarına zərər yetirmədən, onları pozitiv dəyişdirməlidir. Əgər hər hansı bir vəziyyəti dəyişmək bizim qüvvəmiz xaricindədirsə, təbii hadisələr kimi onları da sakitcə qəbul etməliyik.

Bizim fəaliyyətimizi çətinləşdirən səbəbləri yalnız xarici mühitdə deyil, həm də öz mövqeyimiz və fəaliyyətimizdə, qətiyyətimizdə və real vəziyyətləri öz maraqlarımızda istifadə etmək bacarığında axtarmaq lazımdır. Bunun üçün insan öz həyat fəaliyyətinə görə yüksək məsuliyyət mədəniyyətinə malik olmalı, özünü şəxsi tələyin sahibi hiss etməlidir. Mürəkkəb vəziyyətləri nikbin qavramaq, onlara ləyaqətlə reaksiya vermək və təmkinini saxlayaraq imkan daxilində düzgün qərarlar və hərəkətlər qəbul etmək çox vacibdir. Öz ələcsizliğına bəhanə axtarmaq deyil, amma bütün enerjisini qoyulmuş məqsədə çatmağı yönəldərək, situasiyanın çağırışına ağıllı cavab tapmaq lazımdır. Françesko Petrarka deyirdi: “Əgər qartal ola bilərsəndə, dolaşalar arasında birinci olmağı çalışma”. Bu zaman hadisələrə pozitiv təfəkkür və hakim münasibət yetişdirmək, situasiyanı düzgün qiymətləndirmək və elə aktiv fəaliyyət göstərmək lazımdır ki, vəziyyəti öz müvəffəqiyyətinin və öz xoşbəxtliyinin maraqlarına tabe edərək, onu dəyişəsən.

Müvəffəqiyyətin əldə edilməsində *şəxsi intizam və özünə nəzarət* mühüm rol oynayır. Biz artıq o haqda danışıbmışq ki, əgər insan situasiyanı idarə etmərsə, onda situasiya onu idarə etməyə başlayır. Bu bizim uğurlarımızın əsasını təşkil edən gündəlik praktik fəaliyyətə münasibətdə də ədalətlidir. Qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün yalnız biliklər və bacarıqlar, istedad və qabiliyyətlər, fəaliyyət planları və texnologiyalar kifayət deyil. Nəzərdə tutulan planların daha yaxşı tərdə həyata keçirilməsində özünə inam, şəxsi mütəşəkkillik, məsuliyyət və iradə, öz fəaliyyətinə daimi nəzarət, planların və alınan nəticələrin tutuşdurulması lazımdır. Öz fəaliyyət və nəticələrinin qeydini, - nailiyyətlərini özünü tənqid şəklində təhlil etməklə, gündəlikdən yaxud öz fəaliyyətinin səmərəliliyinin digər yazılı monitoring formalarından istifadə edərək, yazılı formada aparmaq

lazımdır. Özünün bütün fikrini və qüvvəsini, onları dağıtmayaraq, bir işin üzərində cəmləşdirməyi bacarmaq və yalnız onu tamamladıqdan sonra digərinə keçmək lazımdır. Öz fikirlərinə nəzarət etmək və diqqəti nə isə bir işin üzərində cəmləşdirmək bizim işimizin faydalı əmsalını dəfələrlə yüksəldir və səmərəli nəticə əldə etməyə imkan verir.

Çətinliklərin, uğursuzluqların və məğlubiyyətlərin aradan qaldırılması

Həyat yalnız inkişaf imkanlarından deyil, həm də müəkkəb problemlərdən və çətinliklərdən ibarətdir ki, onları mərdliklə qəbul etmək və onlarla ləyaqətlə mübarizə aparmaq lazımdır. Nizami Gəncəvi deyirdi: “Gecə nə qədər qaranlıq olsa da, onun ardınca həmişə səhər gələr”.

Erazm Rotterdamski hesab edirdi ki, “hətta ən pis talelərdə belə xoşbəxt dəyişikliklər üçün imkanlar var”. “Əlverişli imkanın çətinliklərin və problemlərin arasında gizləndiyini” qeyd edən Albert Eynşteyn də onunla həmrəydir. Uğursuzluqlar bizi özümüzlə olan inamdan məhrum etməməlidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ilin fəsilləri bir-birini əvəz etdiyi kimi, insanın həyatında işıqlı və qaranlıq zolaqlar bir-birini əvəz edir, bu - qanunauyğunluqlardır ki, onlara psixoloji cəhətdən hazır olmaq, şəxsi uğursuzluqlar kimi qəbul etməmək, məqsədə çatmaq üçün yalnız əqli və fiziki qabiliyyətlərini deyil, həm də öz qəlbini qoymaq lazımdır.

Onu da yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, özünüidarə prosesi, insanın inkişafının dəyişməz yol yoldaşı olan səhlərsiz ötürşür. Bu, düzgün qərarlar qəbul etməyə və müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verən təcrübə mənbəyidir. Şəxsi hazırlıqsız, müntəzəm olaraq biliklərini artırmadan, özünün şəxsiyyət dəyərlərini yüksəltmədən effektiv özünüidarə mümkün deyil. İnsan özünün, onun həyat fəaliyyəti nəticələrinin ailə, cəmiyyət, dövlət və bütün bəşəriyyət üçün faydalılıq dərəcəsi ilə müəyyən edilən qiymətini bilməlidir. Gələcək haqqında düşünərkən indiki zamanı və ətrafdakı insanları qiymətləndirmək, həyatın hər bir pozitiv anını taleyin şansı və hədiyyəsi kimi qəbul etmək lazımdır.

Nizami Gəncəvi deyir: “Həyatı onunla mübahisə edənlər mənimləsəyirlər”. İşdə olduğu kimi, həyatda da, *uğursuzluqlardan qorxmaq və məğlubiyyəti faciəvi qəbul etmək lazım deyil*. Problemə hər bir yeni yanaşma - müəyyən uğursuzluğa düşar olmaq riskidir. Buna görə də biz, biliyə istinad edərək, qorxu və qətiyyətsizliyi, məğlubiyyət əhval-ruhiyyəsini qəbul etməməli, mərdlik və möhkəm iradə göstərməli, yeni ciddi nailiyyətlərlə özünü doğrulda biləcək şüurlu riskə getməliyik. Dialektika qanunlarını xatırlayaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, həyatda uğursuzluqlar və məğlubiyyətlər qaçılmazdır. Başlıcası, onları güclü şəxsiyyət formalaşdıran və onun özünüidarə qabiliyyətini inkişaf etdirən dərslər kimi qəbul etmək lazımdır.

Həyat prosesini məktəbdə uşağın təlim prosesi ilə müqayisə edərək, Templton *bizim həll etməli olduğumuz problemlərin çətinliklərinin daim artması* haqqında danışır. Bu həm də yeni insanlar, amillər, şəraitlər, düşüncələr, vəziyyətlərdir ki, onlara uyğunlaşmaq lazımdır. Başlıcası - mürəkkəb vəzifələrin yaranmasından qorxmamaq, lakin öz praktikasını genişləndirərək və şəxsi təcrübəsini zənginləşdirərək, “yolun öhdəsindən yalnız yolu gedən kəsin gələ biləcəyini” xatırlayaraq, onları ardıcıl surətdə və inamla həll etmək lazımdır. *Problemləri* nikbinliklə, düzgün həllini tələb edən təbii, qanunauyğun həyat hadisələri kimi qəbul etmək gərəkdir. Situasiyanı və onunla bağlı olan çətinlikləri aydınlaşdırmaq, vəzifəni və onun bilik və təcrübəyə əsaslanan həllini müəyyən etmək lazımdır. Bu pillələrin dərk edilməsi və ardıcıl fəaliyyət, - inamsızlığı və qorxunu aradan qaldırmağa, məsələnin düzgün həllini tapmağa və pozitiv nəticələr əldə etməyə yardım edir. Öz növbəsində, yüksək nəticələrin əldə edilməsi arzularımıza çatmaqda yeni qələbələrə stimül olur. Bu mənada müvəffəqiyyət - ən çox istənilən məqsədə nail olmaqda yeni qələbələrə aparan pilləkənlərdə bir pillədir. Beləliklə, zəhmət, inad və dözümlük – güclü alətlərdir ki, onlarsız insanın inkişafı ağılsızdır. Xalq hikmətini xatırlayaq: “tərpənməyən daşın altından su axmır”, “səndən – hərəkət, Allahdan – bərəkət”.

Öz imkanlarından aşağı olmayan səviyyədə yaşamaq və işləmək üçün nə etmək lazımdır? Özünüidarə məsələlərinə yaradıcılıq və məsuliyyətlə yanaşmaq. Bilmək azdır, öz biliklərini praktik surətdə həyata keçirməyi bacarmaq lazımdır. Bacarmaq azdır, mütəşəkkil, məsuliyyətli və iradəli olmaq gərəkdir. Mütəşəkkil olmaq azdır, ətrafdakılara münasibətdə nəcib, etik olmaq lazımdır. Etik olmaq azdır, işgüzar olmaq, bunun üçün konkret fəaliyyət sahəsi seçib, strategiya, metodika və texnologiyaları düzgün müəyyən edib, çalışmaq, yaratmaq lazımdır. Bu gün etmək mümkün olan işi sabaha qoymamaq. Sağlamlıq, başqa insanlarla qarşılıqlı münasibətlər, maddi rifah məsələləri, hisslər və əmək – prioritet işlər hesab edilir. Bodo Şefer *müvəffəqiyyətə aparan yolda*, insanın xarakteri və keyfiyyətləri ilə şərtlənən *altı maneəni göstərir*. Bu - təkəbbür, cahillik, şöhrətpərəstlik, tənbellik, şübhələr və günah hissidir. *Bu maneələrin aradan qaldırılması yolu* – sadəlik, təhsillilik, inadlı zəhmət, mərdlik, öz qüvvəsinə inam, möhkəm iradədir.

Razılıq və xoşbəxtlik hissini duyulması üçün yaxşı iş seçimi və ona düzgün münasibət bəsləmək mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu öz istedadını və qabiliyyətini həyata keçirərək, işdən zövq almağa, şəxsi rifahını təmin etməyə və digər insanlara dəstək olmağa imkan verir. Bu zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, vaxt - ən qiymətli resursdur, həyat şəraitinin yaxşılaşmağa doğru dəyişməsi daha çox bizim əməyimizdən asılıdır, bizim təsir etmək iqtidarında olmadığımız şeyləri dəyişməyə çalışaraq, enerji sərf etmək lazım deyil. İş ən yaxşı tərzdə yerinə yeti-

rərək, peşəkarlıqla sahib olduğu fəaliyyət üzərində *insanın fikrini cəmləşdirmə qabiliyyəti* prinsipial əhəmiyyətə malikdir. “Rəssam şah əsərlərin surətlərini çıxara-çıxara meydana gəlir.” Başqa insanların, əsasən, həyatda böyük uğurlara nail olanların təcrübəsini öyrənmək və onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmək çox vacibdir.

Piter Druker haqlı olaraq qeyd edir ki, hətta Leonardo da Vinçi, Napoleon, Motsart və bir çox başqaları kimi *görkəmli dünya mədəniyyəti xadimləri*, çətinlikləri dəf edərək, *daim öz üzərlərində işləmişlər*. Məhz buna görə onlar bu qədər çox şeyə nail olmuşlar. İstər-istəməz İsaak Nyutonun aforizmi yada düşür: “Mən başqalarından uzağı onunçun görə bildim ki, məndən əvvəl işləyənlərin hamısının çiyinləri üzərində qalxdım.” Belə miqyaslı xadimlər az olsa da, istedad səviyyəsi və fəaliyyət nəticələri onları adi insanlarla bir cərgəyə qoymağa imkan vermir, tamamilə aydındır ki, zəhmət və məqsədyönlülük olmadan, onlar çətin ki müvəffəqiyyət qazanardılar, çünki istedad ciddi əməyə vurularsa, çox gözəl nəticələr verir.

Həyatda öz yerini tapmaq üçün öz qabiliyyətlərini, iş üslubunu və öz əxlaq prinsiplərini bilmək lazımdır. Özünün təbii imkanları və qabiliyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi və istifadə edilməsi zəruriliyi haqqında danışaraq, Piter Druker qeyd edir ki, vətəndaş cəmiyyəti şəraitində hər bir insanın seçimi var. Buna görə də həyatda öz yerini tapmaq üçün öz qabiliyyətləri haqqında mümkün qədər çox bilmək, bunun üçün nəticəni proqnozla müqayisə edərək, öz fəaliyyət nəticələrini təhlil etmək lazımdır. Nəticələrin təhlili, diqqəti özünün güclü cəhətlərində cəmləşdirmək, qabiliyyətlərinin daha geniş surətdə aşkarlanması üçün, onları praktikada düzgün tətbiq edərək, öz bilikləri və vərdişlərini təkmilləşdirməyə imkan yaradır. Bizim mənəvi prinsiplərimizə uyğun şəraitlərdə işləmək, həmçinin öz etik mədəniyyətini təkmilləşdirmək, başqa xalqların mədəniyyətlərinə dair biliyini artırmaq, kollektivlə və təşkilatın rəhbərliyi ilə yaxşı münasibətlər qurmaq, ictimai fəaliyyətlə məşğul olmaq çox əhəmiyyətlidir. Druker sürətli dəyişikliklər şəraitində öz peşəkar rəqabət qabiliyyətliliyini itirmək istəməyən əqli əmək işçilərinə qarşılıqlı münasibətləri qaydaya salmağa görə məsuliyyəti öz üzərinə götürməyi öyrənməyi və aşağıdakı suallara cavab tapmağı məsləhət görür: mənim rolum nə kimidir? məndə nəyə qabiliyyətlər var? mənim iş üslubum necədir? həyatda mənim yerim hardadır? təşkilatın ümumi işinə mənim şəxsi töhfəm necədir?

Özünü təkmilləşdirmə

Həyatın mürəkkəb problemlərini həll etmək bacarığı insanın təbii məziyyətlərinin inkişafına və özünüidarənin əsas məqsədlərindən biri olan *insanın özünü təkmilləşdirməsinə* yardım edir. Daim yaxşılığa doğru dəyişmə yeni imkanların

yanarına səbəb olur. İnsan özünün bilikləri, vərdişləri, bacarıqları, iradəsi, məsuliyyəti, mənəviyyəti və nəticə etibarilə səmərəli yaradıcı fəaliyyətini daim inkişaf etdirmək hesabına şəxsiyyət olmağa can atmalıdır. O özünün əməlləri və mənəvi, insani keyfiyyətləri, yüksək ruhi mədəniyyəti sayəsində ətrafdakıların məhəbbətini və hörmətini qazanmalıdır. Lakin hörmət və məhəbbəti qazanmaq azdır, onu saxlamağı bacarmaq lazımdır. Yüksək nəticələr əldə etmək üçün həsəd apararlara fikir vermədən, onları “təbiətin təbii məsarifləri” və istedadlı adamları müşayiət edən yol yoldaşları kimi nəzərdən keçirərək, çoxlu və inadla çalışmaq lazımdır. Nizami Gəncəvi qeyd edir: “Hər bir istedad ağır tənələr eşidir”. Təbiət qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq, vicdanlı əmək və dözümlü nəticəsi mütləq mükafatlandırılmalıdır. Öz qüvvəsinə və qələbəyə həmişə inanmaq lazımdır. Tamaşaçıların neqativ psixoloji əks-təsinə baxmayaraq, kar olması səbəbindən hündür qalaya dırmaşmış çıxan kar qurbağa əhvalatını xatırlayaq. Bu əhvalat, bizi ən istəklilə arzularımızdan məhüm etməyə çalışaraq, öz pessimizmini və neqativ əhval-ruhiyyəsini bizə ötürməyə çalışan insanlara heç vaxt qulaq asmamağı öyrədir. Sizin müəyyən qələbə qazanmaq əzminizi görüb, “Bu mümkün deyil, sən heç vaxt bunun öhdəsindən gələ bilməzsən” deyən insanların nüfuzunu və xeyirxahlığını şübhə altına alın.

İnsanın inkişaf səviyyəsindən, xarakterindən və özünüidarə qabiliyyətindən asılı olaraq, *həyat tərzi kimi onun mədəniyyəti, əsasən*: həyata passiv uyğunlaşma, seyr etmə və tələbat kimi, yaxud yaradıcı, gerçəkliyin fəal dəyişdirilməsi kimi aşkar oluna bilər. *Özünü təkmilləşdirmə fəal həyat mövqeyi tələb edir*. Həyat qabiliyyəti səviyyəsinin inkişafı və imkanlarının artırılması məqsədlə hər bir insan özünə *kənardan baxmağı bacarmalı, özünün güclü və zəif cəhətlərini qiymətləndirməlidir*. Bu məqsədlə idarəetmə elminin əsaslarını yaxşı bilmək və ondan özünüidarə məqsədi ilə yaradıcılıqla istifadə etmək vacibdir. Bu, özünü-təsdiq və həyatda öz qabiliyyətlərimizi və imkanlarımızı reallaşdırmaq üçün, şəxsiyyətin zövqünə və maraqlarına cavab verən səmərəli işin axtarışı üçün, firavan və xoşbəxt ailə qurmaq üçün yeni imkanlar açmağa bilər. İnsan öz xoşbəxtliyinin yaradıcısı olmalı, təbiətin ona bəxş etdiyi, bərpa olunan resurs olan öz fərdi qabiliyyətlərini idarə etməyi öyrənməli, daha yüksək nəticələr verən iş üslubunu qiymətləndirməli və inkişaf etdirməlidir. Bu, həyatın çağırışlarını tam həzrlə qarşılamaya və pozitiv təfəkkürün yetişdirilməsi və yeni fəaliyyət formalarının tapılması, özünü-təşkilin yenidən qurulması vasitəsi ilə böhran vəziyyətlərini yeni yolların və şəxsi inkişaf imkanlarının tapılması üçün istifadə etməyə kömək edə bilər.

Şəxsiyyətin təkmilləşdirilməsi və özünüidarə məsələlərinə XIII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd Nəsirəddin Tusi böyük əhəmiyyət verirdi. Uğurlu idarə və özünüidarə məsələlərini nəzərdən keçirərək o, insanın aşağıda

kı keyfiyyətlərə sahib olmasının vacibliyini qeyd edirdi: *gercəkliyin düzgün dərk edilməsinə şüurun təbii qabiliyyətinin olması, təhsil və tərbiyə, həqiqətin dərk edilməsinə və inkişaf qanunlarını kəşf etməyə imkan verən elmi biliklər, progressiv dəyişikliklərə və bəşəriyyətin kamilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş müdriklilik, təcrübə, istedad, möhkəm iradə və yaradıcı əmək, həmçinin insan münasibətləri mədəniyyəti*. Dövlət mənafeələrini nəzərə alaraq, Tusi müdriklərə olan tələbatdan və peşəkar məmurların hazırlanması zəruriliyindən danışır. Ölkənin idarə edilməsi məsələsinə toxunan alim, diqqəti insanların mədəni inkişaf ehtiyaclarının, şəhər həyat tərzinin inkişafına imkan yaradan *insan münasibətləri sisteminin formalaşdırılması* təhlilinin vacibliyinə, effektiv istehsala, dövlət quruculuğu və idarəçiliyi üsullarının təkmilləşdirilməsinə, sosial ədaləti və xalqın rifahını təmin edən dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. İnsan münasibətləri mədəniyyətindən danışaraq, Tusi cəmiyyətin sosial terapiyasını onunla əlaqələndirir. O, insanın sosial dəyərini artıran və ünsiyyət mədəniyyətində mümkün səhvlərdən çəkinməyə, şəxsiyyətin inkişafına və kamilləşməsinə mane olan qanunsuz qərarların qarşısını almağa, sosial bəlaları aradan qaldırmağa və ictimai münasibətləri təkmilləşdirməyə imkan verən *insanların davranışı haqqında elmin öyrənilməsi zəruriliyinə* xüsusi diqqət yetirir.

İdeal insan, ideal ailə və ideal cəmiyyətin formalaşdırılması zəruriliyini qeyd edən Tusi, bu prosesdə *nitqin, əməyin, xeyirxahlığın və elmin* inkişafına xüsusi rol ayırır. Tusinin insan mədəniyyətinin həyatı vacibliyini qeyd edən konsepsiyasının əsas müddələrinin mahiyyəti aşağıda göstərilənlərə gətirir: *başə düşülmən nitqin inkişafı olmadan mədəniyyət mümkün deyil; şüurlu əmək olmadan xoşbəxtlik mümkün deyil; məqsədin formalaşdırılması xeyirxahlıq və xoşbəxtliyə istiqamətlənməlidir; elm və təcrübənin vəhdəti olmadan şəxsiyyətin inkişafına və təkmilləşməsinə nail olma mümkün deyil*. Tusinin bu müddələrinin dərk edilməsi və təhlil edilməsi şəxsiyyətin özünüidarəsi üçün praktik əhəmiyyətə malikdir. Onun konsepsiyasına görə *şəxsiyyətin özünü idarəsinin və onun mənəvi sağlamlığının qorunmasının başlıca şərtlərindən biri - insanın nəzəri və praktik hazırlığı, onun yaxşı və faydalı işlə məşğul olması, yaradıcı əməkdir*. Bununla bərabər Tusi *insanın özünün öz mənəvi mədəniyyətini formalaşdırmasının zəruriliyi haqqında danışır* və bunu necə etmək lazım olduğunu izah edir.

Şəxsiyyətin özünüidarə problemini nəzərdən keçirərək, Tusi *nəfsin idarə edilməsi* məsələsinə xüsusi diqqət ayırır. Ən böyük hünər - öz nəfsinə qarşı olan hünərdir. O öz nöqsanlarına qalib gəlməyə və müdriqliyə yaxınlaşmağa kömək edir. Ağıl və qəlb ilə şüurlu surətdə idarə edilən nəfs, insanı yüksək mədəniyyət səviyyəsinə ucalda bilər, özbaşına buraxıldıqda isə - insanın heyvan səviyyəsinə enməsinə səbəb ola bilər. Nəfsin tərbiyə edilməsində Tusi peyğəmbərlərə, alimlərə, rəhbərlərə, tərbiyəçilərə və müəllimlərə böyük rol ayırır. Müəllimin xüsusi missiyasından da-

nışaraq, Tusi belə bir məlum faktı misal gətirir: Makedoniyalı İsgəndər öz müəllimini atasından daha yüksək qiymətləndirirdi, bunu belə izah edirdi ki, əgər atası ona həyat bəxş etmişdirsə, müəllimi ona əbədiyyəti bəxş etmişdir. Mənəvi sağlamlığını qorumaq və öz nəfsini idarə etmək üçün insan özünə göz qoymalı, əməllərini şüurunun nəzarəti altında saxlamalı, davranışını təhlil etməli və qərəzsiz olaraq qiymətləndirməli, öz xarakterinin neqativ xüsusiyyətlərindən qətiyyətlə azad olmalı və xeyirxah əməllərinə görə öz qarşısında hər gün hesabat verməlidir. Tusi ruhi və psixi xəstəlikləri aid etdiyi, “ölüm qarşısında qorxu” yaradan “nəfs xəstəliklərinə” toxunaraq, *ölümdən deyil, faydasız həyatdan qorxmaq lazım olduğu haqqında* danışır. Qeyd etmək maraqlıdır ki, müdrikliyi həqiqətdə görün İohan Volfhanq Höte, faydasız həyatı “vaxtsız ölüm” adlandırır. Ölüm qarşısındakı qorxunu dəf etmək üçün təmiz vicdana malik olmaq və öz yaradıcı əməyi ilə insanlara xeyir vermək lazımdır.

Ünsiyyət mədəniyyəti

İnsanın özünüidarə mədəniyyətinin ən parlaq göstəricilərindən biri - onun digər insanlarla ünsiyyət mədəniyyətidir. İnsanın davranışında, cəmiyyətdəki hərəkət tərzində onun daxili dünyası, intellekti, mənəvi dəyərləri və xarakteri əks olunur. Uğurlu, xoşbəxt həyat yaşamaq və *özündən sonra xoş xatirə qoymaq üçün* - özündə *yüksək insan münasibətləri mədəniyyətini*, başqa insanlarla yola getmək qabiliyyətini yetişdirmək lazımdır. O, xeyirxahlığa, həqiqətə və ədalətə tərəfdarlığı, layiqli olanları qiymətləndirmək, ehtiyacı olanlara kömək etmək, başqalarının səhvini bağışlamaq, çətin xarakterli insanların şüuru, təfəkkürü və davranışını pozitiv dəyişməyə kömək etməyə çalışaraq, onlara qarşı səbrli və iltifatlı olmaq bacarığını nəzərdə tutur. Nizami Gəncəvi deyir: “Bütün dünyaya ətir saçmaq üçün qızılgül kimi xoşxasiyyət olmaq daha yaxşıdır”. İnsanın mədəni potensialı və onun inkişaf imkanları əsas etibarilə müşahidəçilik - “görmək” və “eşitmək” qabiliyyətindən asılıdır. Eşitmək və eşitdiklərini düzgün interpretasiya etmək bacarığı bizim ətraf aləm haqqındakı təsəvvürlərimizi genişləndirir, insan münasibətləri mədəniyyətinin inkişafına yardım edir. Mədəni insan müşahidəçi olmalı və irad tutmaq əvəzinə, digər insanların motivlərini başa düşməyə çalışmalıdır. Ətrafdakılarla ruhi harmoniyaya nail olmaq üçün onları nəyin hərəkətə gətirdiyini bilmək, onlara diqqət, mərhəmət göstərmək, dəstək olmaq lazımdır. Burada məsuliyyət daha mədəni, ağıllı və güclü, möhkəm iradəyə malik insanın üzərinə düşür. O həm də özünü dərk etməyə, öz davranışına kənardan tənqidi baxmağa və lazım gələrsə, onu pozitiv dəyişdirməyə qabil olmalıdır.

Məlum olduğu kimi, insanın davranışı onun ətraf aləmə bütün münasibətlər sistemi, hər şeydən əvvəl onun ətrafdakı insanlara münasibəti ilə müəyyən edilir. Belə münasibətin keyfiyyət meyarı insanlar tərəfindən həmişə qiymətləndi-

rilən insanlıq və humanizmdir. Albert Eynşteyn deyir: “Yalnız başqaları üçün yaşanan həyat ləyaqətlidir.” Ünsiyyət mədəniyyətində nitq çox böyük rol oynayır. Hələ XI əsrdə Key Kavus yazırdı: “Bütün qabiliyyətlərdən ən yaxşısını *nitq qabiliyyəti* hesab et.” İnsanlarla danışq zamanı öz fikirlərini dürüst ifadə edərək, *sözləri düzgün seçmək* lazımdır. C.Templton deyir ki, “sözlərimiz, - vasitəsilə dünyamızı qurduğumuz səs alətidir.” Deyilənin məntiqə uyğunluğu, pozitiv enerjetikası, qüsursuz məntiqi və inandırmaq bacarığı möcüzələr yarada bilər. Kimə isə verilən sözün üstündə durmaq lazımdır – bu bizə inamın, hörmətin və müvəffəqiyyətin rəhnidir.

İnsanın daxili mədəniyyətini, xarakteri, temperamenti, tələbatları, istəklərini, dünyagörüşünü, etik prinsiplərini, emosiyaları və hisslərini, əhval-ruhiyyəsini əks etdirən hərəkətləri digər insanlara zərər yetirməməlidir. Mədəni insan özünün pis əhval-ruhiyyəsini nümayiş etdirməməli, ətrafdakılara öz qayğı və həyəcanları ilə əziyyət verməməli, onları öz gur emosiyaları ilə yormamalıdır. O yalnız öz hərəkətlərinə deyil, həm də ətrafdakılara və insanın özünə böyük təsir göstərən sözlərinə fikir verməlidir. Xeyirxah söz və yaxşı iş, səmimiyyət, başqalarını dinləmək qabiliyyəti - faydalı insan münasibətlərinin formalaşdırılmasının ən yaxşı üsuludur. Bu zaman etik normaları və qaydaları bilmək azdır, onların təsadüfi xarakter deyil, şəxsiyyətin ruhi dincliyini yaradan və digər insanların həyatına yardım edən keyfiyyəti olmasına imkan yaradaraq, real həyatda onlara dönmədən əməl etmək lazımdır.

Şəxsiyyətin etik mədəniyyəti və etiket - eyni bir şey deyil, çünki nəzakət həmişə xeyirxahlığa əsaslanır, ədəb isə - hörmətə, kəskin ton – heç də həmişə təkəbbür və etinasızlıq əlaməti olmur. İnsanı başa düşmək və haqqında düzgün mülahizə üçün onun hərəkətləri və ya münasibətinin səbəbini axtarmaq, öz davranışında onun əsaslandığı motivlərə nüfuz etmək lazımdır. Bu zaman özünə kənardan baxmaq, öz xarakterini, vicdanını, özünün dəyərlər sistemini, düşüncələrini, niyyətlərini və hərəkətlərini obyektiv qiymətləndirmək eyni dərəcədə vacibdir. İnsanın hərəkətləri həmişə yaxşı düşünülmüş olmalı, nəzakəti, həssaslığı və müdriqliyi ilə seçilməlidir, çünki onlar müəyyən nəticələrə səbəb ola bilərlər. Bu səbəbdən çalışmaq lazımdır ki, onlar ətrafdakılara və insanın özünə yaxşı təsir bağışlasın. Vicdan, məhəbbət, humanizm, xeyirxahlıq, bərc, ədalət, düzlük kimi mənəvi kateqoriyalar aprior xarakter daşıyırlar, zamanla və ya şəraitdən asılı olaraq dəyişirlər. Böhran şəraitində və ya mürəkkəb situasiyalarda daha parlaq şəkildə təzahür edən, insanın daxili əqidəsinə və xüsusiyyətinə çevrilərək, onlar ruhi mədəniyyətin güclü mənəvi amili, şəxsiyyətin özünüidarə mədəniyyətinin göstəricisi olur.

Özünüidarə vəzifələrindən biri - ruhi rahatlığın yaradılmasına və bizi əhatə edən insanlarla münasibətlər mədəniyyətinə yardım edən *nəzakətli özünüidarə*

üslubunun formalaşdırılmasıdır. Bu isə bizim mənəvi səxavətimiz və şəfqətimizdən daha çox asılıdır. Lev Tolstoy deyir: “Sadəlik, xeyirxahlıq və həqiqət olmayan yerdə əzəmət yoxdur”. İnsanların xarakteri və tələbatlarını anlamaq məqsədilə, özündə onlar barədə müşahidə qabiliyyəti yetişdirmək çox vacibdir. Ətrafdakıların xarakteri, maraqları və gözləmələrini anlamaq, onlarda pozitiv cəhətləri görməyə, onların xeyirxah başlanğıcını, məhəbbət və etimadını stimullaşdırmağa çalışmaq, insanların problemlərinin həllində və tələbatlarının ödənilməsində onlara yardım etmə - bu yalnız şəxsiyyətin humanist mövqeyi deyil, həm də mədəni insanın özünün sağlamlığı üçün lazım olan ruhu tarazlıq şərtidir. İnsanlara məhəbbət bizi xoşbəxtliyə nail olmaq üçün zəruri olan enerji ilə təchiz edir. Fyodor Dostoyevski qeyd edirdi: “Hamının xeyrinə özünü bütünlüklə fəda etmə - şəxsiyyətin ən yüksək inkişaf əlamətidir”.

Başqa insanlara kömək göstərməklə, biz özümüz üçün onların potensial dəstəyini yaradırıq. *İnsan münasibətləri mədəniyyətinin psixoloji instrumentarisi* şəxsiyyətin rahat həyat fəaliyyəti üçün lazım olan, insanlarla ruhi harmoniyaya nail olmağa imkan verən bir sıra mühüm prinsipləri daxil edir. Bodo Şefer səmərəli həyat mövqeyinin və şəxsiyyətin düzgün özünüidarə üslubunun formalaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan 24 “*qızıl qayda*” formulə etmişdir. Bu qaydaların əsas mahiyyətini insan münasibətləri mədəniyyətinə birbaşa aidiyyəti olan aşağıdakı tövsiyələrdə birləşdirmək olar. Bu - başqalarına maraq, hörmət və empatiya göstərmə (həmdərd olma), onların pozitiv istəkləri və fəaliyyətinin bəyənilməsi və tərifi, çətinliklərinin aradan qaldırılması və problemlərinin həll edilməsində diqqət və dəstək göstərilməsidir. Yaxşı cəhətlərini aşkar etmək, ona yaxşı münasibətin və kömək etməyə hazır olmanın ifadə edilməsi məqsədilə insanları müşahidə etmək qabiliyyəti, şəxsiyyətin yaxşı cəhətlərinin ədalətlə qiymətləndirilməsi və onun xidmətlərinin etirafı, insanlara tez-tez hədiyyələr etmək qabiliyyəti - insan münasibətlərinin gözəl psixoloji mühitini yaradır. Buna bağlılaşmaq və nöqsanlara və səhvlərə qarşı iltifatlı olmaq, insanlarla ünsiyyət zamanı, qarşı tərəfdən bu gülümsəmə olmasa belə, gülümsəmək qabiliyyətini; həmsöhbətində, sizə onun xahişindən imtina etmək lazım gələrsə belə, yaxşı əhval-ruhiyyə və ruhi məmnunluq hissi yaratmaq qabiliyyətini əlavə etmək lazımdır.

Bizim hər birimiz özümüzdə həyata pozitiv baxışlar formalaşdırmağa çalışmalı, hətta ən ağır vəziyyətlərdə belə daim nikbin olmalı, həyatın bizə bəxş etdiyi nemətləri minnətdarlıqla qəbul edərək, öz təbəssümünü saxlamalıdır. *Gülümsəmək qabiliyyəti* ətrafımızda müsbət aura yaradır və problemlərimizin həllini asanlaşdırır, bizdə yaxşı əhval stimullaşdırır, həyatı parlaq edir, ətrafdakılara ümid və xoş əhval-ruhiyyə bəxş edir, yeni dostlar gətirir. İnsanların kürəyi arxasından onlar haqqında pis danışmaq lazım deyil. Səədi Şirazi qeyd edirdi:

“Divarın bu tərəfindən danışanda elə danış ki, eyni şeyi o tərəfindən də deyə biləsən...” Bunun əvəzinə, insanı mənəvi kamilləşməyə stimullaşdıran, onların nəcibliyinə müraciət etmə daha yaxşıdır. Zərurət yarandıqda insanları mülayim tərzdə və onların öz yanında (yaxşı olar, şahidlərsiz) tənqid etmək lazımdır. Bu zaman şəxsiyyətin özünü deyil, onun müəyyən hərəkətlərini tənqid etmək lazımdır. Yazılı şəkildə tənqiddən də imtina etmək lazımdır. Günahını etiraf etmək və səhvlərinə görə üzr istəmək qabiliyyəti şəxsiyyətin ləyaqətlərinə aid edilir.

İnsanlarla münasibətdə xüsusi “*diplomatik*” *etikanı* tətbiq etmək lazımdır. Burada əmrləri və sərəncamları xahiş və təkliflər formasında ifadə etmək; öz ağılının və üstünlüyünün nümayişindən imtina etmək, başqalarının əhəmiyyətliliyini təsdiq etmək; öz fikirlərinin ifadəsində yığcamlıq, başqalarının sözünü kəsmədən onları dinləmək bacarığı, onların problemlərini, mövqelərini, gözləmələrini və davranış motivlərini anlamaq; sizdən daha az ağıllı olan adamla mübahisədən imtina etmə, onun haqlılığını ehtimalını təsdiq etmə; susmaqla və ya onun nə dediyinin üzərində fikirləşməyi vəd edərək, başqa mövzuya keçməklə mənasız mübahisəni kəsmək və ona təşəkkür etmək qabiliyyəti tövsiyə edilir. İnsan təbiətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, yenini görmə qabiliyyətinə malik olmayan, münafiqlik, təkəbbürlü yaxud sadəcə paxil insanlar tərəfindən sizin fəaliyyətinizin subyektiv-neqativ qiymətləndirilməsinə fikir verməyərək, *tənqiddə sakitcə yaşamaq lazımdır*. Fikirlərinizi daha çox yeni peşəkar və şəxsi qələbələrinizə stimullaşdıran uğurlarınızın üzərində cəmləşdirmək lazımdır. Eyni zamanda tənqidin konstruktivlik və əsaslanma xarakterini təhlil edərək, ondan özünü təkmilləşdirmək üçün lazım olan rəşadətli başlanğıc götürmək olar. Məlum “sevməyi bacaran kəsləri sevin” ifadəsinə riayət edərək, özünə - sizi, sizin ideyalarınızı və fəaliyyətinizin nəticələrini sevmə, dərk edən və qiymətləndirən dostlar və məsləhətçilər dairəsi seçmək vacibdir. Bu insanlar şəxsi mövqeyimizdə bizə əminlik verən və məqsədyönlülüyümüzü möhkəmləndirən mənəvi stimuldur.

İnsanlarla harmonik münasibətlərin və ruhi tarazlığın saxlanması üçün həm *genetik kodla, həm də müvafiq tərbiyə ilə şərtlənən – şəxsiyyətin alicənablığı* böyük əhəmiyyətə malikdir. Antuan de Sent-Ekzüperi deyirdi ki, insanı tərbiyə yaradır. İnsanın alicənablığını təsdiqləyən keyfiyyət – pisliyə yaxşıqla cavab vermək, başqasının zəifliyinə qarşı cəsarət və iltifat göstərmək bacarığıdır. Lakin ədalətsiz olaraq sizi incidən insanın hərəkətini – bir nəsildə dəyişdirmək çətin olan, insan xarakterinin, təbiətinin xüsusiyyəti olan alçaqlıqdan ayırmağı bacarmaq lazımdır. Alçaqlığı, onun daşıyıcısı tərəfindən alicənablıq kimi deyil, zəiflik kimi qəbul edilən bağışlama ilə neytrallaşdırmaq olmaz. Bununla, bilavasitə və ya dolayısı ilə sosial hadisə olan şəxsi üçün şərait yaradılır. Öz həyat təcrübəsinə əsaslanaraq, Nikolo Paqanini hesab edirdi ki, “qabiliyyətlilərə hə-

səd aparılır, istedadlılara zərər yetirirlər, dahilərdən - intiqam alırlar”. İnsan alçaqlığının aradan qaldırılmasının yeganə yolu, şəxsiyyətin şüurunu, dünyagörüşünü, xarakterini və davranışını formalaşdıran və ya dəyişdirən xeyirxahlıq dəyərlərinə əsaslanan yüksək mədəniyyətin tərbiyə edilməsidir.

Şəxsiyyətin *alicənablıq ifadələrindən biri* - öz səhvlərini etiraf etmək qabiliyyətidir. İnciklik, daha artıq dərəcədə isə hirs, bioenerjinin sərbəst axınına mane olur və bununla nəinki ruhi tarazlığı pozur, həm də stresslər yaradır, əsəb-psixi xəstəliklərə səbəb ola bilər. Şefər qeyd edir ki, əsəbiləşmə və hirs hissəninə qapılmaq olmaz, çünki eynilə pozitiv hisslər kimi, neqativ hisslər maddiləşməyə qadirdirlər. Onlar “ilk növbədə özümü zərər qarşı istiqamətlənirlər, bizi sağlamlıqdan məhrum edir və ömrü qısaltırlar.” *Qaçılmaz neqativ emosiyaları özündən atmağı öyrənmək*, daim pozitiv təfəkkür yaratmaq və həyat fəaliyyətinin müsbət enerjisini hasil etmək *lazımdır*.

Ətrafdakılara diqqət, məhəbbət, xeyirxahlıq və şəfqət özündə kreativ həyat enerjisi daşıyan xeyirxah münasibətlər yaradır. Güclü xarakterin olması, əvvəllər buraxılmış səhvlərə görə özündən narazılıqdan və öz imkanlarının lazımlıca qiymətləndirilməməsindən imtinanı da nəzərdə tutur. Özünün və özgələrin səhvlərindən düzgün ibrət dərsi almaq və onlardan daim öz inkişafı və özünü təkmilləşdirmə üçün istifadə etmək lazımdır. Alicənab insanın yaxşı cəhətləri, istedadı və nailiyyətləri nə qədər yüksəkdirsə, o daha artıq sadədir və lovğalıqdan uzaqdır, bu bəxşislərə görə Yaradana daha çox minnətdardır. Şəxsi “mən”in arxasında, “İlahi qığılcımı” təmsil edən ali “Mən”in durduğunu qeyd edərək, C. Templton bunu ulduzları gündüz görmək cəhdi ilə müqayisə edir. “Onlar əvvəlki kimi kainatdadırlar, lakin günəş işığına görə görünmürlər. Yalnız günəş batdırdan sonra biz bu səma məşəllərini görürük”.

Canlı təbiətin bütün digər nümayəndələrindən fərqli olaraq, insan öz həyat fəaliyyətini idarə etmək və xoşbəxtliyə nail olmaq kimi nadir imkana malikdir. Lusi Anney (oğul) Seneka hesab edirdi ki, “qəlbin böyüklüyü bütün insanların xüsusiyyəti olmalıdır.” İnsanı “hər şeyin meyarı” kimi nəzərdən keçirən və şəxsiyyətin sonsuz imkanlarına inanan Sokrat deyirdi: “Hər bir insanda günəş var. Ona yalnız işıq saçmaq imkanını verin.” Özünüidarəyə öyrənərək və zəkamızın tükənməz imkanları sayəsində biz öz fikirlərimizi, hisslərimizi və davranışımızı daha səmərəli idarə etməyə başlayırıq.

Digər insanlarla ünsiyyətdə, ətrafdakıların obyektiv qiymətləndirilməsi və özünün yaxşı cəhətlərini və keyfiyyətlərini özünü qiymətləndirmə əsasında insan müəyyən sosial rola olan hüququnu bərqərar edir. Yanlış tərbiyə, E.Fromma görə “sizə necə lazımamsa - mən eləyəm” prinsipi ilə yaşayan “bazar xarakterli” insanın formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Bu, şəraitdən asılı olaraq dəyişən, yüksək mədəniyyətli insana xas olan möhkəm mənəvi prinsiplərin, ardıcılığın, alicənablığın

və sədaqətin ondan gözlənilməsi mümkün olmayan ifrat konformistdir. İnsan azad olmalıdır. Bu o demək deyil ki, o, istədiyi hər şeyi edə bilər. Xeyr. Burada əsas meyar yüksək ruhi mədəniyyətdir. Davranış etik mədəniyyətin və vicdanın tələbləri ilə şərtlənməlidir. Kimin isə şüurlu olaraq manipulyasiya edə biləcəyi “ictimai rəydən” asılılıq isə düzgün deyil, çünki bu, şəxsiyyətin fərdiliyinin itirilməsinə səbəb olur, onun yaradıcı inkişafına mane olur, təşəbbüsünü və mütərəqqi yeniliklərini məhdudlaşdırır. Cəmiyyət tərəfindən daim “qiymətləndirilənlər” rolunda olma - özünü-təsdiqin, inkişafın və yaradıcılığın ən yaxşı üsulu deyil. İnsana möhkəm iradə, təmiz vicdan, öz gücünə inam və sərbəst yaradıcılıq lazımdır. Başqa sözlə, insan “dalğaların iradəsinə görə” üzüməməlidir, lakin öz həyatını, şüurunu, iradəsini, arzularını və məqsədlərini idarə etməlidir, öz taleyində mütərəqqi dəyişikliklərin və nailiyyətlərin memarı və inşaatçısı olmalıdır.

İnsanın ünsiyyətində “əməkdaşlıq” fəlsəfəsi və texnologiyası düzgün özünüidarəyə doğru aparır. Bu - sosial münasibətlərin yüksək mədəniyyətinə, şəxsiyyətin formalaşdırılmasına və dürüstlük, xeyirxahlıq və məsuliyyət kimi insani keyfiyyətlərin inkişafı hesabına ictimai həyatda destruktiv hadisələrin aradan qaldırılmasına doğru yoldur. Təəssüf ki, real həyatda biz yeni formaya düşməyi çox tez bacaran çoxüzlü ifrat konformistlərlə tez-tez rastlaşırıq. Belə adamlar üçün dərin həyat təsisləri və əqidələri mövcud deyil. Lakin hər bir cəmiyyətdə digər insanlar da az deyil. Bu - “sındırmaq mümkün olan, lakin əymək mümkün olmayan” şəxsiyyətlərdir. Bütün həyat şəraitlərində onlar mərdlik, sarsılmazlıq, qəhrəmanlıq kimi məziyyətlərə nümunə olurlar, həyat fəaliyyətinin sosial əhəmiyyətli obrazını və yüksək insan mədəniyyətini nümayiş etdirirlər. Mişel Montenin sözlərini xatırlayaq: “Həqiqi ləyaqət çaya bənzəyir: o nə qədər dərindir, o qədər az səs çıxarır”. Məhz belə insanlar şəxsiyyətlərin və liderlərin tərbiyə edilməsi üçün nümunədirlər.

Münaqişələrin idarə edilməsi

Özünüidarə mədəniyyəti insanlarla qarşılıqlı münasibətlərdə *münaqişəli situasiyanı idarə etmək qabiliyyətini* də nəzərdə tutur. Burada başlıcası, təmkin və başqasını dinləmək, onun mövqeyini obyektiv və özünütənqid şəklində qiymətləndirmək və düzgün nəticələr çıxarmaq bacarığıdır. Başqasının rəyi sizinki ilə uyğun gəlmirsə, çəkinmək lazım deyil. Sakitliyini və təmkinini saxlayaraq, mübahisənin mahiyyətini opponentin üzərinə keçirməmək, onun insani ləyaqətlərinin alçaldılmasına yol verməmək və ona münasibətdə hörmət göstərmək vacibdir. Bu zaman anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq və hansı hisslərin onun davranışına istiqamət verdiyini aydınlaşdırmaq üçün suallar vermək lazımdır.

Münaqişə - həm də özünə müəyyən çağırış, özünün, bəlkə də yaxşı tərəfə dəyişmək lazım olan düşüncələri və davranışının düzgünlüyü haqqında fikirlərinə bəhanədir. Nizami Gəncəvi deyir: “Ürəkdən gələn söz ürəyə sirayət edir”.

Sosial münaqişələrin azaldılması və qarşısının alınması üçün effektiv insan fəaliyyətinin mühüm motivasiyası olan *şəxsiyyətin - cəmiyyət, vətən* və bütövlükdə bəşəriyyət *qarşısındakı xidmətlərinin obyektiv ictimai qəbul edilməsidir*. Obyektiv seçim prinsipləri və meyarlarına malik olmayan *ədalətsiz qiymətləndirmələr və bölgü münasibətləri sistemi* insanların sosial fəallığının və ictimai əmək məhsuldarlığının azalmasına, böyük yaradıcı imkanların itirilməsinə, ictimai münasibətlərin qeyri-sabitliyinə və vətəndaşların hakimiyyətə inamının qırılmasına səbəb olur. İnsan münasibətləri və sosial münasibətlərdəki ziddiyyətlər, münaqişələr və böhranlar öz başlanğıcını məhz buradan götürür. Buna görə demokratik ölkələrin dövlət idarəçiliyi sistemlərində hər bir vətəndaşın mədəni keyfiyyətlərinin, peşəkarlıq məziyyətlərinin və sosial-mədəni inkişafa töhfəsinin ədalətli qiymətləndirilməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir.

Xoşbəxtlik - həyat stimulu kimi

Şəxsiyyətin ən mühüm özünüidarə stimulu xoşbəxtlik olub və olacaqdır. Fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq, bütün insanlar, daha çox onların ruhi mədəniyyəti və uğurlarının səviyyəsi ilə müəyyən edilən xoşbəxtliyə can atırlar. Xoşbəxtliyə can atma – hər bir insanın həyat fəaliyyətinin təbii və başlıca stimuludur, özünü təkmilləşdirməyə can atma isə - özünü mədəni şəxsiyyət hesab edənlər üçün xoşbəxtliyin mütləq şərtidir. Bu sosial qanunauyğunluq insanın tələbatları, maraqları və məqsədlərinin formalaşma motivlərini bir çox cəhətdən izah edir, insanların tərəkürünə və davranışına təsir edir, şəxsiyyətin psixologiyasını və xarakterini anlamaq imkanını verir.

Xoşbəxtlik – insanın və onun yaxınlarının mənəvi və fiziki sağlamlığıdır, şəxsiyyətin şüurlu istəkləri və ideallarının həyata keçməsidir. Xoşbəxtlik - yalnız uğur deyil. Ona nail olma alicənablıq, xeyirxahlıq və insanlara xidmət ilə, öz arzuları və idealları uğrunda mübarizə aparmaq, şüurlu kompromisə getmək bacarığı ilə şərtlənir. İnsanın və onun yaxınlarının sağlamlığı şərti ilə mükəmməl insan xoşbəxtliyini daxili gözəllik, pozitiv xarakter, vicdan və düzgünlük, məhəbbət, dostluq və sədaqət kimi keyfiyyətlər olmadan təsəvvür etmək çətindir.

Xoşbəxtliyin ən mühüm meyarları – möhkəm və firavan ailə, sevimli peşə və iş, doğmaların və dostların etimadıdır. Həyatdan fərəhlənmək, hər şeydən zövq almaq, inandırmaq bacarığı, başlanğıcını ailədən götürən insanın düzgün həyat fəlsəfəsindən daha çox asılıdır. Ailədə düzgün tərbiyə və təhsilin nəticəsi olan anadangəlmə mədəni keyfiyyətlər də böyük rol oynayır ki, bunlar zamanla genetik səviyyəyə keçir, və insanın müəyyən qabiliyyətləri, mədəni dəyərləri və üstünlüklərində ifadə olunur.

Xoşbəxtlik üçün həyatda şüurlu və aydın məqsəd, maddi rifah, öz potensialını reallaşdırmaq imkanı və cəmiyyətdə layiqli yer tutmaq da lazımdır. Buna gö-

rə də xoşbəxtlik, şübhəsiz, əlverişli mədəni mühitin və sosial ədalətin olması ilə bağlıdır. O nəinki insanın anadangəlmə mədəni keyfiyyətləri və qabiliyyətlərini, həm də bilikləri və müdrikliliyini, inadlı əməyini, kamilləşmə cəhdini, inamı və dözümlünü, iradəsi və məsuliyyətini, azadlığı və cəsurluğunu, vətəndaş özünüdərkini, həmçinin ətrafdakılar tərəfindən məhəbbət, hörmət, anlaşılma və dəstək tələb edir. Beləliklə, xoşbəxtliyə gedən yol insanın bilikləri, bacarıqları, mütəşəkkilliyi, mənəviyyatı və yaradıcı fəaliyyətini nəzərdə tutan yüksək ruhi mədəniyyətdən keçir.

Məhəbbət - enerji mənbəyi kimi

Nəyə isə nail olmağı çox güclü istəmə, *müəyyən işə məhəbbət*, düzgün seçilmiş yol və gərgin zəhmət şərti ilə, *müvəffəqiyyət qazanmağın lokomotivinə çevrilir*. Lakin öz inkişafında uğur qazanmaq mütləq ətrafdakıların maraqları və gözləmələri, altruizm kimi həyati vacib prinsipin gözlənilməsi ilə əlaqədardır. *İnsanlara məhəbbət ən mühüm energetik amil, qarşılıqlı anlaşma və ən müxtəlif problemlərin uğurlu həlli şərtlərindən biridir*.

Con Templton hesab edir ki, məhəbbət – həyatın kvintessensiyası (cövhəri, əsas mahiyyəti), onun ən böyük bəxşisidir, fikirlər, sözlər və hərəkətlər formasında ətrafdakılara məhəbbət bəxş etmək isə - hüsn-rəğbət, xeyirxahlığın, dəstək olmanın, qayğı və mərhəmətin təbii təzahürüdür. O, məhəbbəti – bizə xeyirxahlığı çəkib gətirən və “kainatın öz təsir qüvvəsinin harmonik axınına” çevrilən cazibə qüvvəsi kimi nəzərdən keçirir. Məhəbbətin – “Eros” (romantik məhəbbət), “Stroq” (ailə üzvlərinə məhəbbət), “Aqape” (altruistik məhəbbət) kimi qədim yunan təriflərini təhlil edərək Templton *insanlara qarşı humanist məhəbbət kimi*, bəşəriyyətin bütün dinlərində sülh, qarşılıqlı anlaşma və inkişaf əldə etmək üçün ən qiymətli hesab edilən, Allahdan gələn şərtsiz məhəbbət olan “Aqape”ni ayırır. İnsanlara belə məhəbbət nə qədər çox bəxş edilirsə, o daha da artır.

Bununla bərabər *insanlara qarşı məhəbbətin ən yüksək təzahürü* və ən ali dini dəyər *insanın maariflənməsidir* ki, əldə etdiyi elmi biliklər vasitəsilə ona mədəniyyətin həyati gücünü verir. Digər ruhi dəyər – insanı ilahi müdrikliliyə yaxınlaşdıran elmi fəaliyyətdir. Lakin elmin dəyər şərti qazanılan biliklərin insanlar arasında yayılmasıdır. Erazm Rotterdamski deyir: “İşıq bəxş et və qaranlıq öz-özünə yox olacaq”.

Vaxtın idarə edilməsi

Özünü idarə etmənin və bütövlükdə insanın həyat fəaliyyətinin *ən mühüm resursu vaxtdır*. *Özünüidarə mədəniyyəti strateji düşünmək qabiliyyətini*, vaxtı əhəmiyyətsiz şeylərə sərf etməməyi və böyük məqsədlər formalaşdırmağı, öz həyat fəaliyyəti *prioritetlərini müəyyənləşdirməyi bacarmağı* tələb edir. Öz fəa-

liyyətinin elmi təşkili yolu ilə daha yüksək nəticələrə, müasir elmin nailiyyətlərindən istifadə hesabına daha yüksək əmək məhsuldarlığına nail olmaq üçün *vaxtdan səmərəli istifadə etmək lazımdır*. Hesiod deyirdi: “Öz vaxtına sahib olmağı bacaran kəs həqiqətən böyük adamdır.” Vaxtın dəyərini qeyd edən Çarlz Darvin deyirdi ki, “vaxtın bir saatını hədəf yerə keçirməyə cəsarət edən adam – həyatın dəyərini hələ dərk etməmişdir”. Vaxt – hər biri geriye dönmədən həyatımızdan gedən anlardan ibarətdir. Buna görə də vaxt resursunu idarə etmək bacarığı həyati zərurətdir.

Həqiqi məhəbbəti olduğu kimi, vaxtı da heç bir pulla almaq mümkün deyil. Sadəcə onu öz maraqlarında düzgün idarə etməyi öyrənmək lazımdır. Vaxtı mədəniyyətin entropiyası prizmasından nəzərdən keçirərək hiss etmək çətin deyil ki, vaxtın dəyəri onun məhdudluğunda və dönməzliyindədir. Həyatda hər bir insana müəyyən zaman müddəti ayrılmışdır. Bu müddət ərzində öz arzunu həyata keçirmək, özünü təsdiq etməyə müvəffəq olmaq, şəxsiyyət olmaq, özünə, ailəsinə və digər insanlara fayda və sevinc gətirən mənalı, maraqlı, yaradıcı həyat qurmaq, harmonik bəşəri həyat prosesinə əlindən gələnləni vermək lazımdır.

Situasiyanın tələblərindən asılı olaraq, bizə hər gün fəaliyyətimizin prioritetlərini yenidən nəzərdən keçirmək lazımdır. Con Templton jurnal məqalələrindən birinə istinad edərək, obrazlı olaraq, yaşanan hər bir günü, faydalı və yaradıcı işlərə sərf etmək lazım olan 86400 saniyəli “bank” bileti şəklində təsəvvür edir. İstifadə olunmayan saniyələr ertəsi günün hesabına keçməyərək, həmişəlik yox olurlar, geriye isə - yol yoxdur. Buna görə də sağlamlıq, müvəffəqiyyət, xoşbəxtlik və öz həyat fəaliyyətində konkret nəticələr əldə etmək üçün onları səmərəli istifadə etmək lazımdır. İtirilmiş vaxtın həmişəlik yox olduğunu nəzərə alaraq, vaxtın hər dəqiqəsini səmərəli idarə etmək məqsədi ilə Templton uzunmüddətli və qısamüddətli məqsədlər strategiyasından istifadə etməyi məsləhət görür. O bir neçə il əvvəl üçün strateji məqsədlərin müəyyən edilməsi və monitorinqini, prioritetlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi yolu ilə bu məqsədlərin permanent korrektəsini, həmçinin gündəlik, həftəlik, aylıq və illik planlaşdırmanı nəzərdə tutur. Bununla bərabər zəruri məsələlərin vaxtında həll edilməsi şərtlərindən biri gündəlik fəaliyyət planının ertəsi günün axşamı tərtib edilməsidir.

Minnətdarlıq hissi

Özünüidarə - situasiyadan faydalanaraq *ona nəzarət etməkdir, məyusluğu optimist şəkildə füsunkarlığa çevirməkdir, həyati bəxşisləri minnətdarlıqla qarşı edərək, xırda hisslərdən uzaq olmaqdır. Özünü idarə etmənin baza vəzifələrindən biri* - özündə sevinc və xoşbəxtlik, qeryi-məhdud inkişaf imkanları mən-

bəyi kimi, *həyatı sevmək və onu qiymətləndirmək* bacarığını formalaşdırmaqdır. Gündəlik həyat ətələtinə üstün gələrək, biz həyatın gözəlliyini görməli və ona görə *minnətdarlıq hissi keçirməliyik*. Praktiki olaraq bütün psixoloqlar qeyd edirlər ki, hətta ən kədərli hadisələri belə pozitiv şərh etməyə can atmaq, həyatın insana bəxş etdiyi hər şeyə sevinməyi bacarmaq, hər bir situasiyadan faydalı olanı mənimsəmək, insanları və yaşanan ömrün hər bir anını əsl bəxşiş kimi qiymətləndirmək lazımdır. Həyatın bizə verdiyi hər bir xeyirxahlığa görə minnətdarlıq - rifaha və ruhi rahatlığa səbəb olan ən mühüm psixoloji amillərdən biridir. Yaradana, bizi əhatə edən insanlara və bütün çətinlikləri və problemləri ilə birlikdə həyatın özünə minnətdarlıq hissi insana öz gücündə əminlik verir və qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa yardım edir. O, qarşılıqlı pozitiv enerji yaradır ki, bu da insanın imkanlarını, gücünü və biliyini artırır, xeyirxahlığı və firavan yaşamanı insana doğru cəlb edir.

“Yarımcıq stəkani boş deyil, dolu görmək” bacarığı çox gözəl həyat nikbinliyidir, bizi əhatə edən hər şeydə yaxşını görmə qabiliyyətidir. Bəxş edilmiş həyat nemətlərinə görə minnətdarlıq hissi bizə həyat harmoniyası, inam və sevinc duyğusu aşılayır. Templton deyir: “Əgər biz artıq malik olduğumuza görə minnətdarlıq hissi keçiririksə, bu hissini özü bizə daha yaxşını çəkib gətirir. Minnətdarlıq – bizə dostları, məhəbbəti, sakitliyi, sağlamlığı və maddi rifahı cəzb edən güclü maqnitdir”. İnsanın öz həyatına və artıq malik olduğu hər şeyə görə, bizi əhatə edən gözəlliyi görmək, qiymətləndirmək və xoş məramın nəticəsinə olduğu kimi, ona sevinmək qabiliyyətinə, özünün ruhi və maddi rifahına görə minnətdarlıq hissini dərk edilməsi – xoşbəxtliyin sirlərindən biridir.

Minnətdarlıq hissi ruhi dincliyə, razılığa və mənəvi sağlamlığa səbəb olur, uğur gətirir. İnsan əldə etdiyi hər şeyə görə minnətdar olmalıdır, lakin *özündən razılıq hissindən çəkinməli*, progressiv inkişafın mahiyyəti kimi, öz həyat fəaliyyətində daim yeni uğurlara can atmalıdır. Tənbəllik, laqeydlik, arxayınçılıq və inkişafda maraqlılığın itirilməsi - özündən və öz nailiyyətlərindən razılıqla yaranır. Məhəbbət kimi, özündən narazılıq da xoşbəxtliyə doğru yolda insanı daim qızgın fəaliyyətə stimullaşdıran, onun inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir.

Rifah - özünüidarə nəticələrindən biri kimi

Müvəffəqiyyətli özünüidarə göstəricilərindən biri rifahdır. Məntiqi bütövlükdə iqtisadi məntiqdən az fərqlənən, özünün iqtisadi inkişafını idarə etməyi öyrənmək lazımdır. Həyat səviyyəsinin gəlirlərin inkişafına proporsional surətdə yüksəlməsini nəzərə alaraq, Bodo Şefer, xüsusi toplanan hesabın köməyi ilə şəxsi kapitalını formalaşdırmağı və *xərclərin gəlirləri üstələməsinə yol verməyə* yərək, əmək haqqının hər artmasından pul yığaraq, ondan gələn faizlərlə dolan-

mağı tövsiyə edir. Düzgün “maliyyə təfəkkürü” və öz maliyyəsini tənzimləmək bacarığı həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə və inkişaf üçün çoxlu sayda imkanların yaranmasına yardım edir. Biz müvəffəqiyyət qazanmaq və rifahımızı yüksəltmək istəyiriksə, müntəzəm və tam şəkildə dincəlmək şərti ilə, var qüvvəmizlə çalışmalıyıq.

Uğurlu fəaliyyətdə insanın *faydalı iş əmsalı və öz mədəniyyətinin entropiyası* probleminə münasibəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Öz peşəkarlıq potensialının maksimal istifadəsi üçün lazımı qüvvə sərf edərək insan öz enerjisinin faydalı iş əmsalını maksimuma yüksəldir və entropiyanı – səmərəsiz sərf edilən enerjini sıfıra endirir. Fəaliyyətin məqsədi, strategiyası və texnologiyalarının düzgün seçimi zamanı, əgər o, davamlı həyat istiqaməti olursa, inanılmaz nəticələr verir, çox gözəl motivasiyanı, özünü təkmilləşdirməni təmin edir və yeni həyat qələbələrinə aparır.

Sağlamlıq - özünüidarə şərti və göstəricisi kimi

İnsanı yüksək tonus, enerji, gülərüzlülük və həyat keyfiyyəti ilə təmin edən *öz sağlamlığı haqqında qayğı* - effektiv özünüidarə üçün başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Həyat yollarında insanı yalnız sevinc, müvəffəqiyyət və uğursuzluqlar deyil, həm də *müxtəlif xəstəliklər* müsəyiət edir. Xəstəliklərin əsas mənbələri aşağıdakılardır: genetik amillər; düzgün olmayan qidalanma; orqanizmin həddindən artıq soyuması; infeksiyalar; əsəb gərginlikləri, düzgün olmayan həyat tərzini, keyfiyyətsiz istirahət, səs-küyün təsiri və s. səbəb olduğu psixoloji streslər və s. Xəstəliklərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması üçün öz tibbi birləşmələrinin səviyyəsini daim yüksəltmək, özündə möhkəm iradə, dözümlülük və öz həyatı, rifahı və mütərəqqi inkişafı üçün mərdliklə mübarizə aparmaq bacarığını yetişdirərək, özünüidarə mədəniyyətini təkmilləşdirmək lazımdır.

Artur Şopenhauer hesab edirdi ki, bizim xoşbəxtliyimizin onda doqquzu sağlamlığımızdan asılıdır. Xoşbəxtlik duyğusunu hiss etmək və məhsuldar fəaliyyət üçün bu qədər vacib olan enerji, sağlamlıq və gülərüzlülük sağlam həyat tərzini ilə şərtlənir. Sağlamlığın qorunması strategiyası xəstəliklərin və nasazlıqların müalicəsinə deyil, profilaktikasına yönəldilməlidir. Sağlamlıq – hər şeydən əvvəl, insanın əsas həyat məqsədlərinin, qoyulmuş vəzifələrin effektiv və vaxtında yerinə yetirilməsi, işdə fəallıq və sabitlik, dözümlülük, dinamiklik və kommunikativlik, həyat nemətlərindən zövq almaq imkanlarının reallaşdırılması üçün lazım olan enerjisidir. Sağlamlığın qorunması üçün insan bir sıra vacib qaydaları bilməli və yerinə yetirməlidir. Hər şeydən əvvəl bu, *düzgün qidalanma mədəniyyətidir*. O, yeməkdə aza qane olmağı, gündəlik təmiz su içməyi, yemək vaxtı və yeməkdən dərhal sonra su içməkdən çəkinməyi, öz orqanizminin daxili siqnallarına qulaq asmaq bacarığını nəzərdə tutur. Bitki mənşəli qidalara,

tərəvəzlərə və meyvələrə üstünlük vermək, təzə çəkilməmiş şirələrdən istifadə etmək lazımdır. Yemək zövq verməlidir. Qidanı səylə çeynəyərək, asta-asta yemək, ayaq üstə və ya uzanmış vəziyyətdə qida qəbulundan çəkinmək lazımdır. Diqqətini yeməkdə və onun insana verdiyi zövqdə cəmləşdirmək lazımdır.

Alimlər hesab edirlər ki, yetkin orqanizm üçün insanın gün ərzində qəbul etdiyinin üçdə bir hissəsi tamamilə kifayətdir. Maraqlıdır ki, bu fikir budda rahiblərinin həyat tərzini və gündə bir dəfə yeyən İmmanuel Kantın qidalanma rejimi ilə üst-üstə düşür. Həmçinin, yadda saxlamaq lazımdır ki, qidalı maddələrin hamısı bütün insanlar üçün eyni dərəcədə faydalı deyil ki, bu da qan qrupunda olan biokimyəvi fərqlərlə şərtlənir. Əgər insan düzgün qidalanmırsa, onda bəzi maddələr qan hüceyrələrinin fəaliyyətinə neqativ təsir göstərir. İllərlə bu mənfi effekt cəmlənir və güclənir ki, bu da insanın sağlamlığının pisləşməsinə gətirib çıxarır. Məsələn bu və ya digər məhsulların insan orqanizminə neqativ təsirini minimuma endirməkdən ibarətdir. Qidalanma ilə yanaşı insanın quruluşuna və qan qrupuna daha çox uyğun gələn fiziki mədəniyyətin bu və ya digər növləri və rejimlərini seçmək də vacibdir. Bizə elə gəlir ki, qidalanma mədəniyyətinə həsr edilmiş əsərlər arasında amerikalı həkim-naturopat Piter D`Adamonun bəşəriyyətin təkamül inkişafı prinsipləri üzərində qurulmuş rəşional qida nəzəriyyəsi diqqəti cəlb edir.

Həmçinin yadda saxlamaq lazımdır ki, alkoqol, tütün, sintetik mənşəli məhsullar insan sağlamlığına zərər vurur. Buna heyvan mənşəli yağların, şəkər, sirkə, kofe və bəzi digər məhsulların çox istifadəsini də əlavə etmək lazımdır. Tez-tez, xüsusən səhər tezdən, yuxudan oyandıqdan sonra və yatmadan əvvəl təmiz su içmək tövsiyə edilir. Hərəkət və oksigen çatışmazlığı orqanizmə neqativ təsir edir. Hesab edilir ki, orqanizmin normal fəaliyyətini, maddələr mübadiləsini və immuniteti, yaxşı iş qabiliyyətini və həyat gücünü saxlamaq məqsədilə hər gün qırx dəqiqədən az olmayaraq fiziki mədəniyyətlə məşğul olmaq lazımdır. Şüurlu qidalanma və fiziki mədəniyyətlə yanaşı orqanizmə müntəzəm istirahət, hər şeydən əvvəl sakit, rahat yuxu, yorğunluğu çıxaran yaxşı musiqi, gəzinti lazımdır.

Səmərəli həyat fəaliyyətinə mane olan və insanın sağlamlığına zərər vuran amillərdən biri qorxudur. Ernest Hemenquey deyirdi: "Qorxaqlıq və vahimə qədər heç nə insanın canını daha çox almır." Bodo Şefer hesab edir ki: pozitiv təfəkkür, diqqətin həyati problemlərin həllində və məqsədlərdə cəmləşdirilməsi, minnətdarlıq hissi, öz nailiyyətlərinin əhəmiyyətinin dərk edilməsi, xeyirxah insanlarla ünsiyyət, vaxtaşırı yaxşı musiqinin dinlənməsi və s. qorxunun aradan qaldırılmasına kömək edir. Özünün məqsədi və minnətdarlıq hissi - öz həyatına, sağlamlığına, əmlakına, imkanlarına, sizi sevən və hörmət edən dostlara və xeyirxah insanlara görə minnətdarlıq hissi üzərində diqqəti cəmləşdirməklə qorxu

hissinə qalib gəlmək olar və lazımdır. Rifah və sevinc haqqında tez-tez düşünmək lazımdır ki, onlar bu tərzlə şüurlü məqsədin həyata keçirilməsində qorxu və narahatlıq hissini sıxışdırıb çıxararaq və ruhi tarazlığa səbəb olaraq, mükafat olacaqdır. Baş verməmiş fakta, ehtimal olunan, ola bilsin hətta baş verməyəcək xoşagəlməzliklərə görə vaxtından əvvəl dilxor olmaq - düşünülməmiş əzab çəkmək və öz səhhətini pozmaq deməkdir. Çünki “sarsıdıcı hadisə” ümumiyyətlə, heç baş verməyə də bilər, əgər baş verərsə, o, yaxşılığa doğru dəyişikliklər üçün stimula ola bilər. Qorxu bizim ətraf aləmə münasibətimizdən, onun qavranılması və şüurumuzda əks olunmasından asılıdır.

Öz həyatının mənasını aydın təsəvvür etmək, öz həyat qabiliyyətinə inanmaq və ruhi tarazlığını xeyirxah insanlarla müntəzəm ünsiyyətlə möhkəmləndirərək, hər gün özündə istənilən bir işin müvəffəqiyyətli nəticəsinə əhval-ruhiyyə yaratmaq lazımdır. Bununla yanaşı həyatda gözlənilməz faciələrin də olduğunu dərk edərək, özündə dəyanət formalaşdırmaq və destruktiv hadisələrdən özünün “yenidən doğulması” və inkişafı üçün istifadə etmək lazımdır. Bodo Şefer *çətinlikləri* material adlandırır ki, “ondan uğura doğru aparən pilləkən qurmaq mümkündür.” Həyatı çoxpilləli pilləkənlə müqayisə edərək o, problemin aradan qaldırılmasının zəruriliyi haqqında danışır. Bunun üçün özünə inanmaq və öz məqsədləri uğrunda mübarizə aparmaq, paxıl adamlara fikir verməmək, partnyorları öz tərəfinə cəlb etmək, ehtiyatlar yaratmaq və gözlənilməzliklərə hazır olmaq, sağlamlığının qeydinə qalmaq, ətrafdakıların qayğısına daha çox qalmaq lazımdır. Bir çox mürəkkəb məsələlərin həllini asanlaşdıran şəxsi təcrübəni zənginləşdirərək, çətinliklərlə mübarizə aparmaq bacarığını yetişdirmək, inkişaf etdirmək lazımdır.

Hadisələrə və faktlara insanın reaksiyası, onların interpretasiyası insanda psixoloji gərginlik yarada bilər ki, bu da, *streslərin idarə edilməsinin aktuallığını* şərtləndirir. Stressləri idarə etməklə, biz əmələ gələn enerjini yaradıcı məcraya yönəldə bilərik. Bodo Şefer deyir ki, sağlamlıq üçün stress zəruridir. Orqanizmin daxili balansının pozulduğu zaman əmələ gələrək, o, bütün funksiyaların balansını və qarşılıqlı əlaqəsini bərpa edərək, bu prosesi tənzimləyir. Əgər stress pozitiv təfəkkür hesabına nəzarət edilirsə, o, insanın orqanizminə müsbət təsir göstərir. Onun tərəfindən bu emosional vəziyyəti pozitiv amil kimi istifadə etməyə yönəldilmiş *streslər üzərində nəzarət qaydaları* formulə edilmişdir. Bu qaydaların mahiyyəti: daxili tarazlığı saxlamaq və diqqəti indiki məqamda məşqul olduğumuz işin üzərində cəmləşdirmək; işdə prioritet vəzifələr seçmək və işə can yandırmaq; hər şeydə və işdə nizam-intizamı gözləmək, rahat iş tempini yaratmaq; tələsiklikdən və narahatlıqdan çəkinmək üçün ehtiyat vaxt planlaşdırmaq; işi və məsuliyyəti həvalə etmək, hər şeyə yumor hissi ilə yanaşmaq; iş və istirahət vaxtını düzgün bölüşdürmək və həddən artıq məşğulluğa yol verməmək; insanlarla həddən artıq əlaqələri məhdudlaşdırmaq; sadəlik göstərmək, hədsiz şöhrətpərəstlikdən imtina etmə; qələbələri və məğ-

lubiyətləri sakit tərzdə qarşılamaq, öz qələbələrinə sevinmək; öz sağlamlığının və emosional vəziyyətinin qayğısına qalmaq, vaxtaşırı dincəlmək, əylənmək, yuxu və istirahət zamanı telefonları söndürmək bacarığını birləşdirir. Ruhi dincliyin, təmkinin və şüur aydınlığının qorunmasında sakit şərait, ibadət, meditasiya, təbiət əvəzsiz rol oynayır.

İnsanın ruhi və psixi sağlamlığının əsasını xeyirxahlıq təşkil edir. Bu anlayışa yaxşılığı və insanlara xidmət etməyi, alicənablığı, mərhəməti, şəfqəti, məhəbbəti, dostluğu və sədaqəti də əlavə etmək olar. Konfutsi ailədə və dövlətdə rifahın əsasını, həmçinin insanları idarə etmək imkanını xeyirxahlıqda görürdü. Əmin-amanlıq, daxili ruhi dinclik sağlamlığın baza şərtlərindən biridir. Bizim daxili ruhi dünyamız xarici şəraitdənsə, bizim özümüzədən, öz şüurumuzu idarə etmək qabiliyyətimizdən, hadisələri sakit, fəlsəfi qavramaqdan, özündə müdriklərə xas olan ataraksiya (soyuqqanlıq, təmkinlilik) yetişdirməkdən daha çox asılıdır. Ruhi tarazlığa nail olmaq üçün öz vicdanınla razılıqda olmaq və vaxtaşırı “mən çox sakitəm” və “mən hər şeyi bağışlayıram” formulu üzrə autotreninqlə məşğul olmaq lazımdır. Belə vaxtaşırı “susma” şüurun həssaslığını, daxili dünya və onun transendentallığı (hüddudları aşan) ilə əlaqə duyğusunu artırır, həyatın və xeyirxahlığın rolunun daha yaxşı dərk edilməsinə, şəxsiyyətin ruhi nurlanmasına səbəb olur.

Geriyə baxarkən hər bir mədəni insan şüurlu və gözəl yaşanan günlərə, aylara və illərə görə razılıq hissi keçirməli, öz yaradıcı əməyinin nəticələrinə - əkdiiyi ağaclarla, yetişdirdiyi “meyvələrə”, tikdiyi binalara və şəhərlərə, böyütdüyü, təhsil verdiyi və tərbiyə etdiyi insanlara görə qürur hissi keçirməlidir. Bu - elmi və texniki nailiyyətlərə, incəsənət əsərlərinə, dövlət konstruksiyaları və insana xidmət üçün təyin edilmiş həyat fəaliyyəti texnologiyalarına da aiddir. Əkdiiyimiz hər bir mədəniyyət toxumu insanın həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan çox bəhrələr verə bilər. Effektiv özünüidarə sisteminin yaradılması üçün özündə nəinki fəallığı, həm də qoyulmuş məqsədə nail olmayınca, qəbul edilən qərarın və ya planın yerinə yetirilməsində sabitliyi, mətinliyi, inadkarlığı yetişdirmək lazımdır. Qəlbin səxavəti, ətrafdakıların səni qəbul etməsi və bəyənməsi, insanlara xidmət üçün öz ağı, enerjisi və vaxtının təmənnəsiz olaraq sərf edilməsi – insan rifahının açarıdır.

Görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin yuxarıda gözdən keçirilən fikirləri, yanaşmaları və qiymətləndirmələri, müasir tanınmış analitiklər və psixoloqların, həmçinin müəllifin bəzi konseptual müddəaları, şəxsiyyətin daimi özünü təkmilləşdirməsinə və özünə nəzarətə yardımı nəzərdə tutur. Əgər onlar insanın daxili tələbatına çevrilsə, uğurlu həyat fəaliyyətinin, insanın ruhi dincliyi və xoşbəxtliyi üçün gərəkli olan yüksək ünsiyyət mədəniyyətinin, digər insanlarla harmoniyanın, cəmiyyətdə məhəbbətin və hörmətin daimi generatoru rolunu oynayacaqdır.

SOSIAL-MƏDƏNİ SİYASƏT

Sosial-mədəni siyasət – intellektual, etik, bədii, idarəçilik, hüquq, məişət mədəniyyəti və bütöv milli mədəniyyət sisteminin digər aparıcı istiqamətlərinin inkişafına yardım vasitəsilə həyat rifahının, keyfiyyətinin yüksəlməsini və cəmiyyətin və dövlətin davamlı inkişafını təmin edən uniuversal siyasətdir. Bu istiqamətlərə həmçinin: mədəni irsin qorunması, istehlak mədəniyyəti, səhiyyə və ekologiya, fiziki mədəniyyət, idman, turizm, kitab nəşri və insanın digər həyat fəaliyyəti sahələrinin inkişafı aiddir.

Ölkənin milli maraqlarına uyğun olaraq, *sosial-mədəni siyasət* - vətəndaşların daim artan ruhi və maddi tələbatlarının təmin edilməsinə yönəldilən müxtəlif dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının *fəaliyyətini koordinasiya edir*. O, elmi əsaslar üzərində qurulur və dövlətin etik və hüquq sisteminin effektivliyinin təmin edilməsində, ictimai münasibətlər mədəniyyəti və insan kapitalının inkişafında, gənc nəslin mənəvi sağlamlığının yaxşılaşdırılmasında, ictimai əmək məhsuldarlığının artırılmasında mühüm rol oynayır.

Elmin, keyfiyyətli təhsilin, incəsənətin və mədəniyyətin digər sahələrinin inkişafı ilə yanaşı sosial-mədəni siyasətin mühüm vəzifələrinin biri - əhalinin akkulturasiyası (mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir prosesi, mədəni xüsusiyyətlərin mübadiləsi) və inkulturasiyası (fərd tərəfindən mədəni normalarının mənimsənilməsi), mədəni elitanın bilikləri və vərdişlərinin kütlələrə ötürülməsinə, sosial cəhətdən aktiv insan kapitalının, yüksək insan münasibətləri mədəniyyətinin formalaşmasına və cəmiyyətin davamlı inkişafına yardım edən universal kulturoloji biliklərin yayılmasıdır. Sosial-mədəni siyasətin strateji vəzifəsi – dövlətin rəqabət qabiliyyətli inkişafı, milli mədəniyyətin gələcəyinin qurulması üçün yeni imkanların yaradılmasıdır.

Sosial-mədəni siyasətin dəyəri onun milli maraqlara və dövlətin dəyişən inkişaf tələbatlarına, dünya sivilizasiyasının çağırışlarına nə dərəcədə cavab verməsi ilə şərtlənir. Onun səmərəliliyi əsasən hansı prinsiplər və meyarlar üzərində qurulmasından, xalqın mədəni irs dəyərləri və normalarının, beynəlxalq həyat fəaliyyəti texnologiyalarının seçimi və sintezinin necə həyata keçirilməsindən, zamanın sınağından keçmiş Qərb və Şərq mədəni nailiyyətlərinin, lokal və dünya sivilizasiyasının standartları, təcrübəsi və inkişaf qanunlarının onda nə dərəcədə nəzərə alınmasından asılıdır.

Sosial-mədəni siyasətin mühüm funksional vəzifələrindən biri – milli-mədəni dəyərlər sisteminin qorunması və inkişafıdır. Məlum olduğu kimi, xalqın mədəni dəyərləri – xalqın həyat fəaliyyətini tənzimləyən və dövlət siyasətinin ideoloji əsasını təşkil edən, insanların şüuru, psixologiyası, intellekti, dünyagörüşü, motivləri, mənəviyyatı, davranışı, xarakteri və taleyinə güclü surətdə təsir

edən davamlı mədəni oriyentirlərdir. Bu sistemin aparıcı həlqəsi, xalqın nailiyyətə və həyat rifahının göstəricisi - xalqın intellektual və etik mədəniyyətidir ki, bunları permanent (daimi, arasıksəilmədən) inkişaf etdirmək lazımdır.

Demokratik ölkənin sosial-mədəni siyasəti milli ideologiyanın təkmilləşdirilməsi, insanların şüurunda pozitiv dəyişikliklər, yüksək sosial həyat keyfiyyətinə nail olma, davamlı sosial-mədəni tərəqqi, dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyi, cəmiyyətdə milli-mədəni dəyərlərin istehsalı, qorunması, yayılması və mənimsənilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması ilə əlaqədardır. O, ruhi və maddi mədəniyyətin bütöv sosial sistemini ifadə edən yaradıcı fəaliyyətin müxtəlif sahələrinin bir-birinə təsirli inkişafını təmin etmək, insanların həyata passiv uyğunlaşmasının qarşısını almaq, onlarda fəal vətəndaş mövqeyini formalaşdırmağa yardım etmək, ölkənin milli maraqlarına uyğun olaraq, əhalini gerçəkliyin yaradıcı dəyişdirilməsinə səfərbər etmək iqtidarındadır. Bunu nəzərə alaraq, sosial-mədəni siyasətin işlənilməsi və hazırlanması və həyata keçirilməsinə məsul dövlət idarəçiliyi orqanının cəmiyyətin və dövlətin dinamik inkişafı naminə sosial-mədəni fəaliyyətin bir çox subyektlərinin səylərini birləşdirməyə yardım edən ideoloji və koordinasiyaedici funksiyaları yerinə yetirməsi məqsəduyğundur. Yeni tarixi şəraitdə sovet ölkələri tərəfindən bu missiyanın yerinə yetirilməsi sovet dövründən qalma “mədəniyyətin “iqtisadiyyat üzərində üstqurum” kimi dar anlamından imtina etməsi ilə şərtlənmişdir. Müstəqil ölkələrin milli maraqlarına cavab verən innovativ sosial-mədəni siyasətin əsasına bütöv sosial sistem, proses və insanın ağı, hissləri və fiziki əməyi ilə yaradılan “süni təbiət” olan mədəniyyətin düzgün elmi anlamını qoymaq lazımdır. Belə anlayış və onun əsasında qurulmuş sistemli kulturoloji yanaşma dövlətçilik mədəniyyətinin gələcək inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi və istehsal qüvvələrinin, daxili və xarici siyasətin, həyat tərzini və həyat təminatı sisteminin, beynəlxalq münasibətlər və cəmdə milli mədəniyyətin və sivilisasiyanın bütöv sosial sistemini təşkil edən digər fəaliyyət sahələrinin balanslaşdırılmış inkişafına nail olma üçün şərait yaradır. O, inkişafı diqqətin artırılması və müxtəlif sənət və fəaliyyət dairəsi insanların bilikləri, bacarıqları, mütəşəkkilliyi, mənəviyyəti və yaradıcı fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi hesabına milli mədəniyyətin inkişaf motivasiyası, insan kapitalının əsasını təşkil edən, vətəndaşların əqli və mənəvi mədəniyyətinin tərəqqisi üçün yeni imkanlar açır. Belə yanaşmanın üstünlüyü onun intellektual, bədii, istehsal, məişət, istehlak, tibb, ekoloji, hüquq mühafizə və hərbi mədəniyyətin, ailə və ictimai mədəniyyətin dinamik qarşılıqlı inkişafının stimullaşdırılmasına, milli irsin qorunması, fiziki mədəniyyətin və idmanın, kitab işinin və s. inkişafı üzrə fəaliyyəti yeni səviyyəyə qaldırmağa imkan verməsindədir.

Qloballaşma şəraitində rəqabətə davamlı və təhlükəsiz inkişafın təmin edilməsi zəruriliyi inkişaf etməkdə olan ölkələrin cəmiyyəti və dövləti qarşısında - dünyanın aparıcı ölkələrinin sosial-mədəni, o cümlədən, iqtisadi səviyyəsinədək

yüksəlmək kimi strateji milli məqsəd qoydu. Bu strateji məqsədin həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər ambisiyalı ikili vəzifəni yerinə yetirmək lazımdır: nisbətən qısa tarixi müddətdə sosial-mədəni inkişaf sürəti üzrə dünyanın aparıcı ölkələrini, fəaliyyətin keyfiyyəti və əmək mədəniyyəti üzrə bu ölkələrdən geri qalmağa yol verməmək şərti ilə, onları heç olmasa, bir faiz nisbətində qabaqlamağa nail olmaq. Bu vəzifənin uğurlu həlli maddi nemətlər istehsalçılarının şüurunda inqilabi dəyişiklikləri, yüksək əmək mədəniyyəti və idarəetmə mədəniyyətini, sosial məsuliyyət mədəniyyətini, vətənə xidmət mədəniyyətini tələb edir. O əsasən, cəmiyyətdə intellektual, etik, hüquq və idarəçilik mədəniyyətinin qabaqlayıcı inkişafı ilə, xalqın sosial-mədəni kodunun daha çox emosionaldan - daha çox rəşional həyat fəaliyyəti mədəniyyətinə, seyr etmədən – dəyişdirməyə yönəltməklə şərtlənmişdir.

Sosial-mədəni, o cümlədən, iqtisadi problemlərin effektiv həlli əsasən ölkənin sosial-mədəni siyasətinin düzgünlüyündən, onun obyektiv inkişaf tələbatları və zamanın çağırışlarına cavab vermək iqtidarından asılıdır ki, burada aparıcı rol müasir kulturologiya elminə məxsusdur. Kulturologiya elminin metodologiyası və nailiyyətləri əsasında işlənilib hazırlanmış sosial-mədəni siyasət müasir dünya sivilizasiyasında səmərəli iqtisadi və zəngin orta sinifli sabit, rəqabət qabiliyyətli, təhlükəsiz hüquqi dövlətin yaradılmasının zəruri şərtidir. Sosial-mədəni siyasətdə kulturologiyanın elmi metodlarından istifadə - mədəniyyətlərin, dinlərin və ölkə vətəndaşlarının maraqlarının harmonizasiyası üçün əlverişli sosial mühitin formalaşmasına imkan verir, ekspert-kulturoloqların, siyasi və təsərrüfat liderlərinin hazırlığı və yenidən hazırlığının uğurlu təşkilinə, gənclərin və uşaqların intellektual inkişafı və mənəvi tərbiyəsinə, xalq kütlələri tərəfindən yüksək innovativ mədəniyyət səviyyəsinin mənimsənilməsinə yardım edir.

Sistemli kulturoloji yanaşmaya əsaslanan sosial-mədəni siyasətin *başlıca vəzifələri* belə ifadə oluna bilər:

- Ruhi və maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələri üçün insan kapitalının əsasını təşkil edən mütəxəssislərin hazırlığı və tərbiyə edilməsi, onların həyat fəaliyyəti üçün maddi-texniki və sosial şəraitin yaradılması. Qloballaşma şəraitində cəmiyyətin davamlı inkişafı və dövlətin rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edən şəxsiyyətlər və liderlərin formalaşdırılması.
- Sistemli kulturoloji yanaşmaya əsaslanan yüksək dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti hesabına dövlətin həyat qabiliyyətinin artırılması məqsədilə fərdi, elmi, maliyyə, iqtisadi, təşkilati, hüquq, informasiya resurslarının qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadəsi. Fəaliyyət koordinasiyasının təmin edilməsi, statusa görə müxtəlif sosial-mədəni fəaliyyət subyektlərinin əməkdaşlığı və partnyorluğuna yardım etmə.

- İntellektual potensialın – elm, təhsil, yüksək texnologiyaların qabaq- layıcı inkişafı üçün, həmçinin insanın tələbatlarının daha tam təmin edilməsi və şəxsiyyətin, milli mədəniyyətin permanent modernləşməsi ilə şərtlənən potensial imkanlarının sosial reallaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması. Milli incəsənətin inkişafı və milli irsin qorunması.

- Mütəxəssislərin professional və etik mədəniyyət səviyyəsinin, həmçinin xalqın ümumi mədəni səviyyəsinin daim yüksəldilməsinə yönəldilmiş kulturoloji proqram və layihələrin yaradılması və reallaşdırılması. Bu məqsədlərlə dövlət institutları və xüsusi kulturoloji tədqiqat mərkəzlərinin təşkil edilməsi, xalq kütlələri tərəfindən yenilikçi mədəniyyətin yüksək mənimsə-nimsənilmə səviyyəsini, gənclərin və uşaqların inkişafı və mənəvi tərbiyəsini təmin edən səmərəli dövlət kulturoloji maarifçilik sisteminin təşkili.

- “Biliklər cəmiyyəti”nin inkişaf problemlərinə diqqətin artırılması, professional və etik mədəniyyətin təkmilləşdirilməsi, kütləvi informasiya vasitələri ilə işıqlandırılan materiallarda intellektual mədəniyyətin və xalqın ənənəvi mənəvi dəyərlərinin inkişafı.

- Milli –mənəvi dəyərlərin və yüksək insan münasibətləri normalarının insanların yalnız vətənpərvərlik tərbiyəsi sistemində deyil, həm də həyat tər- irzi və stilində, etika, estetika, reklam, moda, asudə vaxt və əhaliyə xidmət sahəsində yayılması.

- Ailə sistemi və uşaqların sosial tərbiyə və təhsil sistemində, uşaq ədə- biyyatı və incəsənətində, uşaq təşkilatları və düşərgələrdə keçirilən tədbirlər və oyunlarda milli və dünya mədəniyyətinin daha dəyərli nailiyyətlərinin təbliği, bu dəyərlərə hörmət və məhəbbət hissinin formalaşdırılması.

- Milli mədəniyyət yaradıcılarının – alimlər, müəllimlər, həkimlər, in- cəsənət xadimləri, ilk növbədə, intellektual, tibb, istehsal, etik, bədii, idarə- çilik və hüquq mədəniyyətinin inkişafını təmin edən mütəxəssislərin ləya- qətli həyatı və yaradıcı fəaliyyəti üçün zəruri olan təşkilati, maddi və mənəvi şəraitin yaxşılaşdırılması.

- Ziyalıların, vətən qarşısında xidmətləri olan, milli maraqlara xidmətdə fədakarlıq göstərən və sosial-mədəni tərəqqini təmin edən bütün vətəndaşların yaradıcı əməyinin motivasiyası; qəhrəmanların xatirəsinin əbədiləşdirilməsi.

- Milli mədəniyyətin mütərəqqi kulturogenezinə, beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin inkişafına və sivilizasiyaların əməkdaşlığına yardım edən, xari- ci ölkələrlə mədəniyyət dialoqu və mübadiləsinin həyata keçirilməsi.

Belə siyasətin (iqtisadiyyatın, bədii mədəniyyətin inkişafı və mədəni irsin ənənəvi prioritetləri ilə yanaşı) *innovativ prioritetləri* kimi aşağıda göstəri- lənlər müəyyən oluna bilər:

1. Elm, təhsil, maarif, informasiyanın qabaqlayıcı inkişafı, yüksək texnologiyaların işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar olan - *intellektual mədəniyyət*. Uyğun maddi şəraitdə intellektual mədəniyyət strateji dövlət prioriteti, istehsal qüvvələri inkişafının başlıca resursu, təbiətin və cəmiyyətin dəyişdirilməsi, insana lazım olan həyat nemətlərinin yaradılması olur.

2. Milli-mədəni və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan – *etik mədəniyyət*. Yüksək mənəviyyatsız, xoş məramsız, insaniyyətsiz intellektual mədəniyyət, cəmiyyət üçün yalnız yaradıcı deyil, həm də təhlükəli dağıdıcı qüvvə ola bilər. Etik mədəniyyət yalnız insan münasibətlərinin dəyərli tənzimləyicisi deyil, həm də mövcud qanunların icrasını təmin etməklə, hüquq mədəniyyətinin mühüm əsasıdır.

3. Qanunların aliliyi və mükəmməlliyini, vətəndaşların hüquqi savadlılığını, qanunların icra mədəniyyətini nəzərdə tutan - *hüquq mədəniyyəti*. Hüquq mədəniyyəti insan hüquqlarının müdafiəsini, cəmiyyətin sosial, siyasi və iqtisadi həyat təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlərin mühüm tənzimləyici amilidir.

4. Professionallıq və idarəetmə etikasının cəmini ifadə edən – *idarəçilik mədəniyyəti*. İdarəetmə mədəniyyəti strateji prioritetlərdən biridir. Xalqın rifah halı və həyat keyfiyyəti, dövlətin davamlı sosial, siyasi və iqtisadi inkişafı, beynəlxalq nüfuzu və təhlükəsizliyi onun səviyyəsindən asılıdır.

IV FƏSİL ƏMƏK MƏDƏNİYYƏTİ VƏ İNSAN KAPİTALI

İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFI

Qloballaşma şəraitində inkişafın vacib amili olan insan kapitalının keyfiyyəti və potensialı cəmiyyətin, dövlətin və ümumilikdə beynəlxalq cəmiyyətin həyat rifahı və keyfiyyəti üçün başlıca əhəmiyyət kəsb edir. İnsan kapitalı – cəmiyyətin sosial-mədəni kapitalıdır ki, onsuz sosial-mədəni tərəqqini təmin edən səmərəli istehsal və innovativ fəaliyyət mümkün deyil. O, dünya sivilizasiyasının məkanı və zamanında dialektik dəyişikliklərlə şərtlənən çağırışlara cavab verməyə qadir müasir innovaiya iqtisadiyyatının yaxud “biliklər iqtisadiyyatının” hərəkətverici inkişaf qüvvəsi kimi nəzərdən keçirilir.

İnsan kapitalını ölkənin başlıca davamlı inkişafının bərpaedici resursu kimi nəzərdən keçirən Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev, onun inkişafına böyük əhəmiyyət verir. Ölkə rəhbərliyi dünyanın ən yaxşı ali məktəblərində istedadlı Azərbaycan gənclərinin təhsili hesabına, həmçinin Azərbaycanın milli təhsil sisteminin keyfiyyətini yüksəltmək vasitəsilə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin ciddi hazırlıq proqramını həyata keçirir. XX əsrin ikinci yarısından bu fenomenin əhəmiyyətinin dərk edilməsi və alimlər və siyasətçilər tərəfindən ona diqqət güclənir.

Qeyd etmək kifayətdir ki, əgər 1990-cı illərin sonunda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində fiziki kapitala yalnız 30% kapital qoyulurdusa, insan kapitalına qoyulan vəsait bütün vəsaitin 70%-ni təşkil edirdi. Bu zaman iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi məqsədilə əsas kapitalı dövlət öz üzərinə götürür. Artıq o zaman aydın oldu ki, insan kapitalı mühüm gəlir mənbəyidir və yalnız əmək qabiliyyəti ilə deyil, həm də insanın anadangəlmə mədəni keyfiyyətləri, əsl istedadı, yaxşı təhsili, bilikləri, peşəkarlığı, vərdisləri, fəaliyyət texnologiyaları, təcürbəsi, mütəşəkkilliyi və idarəçilik bacarıqları, mənəvi keyfiyyətləri ilə müəyyən olunur. Bugün bu anlayış insanın həm anadangəlmə, həm də qazanılmış mədəni keyfiyyətlərini, həm dövlət tərəfindən onun inkişafına qoyulan investisiyaları, həm həyat fəaliyyəti üçün ailənin istehlak xərclərini (qida, geyim, yaşayış evi, kommunal təminat, təhsil və səhiyyə daxil olmaqla), həm onun cəmiyyətin sosial-mədəni, o cümlədən, iqtisadi inkişafınının dəyişdirici amili kimi dərk edilməsini ehtiva edir.

Əsasını institusional nəzəriyyə, neoklassik nəzəriyyə, neokeynsian (XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində alman fəlsəfəsində istiqamət) və digər iqtisadi nəzəriyyələrin təşkil etdiyi insan kapitalı nəzəriyyəsinin inkişafında Nobel mükafatı laureatı T. Şultsun, H. Bekkerin, S. Kuznetsin, həmçinin E. Denison, R. Solou, C. Kendrik, C. Fabrikant, İ. Fişer, R. Lukas və digər iqtisadçılar, sosioloqlar və tarixçilərin, Ümumdünya Bankı ekspertlərinin xidmətləri böyükdür. Keçən əsrin ikinci yarısında Teodor Şults, Heri Bekker, Saymon Kuznets tərəfindən işlənib hazırlanmış və inkişaf etdirilmiş “insan kapitalı” termini bugün geniş şərhə və çoxsaylı ölçülərə malikdir ki, bu da onu *kulturoloji anlayışa* çevirir və onun təhlili və qiymətləndirilməsinə sistemli kulturoloji yanaşmanı tələb edir.

Məlumdur ki, bugün dünya insan kapitalının əsas hissəsi inkişaf etmiş ölkələrdə cəmlənmişdir ki, bu, axırıncı onilliklərdə burada insan kapitalına qoyulan investisiyaların fiziki kapitala qoyulan investisiyaları əhəmiyyətli dərəcədə üstələməsi ilə izah olunur. Bu ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, insan kapitalının formalaşması və inkişafı əhalinin ruhi mədəniyyət və həyat keyfiyyəti səviyyəsinə qoyulan investisiyalardan birbaşa asılıdır. Səmərəli insan kapitalına malik sivil ölkələr üçün fundamental və tətbiqi elmlərin yüksək səviyyəsi, insanın yüksək inkişaf indeksi xarakterikdir.

İnsan kapitalının və başlıca olaraq, intellektual resursların dəyişdirici imkanlarının tədqiqi sahəsindəki nailiyyətlər əsasında bugün ABŞ və Avropa və Asiyanın aparıcı ölkələrinin uğurlu milli inkişafı həyata keçirilir. İnsan kapitalı paradigması Finlandiyada innovativ iqtisadiyyatın yaradılmasının əsası, İsveçin, Rusiyanın və digər ölkələrin iqtisadiyyatının modernləşməsi olmuşdur. İşçidə təcəssüm olunan insan kapitalı – onun *bilikləri, bacarıqları, mütəşəkkilliyi, mədəniyyəti və yaradıcı fəaliyyətidir; o hər bir ölkənin başlıca gəlir mənbəyi, milli zənginliyin əsasıdır.*

Dünyanın aparıcı ölkələrində insan kapitalının inkişafı yüksək əmək mədəniyyətini, vətəndaşın yüksək istehsal əməyini motivasiya edən maddi-texniki şəraiti təmin edən düzgün idarəcilik siyasəti və mədəniyyəti əsasında aparılır. İnsanların dəyişdirici fəaliyyətində əsas yeri *intellektual əmək* tutur, belə ki, məlum olduğu kumu, maddi rifah istehsalçılarının əsas resursu və ÜDM-un artımı intellektdən ibarətdir. Bu, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafında, əhalinin və dövlətin gəlirləri və rifahının yüksəldilməsində elmtutumlu təhsilin çox böyük rolunu izah edir.

Sosial-mədəni və iqtisadi tərəqqinin başlıca resursu olan *intellektual mədəniyyətin qabaqlayıcı inkişafı*, Dirçəliş Dövründən başlayaraq, qərb ölkələrinin davamlı mədəni ənənəsi olmuşdur. XX əsrin ikinci yarısında insan kapitalı problemləri alim iqtisadçılar, sosioloqlar, tarixçilər və kulturoloqlar tərəfindən

iqtisadi və sosial inkişafın səmərəliliyi kontekstində nəzərdən keçirilməyə başlandı. Bəzi ölkələrin uğurunu və digərlərinin geridə qalmasını, və dövlət siyasətində bu sosial inkişaf qanunauyğunluğunun hesaba alınmasını müəyyən edən mühüm amilə çevrilmiş insan kapitalının keyfiyyətinin formalaşdırılmasının strateji əhəmiyyətinin dərk edilməsi yeni və ən yeni dövrdə Qərb sivilizasiyasının qabaqlayıcı və dinamik inkişafına yardım etmişdir. *İntellektual mədəniyyətə* - elm və təhsilə qoyulan qabaqlayıcı investisiyalar elmi-texniki tərəqqini, yüksək əmək məhsuldarlığı və keyfiyyətini, qərb ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafındakı uğurları təmin etmişdir. Bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrin, elmtutumlu iqtisadiyyatının yüksək inkişaf templəri, istehsal və idarəçilik fəaliyyətinin keyfiyyəti, əmək mədəniyyəti ilə şərtlənən, dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin inkişaf səviyyəsinə çıxışının yeganə yoludur.

Cəmiyyətin və dövlətin sosial-mədəni, o cümlədən həm də iqtisadi inkişaf sürəti və keyfiyyətinin yüksəldilməsində insanın intellektual mədəniyyətinin və intellektual fəaliyyət nəticələrinin rolunun dərk edilməsi - ABŞ, Avropa ölkələri və Yaponiyada elm və təhsilin qabaqlayıcı inkişafı dövlət siyasətinin əsası olmuşdur. Orta əsrlərin son dövründə yüksək intellektuallı insan kapitalının sürətli artımı hesabına qərb sivilizasiyası daha qədim sivilizasiyalarla qlobal tarixi yarışa uddu. "XVIII əsrin sonunda Qərbi Avropa adambaşına düşən ÜDM üzrə bir yarım dəfə və əhalinin savadlılıq göstəricisi üzrə iki dəfə Çin və Hindistanı ötüb keçdi. İqtisadi azadlığa, sonra isə demokratoyaya artırılmış son şərait avropalıların, həmçinin ABŞ və digər anqlosakson ölkələrin iqtisadi uğurlarının başlıca amili oldu". Şərqi digər ölkələrindən fərqli olaraq, artıq XIX əsrin sonuna yaxın, təhsil və uzunömürlülük daxil olmaqla, Yaponiya insan kapitalının yüksək səviyyəsinə malik idi. Buna görə də insan kapitalının başlanğıc (ilk) səviyyəsi üzrə o, XX əsrdə texnoloji sıçrayış etməyə və dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasına çıxmağa hazır oldu.

Qərb ölkələrində insan kapitalının formalaşdırılması və inkişafındakı *nailiyyətlər* mədəni-iqtisadi inkişaf qanunlarının dərk edilməsi və ictimai tərəqqini idarəetmə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ilə şərtlənmişdir. Bugün inkişaf etmiş insan kapitalı olan ölkələr inkişafda şəksiz üstünlüklərə malikdirlər. Sivilizasiyanın tərəqqisinin aparıcı amili olan insan kapitalının strateji dəyərinin alimlər, siyasətçilər və idarəçilər tərəfindən məhz düzgün anlamı, - iqtisadiyyatda rəqabətə davamlı yüksək milli texnologiyaların, davamlı və təhlükəsiz sosial-siyasi inkişaf kulturoloji strategiyalarının yaradılması üçün, xalqların və dövlətlərin etibarlı gələcəyinin qurulması üçün *yeni imkanlar* açdı.

Dünya praktikasının müqayisəli təhlili göstərir ki, insan kapitalına qoyulan investisiyada, onun inkişafı və istifadəsində nisbətən yüksək entropiya əksər ölkələrin uğurlu inkişafına mane olur. Belə entropiyanın səbəbləri yaxşı məlum-

dur. Bu, dünyanın müxtəlif ölkələri üçün az və ya çox dərəcədə xarakterik olan, sosial bazasının cəmiyyətdə əhalinin az mədəni və destruktiv hissəsinin olduğu “antimədəniyyət”, hüquq pozuntuları, monopolizm, rüşvətxorluq və digər neqativ təzahürlərdir. Bununla bərabər, insan kapitalının entropiyası həm də professional elitanın həyat fəaliyyəti üçün lazımı əlverişli şəraitin olmaması, onun nailiyyətləri və imkanlarının səmərəsiz istifadəsi, alimlərin və mütəxəssislərin əməyinin qiymətləndirilməsi və meritokratik motivasiyasında idarəçilik səhvləri, dövlət siyasətində ciddi elmi bazaya malik olmayan qeyri-düzgün hesablamalarla şərtlənir. Bunu nəzərə alaraq, insan kapitalının səmərəliliyinin artırılması bu prosesin daimi elmi təminatını tələb edir. O, alimlər, müəllimlər, mühəndislər, həkimlər və ziyalıların digər kateqoriyalarının elmi tədqiqat nəticələrinin qiymətləndirilməsi və həyat fəaliyyəti üçün onların bilikləri, bacarıqları və kreativ imkanlarının praktik olaraq daha yaxşı reallaşdırılmasına, onların daim dəyişən cəmiyyətin həyati maraqları və tələblərinin təmin edilməsinə yönəldilmiş əməyinin keyfiyyəti və səmərəliliyini yüksəltməyə imkan verən komfortlu (rahat) şəraitin yaradılması məsələlərinə diqqətdən də çox asılıdır.

İnsan kapitalının *mahiyyəti* ondan ibarətdir ki, o, şəxsiyyət, ailə və cəmiyyətin eyni vaxtda həm amili, həm məqsədidir. Maliyyə, təbii və fiziki kapital ilə cəmdə insan kapitalı hər bir ölkənin milli sərvətinin əsasını təşkil edir. Bu zaman onun strukturu, keyfiyyəti və inkişaf dinamikası tarixən bu və ya digər xalqların və dövlətlərin ruhi mədəniyyəti və sivilizasiyasının milli inkişaf xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir.

İnsan kapitalının *xüsusiyyətləri* onun inkişafına qoyulan daimi investisiyaların zəruriliyindən və digər kapital növləri ilə müqayisədə, ona qoyulan vəsaitlərin geriyyə qaytarılmasının nisbətən uzunmüddətli dövrü ilə şərtlənir. İnsan kapitalını qısa tarixi zaman kəsiyində dəyişmək mümkün deyil.

Ümumilikdə mədəniyyətin inkişafın kimi, *insan kapitalının inkişafı* təbii-coğrafi şərait, mədəniyyətin genetik kodu, sosial mühit, trixi şərait və mədəni mübadilə kimi obyektiv-tarixi amillərdən asılıdır. Onların arasınca sosial mühit müəyyənədicisi əhəmiyyətə malikdir. Bütün bərabər şəraitlərdə insan kapitalının təməli məhz odur. Dünya təcrübəsi göstərdiyi kimi, *xalqın aşağı səviyyəli intellektual mədəniyyəti və geridə qalmış mentaliteti olduğu halda*, yüksək texnologiyalı iqtisadiyyata qoyulan investisiyalar gözlənilən nəticələri vermir.

İnsan kapitalı əsasən xalqın mentalitetindən, insanların həyat rifahı, keyfiyyəti və təhlükəsizliyindən, təhsil və tərbiyə sisteminin effektivliyindən, elmi və yüksək texnologiyaların nailiyyətlərindən, bazar iqtisadiyyatı və azad rəqabətin hüquqi təminatından, innovativ fəaliyyətdən, ümumilikdə dövlətin intellektual, etik, siyasi, informasiya, hüquq, idarəçilik, iqtisadi, tibb və ekoloji mədəniyyətdən asılıdır. O həmçinin məsuliyyət mədəniyyəti ilə, əmək mədəniyyəti, hər

şeydən əvvəl onun keyfiyyət və məhsuldarlıq kimi indikatorları ilə, sağlamlıqla, yaxşı işləmək arzusu ilə, xüsusi hazırlıq keçmiş yüksək ixtisaslı kadrların sosial və maddi-texniki həyat fəaliyyəti şəraiti ilə əlaqədardır. Bu zaman tamamilə aydındır ki, milli insan kapitalı, ilk növbədə, milli inkişaf vektoru, imkanları və tempini bir çox cəhətdən müəyyən edən *intellektual elitanın* potensialı və fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə şərtlənir ki, bu da dövlətin intellektual mədəniyyətə qoyduğu investisiyalara xüsusi əhəmiyyət verir.

İnsan kapitalının inkişaf *problemləri* – sistemli kulturoloji təhlili və ölkədə mövcud olan yaradıcı potensialın və dəyişən tələbatların qiymətləndirilməsini, milli inkişaf maraqlarında praktik fəaliyyətin əsasını təşkil edən effektiv kulturoloji texnologiyaların seçimini nəzərdə tutan dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin də problemləridir. *Sistemli kulturoloji yanaşmaya əsaslanan ən mühüm idarəçilik vəzifələri bunlardır*: strateji inkişaf prioritetləri və vəzifələrinin müəyyən edilməsi; keyfiyyətli professional hazırlıq; alimlər, mütəxəssislərdən və onların əməyinin nəticələrindən səmərəli surətdə və vaxtında istifadə edilməsi; onların məhsuldar həyat fəaliyyəti üçün müasir maddi-texniki və sosial şəraitin yaradılması.

Kulturologiyanın metodologiyası və metodları insan kapitalının bütöv inkişaf panoramasını və onların səmərəli idarəçilik imkanlarını əks etdirən müxtəlif indikatorların məcmusunu nəzərdən keçirməyə imkan verir. Buraya: insan kapitalının strategiyaları, məqsədləri və səviyyələrini, əsas təsir mənbələri və amillərini, potensial və tələbatların istifadə, qiymətləndirmə və düzgün interpretasiyasını, inkişaf prioritetləri və texnologiyasını aid etmək lazımdır.

Strategiya insan kapitalının inkişaf məqsədləri və prioritetlərinin düzgün formalaşdırılmasını, resurslar, texnologiyalar, insanlar, zaman, maliyyə, mədəni və siyasi dəyərlər kimi amillərin hesaba alınmasını, həmçinin nailiyyətlər və nöqsanların, bu proseslə əlaqədar olan imkanlar və risklərin hesabını nəzərdə tutur. Təhsilin səviyyəsi, əhəlinin gəlirləri, uzunömürlülük, milli təhlükəsizlik, yoxsulluq səviyyəsi, tibbi xidmət səviyyəsi, ətraf mühit və s. kimi dəyişən kəmiyyətlərin qiymətləndirilməsini kulturoloqların görüş dairəsinə daxil etmək lazımdır. Bu zaman, həmçinin dəyişən kəmiyyət hesab olunan inkişaf məqsədləri və prioritetləri daimi aktualıq, səmərəlilik və milli maraqlara uyğunluq monitorinqinə məruz qalmalıdır. Lakin bütün dəyişikliklərdə nəzərə almaq lazımdır ki, insan kapitalının effektiv fəaliyyətini təmin edən *dəyişməz strateji prioriteti* ölkənin intellektual potensialının qabaqlayıcı inkişafıdır.

İnsan kapitalının inkişaf strategiyalarının işlənilməsi və hazırlanması və təkmilləşdirilməsi üçün sistemli kulturoloji təhlil əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. O - hər birinin öz mahiyyəti, funksiyaları, materiyası, enerjisi, hərəkət vektoru, əlaqə mexanizmləri, tarixi və inkişaf qanunauyğunluqları olan, qarşılıqlı əlaqəli və

qarşılıqlı asılı komponentlərə malik, bütöv sistem olan insan kapitalının öyrənilməsinə yönəldilmiş tədqiqat metodlarının məcmusundan ibarətdir. Bu təhlilin mühüm vəzifəsi kulturoloji təhlil vahidlərinin – dinamik sistem olan insan kapitalının müxtəlif parametrlərinin ölçülməsi üçün indikatorların müəyyən edilməsidir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsi son nəticənin səmərəliliyi baxımından qəbul edilən qərarlara təsir göstərən bütün amilləri hesablamaq imkanını verir. Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi və Piter Çeklandın “yumşaq təfəkkür” nəzəriyyəsiindən istifadə etməklə, sistemli kulturoloji yanaşma, insan kapitalının inkişaf dinamikasına təsir göstərən siyasi, iqtisadi, zaman və digər dəyişən amilləri təhlil etməyə imkan verir.

İnkişaf məqsədləri: şəxsiyyət və liderlərin professional “istehsalı” və təkmilləşdirilməsini; ailə mədəniyyətinin inkişafını; şəxsiyyət və cəmiyyətin həyat rifahı və keyfiyyətini; insanın, cəmiyyətin və dövlətin davamlı inkişafını ehtiva edir. *İnkişaf səviyyələri* bunlardır: ailə, şəxsiyyət, kollektiv və cəmiyyət. *Əsas mənbələr, istifadə sahələri və təsir amilləri* – təhsil, maarif və tərbiyə; elm və texnologiyalar; ədəbiyyat və incəsənət; siyasət və idarəetmə; hüquq və qanunvericilik; milli təhlükəsizlik və müdafiə; sosial mühit, ənənələr və mədəni irs; iqtisadiyyat və maliyyə; informasiya və mətbuat; din; sahibkarlıq fəaliyyəti; diplomatik fəaliyyət və beynəlxalq münasibətlər; tibb və ekologiya; fiziki mədəniyyət və idman; turizm və xidmətlər sahəsi; qeyri-hökumət təşkilatları və s. kimi ruhi və maddi mədəniyyət sahələrini əhatə edir. Mühüm təsir amili motivasiyadır. *İnsan kapitalı potensialının qiymətləndirilməsi* – insanın bilikləri, bacarıqları, mütəşəkkilliyi, mənəviyyəti, yaradıcı fəaliyyət səviyyəsinin ölçülməsi ilə həyata keçirilir. *Ən mühüm texnoloji inkişaf instrumentləri* - düzgün təşkil etmə, təlim, inkişaf parametrlərinin qiymətləndirilməsi və ölçülmə qabiliyyəti, hüquqi tənzimləmə, informasiya təminatı, innovativ fəaliyyət, təkmilləşmə, bərabər imkanlar və meritokratik motivasiyadır.

Azərbaycan üçün milli insan kapitalının permanent inkişafının praktik əhəmiyyəti, - özündə müxtəlif sosial və humanitar elmlərin yanaşmaları və metodlarını birləşdirən, yuxarıda adı çəkilən sistemli kulturoloji yanaşma əsasında bu sosial-mədəni fenomenin tədqiqini olduqca aktual edir. Bununla əlaqədar dövlət idarəçiliyi praktikasında insan kapitalının strateji inkişaf problemlərinin sistemli kulturoloji təhlili üçün müəllif tərəfindən işlənib hazırlanmış “kulturologiya piramidası” universal metodunun malik ola biləcəyi innovativ əhəmiyyətə diqqət yetirmək istərdim. Bu metod milli insan kapitalının mahiyyəti, xüsusiyyətləri, tarixi və nailiyyətlərinin müqayisəli öyrənilməsi, onun inkişafının ümumi qanunauyğunluqları və aktual tələbatlarının dərk edilməsi, dünya sivilizasiyasının dialektik dəyişikliklərinə uyğun idarəçilik texnologiyaları və modellərinin işlənib hazırlanması üçün keyfiyyətə yeni imkanlar açır. Mənə elə gəlir ki,

milli insan kapitalının təhlili və inkişafı, onun həyat qabiliyyəti, keyfiyyəti və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün bu metodun praktik istifadəsi Azərbaycanın rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinin yüksəlməsinə, qloballaşma şəraitində onun zamanın çağırışlarına vaxtında və layiqli cavab vermək qabiliyyətinin güclənməsinə yardım edəcəkdir.

İnsan kapitalı strateji vəzifəsinin reallaşdırılması, – siyasi və iqtisadi sabitsizlik, dünya sivilizasiyasının daimi dəyişiklikləri və çağırışları ilə müşayiət olunan qloballaşma şəraitində Azərbaycanın davamlı inkişafı üçün yeni imkanlar açdı. Eyni zamanda o, vətəndaşların məsuliyyət mədəniyyətinə, məmurların idarəçilik mədəniyyətinə, mütəxəssislərin hazırlanması və istifadəsi problemlərinə, gənclərin intellektual və etik mədəniyyətinin inkişafı məsələlərinə yüksək tələbkarlığı şərtləndirdi.

Ölkənin yeni sosial-mədəni siyasət tendensiyaları istiqamətində, respublikada insan kapitalının inkişafına yardım məqsədilə, 2010-cu ilin əvvəlindən “Simurq” AMA Azərbaycan Dövlət televiziyası ilə birlikdə, birinci kanalda ilk dəfə olaraq, “İdrak” stasionar kulturoloji elmi-maarifçilik verilişini aparmağa başlamışdır. Onun vəzifəsi respublikanın geniş əhali təbəqələri və xaricdə Azərbaycan diasporu arasında universal kulturoloji bilikləri yaymaq olmuşdur. “İdrak” verilişində aktual problemlər, innovativ kulturoloji texnologiyalar və Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı imkanları müasir kulturolojiya elmi, milli və dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının nailiyyətləri prizmasından təhlil edilirdi.

“İdrak” kulturoloji verilişi 90-ə qədər və xaricdə yüksək reyting qazanmışdır. 2010-2014-cü illər ərzində Azərbaycan Dövlət televiziyası ilə birgə “Simurq” AMA tərəfindən 200-ə yaxın “İdrak” televiziya kulturoloji elmi-maarifçilik verilişi aparılmışdır. Onların arasında: “Kulturologiya və Azərbaycanın dövlət simvolları”, “Kulturologiya və insan kapitalı”, “Kulturologiya və idarəetmə mədəniyyəti”, “Azərbaycanda liderlik mədəniyyəti”, “Kulturologiya və tərbiyə”, “Azərbaycanda informasiya mədəniyyəti”, “Kulturologiya və biliklər cəmiyyəti”, “İnsan və mədəniyyət”, “İnsan və cəmiyyət”, “Kulturologiya və etik mədəniyyət”, “Azərbaycan və Fransa: beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti”, “Mərakeş mədəniyyəti”, “Kuba mədəniyyəti”, “Kulturologiya və Azərbaycanda hüquq mədəniyyəti” və digərlərinin adlarını çəkmək olar. Elə bu dövrdə milli insan kapitalının inkişafına yardım məqsədilə, “Ovqat”, “Səhər sovgatı”, “Qadın dünyası”, “Mühazirə”, Yeni gün” verilişlərində, həmçinin milli televiziya və radionun müxtəlif kanallarında, jurnallar, qəzetlər və internet səhifələrində kulturologiya problemləri üzrə çoxsaylı elmi-maarifçilik çıxışları edilmişdir.

ƏMƏK MƏDƏNİYYƏTİ

Milli kulturologiyanın aktual vəzifələrindən biri - ictimai əmək məhsuldarlığı və xalqın rifahının yüksəlməsi, dövlətin rəqabət qabiliyyəti və davamlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən elmtutumlu əmək mədəniyyətinin inkişafına elmi yardımdır.

Əmək mədəniyyəti – insan həyatının tələbatlarının təmin edilməsi, qorunması və yaxşılaşdırılması üçün lazım olan dəyərlərin istehsalı məqsədilə, təbiətin və cəmiyyətin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş biliklər, bacarıqlar, mütəşəkkillik, etika və yaradıcı fəaliyyətdir. Əmək – mədəniyyətin fundamental tarixi institutlarından biri, insanın həyatı, əqli və mənəvi inkişafının zəruri şərtidir ki, onsuz insanın mövcudluğunu təsəvvür etmək olmaz. Bu zaman fiziki əməyin dəyəri onda olan, “ruhi istehsalın”, yəni təhsil, elm, incəsənət və yalnız insan potensialının formalaşması üçün deyil, həm də iqtisadi istehsalın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər qeyri-iqtisadi kateqoriyalar sahəsində fəaliyyətin əsasını təşkil edən əqli əmək payından asılı olaraq artır.

Elmtutumlu əməyin əhəmiyyəti bütöv uğurlu milli mədəniyyət sistemində intellektual mədəniyyətin aparıcı həlqə olması ilə şərtlənir. İnsanın, cəmiyyətin və dövlətin bərpaedici strateji inkişaf resursudur, ona əsaslanan elm isə təhlükəsiz və firavan həyat üçün lazım olan müdrikiyə aparır. Humanist mənəviyyatla şərtlənən yüksək intellekt insanın başlıca inkişaf mənbəyi, dünya sivilizasiyasının aparıcı qüvvəsidir. Kəşflər və ixtiraların düzgün dərk edilməsi, qiymətləndirilməsi və vaxtında istifadəsi zamanı intellektual mədəniyyətin nailiyyətləri planetin milyonlarla insanının həyatı üçün əlverişli imkanları təmin edir. Ruhi mədəniyyətdəki yüksək intellektə əsaslanan üstünlük yaşamının və inkişafın, hökmrənliyin və qələbənin, məhsuldar istehsal və şüurlu istehlakın, mütərəqqi ideologiya və düşünülmüş siyasətin mütləq şərti olub, şərtidir və olacaqdır. Elmi və texnoloji nailiyyətlərdən, təhsilin keyfiyyətindən son nəticədə dövlətin beynəlxalq reytinginin də müəyyən edildiyi həyat keyfiyyəti asılıdır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu və idarəçiliyinin davamlı milli inkişaf maraqlarına cavab verən innovativ formalarının daimi kreativ axtarışları aparılır. Respublikanın idarəçilik sisteminin modernləşdirilməsi, ənənəvi modellərdən fərqli və vətəndaşların tələbatlarına yönəldilmiş, dövlət strukturlarının fəaliyyətində şəffaflığı və əhaliyə xidmət göstərən orqanlar arasında rəqabəti təmin edən müasir idarəçilik modellərinin yaradılması zəruriliyini aşkar etdi. Bu modernləşmə prosesində dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin effektiv texnologiyalarının tətbiq edilməsi, yeni tipli kadrların hazırlanması və istifadəsi hesabına peşəkar dövlət qulluqçularının formalaşdırılması məqsədinə malik mütərəqqi islahatlar həyata keçirilir. Bu kadrlar üçün səriştəlilik, kreativ düşün-

cə, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar arasında yüksək ünsiyyət mədəniyyəti, məsuliyyət mədəniyyəti və vətənpərvərlik, idarəçilik işinin nəticələrinin qiymətləndirilməsinə ictimai rəyi cəlb etmə xarakterikdir. Nəticədə yeni yaradılmış dövlət idarəçiliyi modeli vətəndaşların müasir innovasiyalar vasitəsilə reallaşan şəffaf, keyfiyyətli, operativ və rahat xidmətlərlə məmnunluğuna əsaslanır.

Azərbaycan xalqının həyat rifahı və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş dövlət siyasətinin ən uğurlu nailiyyətlərindən biri, milli idarəçilikdə struktur dəyişiklikləri şəraitində 2013-cü ildə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə - “ASAN xidmət” Dövlət Agentliyidir. Agentliyin əsas məqsədləri bunlardır: vətəndaşların xərclərinin və vaxt itkisinin azaldılması; vətəndaşlarla münasibətdə etika qaydalarının, nəzakətli davranışın gözlənilməsinə nail olunması; peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi; dövlət müəssisələrinə inamın möhkəmləndirilməsi; şəffalığın artırılması, rüşvətxorluqla mübarizənin gücləndirilməsi; elektron xidmətlərdən daha geniş istifadə; bu sahədə institusional islahatların effektivliyinin artırılması.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti, cənab İlham Əliyevin dünya praktikasında analoqu olmayan bu gözəl innovativ layihəsi və brendi artıq ölkəmizin milyonlarla vətəndaşının qəlbini fəth etməyə müvəffəq olmuşdur.

Dövlətçilik mədəniyyəti nöqtəyi-nəzərindən “ASAN xidmət”in fəaliyyəti mühüm siyasi vəzifənin – dövlət sisteminin bazar şəraitinə yaxınlaşdırılması və mülki əhalinin dövlətin administrasiya xidmətlərindəki tələbatlarının daha tam şəkildə təmin edilməsi hesabına idarəçilik mədəniyyəti və effektivliyinin yüksəldilməsinin həllinə yardım edir. Onun fəaliyyətinin praktik əhəmiyyəti Agentliyin dövlət idarəçiliyinin digər mühüm funksiyasının - əhalinin rifahının dəstəklənməsinə yönəldilmiş həyat fəaliyyətinin tənzimlənməsinin reallaşdırılmasına müsbət təsir göstərməsi ilə şərtlənir. Bu zaman “ASAN xidmət”in dövlət qulluqçuları üçün xüsusi peşəkarlıq etikasını və cəmiyyət və dövlət qarşısında yüksək sosial və siyasi məsuliyyət mədəniyyətini daxil edən korporativ mədəniyyət xarakterikdir.

Siyasi-etik ölçüdə “ASAN xidmət”in fəaliyyəti, - ölkədə yüksək vətəndaş mədəniyyətinin formalaşdırılmasına, insanların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsinə, şəxsiyyətlərarası və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinə, milli mədəni dəyərlərin, o cümlədən yüz illər mədəniyyət tarixi boyu Azərbaycan xalqına xas ənənəvi multikulturalizm dəyərlərinin qorunması və inkişafına yönəldilmiş azərbaycançılıq ideologiyası istiqamətində həyata keçirilir.

Dövlət quruculuğu və idarəçiliyinin ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi, “ASAN xidmət”in əhəmiyyəti onun strategiya və texnologiyalarının cəmiyyətin mənəvi iqliminə, siyasi və sosial sabitliyə, ictimai münasibətlər mədəniyyətinə,

həmçinin dövlət qulluqçuları, siyasətçiləri və məmurların özlərinin idarəetmə mədəniyyətinə böyük təsir göstərməsindən ibarətdir.

“ASAN xidmət”in fəaliyyəti üçün həm kollektivin özündə, həm də işçilərin müştərilərlə münasibətində yüksək əmək və kommunikasiya (ünsiyyət) mədəniyyəti xarakterikdir. Vətəndaşlarımızın bu Dövlət Agentliyində hiss etdikləri psixoloji komfortluluq, onların Agentliyin əməkdaşlarının yüksək peşəkarlıq və etik mədəniyyətindən razılığı milli özünüdərkə və müxtəlif peşələrdə və yaş həddində olan insanların öz xalqı və dövləti üçün qürur hissinə müsbət təsir göstərir. Agentlikdə hökm sürən pozitiv mühitdə “ASAN xidmət” personalının özünün yüksək etik mədəniyyəti, brend geyimlərinin səliqəliliyi ilə fərqlənməsi də əsas rollardan biri qismindədir.

Strategiya, texnologiya, etika, “public relations” və dizayn, həmçinin sosial mühəndisliyin ən yeni metodları kimi dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin elmi prinsiplərindən bacarıqla istifadə edərək, “ASAN xidmət” vətəndaşlarla ünsiyyətdə dövlət qulluqçularının yüksək milli etik mədəniyyət standartlarının təsdiqində müsbət nəticələrə nail olmuşdur. Dövlət idarəçiliyinin yüksək effektivliyinin təmin edilməsi üçün belə mədəniyyətin əhəmiyyətini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə qeyd etmişdir.

ASAN xidmət”in uğurlu fəaliyyəti əsasən onunla şərtlənir ki, onun fəaliyyət istiqamətlərindən biri treninqlərin və kursların keçirilməsidir. Agent işçilərinin uğurlu treninqlərinin təminatı üçün xüsusi olaraq “Treninqlərin qaydaları” işlənilib hazırlanmış və təsdiq edilmişdir ki, burada innovativ metodlar və təhsil texnologiyaları əsasında qurulmuş səmərəli modeli daxil edən Agentliyin Strategiyası uyğun istiqamətlər üzrə öz əksini tapmışdır. Bu strategiyanın məqsədi – müasir təhsil standartlarına və “informasiya cəmiyyətinin” infrastrukturuna cavab verən, kadr potensialının, xüsusilə yüksək peşəkarlıq, kreativlik, innovativ təfəkkür və milli mədəni dəyərlərə sadıq gənclərin formalaşdırılmasını təmin etməyə qadir xüsusi innovativ təhsil sisteminin yaradılmasıdır.

Məlumdur ki, dövlət idarəçiliyi prosesi dinamik xarakter daşıyır və hər bir konkret ölkənin tələbatlarına, dünya sivilizasiyasının çağırışlarına uyğun olaraq, dialektik dəyişikliklərə, islahat yolu ilə dəyişdirilməyə və təkmilləşdirilməyə məruz qalır. Bu qanunuyğunluğu nəzərə alaraq, treninqlər, yalnız Bakıda deyil, həm də Gəncə, Sumqayıt, Sabirabad, Bərdədə təmsil olunan “ASAN xidmət” təşkilatlarının aktiv inkişaf edən şəbəkəsi üçün kadrların məqsədyönlü hazırlığı və yenidən hazırlığını həyata keçirir. Treninqlərdə personal Azərbaycan və dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının tarixi, insan münasibətləri, əmək, xidmət və idarəetmə mədəniyyəti, peşə etikası, hüquq mədəniyyəti, məsuliyyət mədəniyyəti, özünüidarə və özünü təkmilləşdirmə mədəniyyəti, azərbaycançılıq ideolo-

giyası, insan kapitalının inkişaf xüsusiyyətləri, multikulturalizmin əsasları sahəsində, həmçinin psixoloji biliklər əldə edir. Bu biliklərin yayılması “ASAN xidmət” kollektivlərinin xüsusi həyat fəlsəfəsi və korporativ mədəniyyətinin formalaşmasına, işçilərdə yüksək peşəkarlıq səviyyəsinin yetişdirilməsinə yardım edir. Dövlət Agentliyi işçilərinin əmək mədəniyyətinin qiymətləndirilməsində işin effektivlik meyarı kimi, onların vətəndaşların tələbatları və maraqlarını maksimal surətdə təmin etmək, sosial və məişət problemlərinin həllində onlar üçün komfortlu şərait yaratmaq qabiliyyəti çıxış edir.

“Simurq” Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyası “ASAN xidmət” işçilərinin peşə və etik mədəniyyətinin formalaşmasına müəyyən töhfə vermişdir. 2014-2015-ci illərdə tərəfimizdən, Agentliyin Bakı şəhərində yerləşən müxtəlif mərkəzlərinin kollektivləri üçün, həmçinin “ASAN xidmət”-in Gəncə, Sumqayıt, Sabirabad və Bərdə şəhərləri filiallarının işçiləri üçün əmək mədəniyyəti və xidmət mədəniyyəti üzrə onlarla xüsusi kulturoloji treninqlər keçirilmişdir. Bu interaktiv treninqlərin gedişatında məruzələr və işgüzar oyunlar keçirilmiş, intellektual və etik mədəniyyət, insan kapitalı, əmək və xidmət mədəniyyəti, menecment və kommunikasiya mədəniyyəti haqqında əsas anlayışlardan ibarət multimedia materialları kollektivlərə verilmişdir.

İşçilərin potensial imkanlarının sosial reallaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yardım etməsi, personalın şüuruna və motivasiyasına müsbət təsir göstərməsi də kulturoloji treninqlərin üstün və yaxşı cəhətidir. Məşğələlər əməkdaşların səriştəliliyinin artırılmasına, onların özünə inamına, inandırmaq və maraqları harmonizasiya etmək bacarığını inkişaf etdirməyə, kollektivdə komanda ruhunun, sağlam mənəvi və psixoloji iqlimin formalaşdırılmasına yardım edir. Bütün bunlar son nəticədə yüksək əmək məhsuldarlığını təmin edən ciddi idarəçilik resursu olur. Treninqlər nəticəsində kollektivdə formalaşan sağlam mənəvi və psixoloji iqlim təşkilatın hər bir əməkdaşının ətrafdakıların məhəbbəti və hörmətini, anlayışı və dəstəyini qazanmaq imkanına malik olmasına yardım edir. Öz növbəsində bu güclü mənəvi motivasiya işə olan marağı artırmaq və təşkilatda öz potensialını reallaşdırmaq, mədəniyyətləri harmonizasiya etmək və ümumi işin səmərəliliyi və keyfiyyətini yüksəltmək imkanını verir.

Kulturoloji treninqlər innovativ və interaktiv xarakterə malikdirlər. Onlar təşkilat və müəssisə əməkdaşlarına hər zaman “formada olmaq”, özlərinin xüsusi və universal bilik səviyyələrini artırmaq, meydana çıxan problemlərin sistemli təhlilini həyata keçirmək, konkret situasiyalarda vaxtında və düzgün qərarlar qəbul etmək imkanını verən intellektual cəhətdən zəngin oyunlar və “beyin hücumları” ilə müşayiət olunurlar. Sistemli yanaşmaya əsaslanan treninqlər, işçilərin intellektual mədəniyyətinin və qazanılmış biliklərin praktik fəaliyyətdə istifadəsi vərdişlərinin möhkəmlənməsi hesabına əhaliyə xidmətin

effektivliyinin artmasına yardım edir. Onlar dövlət qulluqçularının intellekti, texnoloji silahlanması və praktik təcrübəsinin inkişafına, onlarda əməyə və öz sənətinə məhəbbətin formalaşmasına, milli ənənələr, vətəndaşların xarakterləri, psixologiyası və temperamenti haqqında biliklərin yayılmasına, insanlarla işləmək bacarığına yardım edir. Onlar pozitiv enerjetikanın və özünüidarə mədəniyyətinin yetişdirilməsinə, yüksək əmək mədəniyyəti standartlarına uyğun xidmət texnologiyaları və peşəkarlıq bacarığının təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır.

“ASAN xidmət”də tərəfimizdən keçirilən kulturoloji treninqlər prosesində işçilərdə onlar tərəfindən qayda və nizamın gözlənilməsini, qoyulmuş qaydalara riayət etməni, insanlara xidmətdə düzgünlük və ədaləti, həmçinin pozitiv xarakterin və kompromisə getmək bacarığının təşəkkül tapmasını nəzərdə tutan yüksək mədəniyyətli insanın keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına böyük diqqət ayrılırdı. Bunun sayəsində treninq keçmiş dövlət qulluqçuları, adətən, müştərilərlə işləyən zaman daha çox diqqət, səbr, təmkin və empatiya göstərirlər, insanların xarakteri, temperamenti və psixologiyasını daha yaxşı nəzərə alırlar, sosial-məişət problemlərinin həllində onlara yardım etməyə çalışırlar. Ekspertlərin iştirak etdiyi belə treninqlər nəticəsində respublika əhalisinə xidmətdə dövlət qulluqçularının bacarığının daim təkmilləşdirilməsi, onların beynəlxalq əmək mədəniyyəti standartlarına yönəldilmiş peşəkarlıq və etika səviyyəsinin yüksəldilməsi təmin olunur.

Agentliyin treninq fəaliyyəti dövlət başçısı tərəfindən qoyulmuş insan kapitalının inkişafı milli strateji vəzifənin praktik reallaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Əmək mədəniyyəti üzrə xüsusi treninqlərin keçirilməsi həm də işçilərin diskresion fəaliyyətə cəlb edilməsinə imkan verir. Bu fəaliyyət qanunun icrası və əhaliyə xidmətdə qanunla şərtlənən məqsədlərə uğurla nail olmaq üçün lazım olan qərarları qəbul etməkdə onların hüququ və məsuliyyəti ilə bağlıdır. “ASAN xidmət” üçün bu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, bu cür fəaliyyət prosesində “ASAN xidmət”də akkreditasiya olunmuş respublikanın digər nazirlikləri və idarələrinin nümayəndələri özlərinin peşə və etik mədəniyyət səviyyəsini yüksəldirlər.

Personal tərəfindən xüsusi ədəbiyyatdan bacarıqla istifadə olunması, treninqlərdə onlar tərəfindən bir daha əldə edilmiş universal və xüsusi biliklərin praktik istifadəsi, sistemli və situasiyalı təhlil metodlarının, müasir idarəçilik mədəniyyəti texnologiyalarının mənimsənilməsi müxtəlif, bəzən hətta forsmajor (gözlənilməz) situasiyalarda “ASAN xidmət” əməkdaşlarının özlərində düzgün qərar qəbul etmək qabiliyyətini yetişdirmək imkanını verir. Bunlar hamısı, o cümlədən şəffaflyq, rahatlyq və xidmət keyfiyyəti “ASAN xidmət”in fəaliyyətindən vətəndaşlarımızın razılığının günü-gündən artmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində, ölkəmizdə milli mədəniyyətin, insan kapitalının və sosial-siyasi sabitliyin artmasına Agentliyin əhəmiyyətliyi töhfəsidir.

Bizə elə gəlir ki, “ASAN xidmət”in iş təcrübəsini öyrənmək və fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının davamlı, rəqabət qabiliyyətli və təhlükəsiz inkişaf maraqlarına cavab verən milli insan kapitalının inkişafına yönəldilmiş bir sıra analogi dövlət strukturlarının əmək mədəniyyəti və fəaliyyət effektivliyinin səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi üçün istifadə etmək məqsədəuyğun olardı. “ASAN xidmət” işçilərinin yüksək əmək və xidmət mədəniyyəti ölkənin bir çox nazirlikləri və idarələrində yayılmaq üçün özünəməxsus “master klass” ola bilərdi ki, bu, Azərbaycanda “Biliklər cəmiyyəti” və “Biliklər iqtisadiyyatı”nın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda yüksək əmək mədəniyyəti və dövlət idarəçili mədəniyyətinin son dövrdə təsdiqlənən ən parlaq göstəricisi 12-28 iyun 2015-ci ildə Azərbaycanın paytaxtında, Bakı şəhərində, Avropa Olimpiya Komitəsinin prezidenti Patrik Hikkinin “Avropanın idman tarixində ən böyük hadisələrdən biri” adlandırıldığı birinci Avropa Oyunlarının nəticələri oldu.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, Azərbaycan MOK (Milli Olimpiya Komitəsi) İcraiyə Komitəsinin üzvü, YUNESKO və İSESKO-nun xoş məramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi altında keçirilən bu unikal tarixi milli layihə əmək mədəniyyətinin yeni beynəlxalq paradigması oldu. Onun həyata keçirilməsində innovativ iş metodlarından istifadə, yüksək peşəkarlıq və etika, məsuliyyət mədəniyyəti və menecerlər və icraçılar komandasının nəticələrinə istiqamətlənmə - yüksək rəhbərlik səviyyəsində təşkilatçılıq, strateji planlaşdırma, koordinasiya və vaxtın idarə edilməsinin yüksək səviyyəsi ilə təmin olunmuşdur.

Yaranmış yaradıcılıq, təntənə, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik, əməkdaşlıq və qonaqpərvərlik atmosferi sayəsində, Bakı Avropa Oyunları Azərbaycan və dünya mədəniyyəti tarixində əlamətdar hadisə və Azərbaycan Respublikasının səmərəli dövlət siyasəti və yüksək beynəlxalq nüfuzunun inandırıcı dəlillərindən biri oldu.

VERGİ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Müasir tarixi mərhələdə, elmdə, siyasət və iqtisadiyyatda qlobal çağırışlar və daimi dəyişikliklər şəraitində Azərbaycanın, iqtisadi mədəniyyətlə yanaşı, əsas milli inkişaf prioritetləri bunlardır: səviyyəsi ilə əsasən insan kapitalının, “biliklər cəmiyyəti” və “biliklər iqtisadiyyatı”nın inkişafının müəyyən olunduğu intellektual, etik, hüquq və idarəçilik mədəniyyəti.

İqtisadi mədəniyyətin ən mühüm tərkib hissələrindən biri və dövlətin iqtisadi siyasətinin güclü instrumenti vergi mədəniyyətidir. Sistemli kulturoloji anlamda vergi mədəniyyəti – biliklər, bacarıqlar, mütəşəkkillik, həmçinin cəmiyyətin dinamik sosial-iqtisadi inkişafını, dövlətin və onun maliyyə institutlarının

təhlükəsizliyini təmin edən, hüquq, etik və iqtisadi standartların və fiskal siyasət (büdcə-vergi siyasəti) texnologiyalarının dəstəklənməsi, tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş dəyərlər, normalar və fəaliyyətdir.

Vergi mədəniyyəti əsasən cəmiyyətin hüquq, iqtisadi və etik mədəniyyət səviyyəsindən, o cümlədən, dəyişən daxili və xarici tələbatlara uyğun elmi nailiyyətlərdən, həmçinin əhalinin iqtisadi, hüquq və etik təhsil və maarifçilik səviyyəsindən asılıdır. O, vətəndaşların, hüquqi və fiziki şəxslərin, - ictimai münasibətlərin mühüm tənzimləyici amili olan, cəmiyyətin sosial, siyasi və iqtisadi həyatının təhlükəsizliyini təmin edən hüquq mədəniyyəti ilə sıx əlaqədardır, qanunların aliliyini və mükəmməlliyini, vətəndaşların hüquqi savadlılığını, qanunları icra mədəniyyətini nəzərdə tutur.

Şəxsiyyətin vergi mədəniyyətinin səviyyəsi üç əsas göstəricilər: hüquqi və etik biliklərin səviyyəsi ilə şərtlənən intellektual; hüquqi və etik əqidələrdə təcəssüm olunan emosional-psixoloji; biliklərə, əqidələrə və mövcud qanunlara əsaslanan, davranışda ifadə olunan, davranış göstəricisi ilə ölçülür. Bu zaman etikaya xüsusi rol ayrılır, belə ki, o, davranış normalarına riayət etməyə yardım edir və insanın vicdanı ilə nəzarət olunan mənəvi seçimi müəyyən edir. Vergi mədəniyyəti ölkənin vergi qanunvericiliyi ilə şərtlənən vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində yüksək məsuliyyət mədəniyyətini nəzərdə tutur.

Vergidən yayınma dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün təhlükə yaradır. Bunu nəzərə alaraq, vergi mədəniyyəti, iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafı məqsədilə, onun dövlət tənzimlənməsinə yönəldilmiş vergi fəaliyyəti sahəsində idarəetmə mədəniyyətinə yüksək tələblər irəli sürür. Vergi fəaliyyəti sahəsində düzgün strategiya, texnologiya, etika, sosiologiya və idarəetmə estetikası, ekspertiza və diskresion siyasət yalnız Vergilər Nazirliyinin işçilərinin professional fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün deyil, həm də xalqın həyat rifahı və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dövlətin davamlı sosial, siyasi və iqtisadi inkişafı, onun beynəlxalq nüfuzu və təhlükəsizliyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Milliyyətdən, dinindən, doğulduğu yerdən yaxud peşəsindən asılı olmayaraq, insan mədəniyyətinin inkişafı beş əsas amil ilə: təbii-coğrafi şərait, anadangəlmə mədəni keyfiyyətlər, sosial mühit, tarixi şərait və mədəni mübadilə ilə müəyyən olunur. Sadalanan bütün vacib amillərdə mədəniyyətin inkişafı üçün sosial mühit müəyyənədicisi əhəmiyyətə malikdir. O, üç səviyyə ilə təmsil oluna bilər: ailə, kollektiv, cəmiyyət. Hər üç səviyyəyə milli mədəniyyətin inkişafına yardım edən yaxud mane olan dövlətin siyasi rejimi böyük təsir göstərir.

Dövlətin fiskal siyasətinin uğuru və cəmiyyətdə vergi mədəniyyətinin səviyyəsi əsasən aşağıda göstərilənlərlə şərtlənir:

✚ Cəmiyyətin siyasi inkişaf şəraiti və qanunverici fəaliyyət mədəniyyəti ilə.

✚ Dövlət idarəçiliyi, o cümlədən vergi fəaliyyəti sahəsində, mədəniyyəti ilə.

✚ İqtisadi, intellektual, etik, hüquq və idarəçilik mədəniyyətinin qabaqlayıcı inkişafını təmin edən prioritetləri harmonik surətdə özündə birləşdirən dövlət strategiyası ilə.

Effektiv milli insan kapitalının, qanunların yüksək icra mədəniyyətinin formalaşdırılmasını və “Homo sapiens” tipli insandan “Homo culturalis” tipli insana tədrici keçidi nəzərdə tutan əhalinin kulturoloji maarifləndirilməsi ilə.

Vergilərin ödənilməsindən yayınma haqqında məsələyə sistemli kulturoloji yanaşmadan danışarkən, nəzərə almaq lazımdır ki, burada başlıcası, vətəndaşların cəmiyyətdə davranışına, o cümlədən, onların vergi ödənişinə münasibətinə təsir göstərən əsas amil kimi, şəxsiyyətin ruhi mədəniyyətin vacibliyini dərk etməsinə gətirilir. Vergi hüquq pozuntularının səbəbləri və şəraitinin təhlili göstərir ki, insanların vergilərdə qənaət etmək arzusu ilə şərtlənən vergi ödənişindən yayınmanın iqtisadi səbəbləri qanun qarşısında qorxu hesabına deyil, vətənpərvərliyi, yüksək sosial mədəniyyəti və qanunların icrası mədəniyyətini nəzərdə tutan, vətəndaşların ruhi mədəniyyətinin inkişafı hesabına aradan qaldırılma bilər və qaldırılmalıdır. Burada azərbaycançılıq ideologiyasının həyata keçirilməsi indikatoru kimi, cəmiyyətdə yüksək ruhi mədəniyyətin tələb edilməsinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutan sosial şəraitin dəyişməsi həlledici əhəmiyyət qazanır. Vətəndaşların mədəni inkişafı üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması və inkişafı yüksək iqtisadi, intellektual, hüquq, estetik və idarəçilik mədəniyyətini istənilən edir. Onlar olmadan Azərbaycanda yenilənən milli resurs kimi, insan kapitalının inkişafı haqqında, “biliklər cəmiyyəti” və biliklər iqtisadiyyatı”nın qurulması haqqında ciddi danışmaq çətindir.

Mədəni insanın – biliklər, bacarıqlar, mütəşəkkillik, etika və yaradıcı fəaliyyət kimi beş əsas indikatorlarından məhz etik mədəniyyət cəmiyyətinin vergi mədəniyyətinin inkişafında həlledici amildir. İnsan sivil ola bilər, yəni özündə biliklər, bacarıqlar, mütəşəkkillik, etika və yaradıcı fəaliyyəti təcəssüm etdirə bilər, lakin bu zaman destruktiv təzahürlər daşıyıcısı olan eqoist ola bilər, bunlardan biri də vergi hüquq pozuntularıdır. Bu münasibətdə, ənənələr və innovasiyaların permanent sintezini ifadə edən kulturogenез qanunlarına əsaslanaraq, Azərbaycan milli mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələrini qorumaqla, qərb ölkələrinin məsuliyyət mədəniyyəti, düzgünlük və şəxsiyyətə hörmət kimi pozitiv etik mədəniyyət prioritetlərini fəal surətdə mənimsəmək və tətbiq etmək çox vacibdir.

Əhalinin vergi mədəniyyəti səviyyəsinin yüksəldilməsi insanların hüquq və etik mədəniyyətinin formalaşması və inkişafına daimi diqqəti tələb edir. Mədəni insanın əsas keyfiyyətlərindən biri – mütəşəkkillik, şəxsiyyətin hüquq və etik

mədəniyyətin müəyyən səviyyəsini, onun qaydaya, nizama, hüquqa, məsuliyyətə, qanunların aliliyinə bağlılığını nəzərdə tutur. Hüquqi və fiziki şəxslərin vergi öhdəliklərini icra etməsinin təkmilləşdirilməsi üçün ölkədə vətəndaş mədəniyyətinin ümumi səviyyəsinin, o cümlədən, əhalinin vətənpərvərliyi ilə sıx surətdə bağlı olan, insanların dövlət qarşısında şəxsi və sosial məsuliyyətinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasında vergi mədəniyyətinin insanın şüuru, davranışı, fəaliyyəti, sosial münasibətlərinin ayrılmaz hissəsi olması üçün çox işlər görülür. Bununla yanaşı, daimi dəyişikliklər şəraitində əhalinin permanent kulturoloji maariflənməsinin, vergi xidməti mədəniyyəti hesabına vergi ödəyicilərinin kommunikasiya şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, vergi ödəyiciləri və vergi orqanları arasında qarşılıqlı münasibətlərin bütöv sistemi kimi, pozitiv vergi mentalitetinin formalaşdırılmasına yardım edən xüsusi treninqlərin, izahedici xarakterli konsultasiyalar və dəyirmi məsələlərin keçirilməsinin əhəmiyyəti artır. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi mədəniyyəti problemləri üzrə, həmçinin etik, hüquq, idarəetmə, iqtisadi mədəniyyət, əmək mədəniyyəti və effektiv menecmentin əsasları üzrə xüsusi kulturoloji mühazirələr və treninqlərin keçirilməsi Azərbaycan vergi ödəyicilərinin ictimai şüurunda pozitiv dəyişikliklərə nail olmaq imkanını verəcək və fiskal siyasət obyektləri kimi onların davranışına təsir edəcəkdir.

Əhalinin vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafı ilə yanaşı, dövlət qulluqçularının özlərinin professional vergi fəaliyyəti mədəniyyətinin inkişafına azalmayan diqqət yetirmək məqsədəuyğundur. Vergi sisteminin müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi zərurəti, daimi iqtisadi və sosial dəyişikliklər şəraitində vergi siyasəti effektivliyinin yeni artım imkanlarının axtarışı. Əmək və idarəçilik mədəniyyəti və səmərəliliyinin artırılması, biliklərin, professional bacarığın, innovativ texnologiyaların inkişafı - qəbul edilən qərarların keyfiyyəti, vergi orqanlarının özlərində məsuliyyət mədəniyyətinin, peşəkar etikanın yüksəldilməsi hesabına təmin edilir. Bu sosial əhəmiyyətli problemin həllində xüsusi kulturoloji və sosioloji tədqiqatların keçirilməsi, fərdi və sosial milli mədəniyyət indikatorlarının, həmçinin sahibkarların mədəniyyətinin dəyişməsindən asılı olaraq onların davranışının dəyişməsi şəraitinin öyrənilməsi də mühüm rol oynaya bilər. Bu, Nazirliyə vergi yığımının effektivliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına imkan verən innovativ idarəçilik texnologiyaları və mexanizmlərini işləyib hazırlamağa yardım edər.

Daha aktual vergi problemlərinin təhlili və ekspertizası, vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi və vergi yığımının effektivliyini artırmaq məqsədilə, düzgün qərarların qəbul edilməsi üçün tətbiq olunan məlum “dörd sahə” (plyuslar, minuslar, risklər və imkanlar) metodu ilə yanaşı, sistemli kulturoloji yanaşma isti-

fadə oluna bilər. “Kulturologiya piramidası” universal metodunun tətbiqi əməli cəhətdən vergi sisteminin dinamik panoramını qurmaq imkanını verir. Sistemli kulturoloji yanaşmanın tədqiqat instrumentarisinə əsaslanaraq, bu metod fəaliyyət xüsusiyyətlərini, istehsal texnologiyaları və yeni inkişaf imkanlarını təhlil etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir.

Vergi fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq məqsədilə, sistemli təhlil innovasiyası və vergi memecmenti problemlərinin qiymətləndirilməsi qismində, 12 qarşılıqlı əlaqəli tədqiqat metodundan 8-nin istifadəsini nəzərdə tutan universal kulturoloji yanaşmanı mütəxəssislərin diqqətinə çatdırmaq istərdim: *məntiqi, keyfiyyət, kəmiyyət, struktur, funksional, müqayisəli, situasiyalı və psixografik*. Səmərəli nəticələrə gətirib çıxaran ardıcıl mühakimələrə əsaslanan məntiqi təhlil, problemin mahiyyəti və xüsusiyyətlərini, onun effektiv həlli üçün resurs və texnoloji imkanları dərk etməyə imkan verir. Keyfiyyət təhlili problemin əsas həlqələrini müəyyən etməyə, onların ümumi vəziyyəti və inkişaf imkanlarının qabaqcadan qiymətləndirilməsini həyata keçirməyə imkan verir. Kəmiyyət təhlili keyfiyyət xarakteristikalarını qiymətləndirmək, sistemin fəaliyyət və inkişaf xüsusiyyətlərini aşkar etmək imkanını verir. Struktur təhlil sistemin ayrı-ayrı komponentlərini nəzərdən keçirir və vəzifənin icra effektivliyinin artırılmasının təşkilati imkanlarını aşkar etməyə imkan verir. Funksional təhlil – planlaşdırma, təşkil etmə, motivasiya, nəzarət, tənzimləmə, koordinasiya kimi funksiyaların yerinə yetirilməsi effektivliyinin qiymətləndirilməsinə yardım edir. Müqayisəli təhlil oxşar vergi vəzifələrini yerinə yetirən müxtəlif təşkilatların ümumi cəhətləri, xarakterik xüsusiyyətləri və effektivliyini müəyyən etməyə yardım edir. Situasiyalı təhlil təşkilatın fəaliyyət nəticələrinə təsir göstərən konkret situasiyaların, dəyişən şəraitin və idarəçilik texnologiyalarının öyrənilməsi və düzgün dərk edilməsi imkanını verir. Psixografik təhlil sosial-mədəni mühit, mədəni dəyərlər sistemi, həyat tərz, ənənələr, vergi siyasəti obyektinin anadangəlmə mədəni keyfiyyətləri ilə şərtlənən motivlər və üstünlüklərin öyrənilməsinə yardım edir.

Hüquq düşüncəsində ifadə olunmasından yaxud dövlət hakimiyyəti aktı olan və hüquqi qüvvəyə malik qanunda mihkəmləndirilməsindən asılı olmayaraq, vergi mədəniyyəti, Azərbaycan cəmiyyəti və dövlətinin rifahı naminə insanların həmrəyliyində və əməkdaşlığına yardım edən *vətəndaş mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi* olmalıdır. Azərbaycan cəmiyyətində vətənpərvərliyin, sosial məsuliyyətin, mədəniyyətinin, düzgünlüyün, xoş məramın, həmçinin Vətən qarşısında borc hissənin, peşəkarlığın, əmək mədəniyyətinin, şəxsiyyətə qarşı səbr və hörmətin gələcək inkişafı Azərbaycanda vətəndaş, o cümlədən, vergi mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün yeni imkanlar açmaq imkanını verəcəkdir.

V FƏSİL

SÜLH MƏDƏNİYYƏTİ VƏ MULTIKULTURALIZM

SÜLH MƏDƏNİYYƏTİ VƏ MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLLİ

Beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm yer sülh mədəniyyətinə məxsusdur. *Sülh mədəniyyəti* – başqa xarakterli, başqa mədəniyyətlər, dillər, milliyətlər, əqidələr, mənşələr, doğulduğu yerlər, dinlər, dərisinin rəngi, yaş və cinsdən olan insanlarla dinc həyat və ya dinc yanaşı yaşama qabiliyyətidir. Bu, eqoizm və etnosentrizmə əks olan altruizm və sosial ədalət etik prinsipləri əsasında, insanları sevmək qabiliyyəti və başqaları üçün yaşamaq bacarığı, fundamental insani keyfiyyətlər və insanların ümumi bərabərliyinin tanınmasıdır. O, cəmiyyətdə mütərəqqi sosial-mədəni dəyişikliklərə istiqamətlənən qeyri-zorakı fəaliyyət proqramının həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Sülh mədəniyyəti insanlar arasında insanın ruhi vəziyyəti, mənəvi sağlamlığı və həyat keyfiyyətində əlverişli şəkildə əks olunan qarşılıqlı isti münasibətlərə səbəb olur.

Bütün dünyada sülh mədəniyyətinin yaradılmasının şərtləri bunlardır:

- Beynəlxalq kulturoloji təhsilin və maarifin inkişafı.
- Yüksək etik mədəniyyət. Düzgün humanist tərbiyə. Bütün bəşəriyyətin maraqlarına cavab verən ümumbəşəri mədəni dəyərlər prioriteti.
- Yüksək hüquq və idarəetmə mədəniyyəti. İnsanın ümumi hüquqlarının gözlənilməsi.
- İnsanın ümumi hüquqları, azadlıqları və ləyaqətinin əsası olan universal insani dəyərlərə; bir qisim insanların digərlərinin dərdinə və izzətərinə səbəb olmasına yol verilməməsini nəzərdə tutan insan hüquqları və azadlıqlarına; bəşəriyyətin sosial inkişafının təbii qanunu olan xalqların mədəni müxtəlifliyinə hörmət.
- Sosial ədalət.
- Şəxsi və sosial məsuliyyət.
- Siyasi, gender və irqi hüquq bərabərliyi.
- Tolerantlıq, empatiya və qeyri-zorakılıq.
- Millətlərəarası və dinlərarası həmrəylik.
- Qlobal qarşılıqlı asılılığın dərk edilməsi.
- Yoxsulluğun azaldılması və rifahın artırılması.
- Ekoloji təhlükəsizlik.

▪ Şəxsiyyət, ailə, kollektiv, cəmiyyət və bütövlükdə, bəşəriyyətin yüksək ruhi mədəniyyətinin inkişafına yardım edən sosial mühitin formalaşdırılması.

▪ Düzgün dövlət və beynəlxalq mədəni siyasətin həyata keçirilməsi.

Sülh mədəniyyəti *münaqişələrin* effektiv *həll edilmə* vasitəsidir. Mürəkkəb inkişaf dinamikası ilə xarakterizə edilən müasir dünyada, müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlar və idarəetmə sistemləri, həyat fəaliyyəti texnologiyaları, mədəni dəyərlər sistemi, xalqların və fərdlərin xarakteri ilə şərtlənən çoxlu sayda dinamik ziddiyyətlər və münaqişələr müşahidə edilir. Mahiyyət etibararı ilə insanlara xas bütün münaqişələr mədəniyyətlərin və maraqların toqquşmasına gətirib çıxarır.

Münaqişə - qarşılıqlı münasibətlərin pozulmasına gətirən, insana xas ziddiyyət formasıdır. Münaqişələr sülhü və beləliklə, bəşəriyyətin normal həyat fəaliyyəti və inkişafı üçün lazım olan təbii şəraiti pozur.

Münaqişələr etnik, əmək, ailə, dini, mədəni, siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial və s. ola bilər.

Münaqişələrin gərginləşməsi və həlli mərhələlərini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

- Maraqlarda ziddiyyətlər.
- Mövqələrdə ziddiyyətlər.
- Vasitələrdə ziddiyyətlər.
- Pozulmuş münasibətlər.
- Neqativ emosiyalar.
- Düşmənçilik hərəkətləri.

Münasibətlər *böhranın aradan qaldırılmasına* danışıqlar, müzakirələr və qarşılıqlı təsir vasitəsilə eyni vaxtda qarşılıqlı faydalı nəticəni əldə etməklə nail olmaq olar. Münaqişələrin aradan qaldırılmasına və ya sosial terapiyasına yönəldilən danışıqlar prosesinin uğuru əsasən münaqişə tərəflərinin - şəxsiyyətə hörmət, digər mədəniyyətə, dinə, insan hüquqlarına hörmət, məsuliyyət mədəniyyəti, düzgünlük, təmkinlilik kimi universal mədəni prinsiplərə qarşılıqlı rüfət etməsindən asılıdır.

Münaqişələrin aradan qaldırılması və həll edilməsinin *metodoloji əsası* - insanların, etnosların, millətlərin və dövlətlərin mədəniyyət və maraqlarının harmonizasiyasına düşünülmüş kulturoloji yanaşmadır. Dünya sivilizasiyasının çoxxəsrlik inkişaf təcrübəsi müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin humanizmə, Kantın “xoş məramı”na, sülh mədəniyyətinə, tolerantlığa və insanların əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq sosial-mədəni siyasətin yardımı ilə harmonizasiyasının zəruriliyini təsdiqləyir.

MƏDƏNİYYƏT HÜQUQLARI

Beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi və cəmiyyətin ruhi mədəniyyətinin mühüm indikatoru *hüquq mədəniyyəti* yaxud mədəniyyətin və mədəni irsin qorunması və inkişaf etdirilməsi hüququdur.¹⁵ *Mədəniyyət hüquqları* insan ləyaqətinə hörmətə, ruhi və maddi mədəniyyətin qorunmasına və inkişafına, süni və təbii dağıdıcı proseslərdən onun dövlət və beynəlxalq mühafizəsinə istiqamətlənmişdir. Onlar vətəndaşların bərabər mədəni inkişaf imkanları və səviyyəsi şərtlərinin, bəşəriyyət tərəfindən yaradılmış mədəni sərvətlərin bütün insanlar üçün əlçatan olmasının, milli və dünya mədəniyyəti sahəsində təhsilin və maarifin, həmçinin mədəni yaradıcılığın və əməkdaşlığın, mədəni dəyərlərin istehsalının və yayılmasının təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Müasir sivilisasiyanın dağıdıcı prosesləri, planetin insanları və xalqları arasındakı mədəni müxtəliflik xalqların və bütün bəşəriyyətin mədəni hüquqlarının müdafiəsini, beynəlxalq münasibətlərin hüquqi və etik nizamlanmasını, xalqlar və dövlətlər arasında tolerantlığın və qarşılıqlı anlaşmanın əldə edilməsinə yardım edən, mədəniyyətlərin sistemli dialoqu və qarşılıqlı zənginləşdirilməsinin zəruriliyini şərtləndirir. Mədəniyyətin və maarifin ədalət, azadlıq və sülh prinsipləri əsasında hüquqi mühafizəsi və planetin bütün insanları arasında geniş yayılması, insanın ləyaqəti, rifahı və həyat keyfiyyətinin qorunub saxlanması üçün zəruridir.

Bəşəriyyətin mədəni sərvəti bir çox xalqlar, millətlər və etnosların əməyi ilə yaradılır, xalqların mədəni müxtəlifliyinin və mədəni özünəməxsusluğunun saxlanması, mühafizəsi və inkişafı isə beynəlxalq birliyin qayğı predmetidir. Mədəniyyətin harmonik inkişafı və mühafizəsi maraqları beynəlxalq sənədlərdə geniş əksini tapmışdır. BMT-nin və YUNESKO-nun sənədlərinə və bəyannamələrinə uyğun olaraq, hər bir insan, etnos və xalq, öz mədəniyyəti və mədəni irsini qoruma və inkişaf etdirmə, mədəni nemətlərdən istifadə etmə, mədəni həyatda iştirak etmə və yaradıcı fəaliyyət hüququna malikdir.

Mədəniyyət hüquqları insan hüquqlarına dair aşağıdakı beynəlxalq sənədlərdə müəyyən edilmişdir:

- *İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsində.*
- *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda.*
- *Vətəndaş hüquqları və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda.*
- *Bütün irqi ayrı-seçkilik formalarının aradan qaldırılmasında.*

---

¹⁵ Mədəniyyət hüquqları konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasında, mədəniyyət hüquqlarının qorunmasını və mümkünlüyünü insanlar üçün ayırd edən, və bu ayrılmaz hüquqların təmin edilməsinə görə dövlətin xüsusi rolunu və məsuliyyətini müəyyənləşdirən akademik D.S. Lixaçovun xidməti böyükdür.

- *Beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq prinsipləri bəyannaməsində.*

Bu sənədlərə uyğun olaraq, hər bir insan və xalq aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- ✓ Cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək, incəsənətdən zövq almaq;
- ✓ Elmi tərəqqinin nəticələri və onların əməli tətbiqindən istifadə etmək;
- ✓ Müəllifi olduğu istənilən elmi, ədəbi və bədii əsərlərlə əlaqədar yaranan mənəvi və maddi maraqların müdafiəsinə malik olmaq;
- Пользоваться защитой
- ✓ Mədəni fəaliyyətdə bərabər iştirak etmək;
- ✓ Öz mədəniyyətini azad inkişaf etdirmək, öz dilindən istifadə etmək və öz dininə etiqad etmək.

Humanist multikulturalizm dövlət siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasında

mədəniyyət hüquqlarına xüsusi əhəmiyyət verilir. Dövlət tərəfindən onlar yalnız hamı üçün eyni olan qaydalara və bərabər imkanlara əsaslanan vətəndaş mədəniyyətinin inkişaf vasitəsi, müxtəlif millətlər və dinlər arasında tolerantlığın təcəssümü, qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq kimi deyil, həm də milli təhlükəsizlik şərtlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir.

MULTİKULTURALİZM HƏYAT TƏRZİ VƏ SİYASƏT KİMİ

Müasir dünya çətin zamanlar yaşayır. İnsanın ağılı, dünya mədəniyyəti və elminin görkəmli nailiyyətləri ilə yanaşı, burada əhalinin artması və təbii ehtiyatların azalması, təbii fəlakətlər, xəstəliklər, mədəniyyətlərin və maraqların münafişəsi ilə əlaqədar mürəkkəb global problemlər müşahidə olunur. Müxtəlif ölkələrdə böhran hadisələr baş verir, dəyərlər, siyasi və sosial-iqtisadi həyat şəraiti, insanların həyat fəaliyyəti qanunları və qayadaları dəyişir. Resurslar və siyasi təsir uğrunda mübarizə güclənir. Dünya sivilizasiyasındakı böhran prosesləri, siyasətdə, iqtisadiyyatda, beynəlxalq münasibətlərdəki sürətli dəyişikliklər və qeyri-müəyyənliklər daha səmərəli yolların və sosial texnologiyaların axtarışını, siyasətin təkmilləşdirilməsini və cəmiyyətin və dövlətin sabit inkişafına neqativ təsir göstərən təhlükələrin və destruktiv hadisələrin aradan qaldırılmasına yardım edən qərarların işlənilməsinə tələb edir. Bu, Azərbaycan Respublikası üçün də ədalətlidir. Qloballaşma və dünya sivilizasiyasının daimi çağırışları ölkəmizin uzunmüddətli perspektiv üçün sabit, rəqabətə dözümlü və təhlükəsiz inkişafına yardım edən permanent elmi təhlilini və dəyişikliklərin situasiyalı idarəçiliyinin həyat qabiliyyətli innovativ texnologiyalarını işləyib hazırlamağı tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən formulə edilmiş və azərbaycançılıq ideologiyası çərçivəsində həyata keçirilən, Azərbaycanın

müasir dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biri multikulturalizmdir. Bu siyasətin əsası hələ multikulturalizmi azərbaycançılıq ideologiyasının təsdiqinin ən mühüm instrumenti və ölkənin təhlükəsiz inkişafı kimi nəzərdən keçirən Ümum-millî lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Belə müdrik yanaşma hələ öz tarixinin qədim dövründə ən yaxşı tolerantlıq modeli olan ölkəmizin həm tarixi inkişaf reallıqları, həm də müasir dünya sivilizasiyasının məkan və zamanında Azərbaycanın davamlı inkişaf tələbatları ilə elmi əsaslanmışdır.

Multikulturalizm – humanist dünyagörüşü və ona uyğun, eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüququnu tanıyan siyasətdir. O ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərin və məzhəblərin insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların dövlətin milli titul mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Humanist və demokratik konsepsiya olaraq, multikulturalizm tolerantlığın təcəssümüdür. Onsuz insanlar arasında humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı əlaqə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. Multikulturalizm cəmiyyətin sosial mədəniyyəti və siyasi sabitliyinin katalizatorudur. O, fəal kulturogenezisə, ənənələrin və innovasiyaların sintezinə imkan verir, cəmiyyətin və dövlətin mütərəqqi inkişafına aparan etnik və milli mədəniyyətlərin rəqabət ruhunu və qarşılıqlı zənginləşməsini yaradır. Multikulturalizm bəzilərinin digərlərində tamamilə əriyib qarışması – assimilyasiya (başqa xalqın dilini, adətlərini, mədəniyyətini və s. qəbul etmək nəticəsində bir xalqın öz milli mədəniyyətini itirərək, başqa xalqa qarışması) deyil, lakin titul millətin, yəni milliyəti ölkənin rəsmi adını müəyyən edən ölkə əhalisinin əsas hissəsinin ümummillî mədəniyyətinə inteqrasiyası prinsipləri əsasında müxtəlif etnoslar və mədəniyyətlərin bərabərhüquqlu birləşməsi və inkişafıdır. Dünyagörüşü münasibətində o, hamı üçün vahid qaydalara və bərabər imkanlara, fərdi və kollektiv mədəniyyətlərin konvergensiyasına, etnik dəyərlərin qorunması və şüurlu surətdə diffuziyasına (qarışmasına), həmçinin ümumi maraqlara və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan vətəndaş mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır.

Dünya sivilizasiyasının dəyişiklikləri və çağırışları şəraitində multikulturalizm unitar və federal dövlətlərin getdikcə daha çox zəruri sosial-mədəni siyasət instrumentinə çevrilir. Belə ki, milli, sosial, dini və digər fərqlərin bir-birinə zidd getmədiyi, lakin bir-birini zənginləşdirdiyi cəmiyyət çərçivəsində milli eyniliyin və millətlərarası münasibətlərin formalaşması proseslərini uğurla tənzimləməyə imkan verir. Dünya siyasətində multikulturalizm prinsipinin düzgün istifadəsinin nəticəsi qlobal etno-millî və dini münaqişələrin qarşısını alması ola bilər. Yəni multikulturalizm irqi və mədəni müxtəlifliyi ilə seçilən dünya mədəniyyət məkanında dezinteqrasiya (dağılma, tərkib hissələrə parçalanması) proseslərinin qarşısını alan özünəməxsus katalizator rolunu oynaya bilər və oynamalıdır.

Müasir multimədəni cəmiyyətlər kulturoloji xarakterli strategiyaya əsaslanan, düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan davamlı inkişaf edə bilməz. Belə strategiyalar eyni dövlət daxilində birgə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin davamlı inkişafı və rihafi məqsədlə qarşılıqlı anlaşma, hörmət, sosial həmrəylik və əməkdaşlıq üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Belə strategiyaların uğur dəlillərindən biri, Azərbaycanın milli titul mədəniyyətinə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya edən, müxtəlif xalqların mədəniyyətinin harmonik inkişaf etdiyi Azərbaycan Respublikasının tərəqqisidir. Mədəniyyətlərin və dinlərin harmonizasiyası ənənəvi siyasəti sayəsində, müxtəlif etnos nümayəndələrinin mədəniyyətləri və dinlərinin inteqrasiyası üçün Azərbaycan həmişə əlverişli məkan olmuşdur və olaraq qalır. Müsəlman, xristian və yəhudi əhali arasında tolerantlıq və dostluq münasibətləri Azərbaycan xalqının humanist ruhi mədəniyyəti üçün hər zaman xarakterik olmuşdur.

Multikulturalizmin məzmunlu problemlərini nəzərdən keçirərkən biz görürük ki, yaradıcı həyat fəaliyyəti proseslərinin əsasını təbii enerjinin düzgün transformasiyası yolu ilə insanın pozitiv maddi və ruhi tələbatlarını təmin etmək və ictimai maraqlara cavab verən şəxsiyyətin potensial bacarığının sosial reallaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması qabiliyyəti təşkil edir. Bu prosesin motivasiyası A. Maslou tərəfindən insanın harmoniyası, təhlükəsizliyi prinsipləri, mədəniyyətin sosial institutlarının humanist yenidən qurulması və insanların şüurunun dəyişməsi vasitəsilə qabiliyyətlərin və özünü reallaşdırmanın maksimal inkişaf imkanları üzərində qurulan, onun “ideal cəmiyyət” modelində çox gözəl formulə edilmişdir.

Milli özünüdərk və onunla şərtlənən vətənpərvərlik milləti birləşdirir, möhkəmləndirir və onu xalqın inkişaf tələbatları və ölkənin milli maraqları ilə şərtlənən vəzifələrin birgə həllinə mobilizasiya edir. Ölkənin milli maraqları anlayışını analitik instrument və siyasi davranışın əsasları qismində nəzərdən keçirərək, biz, hər şeydən əvvəl, dövlətin təhlükəsizlik prinsiplərini, onun suverenliyi və ərazi bütövlüyünü, sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasını, sosial və siyasi sabitliyini, elm, təhsil, təbii resurslardan istifadə, səhiyyə və incəsənət sahəsindəki siyasəti, həmçinin dövlətin xarici siyasətini nəzərdə tuturuq.

Müasir sivilizasiya çərçivəsində həm mədəniyyət, - insanın intellekti, etikası və əməyinə əsaslanan mütərəqqi, yaradıcı qüvvə, həm də özündə destruktiv, dağıdıcı qüvvələri təcəssüm etdirən, eyni zamanda insanlardan gələn antimədəniyyət bir-birinə təsir göstərir. Dağıdıcı proseslərin – münafiqlərin, terrorçuluğun, başlıca olaraq müharibələrin əsasını həsəd, tamahkarlıq, rəqabət, sosial münasibətlərin qurulması və resursların bölünməsidəki ədalətsizlik, həmçinin vicdansız manipulyasiyalara tabe olan insanların aşağı mədəniyyət həddi təşkil etmiş və edir.

Azərbaycanda multikulturalizm siyasəti əsasında milli maraqların ən mühüm müddələrindən biri, dövlətin titul mədəniyyəti (dövlətin rəsmi adını müəyyən edən millətin mədəniyyəti) çərçivəsində mədəni identikliyin formalaşdırılmasına yönəldilmiş, müxtəlif etnoslar və dinlərin nümayəndələrinin mədəniyyətləri və maraqlarının harmonizasiyasıdır. Söhbət mədəni, o cümlədən, etik, siyasi və hüquqi eynilik, ölkənin milli maraqlarına cavab verən qarşılıqlı dini anlaşma, qarşılıqlı hörmət və həmrəylik haqqında gedir. Bu zaman Azərbaycanın milli maraqlarının reallaşdırılmasının etik forması azərbaycançılıq ideologiyasına uyğundur, sağlam milli ideyalar çərçivəsindən kənara çıxmır və digər xalqların maraqlarını məhdudlaşdırmır. Qloballaşma çağırışları, qeyri-müəyyənliyi və böhran təzahürləri şəraitində Azərbaycanda cəmiyyətimizin və dövlətimizin milli inkişafının həyati tələbatlarına cavab verən konstruktiv (əməli) multikulturalizm siyasəti reallaşdırılır. Ölkə alimləri, mütəxəssisləri və siyasətçilərinin birgə səyi ilə, insanların şüurunun və mədəniyyətinin pozitiv dəyişdirilməsi vasitəsilə, qarşılıqlı anlaşma, əməkdaşlıq və davamlı inkişafın dəstəklənməsi və inkişafına yönəldilmiş fəaliyyət həyata keçirilir. Azərbaycanda uzunmüddətli dövr üçün hesablanmış multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsi müxtəlif etnos və dinlərin nümayəndələrinin milli və dünya mədəniyyəti dəyərlərinə gələcək əlyətərliliyinin genişləndirilməsinə, yaradıcılıq üçün onların imkanlarının artırılmasına, qarşılıqlı anlaşma, mədəni mübadilə və mədəni vərdişlərin inkişafı üçün şəraitin yaradılmasına istiqamətlənmişdir.

Humanizm, qarşılıqlı hörmət və bərabər hüquqlu əməkdaşlıq, mədəniyyətlərin konvergensiyası (yaxınlaşma), diffuziyası (qarşılıqlı nüfuz etmə) və inteqrasiyası (birləşməsi) prinsiplərinə əsaslanan multikulturalizm siyasəti yalnız milli dövlətlərin deyil, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin davamlı inkişafı üçün böyük imkanlar açır. Mədəni identikliyin yaxud ruhi mədəniyyətlərin harmonizasiyanın müəyyən dərəcəsinə nail olma - iqtisadi və siyasi maraqların razılaşdırılması şanslarını ciddi surətdə artırır. Mədəniyyət münaqişələrinin aradan qaldırılması - maraqlar münaqişəsinin aradan qaldırılması yaxud səviyyəsinin azaldılması üçün yeni imkanlar açır, çünki söhbət “ruhi yaxınlıq”, identik mədəni dəyərlər və mənəvi prioritetlər haqqında gedəndə, mədəni insana psixoloji olaraq müəyyən iqtisadi qurbanlara getmək xüsusyyəti xasdır. Bunlar hamısı bəşəriyyətin yüksək ruhi mədəniyyətinin nailiyyətləri və prioritet inkişafının müdafiəsinin aktuallığını şərtləndirir. Milliyyəti, dini görüşlərindən, doğulduğu yerdən, cinsindən, siyasi simpatiyaları yaxud kommersiya maraqlarından asılı olmayaaraq, xalqların, etnosların və millətlərin ümumi maraqlarına cavab verən humanist sivilizasiyanın qurulması üçün, beynəlxalq mədəniyyət siyasəti çərçivəsində müxtəlif mədəniyyətli insanların söylərini cəmləmək lazımdır

Təəssüf ki, Qərbin bəzi dövlətləri miqrasiya axınları şəraitində multikulturalizmin idarə edilməsinin olduqca mürəkkəb siyasi vəzifə olması ilə əlaqədar,

ondan imtina etmişlər. Ola bilsin ki, bəzi xalqların nümayəndələri bu və ya digər dövlətlərin milli mədəniyyətinə çətinliklə inteqrasiya olunurlar. Lakin multikulturalizmdən imtina etmək yaxşı heç nə vəd etmir, çünki bu, anlaşılmazlığa, fobiyaya, müqayisə edilməyə və qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə aparar yoldur, təəssüf ki, bunlar bütün dünyada artır. Multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə, mədəniyyətlərin və maraqların qarşılıqlı anlaşması, konvergensiyası və harmonizasiyasının tədrici yüksəlişini təmin edən strategiyaları səbrlə həyata keçirmək, meritokratik prinsiplər əsasında insanların qiymətləndirmə mexanizmini, yaradıcı fəaliyyət motivasiyasını, sülh mədəniyyətini işləyib hazırlamaq lazımdır.

Avropa ölkələrində multikulturalizmdən imtina ilə şərtlənən yeni siyasi idarəçilik modellərinin axtarışı, müzakirə olunan modellərin biri qismində interkulturalizmi aşkar etdi. İnterkulturalizm - mədəniyyətə “evolyusionist” və “konstruktivist” baxışların birləşməsidir. Bu baxışlar müəlliflər tərəfindən bir-birini tamamlayan kimi nəzərdən keçirilir, - təkamül inkişafı dəstəkləyən “meşəbəyinin funksiyası” və yeni natura yaradan “bağbanın funksiyası”. Lakin bu anlayış multikulturalizmdən az fərqlənir. Hər şey bizim bu terminə hansı mənə və hansı etik dəyərləri verməyimizdən asılıdır.

Elmi əsaslanmış multikulturalizm siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması üçün kulturologiya fundamental əhəmiyyətə malikdir. Multikulturalizmin pozitiv imkanlarının düzgün anlayışı və uğurlu praktikasının açarları bu sistemli elmdədir. Mədəniyyətin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, tarixi, nailiyyətləri, inkişaf qanunları, texnologiyaları və dəyişdirici imkanları haqqında elm kimi, müasir kulturologiya, milli və qlobal xarakterli mürəkkəb problemlərin həlli, o cümlədən, müxtəlif xarakterli insanların qarşılıqlı anlaşmasına əsaslanan səmərəli davranış modellərinin hazırlanması üçün əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. Atom da daxil olmaqla, dünya çoxsaylı mürəkkəb sistemlərdən ibarətdir. Bunu nəzərə alaraq, tarixin göstərdiyi kimi, təbiət və cəmiyyət təzahürləri və hadisələrinə məhz sistemli yanaşma daha səmərəli həqiqət axtarışı metodudur. Sistemli kulturoloji yanaşma müxtəlif mədəniyyətlər və etnosların nümayəndələrinin davranış motivləri, qanunauyğunluqları və xüsusiyyətlərini anlamağa, daha həyat qabiliyyətli ictimai inkişaf texnologiyalarını işləyib hazırlamağa və gələcəyi uğurla proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Əgər əlkimyada (yalançı kimyada) paslanan metalları qızıla çevirmək üçün nəzərdə tutulan “fəlsəfi daş” – “iksir” arzunu reallığa çevirə bilmədisə də, “mədəniyyətin fəlsəfi daşı” – “mədəniyyət iksiri” mümkün və zəruri sosial hadisədir. Bu “iksir” – xüsusi tədqiqatlar, təhsil texnologiyaları və müxtəlif yaş həddli, millətlərin, dinlərin, sosial mənşəli və etiqadlı insanların maarifləndirilməsi vasitəsilə yüksək mədəniyyət “istehsalını” təmin etməyə qadir olan kulturologiya-

dır. Müəyyən sosial şəraitdə və uyğun mədəni siyasət sayəsində kulturologiya çətin xarakterli insanları tədricən, ölkənin insan kapitalını təşkil edən, pozitiv düşünən və dərk edən yaxşı insanlara çevirməyə qadirdir. O, müxtəlif səviyyəli şəxsiyyətlər və liderlərin professional və etik mədəniyyətini, vətəndaşların əmək mədəniyyətini formalaşdırmağa yardım edir ki, onsuz müasir dövlət fəaliyyət göstərə bilməz. Kulturologiya milli mədəniyyətlərdə müsbət nailiyyətlərin və digər xalqların yeniliklərinin elmi inkişaf səviyyəsinə, şüurlu tələbatlara və müasir dövrün tendensiyalarına uyğun, təfəkkürdə, dünyanı anlamada, həyat tərzində mütərəqqi dəyişiklikləri təmin edən uyğunlaşma prosesini asanlaşdırır.

Kulturologiya elminin məziyyətləri və şəxsiz üstünlükləri onun yalnız – tarix, antropologiya, fəlsəfə, psixologiya, sosiologiya, politologiya, filologiya, pedaqogika, iqtisadiyyat, hüquq elmi kimi ayrı-ayrı elmlərin metodları ilə effektiv təhlilinin mümkün olmadığı mürəkkəb məsələləri həll etməyə imkan verməsi ilə şərtlənir. Kulturologiya dünyanın çoxölçülü görünüşünü verir və həm mövcud siyasi sistemlər və strukturların effektivliyinin yüksəldilməsi, həm də dövlət quruculuğu və idarəçiliyinin yeni strateji, rəqabət qabiliyyətli modellərinin qurulması üçün böyük perspektivlər yaradır.

Kulturologiyanın dəyişdirici imkanlarından istifadə edərək, bundan sonra da müxtəlif etnoslar və dinlərin nümayəndələri tərəfindən qəbul edilən və bəyənilən, mədəni dəyərlər bazası kimi, zamanın tələblərinə uyğun, universal xarakterli ümum-milləti mədəni standartları təkmilləşdirmək və yaymaq lazımdır. Əlbəttə, bu asan məsələ deyil, belə ki, bir çox etnoslar, xalqlar və millətlər çoxdan formalaşmış, yüz illərlə yaşadıqları dəyərlərə və normalara malikdirlər. Problemin mürəkkəbliyi həm də onunla şərtlənmişdir ki, “Homo sapiens” insan tipi çərçivəsində tamamilə fərqli mədəniyyətlərə - vəhşilik və barbarlıq mədəniyyətindən – yaradıcılıq, pragmatizm və humanizm mədəniyyətinə məxsus insanlar mövcuddurlar. Müxtəlif mədəniyyətlərdə münasibətlər, davranışın, hadisələrin və insanların qiymətləndirilməsi və interpretasiyası (təfsiri, şərh) fərqlidir. Şəxsiyyət mədəniyyətindən, sosial, etnik mənşə, ənənələr, milliyət, din, doğum yeri, ailə mədəniyyəti, peşə və digər amillərdən asılı olaraq, müxtəlif insanlar eyni bir faktları və hadisələri müxtəlif cür qiymətləndirirlər. Bu siyahıya intellektual və etik mədəniyyətdə, dəyərlər sistemi və ruhi mədəniyyət normalarında, xarakterdə, mentalitetdə fərqləri, o cümlədən insanların siyasi və iqtisadi yaşam şəraitini də əlavə etmək lazımdır. Bu indikatorların geniş spektrinə baxmayaraq, Azərbaycanın davamlı inkişafı naminə, mədəniyyətlərin dəyişdirilməsi və yaxınlaşması, universal mədəni standartların və identikliyin işlənilməsi, azərbaycançılıq ideologiyasına və ölkəmizin milli maraqlarına cavab verən tolerantlıq, həmrəylik və vətənpərvərliyin inkişafı yolu ilə getmək lazımdır.

Multikulturalizm milli inkişaf proqramının, bizim planlarımızın və hərəkətlərimizin əsasında bir fundamental motivasiya olmalıdır: ölkəmizdə insan həya-

tının qorunması və yaxşılaşdırılması kimi mədəniyyətin tarixi anlamı. Mədəni müxtəlifliklərin aradan qaldırılması texnologiyaları özündə həm mental, həm də davranış komponentlərini ehtiva edən milli və ümumbəşəri mədəniyyət standartlarının sintezi əsasında insanların akkulturasiyası və inkulturasiyası proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsindədir. Şübhəsiz, belə strategiya yaşama və inkişaf tələbatları, həyatın özünün dəyərləri ilə şərtlənən mədəniyyətlərin gələcək harmonizasiyası üzrə müəyyən səylər tələb edir.

Azərbaycan üçün bu tələpəli problem üzrə düzgün diskresion (öz mülahizəsinə görə hərəkət edən) qərarların qəbul edilməsi, zəruri davamlı və münafişəsiz yaşam texnologiyalarının işlənilib hazırlanması üçün kulturoloqlar, psixoloqlar, filoloqlar, tarixçilər, etnoloqlar, sosioloqlar, pedaqoqlar, hüquqşünaslar, iqtisadçılar, politoloqlar və digər mütəxəssislərin iştirakı ilə uyğun kulturoloji ekspertizaları həyata keçirmək zəruridir. Alimlər və mütəxəssislər tərəfindən lazımi qiymətləndirmələr verilməli və insanların həyat fəaliyyətinin, onların dünyagörüşü və dəyərlər sisteminə təsir edən amillərin uyğun ölçüləri həyata keçirilməlidir. Multikulturalizm xüsusi təhsili, interaktiv treninqləri və mədəni insanlar tərbiyə etməyi, ekspert-analitik materialların hazırlanmasını, ictimai münasibətlər mədəniyyəti sahəsində düşünülmüş siyasi qərarların qəbul edilməsi üçün innovativ ictimai inkişaf modelləri və texnologiyalarının, proqnozlar və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasını təxmin edən kulturoloji proqramlar və layihələri nəzərdə tutur. Ekspertlərin tədqiqatçılıq və maarifçilik fəaliyyəti xalqın ümummədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə, yüksək əmək mədəniyyəti və insan münasibətlərinin formalaşmasına, müxtəlif etnosların, dinlərin və əhalinin müxtəlif sosial qrup nümayəndələrinin bu prosesə fəal cəlb edilməsi əsasında, intellektual, etik, hüquq, idarəçilik, istehsal, məişət, millətlərarası, siyasi və sosial mədəniyyətin yüksək standartlarının işlənilib hazırlanmasına xidmət etməlidir.

Düşünürəm ki, qoyulmuş suallara optimal cavab axtarışı üçün – “insanın davranışı onun mədəniyyətinin dəyişməsi ilə dəyişir” ifadəsinin dərk edilməsi rol oynaya bilər ki, bu davranışa təhsil, maddi rifah, həyat şəraitinin dəyişməsi, sosial mühit, siyasət və mədəni mübadilə məlum təsir göstərir. İnsanın intellektual mədəniyyət səviyyəsi aşağı olduqca, qarşılıqlı anlaşma imkanı daha azdır, təcavüzkarlıq və qarşılıq və münafişələr doğura biləcək vicdansız manipulyasiya təhlükəsi daha yüksəkdir. Bu səbəbdən iqtisadi xarakterli məsələlərin tənzimlənməsi ilə yanaşı, intellektual mədəniyyətin, o cümlədən əsasını həm milli maraqların, həm də hamı üçün ümumi olan həyatın öz dəyərlərinin təşkil etdiyi mədəni dəyərlər və normaların formalaşdırılması və inkişafı üçün qayğı göstərmək lazımdır. Təhsil, maarifçilik və tərbiyə vasitəsilə uşaqların və böyüklərin mədəniyyət genetikasına təsir göstərməklə, aprior xarakterli mədəni dəyərlərin üstünlük təşkil etdiyi mədəni mühitin sosial bazasını genişləndirmək lazımdır.

Multikulturalizm milli siyasətinə yardım instrumentlərindən biri, əvvəlcədən “Simurq” Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyası tərəfindən irəli sürülmüş ölkə əhalisinin akkulturasiyası və inkulturasiyası üzrə proqramın tətbiq edilməsi ola bilərdi. Söhbət “Homo sapiens” tipli insandan yüksək intellektual və etik mədəniyyətin, empatiyanın (başqasının dərdinə şərik olmaq bacarığı) və altruizmin (öz mənafeyini unudub başqalarının qeydinə qalma, başqalarına təmənnəsiz yardım etməyə hazır olma) xarakterik olduğu “Homo culturalis” tipli insana keçid proqramının işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsindən gedir. Belə insan alicənablığı, xeyirxahlığı, tolerantlığı və vətənpərvərliyi ilə fərqlənməli, “özümün-özgənin” dağıdıcı psixologiyası ilə şərtlənən neqativ təfəkkür stereotiplərindən, insanların manipulyasiyaya əsaslanan davranışdan, başqalarına qarşı təcavüzkarlıqdan və düşmənçilikdən, qeyri-humanist qərarlar və hərəkətlərdən azad olmalıdır.

Qeyri-sabit qlobal proseslər şəraitində Azərbaycanda belə insanların daimi “istehsalı”, artırılması və yayılması mədəni identikliyin (eyniliyin) formalaşması, çoxəsrli tolerantlıq ənənələrinin qorunması və inkişafı, Azərbaycan cəmiyyətinin davamlı və münaqişəsiz inkişafı üçün əlverişli şəraitə imkan verəcəkdir. Çalışmaq lazımdır ki, Azərbaycanın hər bir vətəndaşı multikulturalizm siyasətini əldə rəhbər tutaraq, belə sosial-mədəni siyasətin nəcib məqsədləri, proqramları və layihələrinin həyata keçirilməsinə dərk edilmiş və məsuliyyətli şəkildə əlindən gələnləni versin, öz bilikləri və nüfuzu, xoş məramı, intellektual və istehsal nailiyyətləri, bacarığı və hünəri ilə onların həyata keçirilməsinə yardım etsin. Bu proqramın həyata keçirilməsi çərçivəsində resursların, texnologiyaların, risklərin və yeni inkişaf imkanlarının, insan münasibətləri mədəniyyətinin, insan kapitalının qiymətləndirilməsi və istifadəsinin təhlilini nəzərdə tutan milli və dünya mədəniyyətinin inkişaf problemlərinin sistemli təhlili zəruridir.

Düzgün əməllərin əsasında düzgün təfəkkür dayanır, o isə düzgün anlayışı, doğru informasiyanı, əks tərəfin mədəniyyəti və psixologiyası haqqında bilikləri, əsasını universal biliklərin təşkil etdiyi, yaxşı təhsilə əsaslanan kifayət qədər erudisiyanı (hər hansı bir sahədə dərin bilik, geniş məlumatı) tələb edir. Bunu nəzərə alaraq, uşaq bağçasından tutmuş dövlət təşkilatları və müəssisələrində, əhalini, - insan kapitalının əsasını təşkil edən, biliklər, bacarıqlar, mütəşəkkillik, mənaviyyət və yaradıcı fəaliyyətin kifayət qədər səviyyəsinə malik mədəni insanların keyfiyyət və kəmiyyət artımına yardım edən sistemli kulturoloji təhsil və maarifləndirməni həyata keçirmək vacibdir. Dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının traixi, nəzəriyyəsi və praktikasının xüsusi təhsil və maarifçilik proqramları üzrə geniş və hər yerdə öyrənilməsi – Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına cavab verən düzgün strategiya kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Bu məqsədlə Bakıda və Azərbaycanın regionlarında xüsusi ədəbiyyat, müəhazirələr, seminarlar və interaktiv treninqlər vasitəsilə hər yerdə universal kul-

turoloji biliklərin yayılmasını həyata keçirmək məqsəduyğundur. Akkulturasıya və inkulturasıya belə yanaşma, vətəndaşlarımızın həyat fəaliyyəti üçün yeni imkanlar açan mədəniyyətin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, tarixi və nailiyyətləri, inkişaf qanunları və texnologiyalarının dərk edilməsinə yardım edəcəkdir. O, ruhi mədəniyyətin mahiyyəti və böyük missiyasını düzgün qavramağa və obyektiv qiymətləndirməyə, dünyanı və gələcəyimizi, həyatın mənasını və yüksək mədəniyyətli insanın dəyişdirici imkanlarını pozitiv şəkildə görməyə, Azərbaycan cəmiyyəti və dövlətinin gələcək sabitliyini və təhlükəsiz inkişafını təmin edən mədəni identikliyi formalaşdırmağa yardım edər.

Mənə elə gəlir ki, multikulturalizmin aktual problemlərinin tədqiqində “kulturologiya piramidası” universal metodu və 12 tədqiqat prinsipi mühüm metodoloji rol oynaya bilər ki, bu prinsiplər arasında antropoloji (insanı təbii və mədəni mühitdə öyrənən), psixoxrafik (ümumi xüsusiyyətləri, dəyərləri, təsəvvürləri, üstünlükləri və davranış modellərini öyrənən) və demoqrafik (personalın yaşı, cinsi, təhsili, gəlirlərinin səviyyəsi, uzunömürlülüüyü və digər parametrləri haqqında informasiya əldə etmək imkanı verən) yanaşma xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu yanaşmalar etnoloji xarakterli xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları: həyat tərzı, ənənələr və adətləri, sosial münasibətlər sistemini, mədəniyyətin inkişaf dinamikası və nəsillər vasitəsilə onun ötürülməsini açmağa imkan verir. Onlar həmçinin, sosial-mədəni mühit, mədəni dəyərlər sistemi, həyat tərzı, ənənələr, insanların anadangəlmə mədəni keyfiyyətləri ilə şərtlənən səbəbləri və üstünlükləri müəyyən etməyə, müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin yaşı, cinsi, təhsili, gəlirlərinin səviyyəsi, uzunömürlülüüyü və digər parametrləri haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Belə təhlildə “davranış” (insanın davranış psixologiyasının təhlilinə əsaslanmışdır), “sistemli” (obyektı bir sistem, qarşılıqlı əlaqəli elementlərin bütöv kompleksi kimi nəzərdən keçirir) və “situasiyalı” (elmin konkret situasiyalara və şəraitə birbaşa tətbiqi imkanlarının istifadəsinə əsaslanmışdır) yanaşmaların, Piter Çeklandın “yumşaq təfəkkür” (müxtəlif nəzər-nöqtələrinin hesaba alınmasını nəzərdə tutan) və Lütfi Zadənin “qeyri-səlis məntiq” (0 və 1 arasında qeyri-səlis çoxluqları mümkün sayır və qeyri-dəqiqlik şəraitində dilçilik baxımından dəyişilən anlayışı qısaca və dürüst ifadə edir) nəzəriyyəsinin tətbiqi, vətən tarixinin müasir mərhələsində Azərbaycanın milli mədəniyyətinin inkişaf proseslərinin situasiyalı dəyişən idarəçiliyini daxil etməklə, bütün amillərin hesablanması imkanını verəcək.

Multikulturalizm siyasətinin effektivliyi, əsasən, Azərbaycan cəmiyyətinin ruhi mədəniyyət səviyyəsi, onun vətənpərvərliyi və xoş məramından asılıdır. O, alimlərimiz və siyasətçilərimizin yaradıcı fəaliyyəti, xalqımızın etibarlı gələcəyini formalaşdırmağa hazırlığı, sülh mədəniyyətini, Azərbaycan cəmiyyəti və dövlətinin harmonik, davamlı və təhlükəsiz inkişafını təmin edən innovativ kulturoloji strategiyalar və texnologiyaların işlənilməsi və hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə şərtlənir.

VI FƏSİL

MƏDƏNİYYƏTLƏRİN DIALOQU

VƏ BƏŞƏRİYYƏTİN HUMANİTAR TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoquna olan ehtiyac haqqında. İnsan inkişafı üçün ruhi mədəniyyətin əhəmiyyəti haqqında. Ruhi mədəniyyətin inkişafında BMT və YUNESKO-nun aparıcı rolu haqqında. Alimlər dünya sivilizasiyasının təkmilləşdirilməsi problemləri haqqında. Qloballaşdırmanın destruktiv tendensiyaları və təzahürlərinin aradan qaldırılması imkanları haqqında. Mədəniyyətin humanistləşdirilməsi və yüksək mədəniyyətli insanların formalaşdırılması haqqında. Həmrəylik, birlik və əməkdaşlığın formalaşdırılması şərtləri haqqında. BMT və YUNESKO-nun yeni beynəlxalq sosial-mədəni siyasəti haqqında. Qlobal idarəçilikdə kulturologiyanın kreativ imkanlarından istifadə haqqında.

MƏDƏNİYYƏT VƏ SİVİLİZASIYALARIN DIALOQUNA OLAN EHTİYAC HAQQINDA

Hazırda bəşəriyyət öz çoxəsrlik tarixində asan olmayan bir dövr yaşayır. Qlobal proseslər dünya sivilizasiyasında destruktiv təzahürlərin və təhlükəli iqlim dəyişikliklərinin artması ilə müşayiət olunur. Bu, dünya birliyindən elə idarəçilik qərarlarının verilməsini tələb edir ki, onlar kollektiv şüura, müasir elmi nailiyyətlərə və yeni yanaşmalara əsaslansın. Həyatın dəyişməsi, xüsusi olaraq tələb edir ki, bəşəriyyətin sabit və təhlükəsiz inkişafı naminə, zamanın tələblərinə cavab verən və dialektik ziddiyyətləri həll edə bilən elm əsaslı sosial-mədəni transformasiyalar permanent (davamlı) olaraq həyata keçirilsin. Hal-hazırda müşahidə edilən qeyri-ardıcıl və nəticəsiz idarəçilik, siyasi problemlərin nəzakətsiz həlli, yüksək dərəcəli xüdbinlik və təkəbbürlülüklə şərtlənən destruktiv proseslər tezliklə aradan qaldırılmasına etiyac duyulan problemlərdəndir.

Bütün bu deyilənlər keyfiyyətcə yeni – humanist sivilizasiya qurulmasında dünya xalqlarının qarşılıqlı anlaşma, həmrəylik və əməkdaşlığını təmin edən, eləcə də, qlobal proseslərin effektiv idarə edilməsinə istiqamətlənən yanaşma və paradigmalardan yenidən yaradıcılıqla mənalandırılmasına ehtiyac yaradır. Bu hadisələr qlobal idarəetmədə BMT və YUNESKO-nun aparıcı rolunu bir daha artırır.

Bəşəriyyətin davamlı inkişafına yeni imkanlar açan və zamanın tələblərinə cavab olaraq həyata keçirilən müasir sosial-siyasi strategiyalar içərisində ən mühüm yeri yaşadığımız dünyanın rəngarəngliyini şərtləndirən - mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoqu tutur. Mədəniyyətlərin dialoqu problemlərini tədqiq edən alimlər əmindirlər ki, insanın həyatfəaliyyətinin dəyər və texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ayrı-ayrı siyasi qrup və ölkələrin eqoistik maraqlarına yox, bütün bəşəriyyətin humanist maraqlarına cavab verməlidir. Mədəniyyətlər arasında məhsuldar dialoq olmadan zamanın tələblərinə effektiv intellektual - mənəvi cavablar almaq, eləcə də uğurlu və təhlükəsiz siyasi qərarlar qəbul etmək mümkün deyil.

İnsan inkişafında ruhi mədəniyyətin əhəmiyyəti haqqında

Təbii resursların azalması, iqtisadi qeyri-stabillik, ekoloji fəlakətlər və artan siyasi qarşıdurmalar ilə müşayiət olunan mədəniyyət böhranı şəraitində global problemlərin həlli, hər şeydən əvvəl, mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoqunun səmərəliliyindən asılıdır.

Mədəniyyətlərin məhsuldar dialoqunun təmin edilməsi və beynəlxalq münasibətlərin təkmilləşdirilməsinin effektiv metodlarının axtarışında ən aparıcı rol ruhi mədəniyyətə məxsusdur. Belə ki, cəmiyyətin dəyər və ideoloji istiqamətini, insanın həyat fəaliyyətinin təbii tələblərinin ödənilməsi üsullarını, onun öz həyatını qoruması və yaxşılaşdırılması cəhdlərinin yol və vasitələrini məhz ruhi mədəniyyət müəyyən edir. İqtisadiyyat və rifah, həyat təhlükəsizliyi, qarşılıqlı anlaşma, inam və etimad, müxtəlif milli və dini rəngarəngliyə məxsus insanların həmrəyliyi, hər şeydən əvvəl elm, təhsil, maarifçilik, tərbiyə, hüquq və idarəçilik mədəniyyətindən asılıdır.

Ən qədim dövrlərdən indiyə qədər yüksək ruhi mədəniyyət insan, cəmiyyət və dünya sivilizasiyasının həyat qabiliyyətinin özəyi, qarşılıqlı anlaşma, razılıq və dialoq, siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni ixtilaf və konfliktlərin aradan qaldırılmasının humanist açarı hesab edilir. Buna görə, davamlı inkişaf və humanitar təhlükəsizliyin ən aktual vəzifəsi effektiv elm, təhsil və maarifçilik sistemi vasitəsi ilə insanların intellektual və etik mədəniyyətinin qabaqlayıcı tədbirlərlə inkişaf etdirilməsidir. Davamlı inkişaf yüksək əmək, istehsal, dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti, demokratik və meritokratik dəyərlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi, vətəndaşların mədəniyyət və maraqlarının ahəngdarlığının təmin edilməsini tələb edir.

Cəmiyyətin ruhi mədəniyyətinin inkişafı insanın fasiləsiz olaraq, mədəni təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. İnsan ruhi mədəniyyətin yaratıcısı və daşıyıcısıdır. İnsanın dəyərinin əsil göstəricisi nə onun milliyyəti, nə dini mənusu-

biyyəti, nə sosial mənşəyi, nə doğulduğu və ya yaşadığı yer, nə də peşəsi yox, məhz onun intellektual və mənəvi mədəniyyəti, eləcə də, humanizm və patriotizmlə şərtlənən fəaliyyətinin nəticələridir. Şəxsiyyətin mədəni səviyyəsi aşağıdakı keyfiyyətlərlə müəyyən edilir: biliklilik, bacarıqlılıq, mütəşəkkillik, mənəviyyatlılıq və yaradıcı fəaliyyət. Bu əsaslardan çıxış edərək demək olar ki, dünyanın hər yerində vətənə məhəbbət, ilk növbədə, hər bir ölkənin elm, təhsil, tərbiyə və maarifçiliyi vasitəsi ilə öz vətəndaşlarının ruhi mədəniyyətinin inkişafına xidmətində ifadə olunur. Bu, bəşəriyyətin qorunması və inkişafında böyük dəyərə malik olaraq, müxtəlif milli və dini mənsubiyyətli insanların mədəni eyniliyi və “ruhi qohumluğu”-nu formalaşdırmaq istiqamətində görülən işlər üçün geniş imkanlar açır [23].

Ruhi mədəniyyəti insan tələbatları prizmasından nəzərdən keçirən Abraham Maslou müəyyən etmişdir ki, insanın kamillik ölçüsü onun tələbatının ödənilməsi və şəxsiyyətin potensialının sosial baxımdan reallaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması ilə müəyyən edilir. Abraham Maslounun insan təhlükəsizliyi və harmoniyası, insanın öz qabiliyyətlərini maksimal dərəcədə inkişaf etdirib, özünü reallaşdırması, mədəniyyətin sosial institutlarının humanistcəsinə dəyişdirilməsi vasitəsi ilə şüurunun kamilləşdirilməsindən ibarət olan “kamil cəmiyyət” konsepsiyasının prinsipləri indi də, həm ruhi mədəniyyətin inkişafı, həm də müxtəlif cəmiyyətlərdə progressiv sosial-mədəni transformasiyaların həyata keçirilməsi üçün paradiqma rolunu oynaya bilər. Buradan çıxış edərək, planetar miqyasda, insan həyatının qorunması və yaxşılaşdırılması üçün kreativ dəyişdirici qüvvə olan ruhi mədəniyyətin geniş imkanlarından effektiv istifadə edilməsi mühüm aktualıq kəsb edir [25].

Lesli A.Uayt qanununa əsasən, “insanın mədəniyyəti atdıqca davranışı da dəyişir” [41]. Əgər biz insanın davranışını yaxşılığa doğru dəyişmək istəyiriksə, onda xalq kütləsini nəinki milli, həm də dünya mədəniyyəti və tarixinin öyrənilməsi yolu ilə, bəşəriyyətin yüksək mədəniyyət standartlarına doğru istiqamətləndirməli və onun akkulturasiya və inkulturasiyasını həyata keçirməliyik. Yəqin ki, bu zaman insanların davranış, düşüncə və şüurlarının pozitiv dəyişdirilməsi üçün əlavə kulturoloji təhsil və maarifçilik metodologiyası və sistemli yanaşmadan məqsədli istifadə etmək lazım gələcəkdir ki, bu da müxtəlif dünya xalqlarının mədəniyyət və maraqlarının harmonizasiyasına şərait yaradacaqdır [24].

Rəqabət və ziddiyyətlər şəraitində humanizmə çağırışların utopik görünə bilməsinə baxmayaraq, bəşəriyyətin özünüxilasını naminə, beynəlxalq münasibətlərdə zorakılıqdan imtınanı, bir xalqın digər xalqa öz üsul və dəyərlərinin zorla qəbul etdirməsinə qadağanı nəzərdə tutan yüksək ruhi mədəniyyətdən başqa bir yolu yoxdur. Ruhü mədəniyyətin – insanlıq, ədalət, müdriklik və

digər ləyaqət məziyyətləri heç bir zaman öz əhəmiyyətlərini itirməyəcəkdir, çünki onlarsız insanlar arasında pozitiv kommunikasiya mümkün deyil. Ruhi mədəniyyət sivilisasiyanın destruktiv proses və hadisələrindən dünyanın alternativsiz “terapevtik” üsullarla xilas edilməsində “yumşaq qüvvə” olaraq çıxış edir.

Ruhi mədəniyyətin alternativsizliyi anlamı xilas faktoru olaraq, milli və global səviyyədə harmonik, sabit və təhlükəsiz inkişaf məqsədi ilə xalqların beynəlxalq mədəni eyniliyinin formalaşdırılması üçün yüksək mədəniyyətli insanların, ilk növbədə alim və siyasətçilərin birliyini tələb edir. Nə zamansa, “Kommunist partiyasının manifesti”-ndə bir kommunist şüarı formalaşdırılmışdı: “Bütün dünya proletarları birləşin!”. Bu gün isə belə bir aktual humanist şüar irəli sürmək yerinə düşər: “Dünyanın mədəni insanları, bəşəriyyətin yaşaması və inkişafı uğrunda mübarizədə birgə fəaliyyət üçün birləşin!”. Belə fəaliyyət prosesində konvergensiya və diffuziya ilə müşayiət olunan mədəni yaxınlaşma milli suverenliyin itirilməsi və dövlətlərin özünəməxsusluğunun məhv olması təhlükəsi kimi nəzərdən keçirilməməlidir. Onlardan progressiv milli kulturogenез üçün şüurla istifadə etmək vacibdir. Bu, müxtəlif xalqların psixoloji və dəyər sistemində, mənəvi prinsip və dünyagörüş istiqamətlərində vahidlik, “doğma-yad” antitezasından imtina edilməsini və üstün eqoizmin aradan qaldırılmasını tələb edir. Belə bir yanaşma müxtəlif mədəniyyətlərin inteqrasiyasına, xalqların və dövlətlərin tarixi inkişaf yolu, prioritet, nailiyyət və dəyərlərlə şərtlənən mədəni özünəməxsusluğunu qoruyaraq, ümumi maraq və məqsədlər uğrunda birliyinə nail olmağa yardım edər. Məşhur rus yazıçısı Fyodor Dostoyevskinin əsərlərinin və dünyagörüş istiqamətlərinin dəyərini azaltmadan qeyd etmək istərdim ki, dünyanı “gözəllik” yox, “mədəniyyət” xilas edəcəkdir! Dostoyevskinin insanın mənəvi aləminin gözəlliyini nəzərdə tutmasına baxmayaraq, bir çoxları “gözəllik” sözünü hərfi mənada başa düşür. Qeyd etməliyəm ki, tarix boyu gözəl qadın və füsunkar torpaqlar uğrunda da az qan axıdılmamışdır. Digər tərəfdən, dünyanı yalnız mənəvi zənginliklə xilas etmək mümkün deyil, belə ki, sivilisasiya daxilində mənəviyyətin köməksiz və aciz qaldığı dağıdıcı faktor və destruktiv qüvvələrin sayı sonsuzdur. Mədəniyyəti və onun nailiyyətlərini barbarlıqdan, zorakılıqdan və özbaşınalıqdan qorumaq mümkün olmadığı kimi, düzgün qərarları da yüksək intellektual mədəniyyət xaricində qəbul etmək mümkün deyil.

Burada məsələni “iki qanadı” xatırladan ruhi mədəniyyət anlayışının düzgün dərk edilməsinə yönəltmək vacib və zəruridir. Burada qanadlardan biri intellektual mədəniyyət, digəri isə, mənəvi mədəniyyətdir. Əgər məcazi mənada, mədəniyyəti uçan quş obrazında təsəvvür etsək, aydındır ki, bir qanadla, o, uça bilməyəcək və əgər qanadlardan biri kifayət qədər inkişaf etməmişdirsə, uçuş

spontan və naqis olacaqdır. Kəsri intellektual mədəniyyətdən yaranan naqislik geriliklə, deqradasiya ilə nəticələnir. Eyni zamanda, mənəviyyatsızlıqla bağlı qeyri-kamillik üstün eqoizm, destruktivizm və təhlükəli rəqabətə doğru aparır. Məlimdir ki, hər bir xalq və hər bir insan öz həyatının qorunması və yaxşılaşdırılması istəyi ilə yaşayır. Əgər insanın intellektual mədəniyyəti yoxdursa, o, yaradıcılıqla məşğul olmaqda, düzgün qərarlar qəbul etməkdə çətinlik çəkəcək və destruktiv qüvvələrin qurbanına çevriləcəkdir. Digər tərəfdən, mənəviyyatdan məhrum olmuş intellektual dövlət və cəmiyyət üçün təhlükə ola bilər. Deməli, ruhi mədəniyyətin inkişafı barədə danışarkən, intellektual və mənəvi mədəniyyətdən ibarət “qoşa qanad” nəzərdə tutulmalıdır [21].

Cəmiyyətin progressiv inkişafında ruhi mədəniyyətin aşağıdakı sahələri mühüm rol oynayır: əmək mədəniyyəti, ailə, hüquq, istehsal, ekologiya, eləcə də, humanizm, xoş məram, empatiya, həmrəylik və əməkdaşlıq yaradılmasına istiqamətlənən insan münasibətləri mədəniyyəti. Ruhi mədəniyyət sistemində, peşəkarlığa və etikaya əsaslanan rifah və təhlükəsizliyi, sosial və iqtisadi münasibətlərin ahəngdarlığını təmin edən idarəçilik mədəniyyətinin xüsusi yeri var.

Mədəni nailiyyətlərin məhsuldar istifadəsi zamanı gözlənilən nəticələrin əldə edilməsi üçün, hər şeydən əvvəl, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin qeyri-məhdud inkişaf imkanlarını görməyə şərait yaradan mədəniyyətin sosial fenomen olaraq, düzgün elmi anlamından başlamaq lazımdır. Mədəniyyət – bilik, inkişaf, rifah, cəhalət isə - şər və yoxsulluqdur. Dünyada davamlı inkişafa nail olmaq üçün mədəniyyətin qeyri-məhdud dəyişdirici imkanlarından yaradıcılıqla istifadə etmək vacibdir. Əfsuslar olsun ki, hazırda ruhi mədəniyyət bəzən dar mənada, başlıca olaraq, incəsənət və etik normalar kimi başa düşülür ki, bu da onun sosial potensialının məhdud istifadə edilməsi ilə nəticələnir. Zamanın tələblərinə cavab verən sosial-mədəni transformasiyaların effektivliyinə nail olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, yer üzündə həyatın qorunması və yaxşılaşdırılması məqsədi ilə insanın ağılı, hissi və fiziki qüvvəsi ilə yaradılıb, inkişaf etdirilmiş bütöv sosial sistem olan mədəniyyətin geniş elmi platformasına qalxmaq lazımdır.

Mahiyyət etibarilə, hər bir cəmiyyətin mədəniyyəti insanın həyatfəaliyyətinin bütöv sosial sisteminidir və hər bir qarşılıqlı asılılıqda olan hissə öz mahiyyət, xüsusiyyət, məqsəd, missiya, struktur, enerji, hərəkət vektoru, tarix, nailiyyətlər və dəyişdirici imkanlarına malikdir. İqtisadiyyatın mühümlüyünü inkar etmədən, bu sistemin başlıca hərəkətverici qüvvəsi, həmçinin dövlətin rəqabət imkanları və cəmiyyətin həyat qabiliyyətini müəyyən edən qüvvə - elm, texnologiya, təhsil, maarif və tərbiyədir. Mədəniyyət, elmi anlamda - rifahın inkişafının texnoloji faktoru kimi başa düşülməlidir və bu anlam onun rolunu

da ifadə edir. O, insanların ruhi və maddi tələbatlarının ödənilməsi məqsədi ilə zəruri məhsulların istehsalı üçün effektiv texnologiyaların yaradılmasına istiqamətlənən fəaliyyət kimi dərk edilməlidir. Mədəniyyətə belə bir yanaşma çərçivəsində, etiraf etməliyik ki, iqtisadi mədəniyyət insanların rifahının təməli olaraq, intellektual əməyin maddiləşmiş nəticəsidir. İqtisadi mədəniyyətin inkişafı, müəyyən edici dərəcədə, intellektual mədəniyyətin səviyyəsindən – elmi nailiyyətlərdən, təhsil və maarifin keyfiyyətindən, eləcə də, əmək və idarəçilik mədəniyyətindən asılıdır [24].

Beləliklə, bəşəriyyəti müasir sivilizasiyanın dağıdıcı proseslərindən qorumağın yolu - mədəniyyət fenomeninin bütöv sosial sistem olduğunu anlamaq və müxtəlif xalqların sosial-mədəni inkişaf tarixi, nailiyyətləri və texnologiyalarının öyrənilməsi üzrə beynəlxalq proqramları həyata keçirməkdən keçir. Bununla belə, qlobal siyasətdə qəbul edilmiş qərarların obyektivliyini nəzərdə tutan aksioloji faktorun rolu və əhəmiyyəti də danılmazdır. Belə ki, qeyri-obyektiv yanaşma və ədalətsiz qərarlar insan münasibətlərinin ahərgini pozaraq, cəmiyyətin mədəniyyətinə, dövlətin milli maraqlarına, sabitliyə, qarşılıqlı anlaşmaya, inama, bəşəriyyətin həmrəyliyinə və əməkdaşlığına sağalmaz mənəvi zərbələr vurur.

RUHI MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA BMT VƏ YUNESKO-nun APARICI ROLU HAQQINDA

Tarix göstərir ki, dialoq mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginliyinə, rəqabət isə destruktiv dağıntılara səbəb olur. Mədəniyyətlərin dialoqunu qarşılıqlı anlaşma, harmoniya və sülh mədəniyyətinin formalaşdırılmasının mühüm alətlərindən biri kimi nəzərdən keçirərkən, BMT və YUNESKO-nun dünyada sülhün qorunması, insan həyatının yaxşılaşdırılması, eləcə də, qlobal problemlərin pozitiv həllinə yardım edən sülhməramlı və qurucu fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

YUNESKO - bəşəriyyətin təlükəsiz və sabit inkişafı məqsədlərinə uzun müddət xidmət edən intellektual və mənəvi layihələrin, mütərəqqi ideyaların daşıyıcısı, eləcə də, insanlararası və beynəlxalq münasibətlərin humanistləşdirilməsində effektiv alət olaraq, yüksək qiymətə layiq fəaliyyəti ilə təqdir olunur. YUNESKO – dünyada ədalətli və konstruktiv sosial-mədəni quruluş, həmçinin humanizm mədəniyyətinin inkişafında flaqman kimi çıxış edir. Bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilat bəşəriyyətin xilasını yüksək ruhi mədəniyyətdə görərək, müxtəlif ölkələrdə sosial-mədəni tərəqqiyə istiqamətlənən alim, mütəxəssis, pedaqoq və incəsənət xadimlərinin yaradıcı fəaliyyətini əlaqələndirir, istiqamətləndirir və motivləşdirir.

YUNESKO bəşəriyyətin sabit inkişafına yardım məqsədi ilə müasir həyatımızın aktual problemlərinin həlli yolunda mühüm əhəmiyyət daşıyan çoxtərəfli fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyət çərçivəsində bəşəriyyətin mədəni irsinin qorunması həyata keçirilir, mədəni və dini müxtəliflik məsələləri, mədəni əlaqələrin rol və formaları tədqiq edilir, mədəniyyət və sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi və məhsuldar dialoqunu təmin edən mexanizmlərin öyrənilməsi reallaşdırılır.

YUNESKO bəşəriyyətin intellektual və texniki nailiyyətlərindən istifadə, bölgü münasibətləri mədəniyyəti, insan kapitalının inkişafı və yoxsulluğun aradan qaldırılması məqsədi ilə inklüziv təhsilin inkişafı kimi məsələləri öz diqqət dairəsində saxlayır, cəmiyyətin mədəni inkişafına kütlələrin sosial qoşulması, sosial bərabərsizliyin, ədalətsizliyin və zorakılığın aradan qaldırılmasına böyük diqqət ayırır. YUNESKO-nun prioritet vəzifələri arasında – qlobal dünyada sosial-mədəni əlaqələrin inkişafı, həyatın keyfiyyət və səviyyəsinin yüksəldilməsi, progressiv dəyişikliklərə nail olmaq məqsədi ilə elm və təhsilin imkanlarından effektiv istifadə edilməsi, uşaq və gənclərin, eləcə də beynəlxalq humanitar əməkdaşlığın inkişafı kimi məsələlər də var.

Bu sırada qlobal idarəçilik problemləri, beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəb məsələlərinin həlli üçün “yumşaq qüvvə” olan mədəniyyətdən istifadə, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq etika, humanizm, demokratiya və vətəndaş cəmiyyəti mədəniyyətinin inkişafı da durur, eyni zamanda mədəni təşəbbüslər və onların həlli yolları, müxtəlif cəmiyyətlərin sosial transformasiya alətləri, effektiv metod seçimi və texnologiyaları üzrə axtarışlar da aparılır.

YUNESKO tərəfindən insan əxlaqı və dəyərlər sistemə, xüsusilə də miqrasiya prosesləri ilə bağlı qlobal dəyişikliklərə, müasir sivilizasiyanın təkmilləşdirilməsi üçün yeni paradigmalardan axtarışı məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılır. YUNESKO xalqların progressiv inkişafı və cəmiyyətin modernləşdirilməsinə texnoloji inqilabların təsiri, bununla bağlı sosial çağırış və risklər, ətraf aləmin qorunması, bəşəriyyətin sabit və təhlükəsiz inkişafı üçün yeni imkanların axtarışı sahəsində də araşdırmalar aparır [53-60].

YUNESKO-nun yaradıcı fəaliyyəti və konsepsiyaları çərçivəsində, getdikcə daha böyük beynəlxalq aktualıq qazanan, yeni “intibah” və mədəniyyətin humanistləşdirilməsi yolu ilə, postmodernizmin neqativ xüsusiyyətlərindən və destruktiv proseslərindən təmizlənməsi məqsədi ilə dünya sivilizasiyasının pozitiv dəyişdirilməsi məsələləri də var.

ALİMLƏR DÜNYA SİVİLİZASIYASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

YUNESKO-nun müasir mədəniyyəti humanistləşdirmək kursuna dəstək olaraq, müxtəlif ölkələrin alimləri müasir dünyada geniş yayılmış aşağıdakı hadisələri, ədalətli olaraq, tənqid edirlər: sosial darvinizm və kəskin pragmatizm, istehlakçılıq ruhu və asan qazanc hərisliyi, ədalətsizlik və qəddarlıq, mənəviyyət və əxlaqın zərərinə gəlir əldə etmək kultu, öz dəyərlərini başqalarına zorla qəbul etdirmək. Onlar aşağıdakı məsələləri vurğulayırlar: sivilisasiyanın destruktiv faktoru kimi çıxış edən hadisələr yüksək ruhi mədəniyyətin deqradasiyasına aparır, elmi nailiyyətlərin humanizm prinsiplərinin pozulması məqsədlərində istifadə edilməsi isə fəlakətli nəticələrə səbəb olur.

Qlobal problemlərin tədqiqatçıları təəssüflə qeyd edirlər ki, mənfəətin hakimlik etdiyi istehsalçı cəmiyyətdə insanın dəyər və ləyaqəti qabiliyyət, istedad, bilik və insani keyfiyyətləri, əməyinin nəticələri, cəmiyyət qarşısındakı humanist xidmətləri ilə deyil, sərvətinin ölçüsü ilə müəyyən edilir. Müxtəlif ölkə mütəxəssisləri bəşəriyyətin sabit, davamlı və təhlükəsiz inkişafına neqativ təsir göstərən faktorlara aşağıdakıları aid edirlər:

1. Yüksək ruhi mədəniyyətin deqradasiyası, humanist mədəniyyətin baza dəyər və ideallarının düşgünlüyü, əyləncə sənayesinə istiqamətlənən kütlə mədəniyyətinin üstünlüyü və mənəvi pozğunluqla səciyyələnən antimədəniyyətin sürətli inkişafı.

2. Etik, hüquqi və idarəçilik mədəniyyətinin təbliği əvəzinə, kütlə şüurunun vicdansız manipulyasiyası ilə şərtlənən adi, istehlakçı mədəniyyətin inkişaf tendensiyaları və intellektual mədəniyyətin inkişafının zəif motivləşdirilməsi.

3. Dövlət idarəçiliyi və vətəndaş tərbiyəsində meritokratik mədəniyyət imkanlarından istifadə edilməməsi nəticəsində insanların cəmiyyət qarşısındakı xidmətlərinin obyektiv qiymətləndirilməməsi və bunun sabitliyin pozulmasına, hakimiyyət-xalq münasibətlərindəki inamın azalmasına təsiri.

4. Zəngin və kasıb dövlətlər, eləcə də, müasir cəmiyyətlərdə varlı və kasıb insanlar arasında fərqin yaranması ilə müşayiət olunan sosial təbəqələşmənin inkişafı.

5. Milli maraqlara cavab verən və progressiv sosial-mədəni transformasiyaları təmin edən innovativ idarəçilik texnologiyaları, struktur və mexanizmlər üzrə elmi işləmələrin hazırlanması və onların tətbiqinə diqqət göstərilməməsi və s.

Alimlərin həyəcanı əsassız deyil. Cəmiyyətin mədəni deqradasiyası, etik normaların dağılması, cəhalətin artması və qanunvericiliyin erroziyası şəraitində davamlı inkişaf mümkün ola bilməz. Ədalətsizlik, xərçəng xəstəliyi kimi, cəmiyyət

yətin mütəşəkkil hesab edilən ən uğurlu siyasi konstruksiyalarını belə, gec-tez məhv edir. İnsan münasibətlərində hiylə, sünilik, manipulyasiya və biganəlik əvvəl-axır ayrılıq, yadlaşma və qarşıdurma ilə nəticələnir. Kütlə mədəniyyətinin tirajlaşdırılması, “klip şüurunun” populyarlaşdırılması, əyləncə sənayesinin üstün inkişafı xalqların progressiv inkişafının özəyini təşkil edən humanizm dəyərlərinə, elm, təhsil, maarifçiliyin imkanlarına biganəlik yaradır [35].

Davamlı inkişaf və yeni humanist sivilizasiyanın yaradılması problemlərinin elmi təhlili üçün Poma Klubunun mühazirə və tövsiyəri, eləcə də Aurelio Peççei, İ.V.İlyina, Y.N.Sayamova, E.R.Taqirov, V.İ.Stepina, Y.V.Yakovts, C.N.Fərəh, İ.V.Bestujev-Lada, A.D.Ursul, V.İ.Andreyev, M.P.Lemos, A.N.Çumakov, K.Kişitofek, D.Ç.Kapur, E.Şneyder, T.A.Ursul və başqa məşhur alim və pedaqoqların əsərləri böyük dəyərə malikdir. Bu və digər alimlərin əksəriyyəti qeyd edirlər ki, “idarə edilən kaos” nəzəriyyəsi və praktikası qəbuledilməzdir, belə ki, o, silahlı toqquşmalar, faciələr və miqrasiyalarla, beynəlxalq münasibətlərin pozulması, yer üzərində sülhün təminatçısı olan humanizm dəyərlərinə qarşı kobud etinasızlıqla nəticələnir. Yalnız ədalətli sülh təhlükəsiz ola bilər. Beynəlxalq siyasət praktikasında özünü doğrultmayan “demokratik həmrəylik”, “yeni müdaxiləçilik”, belə demək olarsa “seçkili legitimlik prinsipi” və beynəlxalq münasibətlərdəki digər siyasi təşəbbüslər balanslaşdırılmış inkişafı və mövcud harmoniyamı pozduğuna görə, onlar konstruktiv hesab edilə bilməz.

S.Xantinqtonun qeyri-konstruktiv mövqeyi haqqında fikir bildirən alimlərlə razılaşmamaq olmaz, belə ki, o, dünya sivilizasiyasının mədəni rəngarəngliyinə, digər xalqların mədəniyyətinə məhəl qoymadan, açıq-açıqına qərb mədəniyyətinin maraq və dəyərlərinin müdafiəsinə çağırış edir. Axı, hər bir lokal sivilizasiyanın tərkibində, həmin sivilizasiyanın təkarsız koloritini yaradan orijinal mədəniyyətlərin müxtəlif ahəngi var və lokal sivilizasiyalar öz aralarında qarşılıqlı təsir göstərərək, dünya sivilizasiyasının zəngin mədəni panoramını formalaşdırır! Müəyyən miqdar yüksək mədəniyyətli vətəndaşı, şəxsiyyət və lideri olmayan dövlət güclü hesab edilmədiyi kimi, yüksək ruhi mədəniyyətli xalq və lokal sivilizasiyalar olmadan sabit dünya sivilizasiyasının mövcudluğunun təsəvvür edilməsi mümkün deyildir [11].

Professor Y.N.Syamov qeyd edir ki, 1648-ci ildə Vestfal sülhü ilə təsdiq edilmiş beynəlxalq münasibətlərin baza mədəni dəyərləri, əvvəl olduğu kimi, dövlətlərin suverenlik prinsipi, onların bərabər hüququ və digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamasıdır. Bu etik-hüquqi prinsiplər dövlət quruluşu və dinindən asılı olmayaraq, bütün qlobal məkandakı beynəlxalq münasibətlərə şamil edilir. Alim düzgün olaraq qeyd edir ki, beynəlxalq münasibətlərdə insanlığa qarşı təcavüz və cinayət, siyasi avantüra və dünya hökmranlığı iddialarından uzaq olan yeni yanaşmaların hazırlanması zəruridir. Bununla belə

o, qlobal proseslərin tənzimlənməsi məqsədi ilə siyasi tarazlıq, eləcə də, qüvvə və maraqların balansı prinsiplərinin daha geniş istifadə edilməsi məsələlərinin məqsədəuyğunluğunu vurğulayır. Alim beynəlxalq hüquq tələblərinin sarsılmazlığı və suverenliyin pozulmazlığı prinsipi əsasında beynəlxalq münasibətlərdə və ya ayrı-ayrı ölkələrdə mürəkkəb siyasi situasiyaların tənzimlənməsi hüququnun, məxsusi olaraq, yalnız BMT-yə aid olmasını xüsusi qeyd edir [33].

Cəmiyyətin inkişafı üçün intellektual mədəniyyətin fundamental əhəmiyyətini etiraf edən professor Y.B.Yakovets beynəlxalq dialoq və dünya mədəniyyətinin inteqrasiyasının genişləndirilməsini – bəşəriyyətin nailiyyətinə çevrilən elmi biliklərin inkişaf etdirilməsi məsələsini xüsusi olaraq vurğulayır [11]. Professor V.İ.Andreyev XXI əsrin sistemli böhranını nəzərdən keçirərək, diqqəti “bu gün insanın intellektinin bəşəriyyət qarşısında duran problemlərdən geri qaldığına” yönəldir. V.İ.Andreyev bunun səbəbini orta və ali məktəbdə gənclərin intellektual inkişafına kifayət qədər diqqət ayrılmamasında görür. Alim müasir sivilizasiyada böhran hadisələrini təhlil edərək, bunun səbəbinin “bir tərəfdən elmi biliklə elmi-texniki tərəqqi arasındakı uyğunsuzluq, digər tərəfdən isə, müasir insanın özünütəhsil, intellektual və mənəvi inkişaf səviyyəsi” ilə şərtləndiyini düzgün olaraq qeyd edir. Bununla yanaşı, o, diqqətini müasir sosial mühitin qüsurlarından olan, gənclərin azalmaqda olan yaradıcı özünüinkişaf və özünüəallaşdırma motivasiyası ilə artmaqda olan istehlakçı motivasiyası arasında ziddiyyətin yaranmasına yönəldir [6].

Professor S.H.Fərəh mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoqu problemini, xeyir və şər məsələlərini təhlil edərək, bəşəri xilasın mədəniyyətdə olduğunu, bəşəri əməkdaşlıq və birlik vasitəsi ilə “universal mənəvi mədəniyyətin” formalaşdırılmasının zəruriliyini əsaslandırır. O, bunda mədəniyyətlərin, demokratiya və vətəndaş şüurunun azad inkişaf imkanlarını, hamı üçün bərabər hüquq və imkanların təmin edilməsini, cahillik və yoxsulluğun aradan qaldırılması yollarını, sağlamlığın mühafizəsinin yaxşılaşdırılmasını gördüyünü qeyd edir. Alim “iqtisadi qloballaşmanın” əksinə çıxır, belə ki, bu halda bilikdən neqativ məqsədlər – hökmranlığın qorunması, ideologiya və incəsənətin monopolizasiyası, istehlakçı həyat tərzini üçün istifadə edilir. O qeyd edir ki, Yer kürrəsinin əksər əhalisi “hegemonluq, ekstremizm, zorakılıq, güc və hakimiyyət kultu”-nu rədd edir. O, diqqətini neqativ hadisələrin mədəni rəngarənglik və seçim azadlığını məhdudlaşdırmasına, “şəxsiyyətin daxili tarazlığının, saflığının, vicdanının, əqli qüvvəsinin və ruhi gözəlliyinin” qorunması üçün maneəyə çevrilməsinə cəlb edir[11].

Professor D.Ç.Kapur davamlı inkişafın təmin edilməsi məqsədi ilə həyat fəlsəfəsinin yeni humanist paradigmalarının qurulması üçün meyarlar təklif edir. Bu – bəşəriyyətin bazis tələbatlarının ödənilməsi və “təbii qanunları

pozmadan maddi rifaha can atmanın etik cəhətdən əsaslandırılması”-dır. Bununla belə o, qeyd edir ki, bəşəriyyətin etibarlı gələcəyinin qurulması problemi şəxsiyyətin sosial dəyəri məsələsinə xüsusi diqqət yönəldilməsini tələb edir, çünki, onun dəyəri pul, var-dövlət, toplanmış kapitalın həcmi ilə ölçülmür. Alim yüksək mədəniyyətli – “novator, dəyər yaradıcısı, şüur daşıyıcısı olan insanın” rolunu xüsusi qeyd edir [11].

Dünya sivilizasiyasının inkişafında adları çəkilən destruktiv faktor və tendensiyaların aradan qaldırılması zərurəti siyasətçi və idarəçilərin diqqətinin BMT və YUNESKO-nun humanist innovativ proqramları çərçivəsində insanın həyat fəaliyyəti texnologiyalarının təkmilləşdirilməsində yeni imkanların axtarışını həyata keçirən müxtəlif ölkə alimlərinin innovativ ideya, layihə və tövsiyələrinə yönəldilməsini tələb edir.

QLOBALLAŞMANIN DESTRUKTİV TENDENSİYALARI VƏ TƏZAHÜRLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI İMKANLARI HAQQINDA

Alimlərin toxunduğu məsələlər barədə fikir bildirmək vacib hesab edilir. Məlumdur ki, XXI əsrdə mədəniyyətlərin dialoqu və beynəlxalq humanitar fəaliyyətin effektivliyi dövlətin milli maraqlarının harmoniyasını nəzərdə tutur və bəşəriyyətin təhlükəsiz inkişafı sahəsində məsuldar əməkdaşlıq və dünya ictimaiyyətinin birgə maraqları ilə şərlənir.

Qlobal idarəçiliyin mürəkkəbliyi bir çox daxili və xarici faktorun fəaliyyəti ilə bağlıdır: tarixi mərhələ və inkişaf imkanları, mentalitet, ənənə, əqidə fərqləri, din mədəniyyəti, təbii-coqrafi şərait, mədəniyyətin genetik kodu, sosial mühit, siyasət, ideologiya, iqtisadiyyat və hüquqi sistem. Qlobal miqyasda balanslaşdırılmış, düzgün idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi bütün bu faktorların sistemli və situativ kulturoloji təhlilini tələb edir.

Qlobal siyasi qərarlar ən yeni elmi nailiyyət və proqnozlara, eləcə də, dövlətin milli inkişaf tələbləri, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunları, bəşəriyyətin ekoloji təhlükəsizliyi nəzərə alınmaqla, dünyanın inkişaf maraqlarına əsaslanmalıdır. Bu işin uğurla həyata keçirilməsinin əsas şərti sabit inkişafın aşağıdakı postulatlarına istinad edilməsi ilə bağlıdır: elmi həqiqətlərin dini ehkamlardan və progressiv yeniliklərin həyat qabiliyyətini itirmiş ənənələrdən üstünlüyü.

Yeni humanist sivilizasiyanın formalaşdırılmasında yüksək dərəcədə mədəni inkişafa malik olan qüvvətli dövlətlər nümunə rolunu oynaya bilər. Qloballaşma dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasında qəbul olunmuş mövcud pozitiv nailiyyətləri və beynəlxalq normaları, o cümlədən, BMT-nin Nizamnaməsində

qeyd olunmuş prinsiplərə zidd olmamalıdır. Siyasi və sosial məsuliyyət daşıyan hər bir ölkə dünya mədəniyyəti nailiyyətlərinin passiv müşahidəçisi və istehlakçısı yox, sivilisasiyanın sabit inkişafına xidmət edən qlobal yaradıcı prosesin bərabərhüquqlu üzvü olmağa çalışmalıdır.

Dünya sivilizasiyası çərçivəsində müxtəlif mədəniyyətlərin uyğunluğunun formalaşdırılması və harmonizasiyası aşağıdakıları nəzərdə tutur: həyatfəaliyyətinin ən uğurlu ənənələri, dəyərləri, normaları, nailiyyət və texnologiyaları əsasında bərabərhüquqlu inkişaf və mədəni mübadilə marağın yaradılması, eləcə də, əlverişli beynəlxalq sosial-siyasi mühitin formalaşdırılması. Birlik və əməkdaşlıq, insan və xalqları bir-biri ilə yadlaşdıran və uzaqlaşdıran sosial-mədəni ekspansiya və mədəniyyətlərin “ruhi müstəmləkəçiliyi” əsasında yaradıla bilməz, o, könüllü seçim əsasında həyata keçirilməlidir [11].

Hal-hazırda humanist mədəni dəyərlərinin təməlini təşkil edən amillərin qorunub saxlanması və artırılması bəşəriyyətin ən mühüm problemi olaraq qalır. Bu proses daxilində müxtəlif xalqların ayrı-ayrı nümayəndələrinə xas olan – cahillik, fanatizm, düzgümsüzlük, zorakılıq, konfliktlər, varlanma və hakimiyyət hərisliyi, paxıllıq, üstün eqoizm, yüksək konformizm, yaltaqlıq, yamanlıq, fırıldaqçılıq, etnosentrizm, qəddarlıq və digər antimədəniyyət indikatorları olan neqativ halların və keyfiyyətlərin təmkinlə aradan qaldırılması zəruri məsələ olaraq qalmaqdadır. Uzunmüddətli perspektivdə sabit və təhlükəsiz inkişaf tələblərinə uyğun olaraq, qlobal proseslərin pozitiv məzmununu formalaşdıran, mədəniyyəti təkmilləşdirən təsirli metod və alətlərin seçilməsi, həçinin dəyərlərin düzgün seleksiyası vacib və zəruri məsələlər hesab edilir.

Qlobal idarəçilik strategiyalarının işlənməsi üçün ən səmərəli amillər iki istiqamətdə qruplaşdırıla bilər: elmi və ideoloji. İdeoloji amillərə – humanizm dəyərləri və xoş məram, sülh mədəniyyəti və həmrəylik prinsipləri; elmi amillərə – təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunları, elmi nailiyyətlər, zamanın tələbləri və təhlükəsiz inkişaf maraqları ilə şərtlənən alim tövsiyələri və ekspertizaları aiddir. Qlobal idarəçilikdə əməkdaşlıq dövlətlər arasında qazanılmış inama, şəffaflığa, siyasətdə ikili standartlardan və xalqın ictimai şüuru ilə informasiya manipulyasiyalarından imtina edilməsinə əsaslanır. Bununla belə, BMT və YUNESKO-nun rəhbərliyi ilə beynəlxalq idarəçiliyə müxtəlif ölkələrin vətəndaş cəmiyyətlərini təmsil edən yüksək intellektual və mənəvi potensiala malik alim-ekspertlərin cəlb edilməsi məqsədəuyğundur.

Qlobal idarəçilik o zaman uğurlu ola bilər ki, bəşəriyyət milli mədəniyyətlərin özəlliyini, qlobal etikanın uyğun qanunlarını, beynəlxalq mədəni eyniliyi qoruyan və meritokratik mədəniyyət prinsipləri əsasında rəhbərlik edilən vahid ailə kimi təsəvvür edilsin. Bu fəaliyyətin yolu insanların mədəni geriliyinin, mədəniyyəti qavrama səviyyəsinin enməsinin, xalqların qeyri-

bərabər mədəni inkişafının aradan qaldırılmasından keçir. Belə idarəçilik siyasi nəzakət, həmrəylik, ayrı-ayrı xalqların mədəni hüquqlarının qorunması, dünya sivilizasiyasına təbii inteqrasiyası məqsədi ilə suveren dövlətlərin yaradıcı fəaliyyətinin koordinasiyaınınin həyata keçirilməsi, eləcə də, ölkələr arasında inam və etibarını azaldan - hamıdan üstün olmaq iddiasından imtina edilməsini tələb edir.

MƏDƏNİYYƏTİN HUMANİSTLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ YÜKSƏK MƏDƏNİYYƏTLİ İNSANLARIN FORMALAŞDIRILMASI HAQQINDA

Dünya mədəniyyəti və sivilizasiyası tarixi göstərir ki, qlobal idarəçiliyin ən mühüm məsələlərindən biri “yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyəti”-nin formalaşdırılması yolu ilə mədəniyyətin humanistləşdirilməsinin təmin edilməsidir, belə ki, yüksək mədəniyyətli mütəxəssislər və ləyaqətli vətəndaşlar hər bir ölkənin başlıca milli sərvəti və dünyanın humanitar mülkiyyətidir. Yüksək mədəniyyətli insanlar güclü dövlətin dayağını və bəşəriyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsini təşkil edərək, bilik, bacarıq, mütəşəkkillik və mənəviyyatla yaradıcı fəaliyyət göstərir, cəmiyyətin həyatının qorunması və yaxşılaşdırması uğrunda çalışırlar.

Mədəni müxtəliflik bu və ya digər dərəcədə bütün ölkələr üçün xas olan bir haldır. İnsanlar başqalarının sevinc və ya kədərinə müxtəlif cür reaksiya verirlər: bəziləri empatiya bildirərək, başqasının dərdinə şərik olur, bəziləri həsəd aparır, bəziləri bədxahlıq edərək, başqasının bədbəxtliyinə sevinir. Düzgün və ya səhv, konstruktiv və ya destruktiv, xeyir və ya şər arasındakı seçim insanın mədəniyyətindən asılıdır. Bu seçim müxtəlif həyat situasiyalarında, həyatın müxtəlif mərhələlərində daim mövcud olur. O, insanın intellekti və mənəviyyatı, mədəni dəyərlər sistemi, xarakter və iradəsi ilə şərtlənir.

Düzlüklə alçaqlıq çarpışan zaman, alçaqlıq nədənsə qazanır hər an, Çünki alçaqlarçün yarayan işlər düzlükçün heç zaman yaraya bilməz.

Mirzə Şəfi Vazehə məxsus bu dahiyənə şəirdə şərin aradan qaldırılmasında ruhi mədəniyyətin aparıcı rolu sosial həyatın mühüm qanunauyğunluğu kimi təsvir edilmişdir. Müasir həyatda cinayətə görə cəzanın yalnız inzibati-hüquqi vasitələrlə verilməsi şərin aradan qaldırılması üçün kifayət etmir. Yəqin ki, bunun üçün təfəkkür, niyyət və fəaliyyətin etik korreksiyası hesabına qabaqlayıcı tədbirlər görərək, onu minimuma endirmək olar [21].

İnsanların Şərdən xilas edilməsində başlıca rol düzgün tərbiyə və təhsilə aiddir. Məhz düzgün tərbiyə və təhsil nəticəsində humanist mədəniyyətin ilkin “tikinti materialı” yaranır və insanın “irsini” mədəni keyfiyyətlərinin bünövrəsi qoyulur. Əgər bu irsi keyfiyyətlər dövlətin və cəmiyyətin əlverişli sosial-

mədəni siyasəti ilə münbitləşmiş mühitə düşərsə, o zaman yüksək insan mədəniyyəti şəklində, gözlənilən bir nəticə əldə olunacaqdır. Bu, etnik-dini mənsubiyyət, təbii-coğrafi şərait, tarixi dövrdən asılı olmayaraq, insanların həyat keyfiyyətini, rifah və sosial-siyasi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün zəmin yaradan həm intellektual, etik və hüquq mədəniyyət, həm cəmiyyətin inkişafı naminə yaradıcı fəaliyyət, həm şəxsiyyətlərarası və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətidir. Yüksək ruhi mədəniyyət dünyanı o zaman xilas edə biləcəkdir ki, dünya öz növbəsində mədəniyyəti müdafiə edə bilsin.

İnsani dəyərlər ierarxiyasında insan ən yüksək dəyər hesab edildiyinə görə, insanın inkişafı və mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi, həyatının qorunması və yaxşılaşdırılması qayğısı hər bir dövrlərin və bütünlükdə dünya birliyinin başlıca prioriteti hesab edilməlidir. XIV əsrdə yaşamış dahi azərbaycan humanisti İmadəddin Nəsimi (təq.1369-1417) hesab edirdi ki, şüurlu və ilahi keyfiyyətli insan pillə-pillə mənəvi təkmilləşmənin daşlı-kəssəkli yolunu qət edərək, Yaradana yaxınlaşmalıdır. Bu zaman, o, öz unikal və ecazkar keyfiyyət və imkanlarını həm özünütəkmilləşdirməyə, həm də onu əhatə edən təbiət və cəmiyyət dünyasının dəyişdirilməsinə sərf etməlidir. Ehtimal ki, bu, planetin bütün insanlarını birləşdirən qüvvə Yer üzündə həyatın qorunması və yaxşılaşdırılması məqsədi ilə müxtəlif ölkə və xalqların həmrəyliyi və əməkdaşlığını təmin edən təməl motivasiyası kimi nəzərdən keçirilməlidir [21].

Yüksək mədəniyyətli insanların "istehsalı" prosesində mütəxəssislərə və əhaliyə sistemli yanaşma əsasında, əlavə kulturoloji təhsil metodları ilə, universal kiulturoloji biliklərin ötürülməsinin əhəmiyyəti artır. Bu zaman elmi nailiyyətlərlə yanaşı, dünya xalqlarının humanist bədii ədəbiyyatı, incəsənəti və KİV imkanlarından məhsuldar istifadə etmək lazımdır. Bu istiqamətdə birgə beynəlxalq fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəinki hər bir ölkədə yüksək səviyyəli billik, peşəkarlıq və mənəviyyata malik insan kapitalının inkişafına, həm də davamlı inkişaf məqsədi ilə, mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoqunun səmərəliliyinin artırılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan, insan həmrəyliyi və beynəlxalq mədəni eyniliyin əldə edilməsinə yardım edəcəkdir. Məsələn, Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan – xeyirxahlıq, vicdan, qarşılıqlı anlaşma, azadlıq, müstəqillik, möhkəm iradə, insanlara-vətənbəşəriyyətə qayğı, Yer üzərində həyatın qorunması kimi həyatverici, nikbin ideyalar və mədəni dəyərlərin cəmiyyətdə yayılmasının pozitiv əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətinidir. Aytmatov öz qəhrəmanlarının parlaq obrazlarının vasitəsi ilə oxucunu məcburiyyət və mövhumatdan imtina etməyə, insan həyatının mahiyyətinin düzgün anlamına, həqiqətlərin axtarışına, maraqlara motivləşməyə, vicdan tərbiyəsinə, Vətən və Bəşəriyyət qarşısında borc hissinin nədən ibarət olması barədə düşünməyə dəvət edir.

Çingiz Aytmatov əmindir ki, Yer üzərində sülh və əmin-amanlığın əsası müxtəlif insan, xalq, din və bəşəriyyəti birləşdirən elə bir mənəvi aprior dəyərlərə bağlılıqdır ki, onlar olmadan ədalət və birlik əldə etmək mümkün deyil. Yazıçı insanların həyat suallarına düzgün cavab tapmalarına yardım edir, onlara özünəinam təlqin edir, onları sülhə-dostluğa və şəfqətli olmağa, ictimai-siyasi sistemin təkmilləşməsinə yardım etməyə, sosial ədalətin bərpa edilməsinə çağırır. Çingiz Aytmatovun kulturoloji portretinə, qərb mütəfəkkirlərinin düşüncə prizmasından, nəzər salsaq, onun mənəvi məzmununun səciyyələndirən, Ernst Xeminqueyin “Zənglər kimin üçün çalınır” romanının epiqrafi seçilmiş, ingilis şairi və keşişi Con Donnun nəsihətlərindən aşağıdakı parça ola bilər: “...zənglərin kimin üçün çalındığını soruşma, onlar Sənə görə çalınır”. Bu humanist fikrin məzmunu, özünəməxsus empatiya və əsil humanizmlə birləşərək, yazıcının bəşəriyyətin birlik və həmrəyliyi əqidəsinə bağlılığını, kainat solumu ilə eyniliyini təsdiqləyir, “dünyanın insanı” anlayışını dərk etməyə imkan verir [21].

Dünyada yüksək mədəniyyətli insanların formalaşdırılmasına yardım olaraq, müxtəlif ölkələrdə “Ləyaqətli insan” mövzulu televiziya tamaşaları və telekörpülərin təşkili ola bilər. Görkəmli mədəniyyət yaradıcılarının həyat yaradıcılığına həsr olunmuş belə verilişlərdə yaradıcı fəaliyyəti, əmək mədəniyyətini, sülh mədəniyyətini, insanlararası və beynəlxalq münasibətləri təkmilləşdirən yeni konstruktiv ideya, obraz, enerji, motivləşmələr yarana bilər. Bu, milyonlarla insana özündə və başqalarının qəlbində xeyirxahlıq, alicənab hisslər tərbiyə etməyə, Xeyir və Şər, konstruktiv və destruktiv fəaliyyət, eqoizm və altruizm arasında düzgün seçim etməyə, müdriklik yolu ilə bilik, peşəkarlıq və mənəviyyətliyi təkmilləşdirilməsi zirvələrinə çatmağa yardım edər.

Belə bir kulturoloji layihə müxtəlif, insanların ölkə siyasətçilərinin, məmurlarının və ziyalıların cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyətini artırır, dövlət siyasətini cəmiyyətin mənəvi və intellektual inkişaf prioritetləri üzrə korrektə edilməsinə yardım edər. O, həyatın mənasının və özünün bu həyatda təyinatının daha yaxşı dərk edilməsində, dəyərlərin yenidən pozitiv qiymətləndirilməsində, öz peşəkarlığının təkmilləşdirilməsi üçün yeni imkanların tapılmasında, rifahının və həyat keyfiyyətinin artırılmasında insanlara kömək edə bilər. Bu, insanların, xüsusilə də gənclərin humanizm və yaradıcılıq dəyərləri əsasında akkulturasiyası və inkulturasiyası üçün uğurlu paradiqma ola bilər.

Belə bir beynəlxalq innovasiyanın nəticələrindən biri o ola bilər ki, müasir dünya sivilizasiyasında mədəniyyətin sosial bazası artsın və antimədəniyyətin səviyyəsi azalsın, mədəniyyətin qeyri-bərabər inkişafı və insanların azğın eqoizmi ilə şərtlənən destruktiv proseslər aradan qalxsın, Şərq və Qərb ölkələrində mövcud olan humanist dəyərlərə əsaslanan həyat fəaliyyətinin ən

uğurlu ənənə və texnologiyaları bəşəriyyətin arzu edilən mülkünə çevrilsin, tədrisən, şəfqət mədəniyyəti formalaşsın, eləcə də, insanlar cəmiyyət və bəşəriyyət qarşısında sosial məsuliyyət daşdıqlarını dərk etsinlər.

Azərbaycanda bu məsələlərin uğurla həll edilməsi üçün ölkə rəhbərliyinin təşkil etdiyi beynəlxalq humanitar forumlar və mədəniyyətlərin dialoqu üzrə forumlar artıq mədəni ənənəyə çevrilmişdir. Dövlətə vətəndaş yardımını çərçivəsində beynəlxalq təşkilatlar və müxtəlif ölkələrin milli strukturları ilə humanitar əməkdaşlıq edən, o cümlədən kulturoloji tədqiqat, təhsil və maarifçilik fəaliyyəti göstərən Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan mədəniyyət Assosiasiyası, “Simurq” kulturoloji mərkəzi və digər qeyri-hökumət təşkilatları insan kapitalının başlıca resursu olan yüksək mədəniyyətli insanların formalaşdırılması işində fəal iştirakı ilə dünyada umanist mədəniyyətin genişləndirilməsi hərəkatına xidmət edir.

HƏMRƏYLİK, BİRLİK VƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN FORMALAŞDIRILMASI ŞƏRTLƏRİ HAQQINDA

Mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoqunda ən mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, yüksək etik, hüquqi və siyasi mədəniyyətə əsaslanan universal kommunikasiya tipinin yaradılması yolu ilə, dünyada insanların təhlükəsizliyini təmin edən beynəlxalq sosial-mədəni qaydaların qorunması təmin edilsin. Mədəniyyətlərin dialoqu hər yerdə keçirilib çoxünvanlı səciyyə daşımali və permanent global bir prosesə çevrilməlidir. Dünya xalqları Yer üzərində həyatın qorunması uğrunda mübarizədə, o cümlədən, bəşəriyyətin yaşaması və inkişafı üçün, təhlükəli iqlim dəyişmələri ilə mübarizədə həmrəylik, birlik və əməkdaşlıq yaratmalı və bu, getdikcə daha böyük vüsət qazanmalı, geniş miqyasları əhatə etməlidir.

Ehtimala görə, mədəniyyətlərin dialoqunun nəticələrindən biri - dünya xalqlarının etik mədəniyyətinin ən uğurlu ənənələrinin kulturoloji sintezi, olmalıdır. Belə sintez bütün bəşəriyyət üçün məqbul olan dəyərlər sisteminin formalaşdırılmasını və sosial-mədəni bərabərsizliyin tədrisən aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bu dəyərlərin arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: şəxsiyyətin ləyaqətinə qayğı, böyüklərə hörmət, ailə mədəniyyəti, dürüstlük, məsuliyyətlilik, uşaqlara sevgi, təmkin, dözümlülük, qonaqpərvərlik və s. Söhbət yalnız mədəni mübadilədən yox, həm də şüurlu sintezdən gedir. Belə ki, şüurlu sintez fərdi və kollektiv mədəniyyətlərin yeni ənənəsi olaraq, bəşəriyyətin ruhi yaxınlığına yardım edən faktorların bir-biri ilə uzlaşdırılmasının zəruriliyini nəzərdə tutur. Yüksək mədəniyyətli insan belə bir qurumun mər-

kəzində ideal kimi yox, təhlükəsiz inkişafın real hərəkətverici qüvvəsi olaraq dayanmalıdır.

Bu proseslərin uğuru milli mədəniyyətlərin və lokal sivilizasiyaların inkişaf səviyyəsindən, onların qlobal siyasi, iqtisadi, sosial, təbii dəyişikliklərinin sürət və xarakterindən və onların təkmilləşmə sürətindən asılıdır. Hər bir ölkənin dövlət siyasətinin, qanunvericiliyinin, dəyərlər sisteminin, idarəçilik mədəniyyətinin və beynəlxalq münasibətlərinin prioritetlərinin əsas inkişaf istiqamətlərinə toxunan strateji konsepsiyaları, proqram və planları, texnologiya və metodları, həmçinin, maraqların uzlaşdırılması permanent təkmilləşdirmə ilə əhatə olunmalıdır.

Mədəniyyətlərarası dialoqun uğuru bütün iştirakçıların eyni dildə - “yüksək mədəniyyət dilində” danışıqları, səmimiyyəti, xoş məramı, qarşılıqlı hörməti və bir-birinə inamı ilə şərtlənir. “Yüksək mədəniyyət dili” qarşılıqlı anlaşma aləti kimi çıxış edərək, bəşəriyyət üçün aprior olan mənəvi dəyərləri, eyni anlayış və kateqoriyalardan istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, dini dünyagörüşdə mədəni fərqlərin aradan qaldırılması və mövqelərin yaxınlaşdırılması üçün insanların qarşıdurmasına səbəb olan mərasim və ayinlər yox, bütün dünya dinləri üçün ümumi olan etiqad və humanist fəlsəfə amilindən istifadə edilməlidir. Digər nümunə, deyək ki, mədəniyyətin transformasiyası üzrə birgə fəaliyyətin məqsəd və texnologiyalarında qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq üçün mədəniyyət haqqında kontekstual və dar təsəvvürlərdən və ya mədəniyyətin “iqtisadiyyatın üstqurum” hadisəsi olması kimi abstrakt mülahizələrdən yox, onun bütöv sosial sistem olan elmi anlamından çıxış etmək lazımdır.

Mədəniyyət və maraqların real harmonizasiya dərəcəsi uğurlu dialoqun indikatoru kimi çıxış edə bilər. Belə bir harmonizasiya üçün, ilk növbədə, insanın ləyaqəti və insan həyatının dəyərlərindən ibarət olan baza mədəniyyət dəyərləri beynəlxalq mədəni eyniyyətin formalaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu və ya digər dövlətlərin daxilində milli və etnik mədəniyyətlərin hüquq və müstəqilliyini qoruyan BMT, YUNESKO və Avropa İttifaqının yardım etdiyi vətəndaş inteqrasiyası bunun üçün möhkəm dayaq ola bilər. Etnos və millətlərin mədəni eyniliyi (identikliyi) mədəniyyətin, bütün insanlara xas olan, universal dəyərləri ilə harmonik uyğunluq təşkil etməlidir [11].

Vətəndaşların ailədə qazandığı meritokratik tərbiyə əsas şərt olaraq, insanların ədalətli və düzgün qiymətləndirilməsinə və deməli, sosial stabilliyə və cəmiyyətin idarə olunma keyfiyyətinə yardım edir. Yüksək mədəni dəyərlər bütün dünyada nə qədər sürətlə şüurlu və məqsədyönlü şəkildə yayılırsa, bəşəriyyətin həmrəyliyi və real harmoniyasına açılan yol bir o qədər tez qət olunur.

Hər bir millətin həyat qabiliyyəti keyfiyyətli təhsil və maariflə şərtlənir. Bütün ölkələr, xüsusilə, ali məktəb təhsilini, həm suveren dövlətlərin milli maraqlarına, həm də bütövlükdə beynəlxalq birliyin maraqlarına cavab verən beynəlxalq standartlar səviyyəsinə qədər inkişaf etdirməyə can atmalıdır.

Müasir şəraitdə mütəxəsislərin və əhalinin əlavə kulturoloji təhsil və maarifinin əhəmiyyəti xüsusilə artmışdır. Universal biliklər formalaşdıran kulturoloji yenidən hazırlanma proseslərinə müxtəlif profilli peşəkarların, ilk növbədə, hər ölkədən dövlətin rəqabət qabiliyyəti üçün məsuliyyət daşıyan yüksək siyasətçi və idarəçi korpusunun cəlb edilməsi məqsədamüvafiqdir. Müəllim, jurnalist və əhalinin də kulturoloji yenidən hazırlanmadan kənar qalmamasına diqqət yetirmək vacib və zəruridir. Bütün dünyada fanatizm, savadsızlıq və cahilliyin aradan qaldırılması prioritet vəzifə olaraq qalır ki, bu problemin də aradan qaldırılması üçün xalq arasında dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının tarixi, xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları, əmək, ünsiyyət və təbiətdən istifadə mədəniyyəti haqqında biliklər təbliğ olunmalıdır. Bu vəzifə çərçivəsində, insanların intellektual mədəniyyət, hüquq və etik sahədə bilik səviyyələrində olan müxtəlifliklərin bərabərləşdirilməsi üçün milli, dövlət və dünya sivilizasiyasındakı həyat fəaliyyəti idealları, məqsədləri və texnologiyaları, mümkün qədər, düzgün seçilməli və dünya standartlarına yaxınlaşdırılmalıdır.

Bu zaman əgər dialoq yalnız siyasi elitanın fəaliyyəti ilə məhdudlaşarsa, o, reallıqdan qoparılmış, qlobal maraqlar baxımından səmərəsiz, gözəl ritorikaya çevrilə bilər. Buna görə, güman ki, qlobal miqyasda məktəblərdə mədəniyyət-şünaslıq, ali məktəbdə isə kulturologiya fənninin tədrisə daxil edilməsi barədə düşünmək məqsədamüvafiq hesab edilərdi və bu, dünyanın və insan inkişafının sonsuz imkanlarını sistemli şəkildə görməyə imkan verə bilərdi.

Düşünmək olar ki, insan həyatının qorunması və yaxşılaşdırılması, həmçinin insanın ədalət və hüquq prinsiplərinin qorunması ilə bağlı qlobal problemlərin həllinə universal insan maraqları nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq düzgün olardı. Yalnız belə yanaşma nəticəsində, qloballaşma müxtəlif xalqların milli maraqlarını bəşəriyyətin təhlükəsiz inkişaf maraqları ilə uyğunlaşdırıb gözlənilən pozitiv nəticələr əldə etməyə imkan verə bilər. Bu mövqedən çıxış edərək, kulturoloji təhsil və maarifləndirmə prosesində maraqların ümumiliyini və mədəniyyətin təməl dəyərlərini formalaşdırmaq olar, çünki, ruhi mədəniyyətin yaxınlığı ümumi maraq və əməkdaşlığın təbii motivatorudur.

İnsanlar və xalqlar arasında həmrəylik və əməkdaşlığın sabit əsnələrinin və ruhi yaxınlığının formalaşdırılmasını nəzərdə tutan beynəlxalq mədəni identikliyin yaradılması qarşılıqlı anlaşma və hörmət, inam və həyat harmoniyası üçün zəmin yaradar, millətçilik və etnosentrizm maneələrinin aradan

qaldırılmasına kömək edər. Belə yaxınlaşmanın strukturyaradıcı təməli ümumi maraq və məqsədlər, etnik mədəniyyətin - həyat, ailə, uşaqların doğulması, rifah, empatiya və s. kimi baza dəyərləri olmalıdır.

Əgər planetin sinergetikası insandan asılı olmayan təbiət qanunlarına bağlıdırsa, cəmiyyət mədəniyyətinin sinergetikası dövlətin düşünülmüş strategiyaları ilə təmin edilir. Onun səmərəliliyi milli və dünya inkişafının sabitlik və təhlükəsizliyi naminə yüksək ixtisaslı mütəxəssis, şəxsiyyət və liderlərin hazırlığı və istifadəsi ilə müəyyən edilir. Bu strategiyanın reallaşmasında dövlət və global idarəçilik mədəniyyəti mühüm rol oynayır belə ki, o, dəyişiklikləri uğurla idarə etmək və insanın həyat fəaliyyətinin dəyişən tələblərini təmin etmək qabiliyyətinə malikdir.

Yəqin ki, bəşəriyyətin ruhi mədəniyyətinin bir hissəsi olan dinlərarası mədəni identikliyin formalaşdırılması məsələlərinə də analogi qaydada yanaşmaq lazımdır. Xristianlıq, İudaizm, İslam, Buddizm, İnduizm, Sintoizm, Zərdüştlük və digər dinlər insanların əqli və mənəvi mədəniyyətinin inkişafına çağırış etmirdilərmə? Qeyd etmək kifayətdir ki, Şərqi İbrahimilik dinlərini birləşdirən rəmzlərdən biri səkkizguşəli “yolgöstərən” ulduz – yaranışın və yeni əbədi həyatın bəşəri simvolu, zərdüştlükdən xoldey-maq kahinlərinə, sonra isə xristianlığa və islama keçmişdir.

Dinlərarası mədəni identiklik – tam real hadisə olaraq, üç əsas komponenti ilə birləşir: etiqad, mənəviyyət və ayinlər. Etiqad – ruhun aprior mənəvi prinsiplərə əməl etməsidir, çünki, Allahın həqiqi məbədi insan qəlbidir. Ayinlər müxtəlif və rəngarəngdir. Mənəviyyət bütün dinlərdə eyni səciyyə daşıyır və müzakirəsiz aprior mənəvi prinsiplərə əsaslanır. Deməli, problem ayinlərin müxtəlifliyindədir ki, o da tarixən formalaşmış insan mədəniyyəti, vahid Yaradana sitayişin özünəməxsus ənənəvi təzahür forması olaraq, olduğu kimi tolerantlıqla qəbul edilməlidir. Beləliklə, tarixən yaranmış dini müxtəliflik ruhi harmoniyanın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini tələb edir ki, bu da şəxsiyyətin təhsili, dəyərlər sistemi və humanizm ruhunda maariflənməsi ilə şərtlənən, yüksək mənəvi keyfiyyətlərin mövcudluğunu tələb edir.

BMT VƏ YUNESKO-nun YENİ BEYNƏLXALQ SOSIAL-MƏDƏNİ SİYASƏTİ HAQQINDA

Müasir elmi nailiyyətlər və onların dəyişdirici imkanlarından, o cümlədən, tədqiq olunan predmetin hərtərəfli təhlil edilməsinə şərait yaradan kulturologiyanın kreativ vasitələrindən vaxtında və bacarıqla istifadə edilməsi mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoqunun səmərəliliyi üçün fundamental əhəmiyyətə malikdir. Dövlət siyasəti o zaman effektiv olur ki, ruhi mədəniyyətin inkişafı əsas prioritet

kimi müəyyən edilsin, belə ki, onsuz ölkənin rufahı, rəqabətəqabilliyi və təhlükəsiz inkişafı ilə bağlı strateji məqsədlərə nail olmaq mümkün deyil. Kulturoloji təhlil göstərir ki, beynəlxalq səviyyədə qarşılıqlı anlaşmaya, mədəni eynilik (identiklik), insan həmrəyliyi və humanitar əməkdaşlığa əsaslanan belə bir siyasət olmadan bəşəriyyətin həyati maraqlarına cavab verən təhlükəsiz siyasi qərarlar qəbul etmək və zamanın tələblərinə kollektiv cavablar vermək mümkün deyil.

Mədəniyyətin səmərəliliyi cəmiyyətin həyatfəaliyyətinin keyfiyyəti ilə düz mütənasib, həmin keyfiyyətin əldə olunduğu zaman itkiləri ilə isə tərs mütənasibdir. Həyat fəaliyyətinin keyfiyyətindən danışarkən ictimai və fərdi tələbatların ödənilməsinin xassə, xüsusiyyət, gərəkliklik ölçüsü və dərəcəsi kimi amillərin məcmusu nəzərdə tutulur. Bu keyfiyyətin artması, eləcə də, sərf olunan zaman və xərclərin azalmasının göstəriciləri inkişafın intellektual, etik, hüquq, məsuliyyət, əmək, istehlak mədəniyyəti, əmək məhsuldarlığının intensiv amilləri ilə müəyyən olunur.

Milli mədəniyyətlərin inkişafının obyektiv-tarixi faktorlarını nəzərdən keçirərkən, cəmiyyətin sosial mühitinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Biz təbii-coğrafi şərait, tarixi vəziyyət, irsi-mədəni keyfiyyətlər və mədəni mübadilə kimi faktorların qiymətləndirilməməsindən uzağıq. Amma, məhz ailə, kollektiv və cəmiyyətdən ibarət olan sosial mühit hər bir millətin mədəniyyətini formalaşdıran başlıca, müəyyənedici şərtidir [20].

Mühitə təsir edən şərtsiz faktorlar - dövlətin siyasi rejimi, sosial-mədəni siyasəti, elm-təhsil-tərbiyənin inkişaf səviyyəsi, eləcə də, vətəndaş, şəxsiyyət və liderlərin formalaşdırılması üçün bərabər hüquqlar və bərabər şəraitin yaradılmasına yardım edən demokratiya və meritokratiya prinsiplərindən düzgün istifadə edilməsidir. Məhsuldar siyasət millətin elitar mədəniyyətinin innovativ nailiyyətlərinin cəmiyyətdə sürətlə yayılmasına, digər xalqların mədəni nailiyyətlərinin mənimsənilib yaradıcılıqla istifadə edilməsinə, insanların ictimai fəallığının inkişafına yardım edən sosial transformasiyaları həyata keçirməyə imkan verir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, BMT və YUNESKO tərəfindən bəşəriyyətin progressiv elmi, etik, hüquqi və idarəçilik nailiyyətlərinin yaradıcılıqla istifadə edilməsi yolu ilə müasir sivilizasiyanın humanist transformasiyasına istiqamətlənmiş yeni beynəlxalq sosial-mədəni siyasətin hazırlanıb, tətbiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bu siyasətin əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

1. Milli və beynəlxalq resurslarının rasionel inkişafı və istifadəsi hesabına intellektual mədəniyyətin sabit inkişafının təmin edilməsi. Bu vəzifənin həllinin əsas şərti elmin qabaqlayıcı inkişafı, keyfiyyətli təhsil, maarifçilik və universal bilikli, peşəkar, mütəşəkkil, mənəviyyətli və yaradıcı fəaliyyətli lider və şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasını nəzərdə tutan meritokratik tərbiyədir.

2. Dünyada “yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyəti”-nin tərəqqisinə yardım edən xeyirxahlıq, qarşılıqlı anlaşma, əməkdaşlıq, sülh mədəniyyəti, tolerantlıq və qeyri-zorakılıq fəlsəfəsinə əsaslanan beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi və insanların etik mədəniyyətinin inkişafı.

3. Beynəlxalq hüquq mədəniyyətinin, qanunvericiliyin, sosial həyat və beynəlxalq münasibətlərdə hüquqi tənzimləmə metodlarının təkmilləşdirilməsi, müxtəlif ölkələrdə xalqların hüquqi şüurunun və qanunların icrası mədəniyyətinin inkişafı.

4. Yoxsulluqla mübarizə və rifahın inkişafına yardım edən, istehsal və xidmətlərin inkişafının intensiv amillərindən istifadəni nəzərdə tutan, yüksək intellektual və əmək mədəniyyətinə əsaslanan iqtisadiyyat mədəniyyətinin inkişafı.

5. Ruhi mədəniyyətin yüksək standartlı milli və bəşəri dəyərlərinə əsaslanan beynəlxalq mədəni eyniliyin yaradılması yolu ilə müxtəlif ölkələrin milli və mədəni maraqlarının əlaqələndirilməsi.

6. İnsanın dəyişdirici imkanları və həyat fəaliyyəti texnologiyaları, mədəniyyət və sivilisasiyanın tarixi, nailiyyətləri və inkişaf qanunları haqqında elm olan müasir kulturologiyanın metodoloji alətlərindən geniş istifadə etmək əsasında qlobal idarəçilik mədəniyyətinin gələcək inkişafı.

Düşünmək olar ki, belə bir siyasət çərçivəsində BMT və YUNESKO nəzdində *Beynəlxalq qlobal idarəçilik mərkəzi*, *Beynəlxalq dünya mədəniyyəti universiteti* və *Qlobal kulturoloji tədqiqatlar mərkəzi*-nin yaradılması məsələsini nəzərdən keçirmək məqsədmüvafiqdir. Davamlı inkişaf sahəsində BMT və YUNESKO-nun məqsədlərinə cavab verən bu innovasiya, distant təhsilin müasir formaları da daxil olmaqla, müxtəlif ölkələrdə əlavə kulturoloji təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və insanın həyatfəaliyyətinin müxtəlif sahələrində sistemli kulturoloji tədqiqatların beynəlxalq proqramlarını həyata keçirməyə imkan verir.

Məsələn, bu Mərkəzin resurslarından istifadə etməklə beynəlxalq “Homo culturalis” proqramı əsasında müxtəlif ölkələrdə vətəndaşların özünüdərk, özünütəhsil və özünütəkmilləşdirməsi prosesinə yardım üçün universal kulturoloji biliklərin yayılması və inkişafı üzrə, beynəlxalq ekspert qruplarının iştirakı ilə birgə mühairələr, treninqlər, seminar və ystad dərsləri keçirmək olar. Bunun üçün, nəinki dövlət və xüsusi təhsil müəssisələri şəbəkəsindən, eləcə də, yüksək intellektual potensiala malik qeyri-hökumət təşkilatlarının elm-təhsil strukturlarından istifadə oluna bilər. Bu prosesin motivləşdirilməsi üçün “Yüksək mədəniyyətli insan”, “Sevimli müəllim”, “İlin ən yaxşı jurnalisti”, “Ən mədəni ailə”, “Xüsusi istedad sahibi” və s. tipli milli və beynəlxalq müsabiqələrin təşkilindən istifadə etmək olar.

Təklif olunan strukturlara qlobalistika, idarəçilik, kulturologiya, tarix,

sosiologiya, fəlsəfə, politologiya, iqtisadiyyat, ekologiya, psixologiya, hüquq və digər sahələrdən nisbətən tanınmış ekspertlərin faliyyətə cəlb edilməsi bəşəriyyətin aktual qlobal problemlərinin həll edilməsi məqsədi ilə uğurlu beynəlxalq əməkdaşlıq üçün mükəmməl zəmin yarada bilər. Sivilizasiyanın belə bir transformasiyası o zaman həyat qabiliyyəti qazana bilər ki, idarəçilik inkişaf məqsədi ilə birləşmiş bütün xalqların maraq və dəyərlərini harmonik əks etdirən “etik kodeks” əsasında aparılsın. Yəqin ki, BMT və YUNESKO-nun təcrübəsindən çıxış edərək, sadalanan proqram və layihələri “Qlobal idarəetmənin ümumdünya 10 illiyi” çərçivəsində uğurla reallaşdırmaq mümkün olardı.

QLOBAL İDARƏÇİLİKDƏ KULTUROLOGİYANIN KREATİV İMKANLARINDAN İSTİFADƏ HAQQINDA

Müasir elmin nailiyyətlərindən və dəyişdirici imkanlarından, o cümlədən, tədqiq olunan predmetin hərtərəfli müşahidə edilməsinə şərait yaradan kulturologiyanın kreativ fürsətlərindən vaxtında və bacarıqla istifadə edilməsi mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoqunun səmərəliliyi üçün fundamental əhəmiyyət daşıyır. Bu gün mədəniyyət və maraqlar arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsi, təbii resurslar - satış bazarı - işçi qüvvəsi defisiti fonunda insan inkişafı problemlərinin sistemli kulturoloji təhlilini aparmadan, qeosiya dəyişikliklər, qeyri-müəyyənlik və çağırışların əsas səbəb və nəticələrini dərk etmədən qlobal proseslərin səmərəli idarə edilməsini təsəvvür etmək mümkün deyil. Kulturologiyanın qlobal problemlərin təhlili və tənzimlənməsi üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, kulturologiya aşağıdakılara imkan verir:

- Milli və qlobal inkişafın aktual prioritetlərinin məqsədlərinin formalaşdırılması, strateji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və tətbiq edilməsi.
- Davamlı inkişaf məqsədi ilə, mədəni dəyərlərin düzgün seçiminin, insanların yaradıcı fəaliyyətinin motivləşdirilməsinin, progressiv sosial-mədəni transformasiyaların effektiv idarə edilməsinin təminatı.
- Zamanın çağırışlarına uyğun olaraq, sosial inkişaf və əmək keyfiyyətinin yüksək sürətini təmin edən həyatfəaliyyəti və idarəçiliyin zamanın tələbinə uyğun universal modelinin, rəqabətqabiliyyətli strategiyalarının və innovativ texnologiyalarının yaradılması.
- Düzgün sosial və siyasi qərarların verilməsi üçün zəruri olan universal kulturoloji biliklərə malik idarəçi kadrların, eləcə də, ruhi və maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələri üçün genişprofilli mütəxəssislərin səmərəli tərbiyəsi və hazırlığının həyata keçirilməsi.

- Milli marağ, tələbat, mədəni dəyər sistemi və resurslar nəzərə alınmaqla, dünya inkişafının xüsusiyət, nailiyyət, qanun və tendensiyalarının sistemli kulturoloji təhlili əsasında bəşəriyyətin gələcək inkişafının elmi əsaslı proqnozunun hazırlanması.

- Mədəniyyət və sivilizasiyaların, yüksək mədəni dəyərlər və prinsiplər əsasında terrorizmin qarşısının alınması, konfliktlərin aradan qaldırılması, konstruktiv beynəlxalq əməkdaşlıq, mədəniyyət və maraqların harmonizasiyası, insan həmrəyliyi təmin edən, məhsuldar dialoqunun həyata keçirilməsi [24].

Tanınmış kulturoloq, tarixçi, filosof, psixoloq, sosioloq, iqtisadçı, riyaziyyatçı və idarəçilərdən Lesli Alvin Uayt (1900-1975), Karl Yaspers (1883-1969), Arnold Toynbi (1889-1975), Osvald Şpenqler (1880-1936), Abraham Maslou (1908-1970), Lütfi Zadə (1921-2017), Piter Druker (1909-2005), Piter Çekland (1930), Con Adair (1937), İshaq Adizes (1937) və bir çox başqalarının əsərlərinin yaradıcılıqla istifadə edilməsi, eləcə də, uğurlu həyatfəaliyyəti və effektiv idarəçilik paradimalarını əhatə edən sistemli kulturoloji tədqiqatların nəticələri qlobal idarəetmə üçün mühüm praktik əhəmiyyət daşıyır.

Pozitiv insan fəaliyyəti haqqında elm olan kulturologiya müasir həyatımızın mürəkkəb problemlərinin elmi əsasını görməyə və o problemlərin ictimai maraqlara cavab verən həllini tapmağa yardım edir. O, əməli əhəmiyyətli dəyərli elmi formul və tövsiyələr yaratmağa, həyatın aktual suallarına cavab verən ekspertizalar keçirilməsinə, sabit inkişafa yardım edən innovativ texnologiya və modellərin hazırlanmasına kömək edir.

Kulturologiya dövlət idarəçiliyi və rəhbərliyi, beynəlxalq münasibətlər, insanların həyat fəaliyyəti, sosial inkişafın müxtəlif problemlərinin sistemli təhlili və həlli üçün qiymətli metodoloji alətdir. Onun elmi prinsip və metodlarının məcmusu insan, dövlət və cəmiyyətin inkişafının müəyyən məkan və zaman daxilində bütöv şəkildə təzahürünə imkan verərək, obyektiv dünya-görüşün formalaşmasına zəmin yaradır. Kulturologiyada istifadə olunan sistemli yanaşma xətti təfəkkür və birölçülü yanaşma nəticəsində yaranan səhvlərinin aradan qaldırılmasına kömək edir. İnsan inkişafı problemlərinin sistemli analiz metodlarından - tarix, situativ, müqayisəli, antropoloji, psixografik, demoqrafik və digərlərinin integrativ istifadəsi keyfiyyətə yeni imkanların yaranmasına yardım edir [22].

Davamlı dialektik dəyişikliklər və qeyri-müəyyənliklər şəraitində kulturoloji metodların tətbiqi lokal, milli və qlobal səviyyədə davamlı inkişafı təmin edən konsepsiya, proqram, texnologiya və konkret qərarların təkmilləşdirilməsi üçün əməli əhəmiyyət daşıyır. Sistemli analizə əsaslanan kulturoloji ekspertiza bütün səviyyələrdə düzgün qərarların qəbul edilməsi üçün əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir.

Sistemli kulturoloji analizin universal metodologiyasının istifadəsi müasir sosial-mədəni transformasiyaların həyata keçirilməsi, qlobal idarəetmənin həqiqi strategiyalarının hazırlanması və insan inkişafı üzrə uzunmüddətli perspektivə proqnozlar verilməsi üçün də məqsədəuyğun hesab edilir.

Kulturologiya hər bir millətin və ümumilikdə sivilizasiyanın progressiv inkişafına kömək edən adi mədəniyyət, idarəçilik texnologiyası və ideologiya sahəsində baş verən kulturoqenez prosesində ənənə və yeniliklərin idarə edilən sintezinin həyata keçirilməsinə də imkan verir.

Kulturologiyanın üstünlüklərindən çıxış edərək, qlobal proseslərin elmi idarəçilik vasitələri sırasına Lütfi Zadənin “qeyri-səlis məntiq”, Piter Çeklandın “yumşaq təfəkkür” nəzəriyyələrini, universal “kulturoloji piramida” və s. metodları da sistemli kulturoloji yanaşmaya daxil etmək məqsədmüvafiq ola bilər.

Məsələn, “Kulturoloji piramida” universal metodundan istifadə edilməsi sabit inkişafa istiqamətlənmiş mürəkkəb qlobal idarəçilik problemlərinin həllində “yeni imkan pəncərələri”-nin açılmasına yardım edir. Bu metod idrakın və həqiqəti dəyişdirməyin üç məntiqi səviyyəsini aşkar edir ki, onlar da, təşkilatın və ya hər hansı bir sahənin fəaliyyətində inkişaf keyfiyyəti və tempin yüksəlişi üçün, eləcə də insanın özünü təkmilləşdirməsinin yeni imkanlarını açır. Bu, qarşılıqlı əlaqəli ierarxik “bilik”, “anlama” və “yaratma” səviyyələri özündə daha səkkiz ardıcıl pilləni ehtiva edir:

- *Birinci səviyyə* - “bilik”, idrakın dörd pilləsinin təhlili üzərində qurulur – mahiyyət, xüsusiyyət, tarix, nailiyyət. Bu pillələrin tədqiqi üçün kəmiyyət, keyfiyyət, struktur, funksional, tarixi, coğrafi, müqayisəli tədqiqat prinsipləri; induktiv və deduktiv yanaşmalar; antropoloji, psixoxrafik, demoqrafik analiz metodlarından istifadə olunur.

- *İkinci səviyyə* - “anlama”, dövlət, cəmiyyət, bütün bəşəriyyət və insanın həyatfəaliyyətinin, müəyyən sahələrinin texnologiya və universal inkişaf qanunlarının qavranılması və mənimsənilməsinə nəzərdə tutur.

- *Üçüncü səviyyə* - “yaratma”, aktiv kulturoqenez metodundan istifadə edərək, fəaliyyətin yeni rəqabətqabiliyyətli texnologiyaların hazırlanmasını, eləcə də, insan və cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi və gələcək inkişafının məkan və zaman daxilində qurulmasını nəzərdə tutur.

“Kulturoloji piramida” universal metodunun *metodoloji əsasını* üç ənənəvi metodoloji prinsip təşkil edir – tarixilik, məntiq və dialektika. Bununla belə, deduktiv, induktiv, metafizik və dialektik məntiqlə bərabər, burada ilk dəfə olaraq, sistemli tədqiqatlar üçün keyfiyyətə yeni imkanlar açan, Lütfi Zadənin “qeyri-səlis məntiq” nəzəriyyəsindən də istifadə edilmişdir.

Metodun əməli əhəmiyyəti aşağıdakı məqsədlərlə istifadəsi ilə şərtlənir:

- Müəssisə işçiləri, şəxsiyyət və liderlərin peşəkarlığının təkmilləşməsi.

- İnsan inkişafının universal qanunlarının kəşfi və dərk.
- Mürəkkəb idarəçilik problemlərinin düzgün həllində sistemli analiz.
- İnsanın həyatfəaliyyətinin yeni texnologiyalarının, müasir modellərin və idarəçilik proqnozlarının hazırlanması.

Qlobal idarəçilik baxımından daha bir mühüm məsələyə diqqət yönəltmək ehtiyacı duyulur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ictimai əmək məhsuldarlığının yüksək nəticələrini təmin edən milli resurslardan biri, Şərqi və Qərbi ölkələrində həyat keyfiyyətinin və rifah səviyyəsinin inkişafı konfusianlıq dəyərlərinə gedib çıxan və uşaqların tərbiyəsi və gənclərin təhsilində, eləcə də dövlət idarəçiliyinin bütün səviyyələrində tətbiq edilən meritokratik yanaşmadır. Meritokratik tərbiyə və idarəçilik mədəniyyəti – cəmiyyətdə iqtisadi təhlükəsizlik və inam, sosial ədalət və həmrəyliyi formalaşdıran, dövlətin inkişafının obyektiv tələblərinə uyğun mütəxəssislərin qiymətləndirilməsi və istifadəsində, seçim, hazırlıq, sosial seleksiya, düzgün tərbiyədə və beynəlxalq praktikada yoxlanılmış effektiv dövlət alətidir.

Bundan çıxış edərək, tərəfimizdən **“meritokratik tərbiyə və idarəçiliyin formulu”** hazırlanmışdır. O, şəxsiyyətin dörd meyar üzrə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur:

- Qabiliyyət və istedad.
- Bilik və peşəkarlıq.
- Vəhdanlıq, humanizm və patriotizm (millətçilik və etnisentrizm yox!).
- Zəhmətin nəticələri və vətən və bəşəriyyət qarşısında xidmətlər.

Dövlət siyasətinin meritokratik prinsipləri millətindən, dinindən, dilindən, doğulduğu və yaşadığı yerdən, sosial mənşəyindən, maddi vəziyyətindən asılı olmadan, onun əməyinə vətəndaş qiymətinin və motivləşmənin verilməsini nəzərdə tutur, cəmiyyətin insan potensialından istifadə zamanı yüksək faydalı iş əmsali və peşəkarlığın inkişafını təmin edir. Öz növbəsində, peşəkarlıq, əmək mədəniyyəti, patriotizm, qarşılıqlı anlaşma və həmrəylik əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə, cəmiyyətin rifahının artmasına və dövlətin təhlükəsiz inkişafına yardım edir.

Bəşəriyyətin sabit və təhlükəsiz inkişafı baxımından, meritokratik tərbiyə və idarəçilik formulunda patriotizmin xüsusi dəyərini xüsusi qeyd etmək olar. Cəmiyyətdə sosial həmrəylik və əməkdaşlığın əsasını təşkil edən vətəndaş mədəniyyəti inkişafının mühüm faktorlarından biri, ziddiyyət və toqquşmalarla nəticələnən millətçilik və nasionalsentrizm yox, məhz patriotizmdir. Yəqin ki, belə bir kulturoloji yanaşma metodoloji baxımdan, bütövlükdə dünya sivilizasiyası üçün də istifadə oluna bilər.

Davamlı inkişaf məqsədi ilə sosial-mədəni transformasiya və mədəniyyət-

lərin dialoqunun effektivliyinin artırılması məqsədi ilə *“humanitar təhlükəsizlik formulu”* da yardımçı ola bilər. O, qlobal proseslərin yüksək idarəçilik mədəniyyətini təklif edərək, aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1. “İstehsalat”-in kulturoloji proqramının hazırlanması və tətbiqi, eləcə də, zəruri bilik, bacarıq səviyyəsinə, mütəşəkkilliyə, mənəvi keyfiyyətlərə, yaradıcı fəaliyyətə malik, insan kapitalının əsasını, sabit inkişafın hərəkətverici qüvvəsini təşkil edən yüksək mədəniyyətli insanlardan istifadə.

2. “Homo sapiens” tipli insanların “Homo culturalis” tipli insanlara sosial transformasiyaya edilməsinə yardım edən, mütəxəssis və əhalinin əlavə kulturoloji təhsil və maarifi üzrə beynəlxalq layihələrin reallaşdırılması.

3. Vətəndaş və beynəlxalq mədəni identikliyin formalaşdırılması və inkişafı.

4. Hamı üçün inkişaf və hüquq imkanlarının real təmin olunmasına yardım.

5. Ailə mədəniyyətinə, cəmiyyətin sosial və siyasi mədəniyyətinə meritokratik idarəçilik və tərbiyənin geniş tətbiqi.

6. Cəmiyyətin yüksək səviyyəli sosial ədalət və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yardım edən siyasi şəraitin yaradılması.

Sosial transformasiya prosesində insanları özünütəkmilləşdirməyə motivləşdirmək məqsəduyğundur. Belə bir motivasiyanın həyata keçirilməsi üçün *“şəxsiyyətin təkmilləşdirilməsi formulu”* adlı kulturoloji formuldan istifadə etmək olar. Bu formula görə, şəxsiyyətin kamilliyi intellektual və mənəvi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi ilə düz, mənəviyyətsiz və cahilliklə tərs mütənasibdir. Sözsüz ki, şəxsiyyətin təkmilləşməsi prosesinə daxili və xarici amillər də təsir göstərir. Daxili faktorlara aşağıdakılar aid edilə bilər: intellekt, mənəviyyət, dəyərlər sistemi, özünütəhsil, maraqlar, xarakter, altruizm və şəxsi ləyaqət. Xarici faktorlara isə, cəmiyyətdə elm, təhsil, maarif, iqtisadiyyat, siyasət, idarəçilik, hüquq və din mədəniyyəti, ailədə meritokratik tərbiyə aid edilə bilər. Beləliklə, mədəniyyətlərin dialoqu vasitəsi ilə insan həmrəyliyi mexanizminin qurulması məsələsi qlobal idarəetmənin, dünya birliyinin bütün üzvlərinin maraqlarına cavab verən - siyasi, iqtisadi və hüquqi prinsip və meyarlarının düzgün seçimini və bir-biri ilə uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu zaman, mədəniyyətlərin dialoqu və transformasiyasının səmərəsi, çağırışların daim dəyişməsi şəraitində, qlobal proseslərin təhlükəsiz idarə edilməsini təmin edən xüsusi beynəlxalq proqramların hazırlığı və reallaşdırılmasından asılı olacaqdır. YUNESKO-nun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən bu mürəkkəb fəaliyyətdə sistemli kulturoloji yanaşmanın innovativ imkanlarından istifadə edilməsi təşkilatın işində pozitiv rol oynaya bilər.

ƏLAVƏ

PLATONUN ARİSTOTELƏ VƏSİYYƏTNAMƏSİ

Bizi ümumbəşəri dəyərlər və mənəviyyətin aprior prinsipləri üzərində qurulmuş humanist fəlsəfəyə öyrədən qədim dövr insanların müdrikliyinə qoşulmaq nöqtəyi-nəzərindən Platonun Aristotelə vəsiyyətnaməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada şüurlu, ləyaqətli həyat mədəniyyətinə dair aşağıdakı faydalı məsləhətlər verilir:

- Daim öyrən, bilik əldə etməklə məşğul ol. Əvvəlcə məqsədini müəyyən et, sonra onun əldə edilməsi üçün elmi seç.
- Alimin dəyərini onun əsərlərinin praktik faydası, onun alicənablığı və xeyirxahlığı ilə müəyyən et.
- Allahdan yalnız faydalı və əbədi nemətləri istəmək lazımdır.
- Həmişə sayıq ol, çünki şər insanların hiylə və kələyinin sərhədləri yoxdur.
- Mümkün olmayan şeylər haqqında xəyala qapılma.
- Bil, ilahi cəza qisas deyil, tərbiyə məqsədi daşıyır.
- Ləyaqətsiz həyat sürmə ki, o, ləyaqətsiz ölümə başa çatmasın.
- Xeyirxahlığa həsr olunmayan həyatı faydasız hesab et.
- Sənin günahın üzündən hansısa bir bəlanın baş verib-vermədiyinin və hansı xeyirxah işi görə biləcəyinin üzərində düşünmədən yuxuya getmə. Xatırla, öz səhlənkarlığın səbəbindən sən nədə şansını əldən qaçırmısan.
- Həqiqətdə sən nəsən və ölümündən sonra nə olacağı barədə düşün.
- Heç kəsi qınama, nəzərə al ki, dünya daim dəyişir.
- Öz həyatı, öz gələcəyi barədə düşünməyən bədbəxtidir.
- Sənin şəxsi xidmətlərlə əlaqədar olmayan işlə qürurlanma.
- Yaxşılığa ehtiyacı olanların xahişini gözləmə, özün onlara kömək əlini uzat.
- Başını itirərək dünyanın ləzzətlərinə sevinən və onun bəlalərindən kərkəz dərəcəyə qədər kəsi müdrik hesab etmə.
- Ölümü həmişə yadda saxla və “yaxşı dünyaya” gedənlərin ölümündən ibrət dərsi al.
- Əgər insanların rəzaləti haqqında bilmək istəsən, onların söylədiyi lüzumsuz sözlərin çoxluğuna, onların məsuliyyət daşmadıqları şeylər haqqında şayiələr yaymaqlarına diqqət yetir. Bil, başqalarına münasibətdə pis niyyətli olan - anadangəlmə bədbəxtidir, çünki şər qüvvələr əzəldən onun ideyaları və əqidələrində yaşayır.

- Əvvəl yaxşıca düşün, sonra danış, yaxşıca ölç-biç, sonra həyata keçir, çünki şərait dəyişilə bilər.
- Hamı ilə dostluq etməyi bacar, tez-tez qəzəblənmə, çünki qəzəb vərdişə çevrilə bilər.
- Sənə bu gün müraciət edən insana köməyi sabaha saxlama, axı sən bilmirsən, sabah nə baş verə bilər.
- Yaramaz əməllərin kölə asılılığından azad olmağa insana yardım et.
- Rəqiblərinin sözləri və əməlləri sənə aydın deyilsə, onlara hökm vermə.
- Yalnız sözlərdə deyil, əməllərdə də müdrik ol, çünki söz müdrikliyi dünyada qalacaq, müdrik əməllər isə əbədi yaşayacaq.
- Əgər sən xeyrxah işlər görərkən əziyyət çəkirsənsə, əziyyətlər keçəcək və xeyrxahlıq qalacaq. Əgər sən yaramaz işdən zövq alırsansa, zövq keçəcək, pislik isə qalacaq.
- O gün haqqında düşün ki, səni çağıracaqlar, sən isə eşitməyəcəksən, nitq qabiliyyətini itirəcəksən, nə eşidə, nə danışa, nə xatırlaya bilməyəcəksən.
- Dəqiq bil, sən dostunun kim, düşmənin kim olduğunu tanıya bilməyəcəyin yerdə ola bilərsiniz. Buna görə qeyri-mükəmməlliyə görə heç kəsə həqarətlə baxma.
- İnan ki, sən hamının bərabər olduğu yerə düşəcəksən, ona görə lovğalıqla məşğul olma, “yola” həmişə hazır ol, axı sən bilmirsən “kəç” nə zaman olacaq.
- Onu da bil ki, böyük yaradanın bizə verdiyi bütün dəyərlərin arasında müdriklikdən yaxşısı yoxdur.
- Düşüncələri, sözləri və əməlləri arasında bərabərlik olan insan müdrikdir.
- Yaxşılığı mükafatlandır, pislikdən nəticə çıxar.
- Öyrən, yadda saxla, mənasını anla.
- Öz işlərini həmişə sağlam düşüncə və şəraitdən asılı olan tələblər əsasında qur.
- Bu dünyanın heç bir böyük işində səhlənkarlıq və tənbelliyə yol vermə, süstlük və iradəsizlik göstərmə, səxavətdə isə israfçılıq etmə.
- Təmiz ad qazanmaq xatirinə qanunsuzluğa yol vermə.
- Müvəqqəti ləzzət üçün ləyaqətli insanları itirmə - ləyaqətli həyatını itirərsən. Müdrikliyə ehtiram et, müdriklərə qulaq as, dünyəvi həvəslərə aludə olma.
- Müsbət adətləri rədd etmə, vaxtı çatmamış heç bir işi başlama, hansısa bir işi başlayarkən onu ağılla, vicdanla, şərtlə yerinə yetir.
- Varlananda lovğalanma, ətrafdakıları alçaltma, yoxsullaşanda ruhdan düşmə və yazıq görkəm alma.
- Dostunla elə rəftar et ki, hakim qarşısında durmayasan, düşməninlə özünü elə apar ki, məhkəmədə ondan üstün olasan.
- Heç kimlə dalaşma, hamı ilə sadə ol, heç yerdə sadəlik və nəzakəti yersiz hesab etmə. Özünə rəva bilmədiyən şeylərdən ötrü qardaşını danlama.

▪ Bekarçılığa sevinmə, taleyinə ümid olma, yaxşı iş üçün təəssüflənmə, heç kimi aldatma, heç kəsi lağa qoyma, xoşbəxtliyə nail olmaq üçün həmişə ədalət, həqiqət, xeyirxahlıq yolu ilə get. Və allahın köməyi ilə nail olacaqsan.

KULTUROLOGİYA VƏ DAVAMLI İNKİŞAF

(Mətn “Simurq” Beynəlxalq kulturoloji jurnalda nəşr olunub. 2018, №4, s.24-40)

Zamanın çağırışları və ruhi mədəniyyət

Bəşər tarixi sivilizasiyanın sabit və təhlükəsiz inkişafı üçün ruhi mədəniyyətin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini təsdiq edir. Elm, təhsil və maarif olmadan rifaha nail olmaq, dünyanı terrorizmdən və dağıntılardan qorumaq, hüquqi güc, hüquqi qərarlar və ya sanksiyalarla, zor və cəza tədbirləri ilə xilas etmək olmaz.

Müasir dünyada mədəniyyət və sivilizasiyanın bəşəriyyətə xidmət edən görkəmli nailiyyətləri ilə bərabər bir çox mürəkkəb qlobalregional, milli, lokal problemlər toplanmışdır. İnsan inkişafı tələbatının dönməz artımı ciddi çağırışlar fonunda baş verir: təbii rəsursların azalması, ekologiyanın pozulması, insan münasibətlərinin pisləşməsi, mənəvi mədəniyyət hadisələrinin deqradasiyası. Mənəvi mədəniyyət böhranı – humanitar təhlükəsizliyin tələbidir. O, qarşılıqlı anlaşma və insan həmrəyliyinin çatışmamazlığında, humanist idealların dəyərləndirilməməsində, mənəvi düşkünlükdə, yüksək sivil standartların meyar pozuntularında, insanların birgəyaşayış qaydalarının məhv edilməsində təzahür olunur. Bütün bunlar sülh və Yer üzərində həyatın özü üçün təhlükə olan beynəlxalq münasibətlərin gərginləşməsi, ksenofobiya, etnik və konfessional konfliktlər, terrorizm, lokal müharibələr ilə müşayiət olunur. Belə şəraitdə bəşəriyyətin sabit sosial inkişafını, qarşılıqlı anlaşma və məhsuldar əməkdaşlıq, mədəniyyətlərin toqquşmasının qarşısını alan, terrorizmin dəf edilməsini təmin edən rəqabətqabiliyyətli innovativ elmi araşdırma modellərinin axtarışı həyati əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bu tələbatdan çıxış edərək, müxtəlif ölkə və xalqların alim və mütəxəssislərinin, siyasətçi, idarəçi və diplomatlarının qüvvələrini üçüncü minillikdə dünya sivilizasiyasını dağıdıcı proseslərdən qoruyan modellərin işlənilməsi və qərarların qəbul edilməsinə yönəltmək vacibdir. Həmin problemlərin uğurlu həlli Bəşəriyyətin ruhi mədəniyyət səviyyəsiindən, ilk növbədə intellektual və etik mədəni durumdan, təhsilin keyfiyyətindən, elm-texnika və texnologiya sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərdən, əhəlinin kulturoloji maariflənməsinin inkişafından, uşaq və gənclərin düzgün tərbiyə edilməsindən, ailə-şəxsiyyətlərarası və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətin-

dən asılıdır. Dövlət və cəmiyyətin inkişaf indeksi və sürətinin yüksəldilməsinə, sosial-mədəni inkişafa, eləcə də, iqtisadi təhlükəsizliyə nail olmaq üçün dövlət və global idarəçiliyin, istehsalatın təkmilləşdirilməsinin, hüquq və informasiya institutlarının innovativ texnologiyalar üzrə işlənilməsi, hazırlanması, həmçinin, onların həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ruhi mədəniyyət – bəşəriyyətin xeyirxah və yaradıcı enerjisinin tükənməz mənbəyidir. O, həyat tələbatlarının ödənilməsi zərurəti ilə motivləşən insan idraki, mənəviyyət və əməklə müəyyən edilir. Bizim taleh və gələcəyimizi müəyyən edən ruhi (əqli və mənəvi) mədəniyyətimiz özündə aşağıdakı məziyyət və ləyaqətləri ehtiva edir: dərin bilik, düzgün davranış, vicdanlı əmək, nəcib əməllər, möhkəm iradə, sağlam həyat tərzini, ədalət, təmkin, dostluq, sevgi, vətənpərvərlik və insanpərvərlik. İnsan səadətini ən mühüm şərti mədəniyyətdir. Mədəniyyət bizim insani dəyərimizin meyarı olaraq, düzgün qərarlar qəbul etməyimizə təsir göstərən, bizim davranış və ictimai nüfuzumuzu müəyyən edən əsas şərtidir. Şəxsiyyətin mədəniyyəti insan ləyaqətinə, düşüncə, anlayış, dəyər, dünyagörüş, əqidə və xarakterinə müəyyənedici təsir göstərir. O, müdrikliyə və maddi rifahə yol açır, insanın öz potensialını reallaşdırmasına, cəmiyyətdə layiq olduğu yeri tutmasına, özündə pozitiv xarakter və güzəştə getmək qabiliyyətini formalaşdırmağa, ətrafdakıların hörmət, məhəbbət və yardımını qazanmasına kömək edir. İnsanın səadəti və inkişafı üçün yeni imkanlar açan dostluq, sevgi, sağlamlıq, bilik və yaradıcı nailiyyətlərimiz də bizim ruhi mədəniyyətimizin səviyyəsindən asılıdır.

Şərq və Qərb ölkələrinin dövlət siyasətində ruhi mədəniyyətin inkişafına böyük diqqət ayrılır. Dövlət siyasəti elmi yeniliklər, milli mədəni dəyərlər, ictimai tələblər və dövlətin strateji maraqları əsasında qurulur. Dövlət və cəmiyyətin rəqabətqəbil inkişafının effektiv modelinin kulturoloji axtarışı dövlət siyasətinin iki strateji vəzifəsini müəyyən edir. Birincisi, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın sabit inkişafı əsasında xalqın rifahını və dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi yüksək mədəniyyətli dövlət idarəçiliyini, elm və innovativ texnologiyaların prioritetli inkişafını, keyfiyyətli təhsil, mütəxəssislərin peşəkarlığı və əmək mədəniyyətini, tibb və ekologiyanın permanent inkişafını tələb edir. İkinci vəzifə - vətəndaşların mənəvi inkişafı, “yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyəti” formalaşdırmaqdır. Bu məsələnin həlli cəmiyyətdə universal kulturoloji biliklərin yayılması və mədəni irsin qorunması, elm, təhsil, düzgün tərbiyə, ədəbiyyat, incəsənət, ailə mədəniyyəti, şəxsiyyətə hörmət prinsiplərinə əsaslanan insanlararası və beynəlxalq münasibətlərin, patriotizm, məsuliyyət mədəniyyəti, humanizm, sosial ədalətin inkişaf etdirilməsidir. Bu vəzifələrin uğurlu həlli ruhi mədəniyyətin mahiyyət, xüsusiyyət və dəyişdirici imkanlarının dəqiq təsəvvür edilməsini tələb edir.

Mədəniyyətin tərifı

İnnovativ dövlət idarəçiliyi və mədəni siyasətin ən mühüm elmi-praktik vəzifələrindən biri mədəniyyətin elmi anlayışının sosial-tarixi fenomenin təməli, bəşəriyyətin yaradıcı enerjisinin tükənməz mənbəyi olduğunu cəmiyyətdə düzgün təbliğ edilməsidir.

Mədəniyyət fenomeninin dərk edilməsinin mürəkkəbliyi onunla şərtlənir ki, o, insanların ruhi və maddi tələbatlarının ödənilməsi üçün lazım olan effektiv həyat fəaliyyəti texnologiyaları və istehsalat məhsullarının yaradılmasına istiqamətlənən inkişafın çoxfunksiyalı dəyişdirici amilidir. Xeyirin və Şərin, tərəqqi və tənəzzül, yaranma və məhvin mövcud olduğu sivilizasiyadan fərqli olaraq, mədəniyyət özündə intellektual, maddi və mənəvi amilləri birləşdirən kreator fəaliyyətin rəmzi, prosesi və nəticəsidir.

Elmi anlamda mədəniyyət – triadadır: nəticəsində maddi və ruhi (əqli və mənəvi) dəyər və normaların yaradıldığı təbiət, cəmiyyət və insanın özünün dərk edilməsi və dəyişdirilməsi, eləcə də, onların istehsal texnologiyaları, saxlanması, istifadəsi və ötürülməsi prosesidir. Bu baxımdan, mədəniyyət insanın əqli, hissi və fiziki əməyi ilə yaradılmış “ikinci, süni təbiəti” kimi nəzərdə keçirilir. Bununla belə, bu, xaos və çəhalətdən bilik, nizam inkişaf və rifaha doğru gedən yol, tarixi yaradıcı prosesdir. Mədəniyyətin inkişafının təməlinə duran əsas motiv insan həyatının qorunması və onun daha da yaxşılaşdırılması qayğısıdır. Mədəniyyətin elmi anlamından çıxış edərək, onu obrazlı şəkildə, elə bir şərə bənzətmək olar ki, burada bir-biri ilə üzvi bağlılığı olan sosial institut və mədəni hadisələrin ahəngdar inkişafının məcmusu özündə müasir cəmiyyətin sosial strukturunu, əks edirir. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar: təhsil, maarif, tərbiyə; elm və texnologiyalar; iqtisadiyyat və maliyyə; ideologiya; təşkilat və idarəçilik; hüquq və qanunvericilik; etika; dil, ədəbiyyat, incəsənət; mədəni irs (ədəbiyyat, publisistika, musiqi incəsənəti, təsviri incəsənət, folklor incəsənəti, dekorativ tətbiqi incəsənət, teatr incəsənəti, kino incəsənəti, memarlıq incəsənəti, sirk incəsənəti, zərgərlik işi, xalçaçılıq, dizayn, şifahi-yazılı-maddi mədəniyyət abidələri və s...); həyat tərzi (dil, adətlər, ənənələr, din, etika, hüquq, əmək, məişət, istirahət və əyləncə, davranış, idman məşğələləri, hobbis, sosial-mədəni həyatda iştirak) və həyat-təminatı sistemləri (mənzil, qida, geyim, əmək, kommunal təminat sistemləri: su-qaz-işıq, tibbi, fiziki mədəniyyət, idman, ekologiya, tikinti, tele-radio kommunikasiyası, rabitə, ticarət, müdafiə, hüquq-mühafizə orqanları, təhlükəsizlik xidmətləri, nəqliyyat), informasiya və mətbuat; daxili və xarici siyasət; beynəlxalq münasibətlər; din və s. Mədəniyyət sistemlərinin hər bir alt sistemi öz mahiyyət, struktur, funksiya, xüsusiyyət, enerji, hərəkət istiqaməti, tendensiya, rabitə, inkişaf qanunauyğunluqları və konkret nəticələrə malikidir. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, mədəniyyətin inkişafının panoram və

dinamikasını görmək, onun sosial institut və sahələrinin inkişafını elə istiqamətləndirmək, əlaqələndirmək və korreksiya etməkdir ki, onlardan hər birinin faydalı iş əmsalının permanent inkişafı və ümumi mədəniyyət sistemlərinin sinergiyası təmin edilsin. Bu zaman, düzgün seçilmiş prioritet və əmək mədəniyyətinə istinad edilməli, dəyişən şərait və milli inkişaf tələbatları nəzərə alınmalı və bütövlükdə mədəniyyət sistemlərinin enerjisi dövlət məqsədlərinin nail olumasına istiqamətləndirilməlidir.

Mədəniyyətin məhsuldar idarəçilik və düzgün qərar qəbulu üçün zəruri olan elmi anlamı ilə yanaşı, cəmiyyətdə geniş yayılmış “kontekstual” və “dar” anlamı da vardır ki, o, kommunikasiya və sosial fəaliyyət prosesində nəzərə alınmalıdır. Kontekstual anlamda mədəniyyət hər hansı bir hadisə, fəaliyyət sahəsi, insani və sosial münasibətlərin inkişaf səviyyəsinin keyfiyyət göstəricisidir. Bu anlayış insanın, millətin, cəmiyyətin və ya bütövlükdə bəşəriyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə tətbiq edilə bilər. Mədəniyyət dar və ya adi anlamda - əsasən, dil, ədəbiyyat, incəsənət, folklor, ənənə, mədəni irs, davranış normalarıdır.

Mədəniyyət, əxlaq və mədəni eyniyyət

Dövlət sosial-mədəni siyasətinin humanitar təhlükəsizlik tələblərinə cavab verən ən mühüm vəzifəsi mənəvi baxımdan sağlam, yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsidir.

Tarix göstərir ki, insan dəyərinin həqiqi meyarı, nə onun milliyyəti, nə dini, nə doğulduğu və yaşadığı yer, nə peşəsidir, yalnız yüksək ruhi – intellektual və mənəvi mədəniyyətidir. Cahillik – şər və səfalət, mədəniyyət – bilik, inkişaf və rifahdır. İdrak - kainatın bütün qapılarını açarıdır və o, şüuru inkişaf etdirir. Xeyirxahlıq ləyaqətli həyat üçün pozitiv, əlverişli şərait yaradır. Ruhi mədəniyyətin bu iki dayağının harmoniyası “iki qanad” kimi, səadətə nail olmağa kömək edir. Səadətə çatmaq istəyən insan, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını dərk etməyə kömək edən, bilik və qabiliyyətlərini daim artırmalı, yeni mədəni nemətlər yaratmaq üçün öz biliklərini praktikaya tətbiq edib, peşəkarlıq formalaşdırmalıdır. O, həm də, əmək və kommunikasiya mədəniyyətini təkmilləşdirməyə can atmalı, ətrafda baş verən hadisələrə obyektiv münasibət hasil etməli, ətraf aləmlə harmoniya və etikanı unutmadan öz tələbatlarını ödəməlidir.

Məlumdur ki, müxtəlif milliyyətlər, etnik, fərdi mədəniyyətlərdə dəyər, xeyir, şər, yaxşı, pis, həqiqət və düzlük haqqında müxtəlif təsəvvürlər mövcuddur. “Homo sapiens” tipli müasir insan üçün bir-biri ilə uyuşmayan vəhşilik, barbarlıq, feodalizm, despotizm, humanizm mədəniyyətləri səciyyəvidir. Bir çox problemlər eyni müasir və tarixi fakt və hadisələrin müxtəlif adamlar tərəfindən fərqli şəkildə anlanılıb təfsir edilməsindən yaranır ki, bu da, müxtəlif səviyyəli təfəkkür

kür, intellektual və etik mədəniyyətlə bağlıdır. Müasir Şərq və Qərb ölkələrinin əksəriyyətində müxtəlif səviyyədə təzahür olunan etnos, millət, din, davranış modelləri və mədəniyyət çoxluğu məsələnin mürəkkəbliyini artırır. Bəşər mədəniyyətinin kifayət qədər sabit olmasına baxmayaraq, onların hər biri insan münasibətlərinə fərqli nəzərlərlə baxır. Bununla belə, hər bir mədəniyyətdə bəzi fərd və qrupların etnos üçün səciyyəvi olmayan düşüncə və davranış tərzii mövcud olur. Ayrı-ayrı insanların nəinki şəxsi mədəni səviyyəsi, hətta ümumiyyətlə, mədəniyyətə həssaslıq səviyyəsi fərqlidir. İnsanın mədəniyyəti, davranışı və düşüncə tərzinin formalaşmasına aşağıdakı amillər təsir göstərir: tərbiyə, təhsil, intellekt, sosial mənşəy, etnik ənənələr, doğum və yaşayış yeri, peşə, iş, cins, yaş, din, eləcə də, şəxsiyyətin fərdi psixologiyası. Təbii-coğrafi şərait, mədəniyyətin genetik kodu, sosial mühit, tarixi şərait və mədəni mübadilə də müəyyən rola malikdir. Dünyaya olan fərqli baxışlar məhz bu dəyişən və sabit kəmiyyət göstəricilərinin kombinasiyası ilə yaranır. Buna görə də, mədəniyyətlərin uyğunlaşdırılması xüsusi dil və kulturoloji hazırlıq proqramlarının həyata keçirilməsini nəzərdə tutur və ciddi tədqiqat tələb edir. Mədəni əlaqələrin mürəkkəb situasiyalı proseslərinin məhsuldar təhlili üçün, qoyulan suala dəqiq cavabın olmadığı qeyri-müəyyən məsələlərin həllini tapmaq ehtiyacı yarandıqda, Lütifzadənin, innovasiyalı ideyalar üçün geniş imkanlar açan, “qeyri-səlis məntiq” nəzəriyyəsi köməyə gəlir. Cəmiyyətin əlverişli sosial-iqtisadi şəraiti və milli-mədəni dəyərlərin qorunması şərti ilə, həmin imkanlardan, eləcə də, təhsil və tərbiyə texnologiyalarından səmərəli istifadə etməklə, müxtəlif millətlərə məxsus insanların təfəkkür və davranış tarazlığına nail olmaq və bəşəri dəyərlərin yayılmasını təmin etmək olar. Mədəni uyğunluğun formalaşdırılması dəyər və məqsədlərə eyni nəzərlərlə baxmağa, mədəniyyət, ənənə və mentalitet fərqliliyi şəraitində mövqe yaxınlığına, anlayışların, yanaşmaların, qərar və qiymətləndirmələrin uzlaşdırılmasına nail olmağa imkan verir. İnsan inkişafının zamanın sınağından çıxmış, eləcə də, özündə həyatqabiliyyətli norma və formaları sintez etmiş yeni beynəlxalq mədəni standartları əsasında mədəni eyniliyin yaradılması bəşəriyyəti dağıdıcı proseslərdən qoruyacaq və beynəlxalq aləmdə qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığın inkişafını təmin edəcək.

“İnsanın mədəniyyəti dəyişdikcə, davranışı da dəyişir”. Lesli Alvin Uaytın bu fundamental kulturoloji formulu təsdiq edir ki, yüksək mədəniyyət və xoş niyyətin formalaşdırılması yalnız irsi keyfiyyətlərdən asılı deyil. O, fasiləsiz şüur fəallığı, bilikqazanma ehtiyacı, möhkəm iradə, insani və gözəl hisslər tələb edir. Mədəni inkişaf prosesində insan dəyişilir, təkmilləşir, müdrikləşir, öz həyat fəaliyyəti üçün yeni-yeni imkanlar açır. İnsanın öz daxili aləminə, zənginliyə, yoxsulluğa, uğur və uğursuzluğa münasibəti, həyatdakı çətinlikləri dərk etməsi də bu prosesin keyfiyyətindən asılıdır.

Milli və dünya mədəniyyəti haqqında universal kulturoloji biliklərin cəmiyyətdə yayılması bu məsələnin uğurlu həllini təmin edir. Bu biliklərə olan ehtiyac onunla şərtlənir ki, insan dünyanın müxtəlif ölkələrində ayrı-ayrı millət, din, dünyagörüş, xarakter və davranış modelini təmsil edən başqa insanlarla mütləq ünsiyyətə girməli olur. Bu baxımdan, kommunikasiya prosesində hər kəs digər mədəniyyətlərin dəyər sistemini nəzərə alıb öz nitq, danışiq, davranışını korrektə etməlidir. Müxtəlif etnos və millətlərlə ünsiyyət zamanı fərqli nitq mədəniyyəti nümunələrini də nəzərə almaq lazımdır. Qeyri-verbal kommunikasiya və kodlaşdırılmış nitq zamanı müxtəlif xalqların nümayəndələrinin nitq xüsusiyyətlərini bilmək, onların söz və intonasiyalarının mahiyyətini təhlil etmək vacibdir. İnsanların intellektual və mənəvi zənginliyi dünyanın sistemli görüntüsü üçün geniş imkanlar açır. O, dünyaya mütəhərrik və geniş multipanoramalı baxışla şərtlənən mühüm üstünlük yaradır, mürəkkəb situasiyalarda düzgün qərar qəbulu şansını artırır, harmonik inkişaf üçün yeni imkanlar açıldığını görməyə kömək edir.

Belə bir təlim prosesində ləyaqətlik, nəzakətlik və tolerantlıq formalaşdırmaq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Üç şeyin pulla alınması mümkün deyil: həqiqi məhəbbət, həqiqi dostluq və yüksək ruhi mədəniyyət (əqli mədəniyyət və hisslərin mədəniyyəti). Məhəbbət və dostluğu zorla əldə etmək olmaz, onu yalnız yüksək ruhi mədəniyyət, xeyirxahlıq və düzgün davranışla əldə etmək olar. Mədəni dəyərlər sistemi ilə də vəziyyət eyni cürdür, belə ki, onları nə kənardan əldə etmək mümkün deyil, yalnız onun daşıyıcısına hörmət və məhəbbət bəsləməklə arzu olunan nemətə çevirmək olar. Şüurun formatlaşdırılması və ya yəni-dən təşkil edilməsi üzrə belə maarifçilik proqramlarının həyata keçirilməsi işinə dünya xalqlarının mədəniyyətini yaxşı bilən, kompromisli kommunikasiya modellərinin hazırlanmasına qabil, mədəniyyətlərarası kommunikasiya və multikulturalizm məsələlərində yüksək peşəkar səriştəsi ilə fərqlənən beynəlxalq ekspert-kulturoloqların cəlb edilməsi vacibdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində ən yaxşı mədəni prinsip, standart və həyatfəaliyyət normalarının seleksiyası əsasında “Homo Culturalis” tipli “Sintez” pozitiv sosial transformasiyalar, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, qarşılıqlı anlaşma, dinc birgəyaşayış, şəxsiyyətin ləyaqətinə hörmət, sülh mədəniyyətinin inkişafı və məhsuldar əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar açar. Əlbəttə ki, belə yanaşma dünya alimləri, mütəxəssisləri, müəllim və siyasətçilərinin qüvvələrinin birliyi və həmrəyliyi tələb edir. Dərindən əminəm ki, bu qaranlıq “tonneldən işığa doğru aparın” çətin, lakin yeganə yoldur. “Homo kulturalis”-in antropoloji modeli uyğun bilik səviyyəsi, bacarıq, mütəşəkkillikmədəniyyətlilik və yaradıcı fəaliyyəti olan yüksək mədəniyyətli insanların formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. O, məsuliyyət mədəniyyəti, insan ləyaqətinə hörmət, düzlük humanizm qeyri-zorakılıq, böyüklərə hör-

mət və uşaqlara sevgi, qonaqpərvərlik, dözümlülük, yüksək mədəni ideallara sədaqət kimi keyfiyyətlərin cəmiyyətdə tirajlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu, keyfiyyətlər cəmiyyətdə insan həyatının dəyər prioritetlərinin bərqərar edilməsinə, mədəni müxtəlifliyin qorunmasına, mədəniyyət və maraqların harmoniyasına milli razılığa və vətəndaşların həmrəyliyinə yardım edir. Düşünürəm ki, insan inkişafının nəzərdən keçirdiyimiz bu, həllini tələb edən beynəlxalq problemləri bütün dünyada global kulturologiyanın inkişaf etdirilməsi məsələsinə BMT və YUNESCO-nun xüsusi diqqət göstərməsini tələb edir.

İntellektual mədəniyyətin prioritet inkişafının zəruriliyi haqqında

Bəşəriyyətin mədəni inkişafının ən dəyərli tarixi məhsulu elmdir. Onun inkişaf səviyyəsindən, imkan və nailiyyətlərindən vaxtında istifadə edilməsi təhsilin keyfiyyətinə, dövlət idarəçiliyinə, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinə, xalqın rifahına, xalqın sabit inkişafına, dünya sivilizasiyasının tərəqqisinə və insan həyatının keyfiyyətinə güclü təsir göstərir. Hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, insan kapitalının keyfiyyəti və yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyətinin formalaşdırılması, müəyyən dərəcədə, intellektual mədəniyyətin özəyini təşkil edən elm, təhsil və maarifin prioritet inkişafından asılıdır.

Qloballaşma cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan - intellektual enerji, bilik və peşəkarlıq vərdişlərinə malik əqli əmək sahəsi insanların fasiləsiz innovativ-dəyişdirici fəaliyyətini tələb edir. Yalnız keçən nəsillərin bu gün həyatın dəyişən tələblərinə uyğun gəlməyən ənənələri ilə yaşama və inkişaf problemlərini həll etmək mümkün deyil. Mütərəqqi inkişaf üçün yalnız dünya haqqında idealistik təsəvvürlərə malik olan “platon fəlsəfəsi” kifayət eləmir. Tarixi təcrübə göstərdi ki, uğurlu inkişaf üçün, özündə idealizm və materializmi harmonik şəkildə birləşdirən “aristotel fəlsəfəsi” zəruridir. Başlıca olaraq müşahidə, uyğunlaşma və istehlakla yaşayan cəmiyyətlərdən yüksək inkişaf, keyfiyyətli həyat, sərbəst inkişaf və rəqabətqəbillik gözləmək mənasızdır. Müasir cəmiyyətdə geniş yayılmış kütləvi “klip şüuru” insanlarda məqsədyönlü olaraq foralaşdırılan sisteli təfəkkürlə əvəzlənməlidir, çünki, elm, keyfiyyətli təhsil, yüksək texnologiyalar və uğurlu idarəçilik onsuz ümkün deyil. Kulturoloji paradigmatda “mədəniyyətin şaquli və üfüqi” – sindəelmi elmin, təhsilin, maarifin, eləcə də, intellektual əməyin nəticələrinin vaxtlı-vaxtında maddiləşməsinə təmin edən “şaquli”-yə üstünlük verilməlidir. Bu paradigmatda elmi biliklərin yaradılması, mənimsənilməsi və praktikaya tətbiqi ilə bərabər, ictimai tərəqqinin güclü hərəkətverici qüvvəsi olan innovativ təfəkkür və fəaliyyətə də böyük rol ayrılmalıdır. Mədəniyyətin milli kulturogenез prosesinə transformasiyasının stimullaşdırılmasını əks etdirən belə yanaşma Yaponiyada güclü və rəqabətqəbil dövlətin formalaşdırılması və inkişafında tarixi rol oynamış Meydzinin “maarifləndiril-

miş idarəçilik” dövrünün “yapon ruhu üstəgəl avropa bilikləri” formulunda özünü göstərir.

Bununla belə, unutmaz ki, elm yalnız xeyirxah insanların əlində tərəqqi silahi kimi xidmət edə bilər. Buna görə, insanları elmin dəyişdirici imkanları, nailiyyət və texnologiyaları ilə təlimlənəndiriləsinin zəruri şərti olan dağıdıcı destruktivizmdən uzaqlaşmaları üçün təlimlənəndirilənlərin humanizm və insanlara xidmət kimi yüksək mənəvi prinsiplərin ardıcılıqları olmaları vacibdir.

Kulturologiya anlayışı və onun davamlı inkişaf üçün strateji əhəmiyyəti

Həyat fəaliyyətinin texnologiya, forma və nəticələrindən ibarət “ikinci süni təbiət” olan mədəniyyət sabit və davamlı insan inkişafı üçün güclü potensial imkanlara malikdir. Bu, insanların yüksək həyat səviyyəsini, cəmiyyətin sağlam mənəviyyatını, dövlətin təhlükəsiz və davamlı inkişafını təmin edən sosial fəaliyyətin texnologiyalarını təkmilləşdirərək istifadə edib, daim yaranan yeni imkanların mövcud şərait və həyat tələblərinə uyğun qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu problemlərin uğurla həll edilməsi üçün kulturologiya əvəzəlməz strateji imkanlara malikdir.

Kulturologiya, insanın yaradıcı fəaliyyəti haqqında elm olaraq, onun mahiyyət, xüsusiyyət, tarix, nailiyyət, inkişaf qanunları, texnologiyalar və dəyişdirici imkanlarını meydana çıxarır. Bu, müxtəlif sosial, humanitar, qismən, bəşəriyyətin konkret minilliklərlə davam edən vəhşilik, barbarlıq və sivilizasiya dövrlərində toplanmış konkret təcrübə və sosial-mədəni inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirən tarixi və nəzəri biliklərin elmi sintezatorudur. Kulturologiya cəmiyyətin modernləşdiriləsi və tərəqqisinə istiqamətlənən rəqabətqabiliyyətli texnologiyaların, insanın təkmilləşdiriləsinə yardım edən yeni stratejiya və modellərini yaradır, milli və beynəlxalq inkişafın tarixi təcrübəsini öyrənir, nəticə çıxarır və ümumiləşdirir, universal tədqiqat metodlarını, metodologiya və anlayışlarını hazırlayır. Öz mahiyyətinə görə bu, insan, cəmiyyət, dövlət və ümumən dünya birliyinin inkişaf prosesinin qanunauyğunluqlarının inkişafı haqqında, problemlərin düzgün dərk edilməsi və onların düzgün həlli yollarının tapılmasına yardım edən daim yaradıcılıqla zənginləşən biliklər sistemidir. Onu, pillələrini qalxdıqca insanın tədricən xüsusi elmi biliklərə yiyələnib, müdrikliyə yaxınlaşdığı elə bir çoxpilləli idrak piraidası kimi təsəvvür etmək olar ki, onun zirvəsindən həyatın bütün sirləri və inkişafın geniş panoramını görmək, bu günü pozitiv idarə etmək və dəyişmək, daha yaxşı gələcəyi qurmaq qabiliyyəti inkişaf edir.

Kulturologiya elm və tədris fənni, maarifçiliyin effektiv mənbəyi kimi, milli inkişaf üçün universal strateji əhəmiyyətə malikdir. Sistemli kulturoloji təhlil müxtəlif sosial institut və mədəniyyət sahələrinin təkamülünü görməyə imkan verir, cəmiyyətin inkişafında tələyüklü əhəmiyyətə malik olan prioritetləri düzgün

müəyyənləşdirməyə, onların zamanın tələblərindən asılılı olaraq korrektə edilməsinə kömək edir.

Mədəniyyət tarixi, qədim dövrlərdən bu günümüzdə qədər, dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının yaranma tarixi və inkişafını əhatə edir. Bura bəşəriyyətin yaradıcı tarixinin bütün tarixi dövrləri, texnologiyaların təhlili, inkişaf qanunauyğunluqları, əhəmiyyətli nailiyyətlərin aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsi, lokal və dünya sivilizasiyasının inkişafına görkəmli şəxsiyyətlərin verdiyi əhəmiyyətli töhfələrin tədqiqi daxildir. Mədəniyyət nəzəriyyəsinə mədəniyyətin metodologiyası, mədəniyyət və sivilizasiyanın inkişafının tarixi təcrübəsinin elmi-nəzəri ümumiləşdirilməsi, mədəni antropologiya, sosial antropologiya, etnologiya, mədəniyyət fəlsəfəsi, mədəniyyətin sosiologiyası, mədəniyyətin psixologiyası, mədəniyyətin teologiyası, mədəniyyət sinergetikası, sosial-mədəni inkişafın model, layihə və texnologiyalarının hazırlanması, milli və dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının gələcəyinin qurulması.

Beləliklə, kulturologiya insanların şüur və davranışını pozitiv dəyişməklə, insan inkişafının əvəzəlməz intellektual və etik resursu kimi çıxış edir. Onun rəqabətqabiliyyətli milli inkişaf üçün əhəmiyyəti ondadır ki, universal kulturoloji biliklərə, müasir metodologiya və müasir tədqiqat metodlarına istinad edərək, aşağıdakılara imkan yaradır:

- Strateji və taktiki məqsədləri foralaşdırmaq və təkmilləşdirmək, insan-sosial- dövlət-beynəlxalq prioritetləri müəyyənləşdirmək, istiqamətləndirmək və təsis etmək, cəmiyyətin və dövlətin milli araqlara cavab verən həyat fəaliyyətinin müxtəlif istiqatlarını bir-biri ilə əlaqələndirmək.

- Dünya sivilizasiya proseslərinin komparativ təhlili və tarixi təcrübəsi əsasında dövlətin rəqabətqabiliyyətli inkişafının, yüksək əmək məhsuldarlığı və keyfiyyətli məhsul istehsalının model və texnologiyalarının işəni hazırlanması.

- Dövlət və cəmiyyətin müxtəlif həyatfəaliyyəti sahələrində dünya elminin ən son nailiyyətləri əsasında, eləcə də zamanın tələbi və aktuallığı nəzərə alınmaqla, gələcək inkişafın elmi əsaslı konstruksiya və proqnozlarının işləni hazırlanması.

- İdarəçilərin diskret fəaliyyəti, strateji planlaşdırılması üçün zəruri olan və çox vaxt humanitar-sosial elmlərin ənənəvi metodlarına tabe olmayan, mü-rəkkəb sosial-siyasi proses və problemlər üzrə düzgün dövlət qərarlarının qəbul edilməsi üçün klturtoloji ekspertizaların keçirilməsi.

- Dövlətin rəqabətqabiliyyətliliyinin, o cümlədən, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində həyat fəaliyyətinin dayanıqlı inkişafı üçün zəruri olan universal kulturoloji biliklərə malik elmi kadrların və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin tərbiyə edilməsi, hazırlığı və yenidən hazırlığının təmin edilməsi.

- “Yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyəti” və insan kapitalının formalaşdı-

rılmasına yardım məqsədi ilə əhalinin müxtəlif kateqoriyaları arasında ailə mədəniyyəti və kulturoloji maarifləndirməni inkişaf etdirmək, gənc nəsli dövlətin vətənpərvərlik ideologiyası və humanizm dəyərlərinə uyğun tərbiyə etmək.

• Mədəniyyət və maraqların harmonizasiyası əsasında sülh mədəniyyətli dövlət siyasətinə, eləcə də, qarşılıqlı faydalı məqsədlər və təhlükəsiz inkişaf üçün maraqların uzlaşdırılması əsasında mədəniyyət, sivilizasiya və beynəlxalq əməkdaşlığın məhsuldar dialoquna nail olmaq.

Nəhayət, kulturologiyanın dəyərinin daha bir universal ölçüsünü qeyd etmək istərdim. Şübhəsiz, kulturologiya – şəxsiyyət və cəmiyyətin özüünüidarəsinin inkişaf maraqlarına cavab verən unikal açıqdır. O, şəxsiyyətə imkan verir ki, öz obyektiv tələblərindən çıxış edərək, elmi bilik və humanist dəyərlərə istinad edib öz ağıl və iradəsini idarə etsin. O, insan şüurunu kənardan destruktiv məqsədlərlə idarə etmək imkanlarını aradan qaldırmağa kömək edir. Beləliklə, cəmiyyətdə qarşılıqlı anlaşma, sülh və əminamanlığı məhv edən süni konfrontasiya və konfliktlərin aradan qaldırılması baş verir.

Sabit inkişafın elmi prinsipləri haqqında

Sonsuz çağırışlar şəraitində cəmiyyətdə sabit inkişafın təmin edilməsinin strateji məqsədi alimlər qarşısında dövlət idarəçilik sisteminin effektiv sosial inkişafı və təkmilləşdirilməsinin inkişafının əlavə resurslarını yaradan yeni kulturoloji yanaşma və prinsiplərinin axtarılması haqqında sual qoyur.

Bizim tərəfimizdən aparılan kulturoloji analiz belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, müasir mərhələdə cəmiyyətin sabit inkişafının milli maraqlara cavab verən elmi prinsiplərinə aşağıdakı amillər xidmət edə bilər:

1. Dayanıqlı inkişaf nəminə elm, təhsil, maarifçilik, iqtisadi istehsal və idarəçilik texnologiyalarını milli və bəşər nailiyyətlərinin mənimsənilməsi əsasında, eləcə də, alınan nəticələri praktikaya vaxtında tətbiq etməklə, intellektual mədəniyyətin qabaqlayıcı inkişafı.

2. Nəticələri qiymətləndirilməsi yolu ilə ölçülən bilik, peşəkarlıq və məsuliyyət əsaslaa yüksək səviyyəli əmək və idarəçilik mədəniyyətinin təmin edilməsi¹⁶.

3. “Homo sapiens” tipli isandan yüksək səviyyəli bilik, bacarıq, mütəşəkkillik, mənaəviyyət və yaradıcı fəaliyyətə malik “Homo kulturalis” tipli insana keçid əsasında, ölkədə “yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyəti”-nin formalaşdırılması.

---

¹⁶ Düşürəm, idarəçilik və əmək mədəniyyəti inkişafı və hər bir təşkilatın rəqabət qabiliyyəti və effektivliyinin yüksəldilməsi üçün XX əsrin birinci yarısındakı klassik dövlət idarəçiliyi məktəbinin Anri Fayol, Leonard Uayt, Ulvik Ceyms Muni və s. tərəfindən formalaşdırılan postulatları bu günümüzdə qədər öz aktuallığını itirməmişdir. Söhbət aşağıdakı postulatlardan gedir: “ənəvi vərdişlər əvəzinə elm”, “ziddiyyətlər əvəzinə harmoniya”, “fərdi iş əvəzinə əməkdaşlıq”, “hər bir iş yerində maksimal məhsuldarlığın təmin edilməsi”. Bu postulatlar cəmiyyətin bütün fəaliyyət sahələrində universal idarəçilik modeli kimi istifadə oluna bilər.

Cəmiyyətin inkişafının ən başlıca rersursu və cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi yüksək mədəniyyətli insan olduğuna görə, mədəni insan formulunun dayanıqlı inkişafın formalaşdırılmasında baza elementi olaraq nəzərdən keçirilməsinin məqsədmüvafiq olduğunu təsdiqləyir. Mədəni insanın formulu beş keyfiyyətin birliyini nümayiş etdirir: bilik, bacarıq, mütəşəkkillik, mənəviyyatlılıq və yaradıcı fəaliyyət. İnsan mədəniyyətinə təsir edən amillər: motivasiya, irsi mədəni keyfiyyətlər, şəxsiyyətin xarakteri, sosial mühit və idarəçilik mədəniyyəti.

“Yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyəti” – nin yaradılma siyasətinin uğuru başlıca olaraq, mədəniyyətin aşağıdakı obyektiv-tarixi amillərindən asılı olur: təbii-coğrafi şərait, mədəniyyətin genetik kodu, sosial mühit, mədəni mübadilə, tarixi şərait. O, həm də, mentalitet, ənənə və yeniliklər, dövlətçilik və dövlət idarəçilik mədəniyyəti, qanunların təkmillik səviyyəsi və digər formalarla bağlıdır.

Dövlətin rəqabətqabiliyyətliliyinin kulturoloji formulu

Sabit inkişaf prinsiplərinin dərk edilməsi, ölkənin milli maraqlarına və zamanın tələblərinə cavab verən, dövlətin sabit inkişafının mühüm şərti olan rəqabətqabiliyyətliliyinin kulturoloji formulunu çıxarmağa imkan verir. Bu rəqabətqabiliyyətlilik beş idarəçilik faktorunun effektivliyindən asılıdır:

- Dövlətin daxili siyasətində rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatı, cəmiyyətin rifahı və sosial təhlükəsizliyini təmin edən intellektual (elm, təsil, maarifçilik), mənəv və hüquqi mədəniyyətinin prioritetləri.
- Sistemli kulturoloji təhlil və innovativ idarəçilik texnologiyalarından istifadə metodlarına əsaslanan dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti.
- Dövlət quruculuğunda və ictimai istehsalda, dünya sivilizasiyasında baş verən fasiləsiz dəyişiklikləri və qeyri-müəyyənlikləri nəzərə alan innovativ fəaliyyət və intellektual mədəniyyətin qabaqlayıcı inkişafı.
- Yüksək əmək məsuldarlığı və istehsal olunan məhsulun keyfiyyətini təmin edən, dünyanın aparıcı ölkələrindəki standartlara cavab verən peşəkar heyətin məsuliyyətli və yüksək elmi-texniki hazırlıqlı fəaliyyət mədəniyyəti.
- Vətəndaşların ləyaqətinin və onların əməyinin qiymətləndirilməsinə, dövlətin milli maraqlarına və strateji məqsədlərinə cavab verən, meritokratik yanaşma.

Dayanıqlı inkişafın kulturoloji modeli

Məlum olduğu kimi, dövlət siyasəti cəmiyyətin strateji tələbləri və inkişaf maraqları, elmin ən son nailiyyətləri, milli mədəniyyətin ənənəvi dəyərləri, eləcə də, qloballaşma prosesinin daimi dəyişiklik və qeyri-müəyyənliklərinin nəzərə alınması ilə, dünya sivilizasiyasının sabit inkişaf qanunauyğunluqları və tarixi təcrübənin sistemli kulturoloji təhlili əsasında qurulur. Belə bir siyasətin

təkmilləşdirilməsində əsas yeri milli maraqlara cavab verən, konstruktiv modellərin işlənməsi və istifadəsi tutur.

Bizim tərəfimizdən sabit və dayanıqlı inkişafın baza vəzifə və metodlarının birliyini təşkil edən, innovativ kulturoloji modeli hazırlanmışdır.

Vəzifələr:

1. Yüksək səviyyəli bilik, bacarıq, mütəşəkkillik və yaradıcı fəaliyyətə malik, "Homo culturalis" tipli insan cəmiyyətinin formalaşdırılması.
2. Cəmiyyətin müxtəlif millət, etnos, din, konfessiya, sənət və maraqları təmsil edən vətəndaşlarının mədəni eyniliyini təkmilləşdirmək.
3. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək.
4. Cəmiyyətdə sosial ədaləti təmin etmək.
5. Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək.

Metodlar:

1. Beynəlxalq standartlara cavab verən təhsil.
2. Mütəxəssislər üçün kulturoloji treninqlər.
3. Əhalinin fasiləsiz kulturoloji maariflənməsi.
4. İstehsal və istehlakda elmi əsaslı və rəqabət qabiliyyətli texnologiyaların işlənməsi və tətbiqi.
5. Meritokratik idarəçilik.

Bu modelin formalaşdırılması çərçivəsində, baza vəzifələri də idarəçilik prinsipləri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu halda, mədəni identiklik, sosial ədalət, iqtisadi sabitlik və beynəlxalq təhlükəsizlikdən söhbət gedir. Milli mədəni eyniliyin yaradılması insanların dağıdıcı enerjisinin, özündə mədəni və insani dəyərləri birləşdirən - multikulturalizm dəyərləri əsasında yaradıcı istiqamətə yönəldilməsinə imkan verir. Müxtəlif etnos və din təmsilçilərinin mədəniyyət və maraqlarının harmonizasiyası, hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi əsasında, dövlət və cəmiyyətin sabit inkişafı məqsədi ilə qüvvə və səylərin toplanması, bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq çıxış edir. Belə yanaşma mədəni müxtəlifliyin qorunmasına, ölkənin aparıcı mədəniyyəti çərçivəsində insan kapitalının effektiv inkişafına və onların mədəni müxtəlifliyinin qorunmasına imkan verir. Sosial ədalət və iqtisadi sabitlik prinsipləri peşə təhsili və insanların maariflənməsi hesabına, eləcə də, elməsaslı texnologiya və dayanıqlı iqtisadi inkişaf və vətəndaşların xidmət və qabiliyyətlərinin qiymətləndirilməsində meritokratik qiymətləndirməyə əsaslanan yüksək mədəniyyətli bölüşdürmə münasibətlərinə istinad edərək, yoxsulluqla effektiv mübarizəni təmin edir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik prinsipi beynəlxalq münasibətlərdə rəqabət və manipulyasiyalardan imtina edilməsini nəzərdə tutur və bütövlükdə dünya sivilizasiyası, eləcə də, hər bir ölkənin sabit və təhlükəsiz inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan əməkdaşlığa istinad edir.

İdarəçiliyin meritokratik prinsipləri

Dayanıqlı inkişaf prosesində meritokratik dəyər, prinsip və meyarların istifadəsi məqsədmüvafiqdir. Dünya təcrübəsi meritokratik prinsiplərin şəxsiyyət və cəmiyyətin özünütəkmilləşdirməyə və sosial fəallığa motivləşməsinin effektiv aləti kimi nəzərdən keçirilməsinə imkan verir.

Dayanıqlı inkişafın kulturoloji modelinə uyğun olaraq, bizim tərəfimizdən, sosial və dövlət idarəçiliyi mütəxəssisləri daxil olmaqla, insan, cəmiyyət, kollektiv, ailə və şəxsiyyət səviyyəsində qiymətləndirilmə meyarlarını nəzərdə tutan, aşağıdakı meritokratik prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir:

1. İstedad və qabiliyyətlər.
2. Bilik və peşəkarlıq.
3. Vicdanlılıq, vətənpərvərlik, insanpərvərlik.
4. Vətən və bəşəriyyət qarşısında xidmətləri.

Bizə elə gəlir ki, cəmiyyətdə milli maraqlara cavab verən meritokratik prinsiplərin yayılması idarəçilik sisteminin effektivliyini artırır, insan kapitalının inkişafına təsir göstərir, eləcə də, sosial-mədəni göstəriciləri, ocümlədən, dövlətin iqtisadi inkişafını yaxşılaşdırır. Dövlət və sosial idarəçilik praktikasında bu prinsiplərdən geniş istifadə edilməsi cəmiyyətin innovativ inkişaf maraqlarına cavab verən - mütəxəssislərin əmək və idarəçilik fəaliyyətinin motiv və nəticələrinin yüksəlməsinə, vətəndaşların intellektual, etik, hüquqi, idarəçi və istehsal mədəniyyətinin inkişaf keyfiyyətinə və indeksinin yaxşılaşdırılmasına imkan verir. Onların tətbiqi şəxsiyyətlərin düzgün qiymətləndirilməsi prosesini stimullaşdırır, yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyətinin yaradılması prosesinin sürət və keyfiyyətini artırır, ölkənin daha yaxşı gələcəyi, emumi rifah üçün vətəndaşların məsuliyyət mədəniyyətini, həmrəylik, inam və etibarını yüksəldər. Bununla belə, meritokratiya prinsiplərindən istifadə cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına destruktiv təsir göstərən neqativ hadisələrin qabaqlanmasına üzrə əlavə imkanlar açır.

Kulturologiyanın metodologiyası və metodları haqqında

Dayanıqlı inkişafın aktual məsələlərinin sistemli təhlilini həyata keçirmək üçün bizim tərəfimizdən seçilən və əsasını: məntiq, tarixilik prinsipi və dialiktikanın təşkil etdiyi - kulturoloji metodologiyanı təklif etmək ola yardım edir. Bu elmi yanaşmaların birliyi obyektiv elmi dünyagörüşün formalaşdırılmasına, dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının tarixi dəyişmə panoramının, insan, cəmiyyət, dövlət və dünya birliyi inkişafının texnoloji imkanlarının məkan və zaman daxilində bütöv şəkildə təsvirinə yardım edir.

1. Məntiq – təfəkkürün forma və qanunları haqqında elm olaraq, mədəniyyətin inkişafının obyektiv proseslərini düzgün dərk etməyə imkan verir. Onun

daxilində bir neçə alimlərin nailiyyətlərindən, o cümlədən, Aristotelin deduktiv məntiqi, Frensis Bekonun induktiv məntiqi, İmmanuil Kantın formal metafizik məntiqi, Hegelin dialektik məntiqindən istifadə edilir. İlk dəfə olaraq, bizim tərəfimizdən, kulturoloji tədqiqatlarda Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinə metodoloji olaraq istifadə edilmişdir.¹⁷

2. Keyfiyyətli təhlil problemin əsas həlqəsinin, onun ümumi vəziyyətinin əvvəlcədən qiymətləndirilməsinə və davamlı inkişafın imkanlarının müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

3. Kəmiyyət təhlili keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsinə, fəaliyyət və inkişaf xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsinə imkan verir.

4. Struktur təhlil qoyulan vəzifələrin effektiv yerinə yetirilməsi şəraitinin yüksəldilməsi üçün sistemin ayrı-ayrı komponentlərini nəzərdən keçirir.

5. Funksional analiz – planlaşdırma, təşkil, motivləşdirmə, nəzarət, tənzimləmə və əlaqələndirmə kimi funksiyaların effektiv yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsinə kömək edir.

6. Tarixi təhlil müəyyən tarixi dövrdə cəmiyyətin effektiv inkişafının tədqiqinə imkan verir.

7. Məkani təhlil – müəyyən coğrafi ərazidə sosial mühit, siyasi rejim, iqtisadi, iqlim, ekoloji və digər sahələr daxil olmaqla, cəmiyyətin inkişaf göstəricilərinin sistemli təhlilinə imkan verir.

8. Müqayisəli analiz – oxşar vəzifələri yerinə yetirən müxtəlif qrupların əməyinin effektivliyini təmin edən səciyyəvi ümumi və xüsusi cəhətləri müəyyənləşdirməyə yardım edir.

9. Situasiyalı analiz – inkişafın nəticələrinə təsir edən konkret situasiyalar, dəyişən şəraitlər və idarəçilik texnologiyalarının düzgün öyrənilib anlanılmasını təmin edir.

10. Antropoloji təhlil mədəniyyətin etnoqrafik, etnoloji, dini xüsusiyyətlərini, həyat tərzini, mentalitet, adət və ənənələr, ideoloji istiqamət, cəmiyyətdə sosial münasibətlər, mədəniyyətin inkişaf dinamikası və nəşildən-aəslə ötürülməsi mexanizmlərini öyrənməyə imkan verir.

11. Psixografik analiz – əhalinin sosial-mədəni mühit, mədəni dəyərlər sistemi, həyat tərzini, ənənələrlə və irsi mədəni keyfiyyətləri ilə şərtlənən motiv və üstünlüklərinin öyrənilməsinə kömək edir.

---

¹⁷ Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiqi hökm və qərarları yaygın və, ciddi standartların olmadığı qeyri-səlis şəraitdə təhlil etmək imkanı verir ki, bu da, mürəkkəb mədəni problemləri sosial fenomen olaraq tədqiq etməyə şərait yaradır. Onlar innovativ ideyalar, intuitiv gümanlar, eləcə də, müəyyən sahədə toplanmış mütəxəssis təcrübələri üçün qeyri-standart qaydalar formalaşdırır. Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi qiymət və mənalardan geniş diapozonlarından istifadə etməyə imkan verir ki, bu da, sistemli kulturoloji təhlilin qeyri-müəyyən (qoyulan suala dəqiq cavabın olmadığı) mürəkkəb sistem və situasiyalarına tam uyğun gəlir.

12. Demografik təhlil – insanların yaş, cins, təhsil, gəlir səviyyəsi, həyat uzunluğu və digər göstəriciləri haqqında informasiya əldə edilməsinə yardım edir.

Kulturoloji analizin müxtəlif məsələlərinin məntiqi həlli məqsədi ilə, tərəfimizdən “kulturoloji piramida” universal metodu hazırlanmışdır. Metod cəmiyyət, dövlət və bəşəriyyətin, eləcə də insanın özünütəkmilləşdirməsinə yardım edən mədəniyyətin üç səviyyədə dərk edilməsi və dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Səkkiz pilləni əhatə edən bu ierarxik qarşılıql-əlaqəli səviyyələr ardıcıl olaraq, “tədqiq”, “anlama” və “yaradıcılıq” kimi müəyyənləşdirilmişdir.

➤ Birinci səviyyə - “tədqiqat”, idrakın dörd pilləsinin təhlili əsasında qurulub: mahiyyət, xüsusiyyət, tarix, nailiyyət. Bu pillələrin tədqiqi üçün universal sistemli yanaşma çərçivəsində istifadə olunan yuxarıda adı çəkilən metodların məcmusu istifadə olunur.

➤ İkinci səviyyə - “anlama”, insan, cəmiyyət, dövlət və bəşəriyyətin həyatfəaliyyəti və ya insan fəaliyyətinin konkret və universal inkişaf qanunları və müəyyən sahələrin texnologiyalarının anlaşıb mənimsənilməsini nəzərdə tutur.

➤ Üçüncü səviyyə - “yaradıcılıq” fəal kulturogenез metodlarından istifadə etməklə həyat fəaliyyətinin yeni, rəqabərqabiliyyətli texnologiyalarının, eləcə də, mədəniyyətin gələcək inkişafın zaman və məkan daxilində hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Metodun praktik əhəmiyyəti onun aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilməsi ilə şərtlənir:

- Mürəkkəb fərdi, sosial, dövlət və beynəlxalq problemlərin, həyat fəaliyyətinin inkişaf qanunları və texnologiyalarının anlaşılması.
- İnsanın həyat fəaliyyəti və müxtəlif sahələrinin sistemli təhlili.
- Düzgün siyasi, iqtisai, sosial və hüquqi qərarların qəbulu.
- İnsan münasibətləri, dövlət və beynəlxalq quruculuq və idarəçiliyin müasir model və proqnozlarının azırlanması.
- İnsanın özünün təkmilləşdirilməsi.

Nəticə

Kulturologiyanın inkişafı vətəndaşların intellektual, etik, hüquqi, idarəçilik və iqtisadi inkişaf imkanlarını, istehsal və istehlak mədəniyyətini, ailə və özünüidarə mədəniyyətini, gənclərin yaradıcı qabiliyyətlərini, ekoloji, tibbi və məişət mədəniyyətini, şəxsiyyətlərarası və beynəlxalq münasibətləri genişləndirir. Bu baxımdan, universal kulturoloji biliklərin dayanıqlı milli inkişaf məqsədi ilə, mədəni nailiyyətlərin qorunması və çoxaldılması üçün, xalqın ümumi mədəni səviyyəsi və sosial fəallığının artırılması, vətəndaşların təfəkkür, əmək və davranış mədəniyyətinin yüksəldilməsi və yeni nəsillərin formalaşdırılması

üçün daha geniş istifadə edilməsi arzu oluna bilər. Kulturologiyanın elm, təhsil və maarif sisteminə geniş tətbiqi, kulturoloji mərkəzlərin və kafedraların müxtəlif səviyyəli və istiqamətli məktəblərdə kulturoloji kabinələrin açılması - milli və mədəni inkişafın sürət və indeksinin yüksəlməsinə yardım edən, idarəçilik mədəniyyətinin müxtəlif texnologiyalarına yiyələnmiş şəxsiyyət, lider və ekspertlərin formalaşdırılması üzrə innovativ fəaliyyətin inkişaf yoludur.

Bizə elə gəlir ki, kulturologiyanın elmi-praktik əhəmiyyəti həm də, Azərbaycanın, dövlət idarəçiliyi və rəqabətqabiliyyətli istehsal, multukulturalizm və insan kapitalının inkişafını nəzərdə tutan milli maraqları baxımından, yüksək ixtisaslı ekspert-kulturoloqların ciddi hazırlığı məsələsi layiqincə qiymətləndirilməlidir.

Milli maraqlardan çıxış edərək, elm sahəsi, tədris fənni, mühüm idarəçilik resursu, eləcə də, Azərbaycan vətəndaşlarının akkulturasıya və inkulturasıya aləti olaraq, kulturologiyanın aktiv şəkildə institutlaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası nəzdində kulturologiya sahəsində dissertasiya müdafiəsi üzrə respublika elmlərarası dissertasiya şurasının yaradılması, bu məsələnin həllinə kömək edə bilər. Mədəniyyətşünaslığın məktəbəqədər müəssisələrdə və məktəb səviyyəsində, kulturologiyanın işə, ölkənin bütün ali məktəblərində tədrisinin təşkil edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Milli inkişaf üçün kulturologiyanın strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Bakı şəhərində Milli Kulturoloji Akademiyanın açılmasının nəzərdən keçirilməsi də məqsədemüvafiq hesab edilə bilər. Bakıda və Azərbaycanın bölgələrində ixtisaslaşmış kulturologiya məktəbləri və mərkəzlərin açılması, valideynlər, müəllimlər, gənclər, dövlət qulluqçuları və KİV üçün daim fəaliyyət göstərən kulturoloji treninqlərin keçirilməsi də az əhəmiyyət daşıyır.

Müəssisə kollektivlərinin və geniş xalq kütləsinin kulturoloji maarifləndirilməsi üçün xüsusi kulturoloji lektoriyaların hazırlanıb reallaşdırılması cəmiyyətdə yüksək etik, istehsalat, hüquqi, məişət, millətlərarası, siyasi, sosial, dini mədəniyyət, eləcə də insanların əmək, məişət və istirahət mədəniyyətlərinin yüksək standartlarının təsdiqinə yardım edər.

Dünya inkişafının tarixi təcrübəsini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasında mədəniyyətin inkişafının Milli Onilliyinin hazırlanması və keçirilməsi bütün bu qarşılıqlı əlaqəli məsələlərin ən rəşional həlli ola bilər. Milli maraqlardan çıxış edərək, elm sahəsi, tədris fənni, mühüm idarəçilik resursu, eləcə də, Azərbaycan vətəndaşlarının akkulturasıya və inkulturasıya aləti olaraq, kulturologiyanın aktiv şəkildə institutlaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası nəzdində kulturologiya sahəsində dissertasiya müdafiəsi üzrə respublika elmlərarası dissertasiya şurasının yaradılması, bu məsələnin həllinə kömək edə bilər. Mədəniyyətşünaslığın məktəbəqə-

dər müəssisələrdə və məktəb səviyyəsində, kulturologiyanın isə, ölkənin bütün ali məktəblərində tədrisinin təşkil edilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Milli inkişaf üçün kulturologiyanın strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Bakı şəhərində Milli Kulturoloji Akademiyasının açılmasının nəzərdən keçirilməsi də məqsədmüvafiq hesab edilə bilər. Bakıda və Azərbaycanın bölgələrində ixtisaslaşmış kulturologiya məktəbləri və mərkəzlərin açılması, valideynlər, müəllimlər, gənclər, dövlət qulluqçuları və KİV üçün daim fəaliyyət göstərən kulturoloji treninqlərin keçirilməsi də az əhəmiyyət daşıdır.

Müəssisə kollektivlərinin və geniş xalq kütləsinin kulturoloji maarifləndirilməsi üçün xüsusi kulturoloji lektoriyaların hazırlanıb reallaşdırılması cəmiyyətdə yüksək etik, istehsalat, hüquqi, məişət, millətlərarası, siyasi, sosial, dini mədəniyyət, eləcə də insanların əmək, məişət və istirahət mədəniyyətlərinin yüksək standartlarının təsdiqinə yardım edər.

Dünya inkişafının tarixi təcrübəsini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasında mədəniyyətin inkişafının Milli Onilliyinin hazırlanması və keçirilməsi bütün bu qarşılıqlı əlaqəli məsələlərin ən rəşional həlli ola bilər.

ÇİNGİZ AYTMAOV VƏ ZAMANIN ÇAĞIRIŞLARINA KULTUROLOJİ CAVAB

*(4-7 oktyabr 2018-ci ildə Çingiz Aytmatovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş
Beynəlxalq İssıq-Kul Forumunda məruzə edilib)*

Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsi özündə dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının səlnamələrinə qızıl hərflərlə yazılmış, müxtəlif ölkə və xalqların görkəmli mütəfəkkir, alim, yazıçı və şairlərinin çoxsaylı elm və incəsənət əsərlərini ehtiva edir.

Onların arasında ən layiqli yerlərdən birini bəşəriyyətin yüksək ruhi mədəniyyətinin rəmzinə çevrilmiş, “dünya vətəndaşı”, özündə həm milli, həm də bəşəri dəyərləri birləşdirən Çingiz Aytmatov tutur.

Dünya mədəniyyəti tarixində parlaq iz qoymuş görkəmli qırğız yazıçısı və mütəfəkkiri olan Çingiz Aytmatovun məhsuldar intellektual və ədəbi irsinə xüsusi cazibədarlıq verən işıqlı humanist ideya və dəyərlər bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Aytmatov dərindən əmin idi ki, bəşəriyyəti ruhən birləşdirən müxtəlif insan, xalq və dinlərin aprior mənəvi dəyərlərinin vəhdəti olmadan Yer üzündə sülh və həmrəyliyə nail olmaq mümkün deyil.

Misilsiz söz ustası və insan qəlblərinin gözəl bilicisi olan Çingiz Aytmatov

yaradıcılığı üçün ən mühüm və səciyyəvi olan cəhət cəmiyyətdə xeyirxahlıq, ədalət, vicdan, məhəbbət, ziyalılıq, qarşılıqlı anlaşma, azadlıq, istiqlal, möhkəm iradə və əzmkarlıq kimi nikbin ideya və mədəni dəyərlərin təbliğ edilməsidir.

Çingiz Aytmatovun kulturoloji paradıqmada təzahür olunan ruhi qəhrəmanlığını öyrənmək və bütün dünyada təbliğ etmək zəruridir. Onun fəvqəladə əsərlərində biz nəinki insana məhəbbətin, həm də insan səadətinə yol açan məhsuldar həyatfəaliyyətinin texnologiyaları və inkişaf qanunlarının son dərəcə aydın dərk edilməsinin şahidi oluruq. Onun bir çox əsərlərinin leytmotivini insanlara hörmət, məhəbbət, qayğı, ləyaqətli vətəndaşların tərbiyəsi, xalqa, vətənə və bəşəriyyətə xidmət, Yer üzündə insan həyatının mühafizəsi məsələləri təşkil edir. Yazıçı həyat suallarına düzgün cavab axtarmaqda insanlara kömək edir, onlara özünəinam hissi aşılayır, onları sülhə, dostluğa və mərhəmətli olmağa dəvət edir, ictimai-siyasi sistemlərin təkmilləşdirilməsinə yardım etməyə və sosial ədalətin bərqərar edilməsinə çağırır.

Düzlüklə alçaqlıq çarpışan zaman, alçaqlıq nədənsə qazanır hər an,

Çünki alçaqlarçün yarayan işlər düzlükçün heç zaman yaraya bilməz.

Bu dahiyənə fikirlər XIX əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi Mirzə Şəfi Vazehə məxsus olsa da, onu müasir qırğız və dünya mədəniyyətində xüsusi çəkiyə malik yazıçı və mütəfəkkir Çingiz Aytmatovla birləşdirən etik və dünyabaxış ümumiliyi danılmazdır. İnsanların həyatında sosial terapiya rolunu oynayan və Şər qüvvələrin dəf edilməsində mühüm qüvvəyə malik Aytmatov sözünün həyati gücünü qiymətləndirməmək olmaz. Dünya şöhrəti qazanmış - “Cəmilə”, “İlk müəllim”, “Ana tarla”, “Torpaq ana”, “Ağ gəmi”, “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş”, “Əsrdən uzun gün”, “Edam kötüyü” və s. əsərlərdə yazıçı bütün bəşəriyyəti narahat edən suallara cavab verməyə çalışır. Çingiz Aytmatovun əsərlərinin təhlili bir daha göstərir ki, Şərin yaranma səbəbləri uğursuz ailə, qeyri-sağlam sosial mühit, yanlış idarəçilik, harmonik insan inkişafının əsas iki şərti, “qanadı” olan intellektual və mənəvi mədəniyyətin naqisliyidir.

Aytmatov Vicdanı bəşəriyyətin möhtəşəm nailiyyəti kimi qiymətləndirir. Onun roman və povestlərində insanların ləyaqətli mövcudluq mühitinin, ədalətli qarşılıqlı münasibətlərin təsdiqinin, meritokratik ruhun, qlobal etikanın... üstünlüyünün formalaşdırılmasına istiqamətlənən dəyərlər sərgilənir. O, şəxsiyyətlərəarası ziddiyyətlərin həllinin islahedici imkanlarını aşkarlayaraq göstərir ki, keyfiyyətli həyatın və səadətin yolu mədəniyyətdən – bilik, əxlaq, 2pozitiv təfəkkür, şüurlu həyat tərz, insanların məsuliyyətli davranışı, ruhi kamillik və namuslu əməkdən keçir.

Dünyagörüş baxımından, Çingiz Aytmatovun əsərlərinin dəyəri onunla şərtlənir ki, burada patriotizm və humanizm, yəni milli ləyaqət hissənin formalaş-

dırılmasına çağırışlarla, bütün bəşəriyyət üçün səciyyəvi olan insansevərlik dəyərlərinin harmoniyası vəhdət təşkil edir. Aytmatov öz qəhrəmanlarının parlaq obrazlarının vasitəsi ilə oxucuları məcburiyyət, etiqad və xürafatdan imtina etmək, insan həyatının mahiyyətinin düzgün dərk edilməsinə və həqiqət axtarışına maraq göstərməyə motivləşmək, Vətən və Bəşəriyyət qarşısında vicdan və borc hissənin tərbiyə edilməsinə çağırır.

Bir kulturoloq olaraq, bu fəvqəladə insanın müasir ruhi mədəniyyətin inkişaf etdirilməsindəki mühüm rolu, insan inkişafına xidmət edən dünyaya baxışı, vətəndaş mövqeyi və dəyərlər sistemi mənə çox yaxındır.

Çingiz Aytmatovun kulturoloji portretinə qəribə mütəfəkkirlərinin mövqeyindən nəzər salsaq, Ernest Heminqueyin “Zənglər kimin üçün çalır” romanına epigraf seçdiyi, ingilis şairi və keşiş Con Donnun xütbə-nəsihətlərindən aşağıdakı parça onun mənəvi dünyasının səciyyəvi cəhəti kimi təqdim oluna bilər: “... zənglərin kimin üçün çalındığını soruşma: o Sənin üçün çalınır”. Bu dərin humanist fikir baxımından biz Aytmatovun obrazını, nəinki istedadlı qırğız xalqının ləyaqətli nümayəndəsi kimi, həm də, ona xas empatiya, həqiqi humanizm, bəşəriyyətin vahidliyi və həmrəyliyin ardıcıl tərəfdarı, dünya sosisumuna tam aidiyyəti olan bir “bəşəri insan” olaraq görürük. Görkəmli qırğız yazıçısının məhz bu keyfiyyətləri bir çox dünya ölkələrinin ziyalı nümayəndələrini və dünya intellektual elitesinin qaymaqlarını yüksək beynəlxalq reyting qazanmış Beynəlxalq İssık-Kul forumuna toplayır və toplayacaq.

Aytmatovun obrazı mənim təsəvvürümdə, psixoloji olaraq, azərbaycan xalqının yeni həyat uğrunda Xilas, Xeyirxahlığı və İntibahı simvolu olan “Silmürğ” quşunu canlandırır, belə ki, həmin quş müqəddəs səmadan və ya dağlardan yerə həyat ağacının budağını gətirmişdir. Gəlin həyatın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, bəşəriyyətin ruhi mədəniyyətinin gücləndirilməsi və qorunması üçün qüvvələrimizi birləşdirək!

Çingiz Aytmatovun mədəni həyat fəlsəfəsindən çıxış edərək, müasir global çağırışlar kontekstində insan inkişafının aktual problemlərinin həlli xüsusiyyətləri, mahiyyəti və imkanlarının kulturoloji panoram görüntüsünü təsvir etməyə çalışaq. Dünya sivilizasiyasında insana xidmət üçün irəli sürülmüş əhəmiyyətli mədəni nailiyyətlərlə yanaşı çoxlu sayda global, regional, milli və lokal problemlər toplanmışdır. İnsan inkişafı tələbatlarının durmadan artması təbii həyat resurslarının tükənməsi, təbiətin ekologiyasının və insan münasibətlərinin pozulması, mənəvi mədəniyyətdəki deqradasiya hadisələrindən ibarət ciddi fəsadlar fonunda baş verir.

Mənəvi mədəniyyətin böhranı humanitar təhlükəsizlikdən yaranan çağırışıdır. O, qarşılıqlı anlaşma və insan həmrəyliyin azalması, ədəb və adət düşkünlüyü, yüksək sivil standartların və insanların birgəyaşayış normalarının sü-

qutu kimi təzahür olunur. Bütün bunlar sülh və ümumiyyətlə, Yer üzərində həyatın mövcudluğu üçün son dərəcə qorxulu təhlükə mənbəyi olan beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyin, ksenofobiyanın, etnik və konfessional konfliktlərin, terrorizmin, lokal müharibələrin artması ilə müşayiət olunur.

Belə bir şəraitdə “insanın insan olaraq qalması çətinirmi? Bəli, əgər cəmiyyətdə yüksək ruhi mədəniyyət qorunmur, sosial ədalət və insanların iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edilmirsə, əlbəttə. Nə üçün? Çünki, bu şəraitdə sivilizasiya balansı antimədəniyyətin xeyrinə pozulur – mədəniyyət və maraqları qarşıdurmaya sürükləyən, şəxsiyyət və solumun ruhi dünyasını məhvə doğru aparən destruktiv proseslər üçün əlverişli şərait yaranır.

Hər bir insanın öz qabiliyyət, zəka və istedadını artırmaq, özünü təkmilləşdirmə və hisslərini idarəetmə metodlarına yiyələnmək, əməyinin nəticələrini, peşəkarlığını və rifahını artırmaq ehtiyacı var. Biz kulturologiyanın və ruhi mədəniyyətin sonsuz imkanlarından istifadə etməklə, insanların kommunikasiya mədəniyyətini inkişaf etdirməsinə, həyatda öz istedadlarını reallaşdırmaq, əməyi ilə nüfuz, məhəbbət, hörmət, ad-san, yardım və etibar qazanmalarına, cəmiyyətdə çəkdiyi zəhməti müqabilində layiq olduqları yeri tutmalarına yardım etməliyik.

Deyirlər ki, dost odur ki, insanın həyatını yaxşılaşdırmağa can atır. Çingiz Aytmatov bəşərin dostudur. Gəlin “yumşaq qüvvə” olan mədəniyyət vasitəsi ilə insanların həyatını yaxşılaşdırmağa yardım edərək, bu böyük insanın xatirəsini yad edək. Şəri və cəhaləti aradan qaldırmağın, həyat səviyyəsini yüksəltməyin, səadətə nail olmağın yeganə yolu düzgün təhsil və tərbiyə əsasında insanların şüurunun pozitiv istiqamətdə dəyişmək, ədalətli siyasət və uğurlu iqtisadi strategiya vasitəsi ilə mədəniyyətə çatmaqdır.

Reallıqlar göstərir ki, həyatın obyektiv tələblərini ödəmək üçün yüksək ruhi mədəniyyətə xas olan - insan inkişafının sərhədsiz dəyişdirici imkanlarından şüurla istifadə etmək və gələcəyi pozitiv görə bilmək amilləri zəruri şərtədir. Ruhi mədəniyyət bəşəriyyətin lokal, regional və qlobal problemlərinin həlli üçün mühüm aqardır. Mədəniyyətin elm, təhsil, maarif kimi sosial institutlarının yardımından rifahın artırılmasına və sabit inkişafa nail olmaq olarmı? Dünyanı terrorizmdən və dağıntılardan yalnız hüququn gücü və güc strukturları ilə, hüquqi sanksiyalarla, cəza və zor gücünə həll etmək olarmı?

Bəşəriyyətin sonsuz xeyirxahlıq mənbəyi və insanın yaradıcı enerjisi olan ruhi mədəniyyət həyatı tələblərin ödənilməsi zərurəti ilə motivləşərək insan şüurunun inkişaf və istifadə səviyyəsi, ədəbiyyat, incəsənət, mənəviyyat və əməklə müəyyən edilir. Bizim taleyimiz və gələcəyimiz, bir çox hallarda - biliklilik, məsuliyyətlik, ləyaqətli davranış, vicdan, əmək, nəcib əməllər, ədalət, dözümlülük, dostluq, sevgi, sağlam həyat tərzi, möhkəm iradə, patriotizm və huma-

nizm kimi məziyyətləri nəzərdə tutan intellektual və mənəvi mədəniyyətimizdən daha çox asılıdır.

Əqli və mənəvi mədəniyyət insan səadətinin başlıca şərtidir. O, bizim insani dəyərimizin meyarı olaraq, ləyaqətli həyat sürmək üçün yeni imkanlar açan düzgün qərar qəbul edilməsinə təsir edir, eləcə də, bizim davranış və ictimai nüfuzumuzun yüksəlməsi prosesinə əlverişli şərait yaradır. Şəxsiyyətin ruhi mədəniyyəti onun ləyaqətini, təfəkkürünü, dəyərlərini, anlayışlarını formalaşdırır, dünyagörüş, əqidə və xarakterinə təsir göstərir. O, müdrikiyə, maddi rifaha yol açır, pozitiv xarakter və güzəştə getmək qabiliyyətinin formalaşdırılmasına yardım edir.

Ləyaqətli həyat üçün yeni imkanlar açan sağlamlıq, uğur, sevgi, dostluq, birlik və yaradıcı nailiyyətlər bizim mədəniyyətimizin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu gün şəxsiyyətə hörmət, düzlük və doğruculluq, məsuliyyət mədəniyyəti kimi etik kateqoriyaların əhəmiyyətinin artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli mədəniyyətdə innovasiyalarla ənənələr arasında harmonik nisbətin yaradılması, sosial kommunikasiya ilə beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunlar hamısı, hər bir ölkədə dövlətin və cəmiyyətin inkişafının başlıca hərəkətverici qüvvəsi olan “yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyətinin” inkişaf etdirilməsi məqsədinə xidmət edir.

Bəşəriyyətin sabit sosial inkişafını təmin edən innovativ elmi modellərin axtarışının müasir müasir gərgin beynəlxalq şəraitdə qarşılıqlı anlaşma və məhsuldar əməkdaşlıq, mədəniyyətlərin qarşılıqlı azrışmasının alınması və terrorizmin dəf edilməsi həyati tələbatə çevrilir. Gəlin, bu tələbatdan çıxış edərək, bəşəriyyətin üçüncü minillikdə texnologiya sivilizasiyalarının dağıdıcı proseslərindən qorunmasına istiqamətlənmiş modellərin hazırlanması və qərarların qəbulu üzrə qüvvələrimizi birləşdirib, müxtəlif ölkə və xalqların alim, mütəxəssis, siyasətçi, idarəçi, yazıçı, diplomatlarının səylərini artırmaq.

Hamımıza yaxşı məlumdur ki, bu problemlərin uğurlu həlli intellektual və etik mədəniyyətin, təhsilin, elmi və texnoloji nailiyyətlərin, əhalinin kulturoloji maarifləndirilməsinin, uşaq və gənclərin düzgün tərbiyə edilməsinin, ailə mədəniyyətinin səviyyəsindən, eləcə də, insanlararası və beynəlxalq münasibətlər sisteminin inkişafından asılıdır.

Dövlət və cəmiyyətin effektiv modellərinin inkişaf etdirilməsi üzrə aparılan kulturoloji axtarımlar dövlət siyasətinin iki qarşılıqlı əlaqəli strateji vəzifələrini müəyyən edir. Birinci – rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın sabit inkişafı əsasında xalqın rifahının və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Bu vəzifənin həll edilməsi yüksək mədəniyyətli dövlət idarəçiliyini, elm və texnologiyaların prioritet inkişafını, keyfiyyətli təhsil, mütəxəssislərin peşəkarlığı və ənək mə-

dəniyyətini, tibbin və ekologiyanın permanent inkişafını tələb edir. İkinci vəzifə - vətəndaşların intellektual-mənəvi inkişafı və “yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyətinin” formalaşdırılmasıdır. Bu məsələni həll etməyin yeganə açarı şəxsiyyətə və vətəndaş vicdanlılığına, məsuliyyət mədəniyyətinə, xoş məramlılığa, patriotizm, humanizm və sosial ədalətə hörmət prinsiplərinə əsaslanan cəmiyyətdə dünya və milli mədəniyyətin norma və nailiyyətləri haqqında universal kulturoloji biliklərin geniş yayılması, kommunikasiya mədəniyyəti və düzgün dünyagörüş təsisatlarının formalaşdırılmasıdır. Mənəviyyat baxımından sağlam, yüksək mədəniyyətli insanlardan ibrət bir cəmiyyətin inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin və bütövlükdə global birliyin humanitar təhlükəsizlik maraqlarına cavab verən dövlət sosial-mədəni siyasətinin ən mühüm vəzifəsidir.

Tarix göstərir ki, insan dəyərinin əsil meyarı, nə onun milliyyəti, nə etiqad etdiyi din, nə doğulduğu yer, nə yaşadığı yer, nə peşəsi deyil, yalnız yüksək ruhi-intellektual və mənəvi mədəniyyətidir. Cahillik – şər və yoxsulluq, mədəniyyət isə bilik, xeyirxahlıq, inkişaf və rifahdır. İdrak kainatın bütün qapılarının açarı olan insan aqlını inkişaf etdirir. Xeyirxahlıq layiqli həyat üçün pozitiv və əlverişli şərait yaradır. Bu iki dayağın, yəni ruhi mədəniyyətin “iki qanadının” harmoniyası səadətə nail olmağa yardım edir. Səadətə nail olmağa can atan insan öz bilik və qabiliyyətlərini daim artırmalı, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını anlamalı, özündə peşəkarlıq formalaşdırmalı, mədəniyyətin yeni nailiyyətlərini yaratmaq üçün öz biliklərini əməli olaraq praktikaya tətbiq etməyi bacarmalıdır. O, həmçinin əmək və kommunikasiya mədəniyyətini təkmilləşdirməyə çalışmalı, ətrafda baş verən hadisələrə obyektiv münasibət formalaşdırmalı, etika və ətraf aləmlə harmoniyayı unutmadan öz tələblərini ödəməlidir.

Biz bilirik ki, müxtəlif milli, etnik və fərdi mədəniyyətlərdə dəyərlər, xeyir-şər, düzgünlük və həqiqət haqqında fərqli təsəvvürlər mövcuddur. “Homo sapiens” tipli müasir insan tipi baxımından biz bir-biri ilə uyğunlaşmayan, həm vəhşilik mədəniyyəti, həm barbarlıq mədəniyyəti, həm feodalizm mədəniyyəti, həm müstəbidlik-despotizm mədəniyyətini müçahidə edirik. Bir çox problemlərin yaranma səbəbi eyni hadisələrin, trixi faktların və həqiqətlərin müxtəlif insanları tərəfindən, öz təfəkkür, intellekt və etik mədəniyyətinə uyğun anlayıb təfsir etməsindədir. Bu məsələnin mürəkkəbliyi bir çox müasir Şərq, Qərb, Şimal, Cənub ölkələrinin mədəniyyət, etnos, millətlər, din və davranış modellərinin müxtəlif səviyyətlərdə təqdim olunması ilə şərtlənir. Bəçəriyyətin mədəniyyətləri kifayət qədər sabitdir və onlardan hər biri insan münasibətlərinə öz mədəni prizmasından yanaşır. Bununla birgə, hər bir mədəniyyətdə etnos üçün səciyyəvi olmayan düşüncə tərzini və davranışa malik fərdlər də mövcuddur. Müxtəlif insanlara fərqli şəxsi mədəniyyət səviyyəsi ilə yanaşı, ümumiyyətlə bütövlükdə mədəniyyətə həssaslıq xüsusiyyəti də xasdır.

İnsan münasibətlərində harmoniyaya necə nail olmaq olar? Burada köməyə kulturologiya gəlir. “İnsan davranışı onun mədəniyyətindən asılı olaraq dəyişir”. Lesli Alvin Uaytin bu fundamental düsturu göstərir ki, insanda yüksək mədəniyyətin və xoş niyyətin formalaşdırılması yalnız irsi keyfiyyətlərdən asılı deyil. O, bəşəriyyət tərəfindən durmadan yaradılan yeni biliklərin mənimsənilməsi üçün möhkəm iradə, daimi əqli qüvvə sərfi, insani keyfiyyətlər və gözəl hisslərin tərbiyə edilməsini nəzərdə tutur. Mədəni inkişaf prosesində, öz həyat fəaliyyəti üçün yeni-yeni imkanlar kəşf etdikcə, insan dəyişir, təkmilləşir, müdrikləşir. İnsanın öz daxili aləminə münasibəti, çətinliklərin dəyərləndirilməsi, zənginlik və yoxsulluq, uğur və uğursuzluq haqqında düşüncələri bu prosesin keyfiyyətindən asılı olaraq formalaşır.

Bu vəzifənin uğurlu həlli üçün cəmiyyətdə insan mədəniyyətinin nailiyyət və xüsusiyyətləri haqqında universal biliklərin təbliği səmərəli nəticələr verə bilər.

Mədəniyyətin, düşüncə tərzinin və davranışın formalaşmasına aşağıdakı amillər də müəyyən təsir göstərir: təhsil, tərbiyə, intellekt, sosial mənşə, etnik ənənələr, doğum və yaşayış yeri, peşə, iş xüsusiyyətləri, yaş, cins, din, eləcə də şəxsiyyətin fərdi psixologiyası. Təbii-coğrafi şərait, mədəniyyətin genetik kodu, sosial mühit, tarixi şəraitlə yanaşı mədəni mübadilə də mühüm əhəmiyyətli amildir. Məhz bu sabit və dəyişən kəmiyyətlər dünyagörüşü formalaşdırır.

İnsan daxil olduğu sosial qrupun davranış normalarını mənimsəyərək sosiallaşır. İnsanın sosiallaşmasına bir çox amillər təsir edir:

meqa amillər, makro amillər, mezo amillər və mikro amillər.

Meqa amillərə - kosmos, planet, dünya (iqlim);

Makro amillərə cəfrafı fenomen - ölkə, etnos (millət), cəmiyyət - (sosial münasibətlər toplumu), dövlət (siyasi-hüquqi təşkilatlar toplumu), iqtisadi inkişaf səviyyəsi (həyat tərz, rifah);

Mezo amillərə - region (ölkənin bir hissəsi), şəhər, kənd, qəsəbə, bələdiyyə sistemi, kütləvi kommunikasiya vasitələri;

Mikro amillərə - ailə, qonşuluq, dostluq, yoldaşlıq, tərbiyə təşkilatları aiddir.

Tərbiyə etmə insan yaratmır, onu formalaşdırır, yəni, onun yaxşı və ya pis, uğurlu və ya uğursuz, xoşbəxt və ya bədbəxt, bir sözlə, həyatın mənfəi və ya mənsəbət təsirlərinə davam gətirə biləcək, rəqabətə davamlı bir şəxsiyyət olmasına yardım edir.

İnsanın formalaşması irsiyyətin, mühitin, tərbiyənin və fəaliyyətin təsiri qarşılıqlı əlaqəli şəkildə baş verir.

İrsiyyət - genlər vasitəsilə əcdadlardan gələcək nəsələ ötürülən keyfiyyət və xüsusiyyətlərdir. İrsi keyfiyyətlər və irsi əlamətlər hərbi tərbiyə işini həm asanlaşdırır, həm də çətinləşdirə bilər. İrsi qüsurların aradan qaldırılması, əslində,

sosial amillərin köməyi ilə irsiyyətə təsir edilməsi və onun strukturunda müəyyən dəyişikliklərin yaradılmasıdır. İnsanın irsi qabiliyyəti fizioloji gəndən asılı olaraq tərbiyə prosesində nəzərə alınmalıdır. Normal genetik imkanlara malik olan insan tərbiyəvi təsirə məruz qoyula bilər.

Mühit – fəaliyyət prosesində xarici hadisələrin insana təsiri olmaqla, tərbiyə amillərindən biri kimi çıxış edir. Mühit tərbiyə etmək imkanına malikdir. Tərbiyənin cərəyan etdiyi mühit tərbiyəvi təsiri həm azalda, həm də artırabilir, belə ki, eyni tərbiyəvi tədbir müxtəlif şəraitdə müxtəlif cür səmərə verə bilər. Şəraiti dəyişməklə insanın təbiətini, həyat tərzi, düşüncəsini, yaşayış vasitələrini dəyişmək olar. İnsanda hansı mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri görmək istəyiriksə, həmin keyfiyyətlərin formalaşmasına imkan verən şərait yaradılmalıdır. Mühit amilləri daim planlaşdırılmalı, tərbiyə vəzifələrinə tabe etdirilməli və tərbiyə vasitələrinə çevrilməlidir. Bu zaman yeganə tələb fərdin potensialının reallaşmasına imkan yaratmaq, onu fəaliyyətə təhrik etməkdir.

Şəxsiyyət formalaşmasında fəaliyyətin rolu mühümdür. Belə ki, insan öz fəaliyyəti ilə təbiəti və ictimai həyatı dəyişdirir. Bu zaman onun şəxsi keyfiyyətlərində də dəyişiklik yaranır: şüurluluq artır, səmimiyyət, məsuliyyət, təşəbbüskarlıq güclənir, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını dərinlən dərk edir, öz fəaliyyətində həmin qanunauyğunluqları nəzərə alır, sosial-iqtisadi həyatın və tarixin yarıcısına çevrilir.

Hər bir insan şəxsiyyət olmaq imkanı ilə doğulur. İnsan dünyaya göz açanda artıq şəxsiyyət olmağa namizəddir, lakin o hələ şəxsiyyət deyil. Belə ki, onun insan olması üçün təbii və qazanılmış imkanların reallaşdırılması vacibdir. Bunu isə ictimai mühit və tərbiyə vasitəsi ilə etmək mümkündür. İnsanın tərbiyə edilməsi – ona məqsədyönlü, sistemli, planlı şəkildə və ardıcıl təsir etməklə, irsiyyətində mövcud olan keyfiyyətləri inkişaf etdirməkdir.

Şəxsiyyətin tərbiyə edilməsi nədir? Tərbiyə etmə insanın ümumi fiziki və mənəvi inkişafına xüsusi məşq etmə yolu ilə təsir etməkdir. Tərbiyə etmə tərbiyəçinin rəhbərliyi altında məqsədyönlü və insanın mənəvi keyfiyyətlərinin, əqidə və dünyagörüşünün formalaşdırılması prosesidir. Tərbiyə etmə irsiyyət və mühitin qarşılıqlı əlaqəsi ilə sıx bağlıdır.

Kulturoloji biliklərə olan tələbat dünyanın müxtəlif yerlərində ayrı-ayrı din, millət, dünyagörüş, xarakter, davranış modelini təmsil edən insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq zərurəti ilə şərtlənir. Bu baxımdan, kommunikasiya prosesində hər kəs öz danışıq və davranışını mövcud mədəniyyətdə qəbul edilən etik dəyərlər sisteminə uyğunlaşdırılmalıdır. Müxtəlif millət və etnoslarla ünsiyyət zamanı, həm də nitq mədəniyyəti fərqləri nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin nitq xüsusiyyətlərini bilmək, yeri gələrsə, qeyri-verbal və kodlaşdırılmış ünsiyyət zamanı nitqin xüsusiyyətlərinə bələd olmaq mühüm

əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görə də, mədəniyyətlərin bir-birinə uyğunlaşdırılması və ya harmonikləşdirilməsi imkanı xüsusi tədqiqat, xüsusi dil və kulturoloji proqramların həyata keçirilməsi və .üurlu kompromisslərin reallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

İntellektual və mənəvi təkmilləşdirilmə insanların dünya hadisələrinə sistemli yanaşması üçün geniş imkanlar açır. Sistemli yanaşma mütəhərriklik, baxışların geniş multipanoramlılığı, mürəkkəb situasiyalarda düzgün qərar qəbul edilməsi, inkişaf üçün yeni imkanların açılması şansını artırır. Belə bir təlim prosesində xoş məram, nəzakət və tolerantlıq formalaşdırılması multikulturalizm ideyalarının tərbiyə imkanlarını genişləndirir. Analoji olaraq, məhəbbət və dostluq kimi mədəni dəyərlər sistemi də kənardan zorla yox, daxildən yetişdirilməli və digərlərinin estetik zövq mənbəyinə çevrilməlidir. Mədəni kommunikasiyalarda konkret suallara dəqiq cavabların alınmadığı qeyri-müəyyən mürəkkəb situasiyalı proseslərinin məhsuldar təhlilinə nail olmaq üçün Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq metodologiyası innovasiyalı ideyalar üçün geniş imkanlar açır. Cəmiyyətin həyatında əlverişli sosial-iqtisadi şəraitin saxlanması və milli mədəni dəyərlərin qorunması şərti ilə bu metodoloji imkanlardan, eləcə də təhsil və tərbiyənin kulturoloji texnologiyalarından istifadə edib, bəşəri səciyyə daşıyan dəyərləri aşılamaqla mütəlif millətlərin nümayəndələrinin düşüncə və davranışında eynilik yaratmaq olar. Mədəni eyniliyin formalaşdırılması mədəniyyətlərin müxtəlifliyi ilə əlaqədar yaranmış məqsəd və dəyərlərin fərqlili görünüşünün aradan qaldırılmasına, mövqelərin yaxınlaşmasına, anlayışların, yanaşmaların, qiymətləndirmə və qərarların uyğunlaşdırılmasına və uzlaşdırılmasına yardım edir. Özündə insan inkişafının zamanın sınağından çıxmış dayanıqlı forma və normalarını sintezləşdirən yeni beynəlxalq mədəni standartlar əsasında mədəni eyniliyin yaradılması bəşəriyyəti dağıdıcı proseslərdən qorumaq məqsədi ilə beynəlxalq aləmdə qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığın artırılması işinə xidmət edəcək. Mədəni eynilik formalaşdırmaq üçün, texnoloji baxımdan, müxtəlif mədəniyyətlərin milli xüsusiyyətlərini nəzərə alan universal dəyər və mədəni standartların bütün dünyada tirajlaşdırılmasına kömək edən insanların akkulturasıya və inkulturasıyasından ibarət xüsusi beynəlxalq proqramların işlənilməsi və hazırlanması məqsədmüvafiqdir. Şüurun formatlaşdırılması və ya yenidən təşkil edilməsi üzrə belə maarifçilik proqramlarının həyata keçirilməsi işinə dünya xalqlarının mədəniyyətini yaxşı bilən, kompromisli kommunikasiya modellərinin hazırlanmasına qabil, mədəniyyətlərarası kommunikasiya və multikulturalizm məsələlərində yüksək peşəkar səriştəsi ilə fərqlənən beynəlxalq ekspert-kulturoloqların cəlb edilməsi vacibdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində ən yaxşı mədəni prinsip, standart və həyatfəaliyyət normalarının seleksiyası əsasında “Homo Culturalis” tipli “SINTEZ” pozitiv sosial transformasiyalar, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, qarşılıqlı anlaşma, dinc bir-

gəyəşayış, şəxsiyyətin ləyaqətinə hörmət, sülh mədəniyyətinin inkişafı və məhsullar əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar açar.

Əlbəttə ki, belə yanaşma dünya alimləri, mütəxəssisləri, müəllim və siyasətçilərinin qüvvələrinin birliyi və həmrəyliyi tələb edir. Dərindən əminəm ki, bu qaranlıq “tonneldən işığa doğru aparar” çətin, lakin yeganə yoldur. O, cəmiyyətdə məsuliyyət mədənniyyəti, insan ləyaqətinə hörmət, düzlük, humanizm qeyri zorakılıq, böyüklərə hörmət, uşaqlara sevgi, qonaqpərvərlik, dözümlülük, tolerantlıq, və yüksək mədəniyyət ideallarına sədaqət kimi keyfiyyətlərin tirajlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu keyfiyyətlər insan həyatının dəyər prioritetlərini bərqərq olmasına, mədəni müxtəlifliyin qorunmasına, cəmiyyətdə mədəniyyət və maraqların harmoniyası, vətəndaşların milli birlik və həmrəyliyi qorunmasına yardım edir.

Bununla belə, unutmamaq olmaz ki, elm yalnız xeyirxah insanların əlində tərəqqiyə xidmət edir. Buna görə də, dağıdıcı destruktivizmdən qaçmaq üçün insanları elmi nailiyyətlər, texnologiyalar və elmin dəyişdirici imkanları ilə təlimləndirənin də humnanizmin yüksək mənəviyyət və insanlara xidmət prinsiplərinə sadıq olması vacib şərtidir. Düşünürəm ki, insan inkişafının nəzərdən keçirdiyimiz bu, həllini tələb edən beynəlxalq problemləri bütün dünyada global kulturologiyanın inkişaf etdirilməsi məsələsinə BMT və YUNESCO-nun xüsusi diqqət göstərməsini tələb edir.

Apardığımız kulturoloji təhlil aşağıdakı nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir ki, cəmiyyətin inkişafının başlıca resursu və hərəkətverici qüvvəsi yüksək mədəniyyətli insandır ki, bu da sabit və dayanıqlı inkişaf modelinin “mədəni insanın formulu”-nu baza elementi olaraq nəzərdən keçirilməsini məqsəduyğun edir. “Mədəni insanın formulu” beş keyfiyyətin məcmusu kimi təqdim olunur:

bilik, bacarıq, mütəşəkkillik, mənəviyyət və yaradıcı fəaliyyət. İnsan mədəniyyətinə təsir edən amillər: motivasiya, irsi mədəni keyfiyyətlər, şəxsiyyətin xarakteri, sosial mühit və idarəçilik mədəniyyəti.

Mövcud problemin mahiyyətinə sistemli yanaşma ölkənin milli maraqlarına və zamanın tələblərinə cavab verən “rəqabətəqabilliyin kulturoloji formulu” -nu dövlətin sabit inkişaf tələblərinin əsas şərti kimi izah etməyə imkan verir. Bu rəqabətəqabillik beş idarəçilik amilinin effektivliyindən asılıdır:

- Dövlətin daxili siyasətində iqtisadiyyatın rəqabətəqabilliyini, rifahın artırılmasını, cəmiyyətin sosial təhlükəsizliyini təmin edən intellektual, mənəvi, hüquqi, idarəçilik mədəniyyətinin prioriteti.

- Universal sistemli kulturoloji analiz metodu və innovativ idarəçilik texnologiyalarında istifadə edilməsini nəzərdə tutan dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti.

- Dövlət quruculuğu və ictimai istehsalda dünya sivilizasiyasındakı daimi

dəyişmələr və qeyri-müəyyənlikləri nəzərə alan innovativ fəaliyyət və intellektual mədəniyyətin qabaqlayıcı inkişafı.

- Yüksək məhsuldarlıq və istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətini təmin edən, peşəkarlıq baxımından dünyanın aparıcı ölkələrindəki standartlara uyğun olan fəaliyyət mədəniyyəti, heyətin mədəniyyəti, texniki təchizat.

- Tərbiyədə, vətəndaşların ləyaqətlərinin qiymətləndirilməsində, əməyin qiymətləndirilməsində dövlətin milli maraqlarına və strateji məqsədlərinə uyğun gələn meritokratik yanaşma.

Dünya təcrübəsi meritokratiyanın dəyər prinsip və meyarlarından istifadəsini insanın özünü təkmilləşdirməsinin, onun sosial fəallığının motivləşdirilməsinin effektiv aləti kimi nəzərdən keçirilməsinə əsas verir.

Bizim tərəfimizdən, dayanıqlı inkişafın kulturoloji modelinə uyğun, sosial və dövlət idarəçiliyi sistemində məşğul olan mütəxəssislər daxil olmaqla, tərbiyənin və şəxsiyyət səviyyəsinə uyğun insanların, ailə, killektiv və cəmiyyətin meritokratik prinsiplərlə idarə edilməsinin aşağıdakı meyarları müəyyən edilmişdir: qabiliyyət və istedad, bilik və peşəkarlıq; alicinablıq, humanizm və patriotizm; Bəşəriyyət və Vətən qarşısında əmək və xidmətin nəticələri. Bizə elə gəlir ki, Şərqi və Qərbi ölkələri cəmiyyətlərində milli maraqlara cavab verən universal meritokratik prinsiplər idarəçilik sistemini effektivliyinin artırılmasına, insan kapitalının, eləcə də dövlətin sosial-mədəni və iqtisadi göstəricilərinin, o cümlədən dövlətin iqtisadi inkişafının yüksəlməsinə yardım etməlidir. Bu prinsiplərin dövlət və sosial idarəçiliyi praktikasında geniş istifadə edilməsi, mütəxəssislərin əmək və idarəçilik fəaliyyəti nəticələrinin artırılmasında motivasiyanın yüksəldilməsinə, vətəndaşların intellektual, etik hüquqi, idarəetmə və istehsal mədəniyyətinin keyfiyyət və indeksinin yaxşılaşdırılmasına imkan verir ki, bu da cəmiyyətin innovasiyalı inkişaf maraqlarına cavab verir. Onlardan istifadə şəxsiyyətin düzgün qiymətləndirilməsi proseslərini stimullaşdırır, yüksək mədəniyyətli insanların formalaşdırılmasının sürət və keyfiyyətini artırır, hər bir ölkənin daha yaxşı gələcəyi, ümumi rifah uğrunda vətəndaşların məsuliyyət mədəniyyəti, həmrəyliyi və inam səviyyəsini artırır. Bununla belə, qabiliyyətlərin müəyyənləşdirilməsinin universal yollarının hazırlanması şərti ilə, meritokratiya prinsiplərindən istifadə edilməsi cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına destruktiv təsir göstərən neqativ hadisələrin qabaqlanması üçün əlavə imkanlar açır.

Sonda, icazə verin, mənə təmsil etdiyim Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyası və "Simurq" kulturoloji mərkəzi adından "mədəni insan formuluna" uyğun olan universal bilikli, gözəl hiss və möhkəm iradəli insan formalaşdırılması üzrə qüvvələrimizi birləşdirək. Müasir dünyamızın görkəmli mütəfəkkiri Çingiz Aytmatovun xatirəsinə hörmətimiz, onun insan mədəniyyətinin progressiv transformasiyasına istiqamətlənən bəşəri humanist ideyalarının reallaşdırılmasına real töhfə olar. Gəlin, zamanın tələblərinə Çingiz Aytmatovun dünyagörüş

və həyat prinsipləri prizmasından nəzər salmaq və bu tələblərə kulturoloji cavab formalaşdırmağa çalışmaq.

Daxili və xarici çağırışlar şəraitində dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün xalqların sosial-mədəni yüksəlişi, çox vaxt, əhali arasında universal kulturoloji biliklərin təbliği və mütəxəssislərin fasiləsiz kulturoloji yenidən hazırlanması yolu ilə “cəmiyyətdə yüksək mədəni insanların” formalaşmasını nəzərdə tutur. Bu tələbatdan çxış edərək, YUNESCO-nun rəhbərliyi ilə bilik, bacarıq, mütəşəkkillik, mənəviyyatlılıq və yaradıcı fəaliyyətin zəruri səviyyəsinə malik “Homo sapiens” (ağıllı insan) tipli insanın “Homo culturalis” (mədəni insan) -ə çevrilməsini təmin edən bir neçə təhsil proqramları və layihələrin hazırlanıb reallaşdırılması ideyasını təklif etmək istərdim.

İdeyanın reallaşdırılma mexanizmi kimi təklif olunur:

1. YUNESCO-nun rəhbərliyi ilə müxtəlif ölkələrdə vahid beynəlxalq proqramlar əsasında müəyyən kateqoriyalı əhali və mütəxəssislər arasında problemlərin analizi və qərarların qəbul edilməsindən ibarət sistemli yanaşmaya əsaslanan universal kulturoloji metodologiyadfan istifadə etməklə mühazirə, interaktiv seminar, trening, diskussiya və ustad dərslərinin keçirilməsi.

2. Mütəxəssislərin effektiv kulturoloji yenidən hazırlığını təmin edən xüsusi monoqrafiya, dərs vəsaitləri, braşürlərin nəşri, internet resursların və tədris filmlərinin yaradılması, beynəlxalq tele-körpülərin, təşkili.

3. Mütəxəssislərin kulturoloji yenidən hazırlanması və əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində təcrübə mübadiləsi aparılması üçün beynəlxalq forumun keçirilməsi.

Gözlənilən nəticə - dünyada sülhün, birliyin və həmrəyliyin bazası olan “yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyəti” –nin inkişafı. Bu, dayanıqlı və sabit inkişaf məqsədi ilə milli mədəniyyətlərin progressiv transformasını, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafını, mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoqunun effektivliyini artıran, intellektual və etnik mədəniyyətin inkişafını təmin edən mədəni identifikasiya, qarşılıqlı anlaşma və tolerantlığın mövcudluğunu nəzərdə tutur.

4. Dünyada ruhi mədəniyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan “Homo culturalis” tipli “yüksək mədəniyyətli insan cəmiyyəti” – nin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin mühümlüyünü nəzərə alaraq, bizim forumun icazəsi ilə, YUNESCO tərəfindən “Homo meritus” (ləyaqətli insan) medalının təsis edilməsinin məqsədəuyğunluğu və bu haqda xüsusi qərar qəbul edilməsini irəli sürürəm. Bu medalla mükafatlandırma beynəlxalq miqyasda Vətən və Bəşəriyyət qarşısında fəaliyyət və xidmətləri ilə konkret nəticələr əldə edən bilən yüksək mədəniyyətli, qabiliyyətli, zəkalı, istedadlı, bilikli, peşəkar, alicənab və vətənpərvər insanların qiymətləndirilib, səmərəli istifadə edilməsinə imkan verən meritokratik tərbiyənin inkişafını motivləşdirər.

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN DÜNYA HUMANİZMİ MÜSTƏVİSİNDƏ KULTUROLOJİ PORTRETI

(İmadəddin Nəsiminin 650-illiyinə həsr olunmuş Azad Bryussel Universitetində keçirilmiş Beynəlxalq elmi kollokviumda məruzə edilib. 21 iyun 2019 il)

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası dahi Azərbaycan mütəfəkkiri, şairi və humanisti İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubuleyini qeyd edir. Onun yaradıcı irsi bəşəriyyətin mənəvi və intellektual mədəniyyətinin beynəlxalq əhəmiyyətinin dərk edilməsində müəhüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir mütəfəkkir, alim, şair və yazıçı, bu və ya digər dərəcədə, öz dövrünün ruhi və ideoloji tələblərinin təsiri altında yazıb-yaradır. Buna baxmayaraq, onlardan bəziləri ağıl və azad intellektual axtarırlara istinad edərək, öz dövrünü qabaqlayan elmi və humanitar dəyərə malik, elə mütərəqqi ideyalar irəli sürür və maraqlı əsərlər yaradırlar ki, onlar bəşəriyyətin malına, mülkünə, xəzinəsinə çevrilir, məhdud coğrafi sərhədləri aşıb bəşəri əhəmiyyət və dəyər qazanır. Belə bir qeyri-adi insanlardan biri XIV əsr Azərbaycan ruhi mədəniyyətinin parlaq nümayəndəsi olan İmadəddin Nəsimidir.

Dünya humanizminin tarixi, xüsusiyyətləri və nailiyyətləri ilə sistemli yanaşma prizmasından tanışlıq əsasında Nəsiminin kulturoloji portretinin yeni çalarlarını aşkarlamağa çalışsaq, onun mənəvi qüdrətini, qəhrəmanlığını və bəşəriyyətin ruhi mədəniyyətinə verdiyi özünəməxsus intellektual töhfələrini qiymətləndirmək imkanı əldə edərik. Nəsimi elə bir xüsusi tarixi dövrdə yaşamışdır ki, o vaxt mütərəqqi insanların təfəkkürü ilə təbii qarşıdurmada olan feodal cəmiyyəti mütərəqqi düşüncə tərəfindən müsadirə olunub dünyəviləşmə mərhələsinə qədəm qoyurdu. Obyektiv olaraq, feodal cəmiyyəti təhsil, maarif və elmi tərəqqinin yaratdığı yeni imkanların, insanın həyat fəaliyyətinin ideoloji və texnoloji sahələrindəki transformasiyaların və mədəni yeniliklərin təsirinə məruz qalırdı. Kifayət qədər təhsili olan insanlar sosial cahilliyi aradan qaldırmaqla, feodalizmə xas ehkamçılıq və fanatizmdən imtina etməklə, paxıllıq və digər neqativ bayağı həyat təzahürlərini və stereotipləri məhv etməklə feodal cəmiyyəti mədəniyyətini dəyişməyə can atırdılar. Maarifçilərin əzmi və iradəsi ilə tədrisən nəinki bacarıq, mütəşəkkillik və mənəviyyatlılıq, həm də, hər şeydən əvvəl, elmi bilik və yaradıcı fəaliyyət insanın və cəmiyyətin inkişafında başlıca hərəkətverici qüvvəyə çevrilirdi. Bu zaman, insan və cəmiyyətin maraqlarına cavab verən mütərəqqi sosial dəyişikliklərin yeni ideya və biliklərdən qaynaqlanması anlamı formalaşdı. Ətraf aləmə münasibətdə passiv müşahidəçilik öz yerini aktiv dəyişdiriciliyə verirdi. Təbiət və cəmiyyətə cür yaradıcı münasibət yeni elmi təfəkkürün əsasını qoydu.

Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazan Nəsimi Azərbaycan poeziyasının incilərini yaratmış və Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını qoymuşdur. Hələ orta əsrlərdə onun əsərləri Yaxın Şərq və Orta Asiyada geniş şöhrət tapmışdır. Lakin mən bu çıxışında Nəsiminin yaradıcı nailiyyətlərinə və müxtəlif müəlliflərin tədqiqatlarına istinad edərək, eləcə də, kulturologiya elminin imkanlarına əsaslanaraq, diqqətinizi ruhi mədəniyyətin mühüm sahəsi olan humanizmə cəlb etməklə, Nəsiminin humanizm mədəniyyəti sahəsindəki xidmətlərindən bəhs etmək istərdim. Tərbiyənin mühüm sosial əhəmiyyətini tərənnüm edən dahi Asiya və Avropa humanistlərinin fikri ilə həmrəy olan İmadəddin Nəsimi özündə əxlaq, iradə, mərdlik, ləyaqət, özünüdərk və özünütəkmilləşdirməyə meyillik kimi yüksək mənəvi keyfiyyətləri birləşdirirdi. Əgər dahi Nəsiminin kulturoloji portreti “mədəni insanın formulu” prizmasından nəzərdən keçirilərsə, ləyaqətli insana xas olan aşağıdakı keyfiyyətləri müşahidə edə bilərik: bilik, bacarıq, müstəqillik, məsuliyyət, dəmir iradə, vətənpərvərlik, vicdan, ədalət, inam.

Müqayisəli kulturoloji təhlil göstərir ki, Nəsimi öz humanist dünyagörüşü ilə Avropa İntibahı dövrünün görkəmli mütəfəkkirlərindən biri olan Şarl de Brovelin (1479-1567) baxışlarını geridə qoymuşdur. Şarl de Brovel hesab edirdi ki, “idrak maraqları ilə yaşayan təhsilli və maariflənmiş” insan dünyanın inikasıdır və kainatı pozitiv dəyişdirir. Eyni zamanda, onun dünyagörüş mövqeyi müasir elmin banisi olan Paratselslə (1493-1541) səsləşirdi. Paratsels hesab edirdi ki, Allah insanı öz obrazında yaradaraq, bütöv dünyanın “cövhrindən” “çəkmişdir”.

İmadəddin Nəsiminin müsəlman Şərfinin ruhi mədəniyyətinin inkişafındakı tarixi rolunu XIX əsrin tanınmış Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Mirzə Şəfi Vazeh uğurla səciyyələndirmişdir:

Dünyaya cahillik hakimlik edir, bu da əsrlərin əlamətidir

Qanun cahilliklə bəhsə də girmir, ya kətan, yada ki, ipək geyindir.

Nadan bir dünyaya bir hakim kimi, Yaradan şairi göndərir bəzən,

Nadanlıq və zülmət məmləkətinə zəka ilə ziya gətirsin həmə.

İmadəddin Nəsimi Yaxın Şərqin tanınmış mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan, Azərbaycan Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı - Şamaxıda anadan olmuşdur. Nəsiminin gəncliyi dövründə Azərbaycana və eləcə də, İrana Teymurilər sülaləsi hakimlik edirdi və onlar ən bacarıqlı və məşhur memar, rəssam, musiqişünas və şəhər sənətkarlarını zor gücünə Səmərqəndə aparır, orada müxtəlif işlərdə çalışmağa məcbur edirdilər. Tədricən, məcburiyyətə məhkum edilmiş yaradıcı insanlar arasında narazılıqlar yaranır, tez-tez yerlərdən mütləqiyyət boyunduruğundan azad olmaq ideyaları səslənirdi. Belə şəraitdə müxtəlif azadlıq ideyalarının təsiri altında Azərbaycanda ilk dəfə hürufizm hərəkatı yarandı və Bakı şəhəri onun ideoloji mərkəzinə çevrildi. Hürufizm XIV əsrdə Təbrizdə Fəzlullah Nəimi (Astarabazi) tərəfindən əsası qoyulmuş sufizmin qollarından biri idi. Fəzlullah Nəimi tərəfindən yazılmış “Cavidanna-

mə” (Əbədiyyət haqqında kitab) kitabı hürüfilər tərəfindən “Hürufiliyin quranı” kimi qəbul edilirdi. Hürüfilər 7 rəqəmiini müqəddəs hesab edir, Azərbaycanı “Sarza-min-e-restaxiz” (Oyanış yeri) adlandırırdılar.

Öz mahiyyəti etibarını ilə maarifçilik ideyalarının daşıyıcısı olan Hürufilik müasir Azərbaycan, Türkiyə və İran ərazilərini əhatə edirdi. Ərəb əlfbasının 32 hərfini bütün ilahi təzahürlərin miqdarı kimi qəbul edən bu təlimin əsas ideyası insanda tanrı təəllası (zühuru) idi. Quranı hərflərin sistemi vasitəsi ilə izah edən Hürufilik təlimi əlifbanın hərflərinin rəqəmli mənasından istifadə edərək, insanı yer üzünün ən yüksək dəyəri və bəşəri mahiyyətlərin daşıyıcısı kimi qiymətləndirirdi. İmadəddin Nəsimi hürufizmin dünyagörüş fəlsəfəsini qəbul etmişdi.

Hürüfilərin həyat fəlsəfəsini dərk etmək üçün qeyd edək ki, onların “dövr konsepsiyası” və “rəqəm simvolikası” ismaililərin və “səfa qardaşlarının” (X əsrdə Bəsrədə yaranmış gizli müsəlman elmi cəmiyyəti) emanasiya sistemi (kainatın İlahi şüadan Yaranışı) ilə səsləşirdi. Erkən humanizmin daşıyıcıları olan “Səfa qardaşları” da ismaililər kimi, öz cəmiyyətlərinin qüsurlarının aradan qaldırılması üçün elmi-fəlsəfi biliklərin yayılmasını özlərinə məqsəd hesab edirdilər. Onlar düşünürdülər ki, insan yalnız həqiqəti dərk edərək, idrak vasiləsi ilə əsil səadətə çatır. Onlar islamı cahil insanların ictimai həyatının tənzimlənmə vasitəsi kimi nəzərdən keçirərək, hesab edirdilər ki, gizli biliklər (biliklilər – F.M.) həqiqəti aşkar edir, xeyirxahlığın dərk edilməsinə və artırılmasına yol açır.

Kreativ düşünən insan olan Nəsimi üçün təfəkkür konservatizmi, fanatizm və ehkamçılıq, eləcə də nüfuz sahiblərinə kor-koranə inam bəsləmək duyğuları yad idi. Şairin humanist dünyagörüşünü əks etdirən geniş və rəngarəng yaradıcılığı məhəbbət şərləri ilə yanaşı ictimai və mənəvi problemlərə həsr olunmuş əsərləri də əhatə edir. Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Zülfüqar Şirvani irsi ilə təbiiyə olunmuş Nəsimi öz dövrünün elmlərinə də bələd idi. O nəinki Azərbaycan, ərəb, fars, tacik poeziyası və fəlsəfəsi ilə tanış idi, həm də müsəlman Şərfinin müxtəlif dini təriqətlərinin dini-fəlsəfi əsərlərini öyrənirdi. Onun əsərlərində Cəlaləddin Rumi, Şəms Təbrizi, Sədi Şirazi, Fəridəddin Əttarla yanaşı, Şərfin tanınmış alim-filosof və şairlərindən İbn Sina, Mühəddin ibn əl-Fərabi, Məruf əl-Kərxi, sufi şeyxi Şibli və digərlərinin adı çəkilir.

İnsanın dəyəri, eləcə də Yaradan və Yaranışın eyniyyəti ideyalarını dərindən mənimsəmiş Nəsimi yazırdı: “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam, Gövhəri la-məkan mənəm, Koni məkana sığmazam”. Təəssüf olsun ki, belə innovativ fikirlərin dərk edilməsinə hazır olmayan müsəlman hakimləri rəsmi islam doktrinasının sərhədlərini aşan bu cür yeni ideyaların daşıyıcılarını sərt təqibə məruz qoyub məhv edirdilər. 1401-ci ildə Fəzlullah Nəimi və onun tərəfdarları azadfikirliliyə görə Teymur-Ləngin oğlu Miranşah tərəfindən həbs edilib edam olunur. Belə bir şəraitdə edam edilməmiş Nəiminin vəsiyyətinə əməl edən İmadəddin Nəsimi, digər təqib

olunan azərbaycan hürufiləri kimi, Bakını tərk edib, Kiçik Asiyaya üz tutur və İrakda, eləcə də Türkiyədə yaşayaraq, dəfələrlə həbs olunmalarına baxmayaraq, hürufilik ideyalarını yayır. Son illər, o, ailəsi ilə birgə Suriyanın Hələb şəhərində yaşayan Nəsimi burada özünün bir çox tərəfdarlarını tapır, lakin 1417-ci ildə Nəsimi həbs olunur və xüsusi qəddarlıqla qətl edilir. Məlum olduğu kimi, insanın ilahi imkanlarına inam, dözümlü və mərdlik nümayiş etdirən şair öz əqidəsindən dönməyərək ölüm ayağında ucadan demişdir: “Həqq mənəm!”, “Həqq məndədir!”, “Mən əbədiyyət üfüqlərində parlayan məhəbbət günəşiyəm!”.

İnsan aqlını, əməlini və ləyaqətini yüksək qiymətləndirən, idealda insanı İlahiyə uyğun bir varlıq kimi qəbul edən Nəsimi, öz dünyagörüşünə görə, insan təbiətinin universallığı və ilahi başlanğıcını etiraf etmiş antroposentrik və panteist fəlsəfi təlimlərin daşıyıcılarından olan görkəmli Avropa humanistlərinə yaxın idi. Belə bir həyat fəlsəfəsi mədəni insanın ilahi keyfiyyətlərinə humanistcəsinə inam bəsləyən və bütün ilahi yaranışların iştirakçısı olduğunu iddia edən aksioloji baxışlarla sıx bağlı idi.

Bəşəriyyət tarixi təkidlə təsdiq edir ki, mədəniyyət insanların inkişafını və rifahını təmin edən bilik və xeyirxahlıqdır, cəhalət isə şər və səfalətdir. Martin Lüter bəşəriyyətin xilasını etiqadda, Fyodor Dostoyevski mənəvi saflıqda götürdü. Həqiqətdə isə, xilas yolu - özündə inam, qəlb gözəlliyi, ətraf aləmi dərk edib dəyişdirə bilən, maariflənmiş ağıl kimi dəyərləri özündə birləşdirən ruhi mədəniyyətdir.

Qeyd edək ki, Nəsiminin yaşadığı dövrdə sosial həyat fəaliyyətinin elm və mədəniyyət sahələri ruhi mədəniyyətin “iki qanadını” təşkil edən vahid bir məcmu şəklində müstəqil fəlsəfi və ya rəşional təhlil predmeti deyildi. Sosial fenomen olan mədəniyyətin mahiyyətinin dərk edilməsi yalnız onun mühüm sosial institutlarının yaranmasına yardım edən Avropa maarifçiliyi və yeni dövr tarixindən başlayaraq, tədricən XVII-XVIII əsrlərdən etibarən formalaşmağa başlamışdır. Xeyirlə Şər anlayışlarında münasibət insanın mürəkkəb dualist təbiətindən yaranan əlamətlər olaraq, cəmiyyəti səciyyələndirir. Xeyirlə Şərin mübarizəsinə yeni baxışların, eləcə də sosial harmoniyanın əsas şərti olan tolerantlıq mədəniyyətinin rüşeymlərinin formalaşması da məhz bu dövrə təsadüf edir.

Humanizm ruhi mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi olaraq, sivilizasiyanın inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir. Humanizm cəmiyyətin inkişaf tələbləri ilə şərtlənən dünyagörüş forması olaraq, öz inkişafında bir sıra sosial-ideoloji transformasiyalara uğramışdır. Orta əsr humanizminin əsasını - mədəniyyətin kamilləşdirilməsi hesabına yüksək mədəniyyətli insanlardan ibarət cəmiyyətin formalaşdırılması təşkil edir. Bu yanaşma şər, zülm, cəhalət, ehkamçılıq, dözümsüzlüyü pisləməkdən ibarət böhranlı mülahizələrlə bağlı olaraq, sonda düşmənçilik, qarşıdurma, zorakılıq, münaqişə, müharibələr və digər destruktiv insani keyfiyyətlərlə nəticələnirdi. Humanistlər pragmatik-hayasız makkiavellizmi inkar edərək, yüksək mədəni prinsiplərə bağlılıq kimi keyfiyyətlərinidaha üstün hesab edirdilər.

Buna baxmayaraq, tədrisən ətraf aləmin ilahi yaranışına inamdan törəyən passiv müşahidəni fərqli anlamlar əvəz etdi: insanın təbiətində mövcud olan insansevərlik, əqli fəaliyyət, həqiqətin sərbəst axtarışı, cəmiyyətə xidmət, ətraf aləmin mütərəqqi şəkildə dəyişdirilməsi üçün insanın mədəni keyfiyyətlərini hərtərəfli inkişaf etdirmək və ondan səmərəli istifadə etmək zərurəti. İnsan azadlığının yalnız biliklə əldə edildiyini iddia edən humanistlər təhsilsiz kütlələrin passiv müşahidəçi və istehlakçı mövqeyini cəmiyyətin ziyalı təbəqəsinin ümumi rifah naminə göstərdikləri sosial-yaradıcı fəaliyyətlə qarşılaşdırırdılar. Qabiliyyət, istedad, bilik, peşəkarlıq, saflıq, alicənablıq, vətənpərvərlik və cəmiyyətə xidmət - humanistlər tərəfindən bəşəriyyətin ruhi mədəniyyətinin mühüm dəyərləri və ləyaqətli insan indikatoru kimi qiymətləndirilməyə başladı. Bu keyfiyyətlər insanın təbiəti dəyişməsi və onu əhatə edən sosial mühitin progressiv transformasiyası üçün geniş imkanlar açdı. Bu keyfiyyətlər şəxsiyyətin özünüdərkinə və özünütəkmilləşdirməsinə, yaradıcılığın tərəqqisinə, mədəniyyətin yaradıcılarının ictimai nüfuz və hörmət qazanmasına, insanın və sosial həyatın qorunması və yaxşılaşdırılmasına yardım edirdi.

İllərlə toplanmış dini və sosial stereotiplərdən azad, yeni düşüncə formalarının və həyatfəaliyyət texnologiyalarının axtarışı yeni bir zümərərarası qrupun – özünü “ruhi istehsalat” həsr edən ziyalı təbəqəsinin formalaşmasına səbəb oldu. Orta əsr ziyalıları üçün səciyyəvi olan - tənqidi təfəkkür, refleksiya, bilik və təcrübənin sistemləşdirilməsi kimi qabiliyyətlər, gələcəkdə ruhi mədəniyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan keyfiyyətlər idi. İnsan həyatının qorunması və daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə humanist ziyalılar öz qüvvələrini insan, təbiət və cəmiyyətin dərk edilməsi və pozitiv dəyişdirilməsinə, insanların mənəvi və intellektual inkişafına yardım edilməsinə yönəldilər.

Ruhi mədəniyyətin inkişafında ziyalıların yaradıcı rolunu anlamaq üçün “kulturoloji piramida”-nın universal metodu kömək edir. Orta əsrlər daxil olmaqla, bütün tarixi dövrlərdə yeni ideyaların yaranması və qurucu fəaliyyət mövcud hadisələrin mahiyyət və xüsusiyyətləri dərk edilməsini, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarının və insanın həyatfəaliyyəti texnologiyalarının təbiətini anlamağı tələb edir. Məhsuldar tənqidi və yaradıcı fəaliyyətin ən vacib amili - mədəni mübadilə, insanın və xalqların nailiyyətlərinin tarixini bilmək və qiymətləndirməkdir. Düzgün qərarların qəbul edilməsi və mütərəqqi inkişafın yeni imkanları, eləcə də, daha uğurlu gələcəyin formalaşdırılmasının panoramı yalnız bu bilik piramidasının zirvəsindən görünür. Bunun əsas şərti - cəmiyyətin mədəniyyətini yaradan və təkmilləşdirən ziyalıların qabaqcıl nümayəndələrinin təhsilliliyi, geniş dünyagörüşü və zəruri intellekt səviyyəsidir.

Humanizm - İnsanın başlıca mənəvi keyfiyyəti, ruhi mədəniyyətin mühüm amili

və tədqiqat obyektidir. O, öz mənbəyini qədim dünyadan götürür. Görkəmli mütəfəkkir və filosof Kon-Fu-Tsi (e.ə. 551-479 illər) insanlararası münasibətlərdə sülh, ahəngdarlıq və mənəvi tarazlıq yaratmaq məqsədi ilə beş başlıca səxavətli əmələ sahib olmağı təklif edirdi: “jen” (şəfqət, mərhəmət, iltifat), “yi” (ədalət), “li” (əxlaqlı davranış), “ji”(müdrəklik), “xsin” (sədaqət). Fəaliyyətsizlik və passivlik ideyasını rədd edən konfutsianlıq mənəvi kamilliyin yolunu özünütəkmilləşdirməkdə görürdü. Dünya mədəniyyətləri və müxtəlif dünyagörüş sistemlərində formalaşan humanizm konsepsiyası özünün ilkin variantında Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiindən Avropaya gəldi. IX-X əsrlərdən başlayaraq, humanizm ideyaları müsəlman ölkələri mütəfəkkirlərinin əsərlərinə - kəlam, fəlsəfə və sufi nümayəndələrinin əsərlərinə hopmuşdu. Orta əsrlərdə xilafətin inkişaf etməkdə olan şəhər mədəniyyəti bu prosesin münbit mühiti kimi çıxış edərək, insan qruplarının birgəyaşayışının, adət və ənənələrinin qarşılıqlı şəkildə zənginləşməsinə kömək edirdi. Müxtəlif millətlərin, etnos və dinlərin nümayəndələri arasında təbii mədəni mübadilə baş verirdi. Antik fəlsəfə və yunan təhsili yayıldığı, ziyalıların formalaşdığı, cəmiyyətin ruhi mədəniyyətinin inkişaf etdiyi bir şəraitində insan - teosentrizm və antroposentrizm nümayəndələrinin əsas diqqət obyektinə çevrilirdi, insan idraki isə həyat hadisələrinin dəyər meyarı kimi təsdiq olunurdu. Humanizmin təzahürü - dini təqdir və tənbehlə motivləşmiş davranışla yox, insanın aprior keyfiyyəti kimi qiymətləndirilirdi.

X-XI əsrlərdə humanizm zindik (azadfikirli-allahsız) və daxritlərin (materialistlər) fəlsəfəsində mövcud idi və onlar nə sözün müasir mənasında ardıcıl ateist, nə də ardıcıl materialist deyildilər. Onların təsəvvürləri müsəlman doktrinalarının, qno-sioloji təriqətlərin, zərdüştlük və manilərin müxtəlif cərəyanları əsasında qurulurdu. Orta əsr müsəlmanlarının azadfikirliyə iddia edirdilər ki, insan heç kimdən və heç nədən asılı olmadan xeyir əməl sahibi olmaq, eləcə də, şərdən qorunmaq iqtidarındadır. Onlar belə mənəvi mövqeyin daxili qüvvəsini və əsasını kamil insan aqlının və xeyirxahlığın xüsusi keyfiyyəti olan insanlıq (“insaniyə”) adlandırırdılar.

Məşhur ərəb “sorgu” filosofu Əbu Həyyan ət-Tauhidi (923-1024) qeyd edirdi ki, humanistlər ilahi cəza və rəğbətə qorxusu ilə yox, insanlıqla motivləşir. İnsanlıq - yüksək idrakin xüsusi əlaməti olan ruhi qüvvə, xeyir əməl sahibi olmağa daxili tələbat, saflıq və alicənablıq, şəfqət və iffət kimi keyfiyyətləri özündə birləşdirir. Müsəlman aləmində rəşadət dünyagörüşün nümayəndəsi kimi tanınmış humanist Əl Məarri (973-1057) ağıl və sosial ədalətin prioriteti prinsipinin tərəfdarı olaraq, müstəqil fikirləri ilə fərqlənirdi. O, insanın azad seçim etmək, əməlinə görə məsuliyyət daşımaq və möminliyini şəxsi əməldən çəkinməklə qorumaq kimi imkanlara malik olduğunu söyləyirdi.

XI əsrdə islam normalarını mistik panteizm ruhunda şərh edən, insanlar arasında əmlak bərabərsizliyini və bəzi ruhanilərin riyakarlığını tənqid edən müxalifət istiqamətli sufizm də inkişaf edirdi. Lakin, ağıl və idraka müraciət edən filosoflardan fərqli olaraq, sufilər üçün həqiqət axtarışı və ətraf aləmin dərk edilməsi məhəbbətə

əsaslanırdı. Bu istiqamətin nümayəndələri sufizmin aşağıdakı klassikləri idi: Cəlaləddin Rumi, Nuriddin Cami, Sədi Şirazi və Hafiz Şirazi və s.

Ziyalılar, xüsusilə də “ədib” adlandırılan yüksək intellektual təbəqə cəmiyyətin tərbiyəli və təhsilli insanları üçün zəruri hesab edilən mədəni standartlar və dəyər istiqamətləri istehsal edirdilər. Ədiblər bilik və mənəviyyat daşıyıcıları olaraq, yüksək nəzakət, alicənablıqları ilə fərqlənirdilər. Onlar humanizm ideyalarını özündə əks etdirməklə yanaşı, cəmiyyətdə səxavət və insani bağlılıq kimi dəyərlərin fəal təbliğatçıları idilər. Onlar insanın öz qüsurları ilə mübarizəsini ruhi kamillik kimi qiymətləndirirdilər. Humanizm ideyalarının inkişafı sayəsində müsəlman cəmiyyətində universalizm adlanan yeni dünyagörüş formalaşdı. Universalizm - dünyanın inkişaf qanunlarını dərk etmək yolu ilə ətraf aləmlə uyğunluq və ahəngdarlıq mədəniyyətini nəzərdə tutan yeni etik baxışlar idi.

Əfsuslar olsun ki, IX əsrdən etibarən müsəlman Şərqiində elmin inkişafı dinlə və dövlətin din siyasəti ilə məhdudlaşdırıldı. Elm müxaliffikirlilik kimi qəbul olunur, tənqid və təqibə məruz qalır, qanundan kənarlaşdırılır, rəşional elmlərin tədrisi qadağan edilirdi. Bu, ilk növbədə, dünyanın əsasını sonsuz materiya və zamanda görünən - qnostisizm, manilik, zərdüştlük təlimlərinə laqeyd olmayan şərqi peripatetizm, ismailizm, karmatizm, zindikizm, darhizm, zərvanizm - kimi “kafir” adlandırılan təlimlər idi. Hətta Aristotel və Platonun elmi irsini yaradıcılıqla inkişaf etdirən Əl-Kindi, Əl-Fərabi, İbn-Sina, İbn-Rüşd və digər görkəmli alimlər belə, küfrdə ittiham olunaraq kafir adlandırılır, iztirab və məhrumiyyətlərə məhkum edilirdi. İnsanın zəkası, düşüncəsi və yaradıcı fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması üzrə atılan bütün bu cəhdlər, son nəticədə, bu müsəlman ölkələrini əhatə edən böyük bir regionda rəşional elmin qərb ölkələrindən uzun müddətə geridə qalması ilə nəticələnir.

Lakin, insanların biliksizliyi, təhsilsizliyi və maarifsizliyi ilə bağlı yaranmış cəhalət, doqmatizm, fanatizm və stereotipdən kənar düşüncələrə qarşı dözümsüzlüyün göstərilməsi Orta əsr Avropa ölkələri üçün də səciyyəvi idi. Orta əsrin konservativ din xadimləri tərəfindən bəşəriyyətin ən kamil nümayəndələrinə göstərilən dözümsüzlük və anlamsızlıq nəticəsində Rocer Bekon, Dante Aliqyeri, Nikolay Kopernik, Cordan Bruno, Qalileo Qaliley kimi insanların və bir çox başqalarının xüsusi qəddarlıq və işgəncə ilə edam və ya azadlıqdan məhrum edilməsi, cəzalandırılması, iztirab və əzablara məruz qoyulmalarını yada salmaq kifayətdir.

Buna baxmayaraq, XIV əsrdən etibarən həm Avropada, həm də müsəlman Şərqiində, teologiyanın əksinə olaraq, XIII əsrin averroistik ənənələrini davam etdirən - rəşional təkəkkür geniş yayılır. Dini insanın vicdanı kimi başa düşən dinüstü rəşional dünyagörüş ümumbəşəri dəyərlər və yüksək mənəviyyat, sabit inkişaf və təhlükəsiz həyat imkanı yaradan humanizmin inkişafının mühüm resursu kimi çıxış etdi, insanların qarşılıqlı anlaşmasına, həmrəyliyinə və əməkdaşlığına yardım etdi. Ağılın etiqaddan üstünlüyünü, idrakın əbədiliyini, insan biliyinin genişlənməsinin sonsuz

imkanlarını tərənnüm edən bu mütərəqqi təlim özündə - insanın inkişaf və özünü-təkmilləşdirmə imkanlarının sonsuzluğu, onun əzəməti, ləyaqəti, müstəqilliyi kimi dünyəvi humanizm ideyalarını birləşdirirdi. Belə bir tarixi şəraitdə İmadəddin Nəsimi müsəlman Şərqiində öncüllərdən biri olaraq insanın böyüklüyü və əzəməti ideyasını irəli sürdü.

Kulturoloji analiz göstərir ki, dünya mədəniyyətinin inkişafının əsasını şəxsi təcürübəyə əsaslanan spontan transformasiya və mutasiya ilə yanaşı, həm də və daha çox dərəcədə, mütərəqqi fikir, ideya, texnologiya və mədəni etalonların stimullaşdırılmış transformasiyası formasında mədəni mübadiləsi, eləcə də bəşər nailiyyətlərinin qarşılıqlı təsiri təşkil edir. Nəsiminin dünyagörüşünə hürufizm, sufizm ideyaları, ismailiyyə və “safliq qardaşları”-nın təlimləri ilə yanaşı, Şərqi və Qərbi Ömər Xəyyam (təqribən 1048-1122), Nizami Gəncəvi (1141-1209), Franseska Petrarca, Kolyuçço Salyutati, Leonardo Bruno kimi şairlər və öz dövrünün mütərəqqi ideyalarını əxz etmiş digər görkəmli humanistlərinin təsiri də özünü göstərməyə bilməzdi.

Öz dövründə mövcud olan elmlər üzrə ən yüksək təhsil almış Nəsiminin dünyagörüş mövqeyinin əsasında Nestorianlıq fəlsəfəsinin də, İbn Rüştin azad fikir simvolunun “ikili həqiqətlər” konsepsiyasının da, Qərbi Avropa averroizminin banilərindən biri olan Siger Brabandskinin dünyagörüşünün də, humanist İbn-Haldunun sosioloji nəzəriyyəsinin də təsiri müşahidə edilir. Görünür, dövrün ziyalıları arasında gələcəkdə XVIII əsr materializminin yaranmasına yardım edən və əsası yunan fəlsəfəsində qoyulmuş averroizm azadfikirliliyi şairə daha çox təsir göstərmişdir. Əslində, mahiyyəti etibarlı ilə, averroizm də Nizami və Petrarkanın humanizmi kimi, hakim feodal ideologiyasının əksinə yönələrək, insanın orta əsr dünya anlamı və dünyaduyumu zəncirlərindən azad olması uğrunda mübarizə forması kimi çıxış edirdi.

İdrakin etiqad üzərində üstünlüyünü iddia edən və bütün teoloji konsepsiyaları tənqid edən özünəməxsus, orijinal və bənzərsiz Orta əsr müsəlman mədəniyyətinin humanizmi Orta əsr, İntibah və Yeni dövr Avropa mədəniyyətinə çox böyük təsir göstərmişdir. Avropa humanizminin vətəni əslən İtaliya hesab edilir. Çoxsaylı şəhərlərin rəngarəng sosial həyatında manufakturanın, bank işinin, kitab çapı və təhsil müəssisələrinin inkişafı ilə bağlı olaraq, bu ölkənin şəhər mədəniyyətində insanların həyat tərzini və dünyagörüşünün transformasiyasına səbəb olan intensiv kulturogenез baş verirdi. Avropa İntibahı dövrünün kulturoloji mahiyyəti “yerə” və “göyə” yeni nəzərlə baxılması, insan və onun ləyaqətinə yeni anlam verilməsində idi. Bu anlam bilik - ləyaqət tandemini eyniləşdirərək, insan və cəmiyyətin maraqlarının harmoniyasına xidmət etməli olan humanist mədəniyyətinin əsaslarının formalaşmasına şərait yaratdı.

Həyatın mahiyyəti haqqında mülahizələr yürüdən İntibah dövr humanistləri “İlahi surətində” yaradılan insanı ətraf aləmin yaranışının ən yüksək məqsədi hesab

edərək, onu diqqət mərkəzinə gətirdilər və şəxsiyyətin dəyər meyarının irsi nəcabət və zənginlik yox, şəxsi nailiyyətlər olduğunu söylədilər. İnsan inkişafının tələbatları ilə şərtlənən humanist mədəniyyətinin formalaşması insan, təbiət və cəmiyyətin dərk edilməsi və dəyişdirilməsi üçün yeni, qeyri-məhdud imkanlar açdı. Mədəni inkişaf prosesində tədricən dərk edilirdi ki, cəmiyyətin inkişafı və insanların həyatının yaxşılaşdırılmasına xidmət edərək qazanılmış şən-şöhrət, ədalətsiz və səmərəsiz həyat sürüldüyü halda “itirilə” bilən, irsən qazanılmış ad-sandan daha mühüm və yüksəkdir. Bu anlam müxtəlif təbəqələri təmsil edən daha istedadlı və qabiliyyətli ziyalı nümayəndələrini özlərindən əvvəl və keçmişdə mövcud olmuş qurumları tənqidi təhlil etməyə və həyatı üsullarla dəyişmək üçün yaradıcı fəaliyyət göstərməyə təhrik edirdi.

Humanizm XIV-XV əsrlərdə İtaliyada və Avropa İntibahı dövründə formalaşaraq, real dünyanın insanların qabiliyyəti və resursları hesabına tədricən “qeyri-təbii”-dən “ağıl və azad axtarış” xanədanına çevrilməsi üçün yeni imkanlar açdı. Françesko Petrarka, Kolyuçço Salyutati, Leonardo Bruni, Matteo Palmieri, Marssilino Fiçino, İohan Reyxlin, Erazm Rotterdamski, Mişen Montem kimi və digər görkəmli avropa humanistləri bütün dünyada mədəni insanların bir neçə nəsilinin yetişdirilməsində mühüm rol oynadılar. XV əsrdə kitab çapını yaradan İohann Qutenberqlə yanaşı Avropa humanizminin digər mədəni innovasiyaları Avropada ruhi mədəniyyətin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olan - İntibah dövrü pedaqogika elminin inkişafında da böyük rol oynadı.

İlk avropa humanisti XIV əsrdə yaşamış florensiya şairi və filosofu Françesko Petrarka (1304-1374) idi. O, insanın yüksək dəyərə malik olduğunu, intellektual əməyin əhəmiyyətini və kitabı yüksək qiymətləndirir, humanitar elmlər vasitəsi ilə insanın özünü təkmilləşdirməsini, eləcə də, əxlaqını saflaşdırması qabiliyyətini xüsusi qeyd edirdi. Petrarka ilk dəfə olaraq, insanın ruhu ilə cisminin harmoniyasına nail olmağın zəruriliyini, insanın davranışı və cəmiyyət qarşısındakı xidmətləri ilə müəyyən edilən, ilahi yaranış ierarxiyasında insanın yeri ilə şərtlənən insan ləyaqətinin və ziyalılıq keyfiyyətlərinin tərbiyə edilməsinin vacibliyini söyləmişdir. Bu dövrün humanistləri insanın həyat fəaliyyətinin əsas mahiyyətini aşağıdakı amillərdə görürdülər: təbii duyğuları ağıl və iradəyə tabe edərək sərf etmək; insanların həyatının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş xeyirxah əməllər; davranışda etik qaydaların təkmilləşdirilməsi və s.

XIV-XV əsrlər arasında tarix səhnəsinə azadlıq, ədalət, hüquq bərabərliyi dəyərlərinin təsdiqini; vətənə ümumi rifah naminə xidməti; vətəndaşların maraqlarının müdafiəsi və onların əmin-amanlığı üçün zəruri olan respublika üsul-idarəçilik formasının bərqərar edilməsini - nəzərdə tutan “vətəndaş humanizmi” çıxdı. “Vətəndaş humanizmi” Salyutati Kolyuçço, Leonardo Bruni, Matteo Palmieri və digərlərinin adı ilə bağlı idi. Onlar “vətəndaş humanizminin” əsasını - cəmiyyətin müəyyən etdiyi etik və hüquqi mədəniyyət prinsiplərinə əməl edilməsi təşkil etdiyini söyləyir-

dilər. Eyni zamanda, humanistlərin bir hissəsi stoiklərin və epikurçuların etik konsepsiyalarına istinad edərək, fərdi mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olan şəxsi rifah prinsipini müdafiə edirdilər. Lakin bununla yanaşı, ətrafdakıların hörmət, məhəbbət və etimadının qazanılmasına istiqamətlənən davranışın tərbiyə edilməsinin zəruriliyi də vurğulanırdı. Humanistlərin digər hissəsi isə hesab edirdi ki, xeyirxahlığın əxlaqi göstəriciləri daha üstün mövqeyə malikdir.

Florensiyadakı Platon akademiyasının banisi və başçısı XV əsr italyan filosofu və humanisti Marsilio Fiçino (1433-1499) insanın ləyaqətində olan ilahilikdən və bu ilahiliyin Allahın bütün yaratdıqlarındakı iştirakı ilə ölməzlik qazanmasında təzahür olduğundan danışır. Alim dünyanın yaranışını Vahidin (Allahın) emanasiyası (şüa axması) kimi dərk edərək, ona panteistik şərh verirdi. Erazm Rotterdamski (1466-1536) insanın ləyaqət və dəyərini onun təhsil, tərbiyə və maarifçiliyi ilə formalaşan mədəniyyəti ilə bağlayırdı. İnsanı Allahın bənzəri və surəti kimi nəzərdən keçirən mütəfəkkir şəxsiyyətin özünüdərkinin mühümlüyünü xüsusi qeyd edirdi.

XVI-XVII əsrlərdə humanizm dövrünün başa çatması ərəfəsində daha yüksək bir yanaşma formalaşmış meydana çıxdı ki, bu da - bəşəriyyətin təkamül prosesinin inkişafında qeyri-məhdud daxili resursları hesabına insanın mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi məsələsi idi. Bu, elm, təhsil və tərbiyənin inkişaf etdirilməsi əsasında sosial etika və insanlararası ahəngdar münasibətlərin yüksək prinsiplərinin formalaşdırılması əsasında insanların intellektual və mənəvi mədəniyyətinin kulturoloji inkişaf yolu idi. O, bilik, bacarıq, mütəşəkkillik və mənəviyyatlıqla yanaşı, həm də, rifahın yüksəlməsinə və yeni inkişaf imkanlarına yaranmasına yol açan ziyalıların yaradıcı fəaliyyətini nəzərdə tuturdu. XIX əsrdən etibarən və tarixin sonrakı dövründə mədəni insan - həyatın başlıca dəyəri, məqsədi və mahiyyəti kimi nəzərdən keçirilməyə başladı.

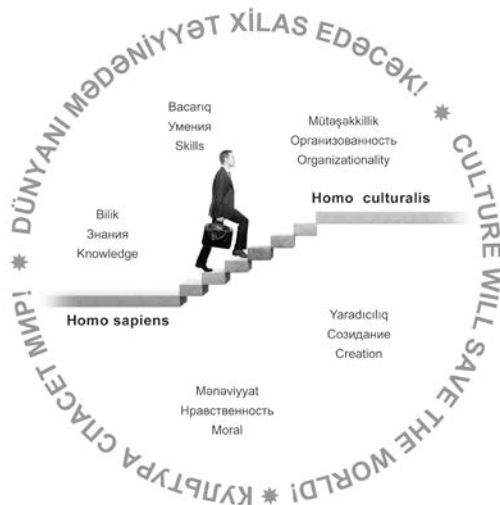
İmadəddin Nəsiminin həyatının, ədalətsiz olaraq, erkən və nakam qırılmasından bir neçə yüz il ötməsinə baxmayaraq, onun dünya humanizm tarixinə parlaq səhifələrlə yazmış yaradıcılığı, humanist ideyaları və mənəvi mövqeyi Azərbaycan və dünyaya ruhi mədəniyyətdə dərin iz buraxmışdır. Azad fikirlilikləri və dahi ideyalarına görə orta əsr fanatizminin qurbanı olan, bəşər tarixində və yaddaşlarda əqidəsinə sədaqətli, sarsılmaz iradəyə malik, dönməzlik və humanizm simvolu kimi qalmışdır. Nəsiminin adı ona görə ölməzlik qazanmışdır ki, o, feodalizm dövrünün dini fanatizm və ehkamçılıq şəraitində mütərəqqi ideyaları - insanın qüdrət, əzəmət və yaradıcı qüvvəsinə inamı öz əsərlərində yüksək poetik dillə, obrazlı şəkildə təsvir edə bilmişdir. Onun yaradıcılığını bəşəriyyətin ruhi mədəniyyətinin inkişafında son dərəcə mühüm rol oynamış IX-XIV əsr şərqlə humanistləri - Ömər Xəyyam, Nizami Gəncəvi, İbn-Rüşd və XV-XVII əsr Avropa humanistləri - Mateo Palmieri, Marsilio Fiçino, İohan Reyxlin, Erazm Rotterdamski, Mişel Montenin irsləri arasında əlaqələndirici körpü kimi nəzərdən keçirmək olar.

Nəsiminin həyat və yaradıcılıq tarixinin öyrənilməsi belə bir inam yaradır ki, insan dəyərinin həqiqi meyarı nə onun millət, nə dini, nə sosial mənşəyi, nə yaşadığı yer, hətta peşəsi belə yox, insanın intellektual və mənəvi mədəniyyəti, humanizm və patriotizmlə şərtlənən yaradıcı fəaliyyətinin nəticələridir. Eyni zamanda aydın olur ki, millətindən, yaşadığı ölkədən və dinindən asılı olmayaraq, ziyalıların mədəniyyətin inkişafı uğrundakı humanist xidmətləri dünyada sülh mədəniyyətinin inkişafı və qorunması üçün böyük bir dəyərə malik olan mədəni identifikasiyanın, müxtəlif xalqlar və dinlər arasında “ruhi yaxınlığın” formalaşmasına yardım edir.

Dahi İmadəddin Nəsiminin humanizm fəlsəfəsinin yüksək dünyagörüş və kulturoloji dəyəri bu gün də öz milli və beynəlxalq əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. İmadəddin Nəsiminin irsinin dəyərləndirilməsi qloballaşma şəraitində sabit inkişaf naminə xalqların və dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı, qarşılıqlı anlaşması və həmrəyliyi, beynəlxalq mədəni identikliyin formalaşdırılması prosesinin dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi yolunda geniş imkanlar açır.

KAMİLLİYƏ APARAN YOL

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında GHT-lərə Dövlət dəstəyi Şurasının köməyi ilə 2019 ilin may-iyul aylarında professor F.T. Məmmədov tərəfindən Azərbaycan Respublikasının mütəxəssisləri, gəncləri və əhalisi üçün “Kulturologiya və davamlı inkişaf” layihəsi çərçivəsində keçirilmiş ustad-siniyə daxil olunmuş kulturoloji anlayışlar, formullar və metodların məzmunu

I. MƏDƏNİYYƏT HAQQINDA ANLAYIŞ.

1. Dünya mədəniyyəti tarixində üç dövr.

- ✓ Vəsilik dövrü.
- ✓ Barbarlıq dövrü.
- ✓ Sivilizasiya dövrü.

2. Qədim dünyada mədəniyyət anlayışları.

- Qədim Romada (cultura):
  - Təbiyətin dəyişdirilməsi və yaradılmış qayğı (Böyük Katon).
  - İnsanın tərbiyyəsi, təhsili və kamilləşməsi (Siseron), ehtiram və sitayiş.
- Qədim Yunanıstanda (paydeya):
  - İnsanın daxili aləmi, ağılı və qəlbi.
- Qədim Hindistanda (sanskrit):
  - “təqdis edilmiş”, “alicənablıq”, ideallara, idraka, kamilliyə cəhdin rəmzi olan “İşığa sitayiş”.
- Qədim Çində (ven):
  - Etimoloji mənası “naxış”dır. Geniş mənada – “mədənilik”, “sivillik”, “humanitar” deməkdir.
- Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri və şairi, humanist İmadəddin Nəsimi mədəniyyəti – ətraf dünyanı təkmilləşdirmə və kamilləşdirməsi üçün İlahi tərəfindən yaradıcı vergisi almış insanın yaradıcılığı kimi dərk edirdi.

3. Konfusunin xeyirxahları.

Ruhi mədəniyyətin inkişafına kömək edən insan humanizminin qaynaqları qədim dünyadan başlayır. İnsanlar arasında mənəviyyəti, sülhü və harmoniyanı yaymaq məqsədi ilə böyük çin mütəfəkkiri və filosofu Konfusiy (miladdan əvvəl 551-479 illər)beş xeyirxahlığa rəyyət etməyi tövsiyyə edirdi:

1. “**jen**” (insaniyyətlik, xeyirxahlıq, sitayiş).
2. “**Yi**” (ədalət).
3. “**li**” (layiqli davranış).
4. “**Ji**” (müdrəklik).
5. “**xsin**” (sədaqət).

Fealiyyətsizlik və passivlik ideyasını rədd edərək, Konfusiy mənəvi kamilliyə aparan yolu insanın öz üzərində işləməsində görürdü.

4. Mədəniyyət anlayışı (Fuad Məmmədov).

▪ Dar (adi)

Dar mənada mədəniyyət – mənəviyyət, incəsənət və mədəni irsdir.

▪ Kontekstual

Kontekstual (mətni) mənada mədəniyyət – insanın və ya hər hansı bir hadisənin inkişaf səviyyəsinin keyfiyyət səciyyəsidir. Bu mənə həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə tətbiq edilə bilər.

▪ Elmi

Elmi mənada mədəniyyət üçlük vəhdətdir (yaradıcı proses, onun nəticələri və texnologiyaları): təbiət, insan və cəmiyyətin idrakı və dəyişdirilməsi; nəticədə yaranan ruhi (əqli və mənəvi) və maddi dəyər və normalar toplusu; onların istehsalı, qorunması, istehlakı və translyasiya texnologiyalarıdır.

Mədəniyyətin elmi mənada dərk edilməsi onun, insanın maddi və ruhi tələbatlarının ödənilməsi üçün zəruri məhsul istehsalı və həyat fəaliyyətinin effektiv texnologiyalarının yaradılmasına istiqamətlənən fəaliyyətinin nəticəsi olan, rifahın artmasının texnoloji faktoru rolunu anlamağa yardım edir.

5. Mədəniyyət və cəhalət (Fuad Məmmədov).

- ✓ Ruhi (əqli və mənəvi) mədəniyyət – bilik, xeyir, inkişaf və rifahdır, cəhalət isə - şər və kasıblıqdır.

Yuksəkmədəniyyətli, layiqli vətəndaş – insan kapitalının, dayanıqlı, rəqabətə davamlı və təhlükəsiz inkişafın əsasıdır.

6. Mədəniyyətin iki qanadı (Fuad Məmmədov).

- ✓ Mədəniyyətin iki qanadı var:

biri – mənəvi mədəniyyətdir (*məhəbbət, dostluq, mərdlik, alicənablıq, ədalət, vicdan,*

inam, vətənpərvərlik, humanizm. Mənbə - tərbiyə)

obirisi – intellektual mədəniyyət (*elmi biliklərə zəngin olan ağıl. Mənbə - elm, təhsil və maarif)*

İki qanad harmonik, ahəngdə inkişaf edəndə, quş məqsədə doğru uçuşla uça bilər.

7. Rəjdjer Bekon və Rene Dekart: həqiqətin üç mənbəyi.

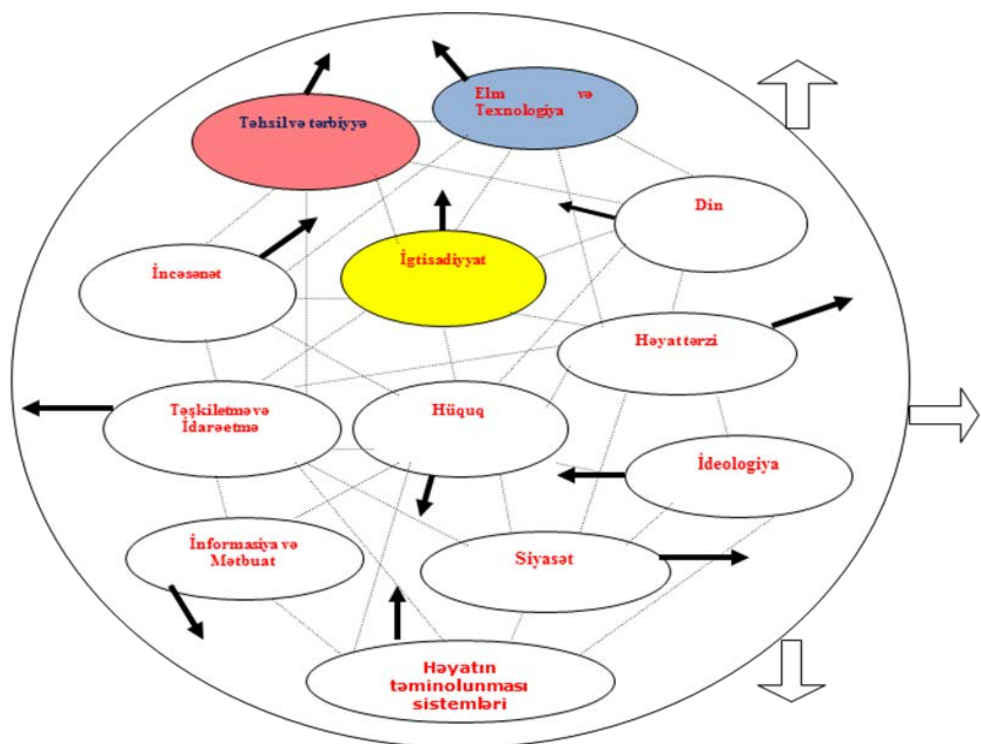
- ✓ NÜFÜZ.
- ✓ ZƏKA.
- ✓ TƏCRÜBƏ.

8. Şərqlin və Qərbin mədəni inkişafının xüsusiyyətləri.

ŞƏRQ	Mədəniyyətin simvolu	GƏRB
Ənənəvi mədəniyyət	Mədəni inkişafın əsası	Novator mədəniyyəti
Din	Sivilizasiyanın əsası	Fəlsəfə
Dövlət	Mədəniyyətin xüsusiyyətləri	İnsan
	Kollektivizm	Fərdiyyətçilik

9. Mədəniyyət tam sosial sistem kimi (Fuad Məmmədov).

- Təhsil, maarif, tərbiyə
- Elm və Texnologiya
- İqtisadiyyat və Maliyyə
- Etika
- Hüquq və Qanunvericilik
- Təşkilətmə və İdarəetmə
- İdeologiya, daxili siyasət və beynəlxalq münasibətlər
- Həyat tərzini (*Dil, Adət, Ənənə, Din, Etika, Hüquq, Əmək, Məişət, İstirahət və əyləncə, Məşğuliyyət, Sosial-mədəni həyatda iştirak*)
  - Həyat təminatçı sistemlər (*Mənzil, Qida, Geyim, Əmək, Kommunal təminat sistemləri (su, qaz, işıq), Səhiyyə, Fiziki mədəniyyət, İdman, Ekologiya, Tikinti, Teleradiokommunikasiya, Rabitə, Ticarət, Müdafiə, Hüquq-mühafizə orqanları, Təhlükəsizlik orqanları, Nəqliyyat*)
  - İncəsənət (*Bədii mədəniyyət*) və Mədəni irs (*Ədəbiyyat və publisistika, Musiqi incəsənəti, Təsviri incəsənət, Folklor incəsənəti, Dekorativ-tətbiqi incəsənət, Teatr incəsənəti, Kino incəsənəti, Memarlıq incəsənəti, Sirk incəsənəti, Zərgərlik işi, Xalçaçılıq, Dizayn, Şifahi, yazılı, maddi mədəniyyət abidələri*)
  - İnformasiya və Mətbuat
  - Din

10. İqtisadiyyat mədəniyyətin sosial institutu kimi (Fuad Məmmədov).

Mədəniyyəti elmi anlamda bütöv sosial sistem kimi dərk etmək, inkişafın məqsəd və vasitə göstəricisi, “ikinci süni təbiət” kimi görmək, onun sosial institutlarına, eləcə də iqtisadiyyata yeni nəzərlə baxıb, qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu gün biz mədəniyyəti statik hadisə, iqtisadiyyatın üst qurumu kimi nəzərdən keçirə bilmərik. İqtisadiyyat bütöv ruhi və maddi mədəniyyət sisteminin bir hissəsidir. O, insanın həyati tələbatlarının ödənilməsinə istiqamətlənmiş, ruhi mədəniyyətin maddiləşmiş təəcəssümü və ya ruhi istehsalın maddiləşməsinə doğru nəticəyönümlü prosesidir.

Təfəkkür stereotiplərindən imtina etməklə, mədəniyyətə bütöv sosial sistem kimi baxmaq, iqtisadiyyatı mədəniyyətin komponentlərindən biri kimi görməyə imkan verir. Bunun üçün iqtisadiyyatın formalaşmasına insanın fəaliyyət sahəsi kimi diqqət yetirmək kifayətdir.

Kulturoloji baxımdan bu, ardıcıl proses olaraq, intellektual kapitalın iqtisadiyyat, ruhi istehsalın maddiyə çevrilməsi kimi nəzərdən keçirilir:

- İdeya
- Elmi biliklər

- Texnologiyalar
- İstehsal
- Menecment
- Hazır məhsul (istehsal və satış)

İstehsalın resursları:

- İnsan kapitalı
- Maliyyə kapitalı (investisiyalar)
- Xammal
- Material, texnika və təchizat
- Enerji
- Tikililər

Qeyd: Öz elmi biliklərinin istehsalı (fundamental və tətbiqi tədqiqatlar) yüksək texnologiyaların rəqabətəqabilliyini, qiymətli kağızların idxalı səviyyəsini və ölkənin real müstəqillinin yüksəldilməsinə imkan verir.

11. Mədəni insanın formulu (Fuad Məmmədov).

✚ **Bilik** (mənbələr- elm, təhsil və maarif)

✚ **Bacarıq** – həyat fəaliyyətinin vərdiş və texnologiyaları

- mənbə - təcrübə

✚ **Mütəşəkkillik** –

- qayda-qanun
- nizam-intizam
- müstəqillik
- məsuliyyət
- iradə
- enerji

✚ **Mənəviyyət**

- - humanizm
- - Məhəbbət
- - dostluq
- - Vicdan
- - Ləyaqət
- - Dürüstlük
- - həqiqət tərəfdarı
- - Ədalətlik
- - xeyirxahlıq
- - İnəm
- - Vətənpərvərlik

- mənbə - tərbiyyə

Yaradıcı fəaliyyət -

Mədəni insanın şüurlu tələbatı olmaqla, bilik, bacarıq, mütəşəkkillik və pozitiv mənəviyyət səviyyəsi ilə müəyyənləşir.

12. Abraham Maslounun mədəniyyət və insan konsepsiyası.

“Mədəniyyət və insan” humanist konsepsiyasının müəllifi, mədəniyyətin öyrənilməsinin yeni metodu olan trans-personal psixologiyanın banisi, Amerika alim-psixoloq Abraham Maslou (1908-1970) mədəniyyəti insanın tələbatları prizmasından təhlil edir.

Lesli Uaytın əsas ideyalarını inkişaf etdirərək və tamamlayaraq, A.Maslou mədəniyyətin təkmilləşdirilməsi ölçüsü kimi, onun insanın tələbatlarını təmin etmək və şəxsiyyətin potensial bacarıqlarının sosial reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yarada bilmək qabiliyyətini müəyyən etdi.

Maslounun məntiqi baxımdan qüsursuz konsepsiyası onun tərəfindən mədəniyyətin müxtəlif sosial institutlarının dərk edilməsinə imkan verən universal həyat fəlsəfəsi kimi təklif edilmişdir. Xolizm fəlsəfəsini əldə rəhbər tutan alim, tələbatların beş səviyyəsini nəzərdən keçirir:

- *fizioloji tələbatlar;*
- *özünü qoruma, təhlükəsizlik və sülh tələbatları;*
- *məhəbbət və əlbir olma tələbatları;*
- *özünü təsdiq və tanınma tələbatları;*
- *yaradıcılıq vasitəsi ilə özünü aktualaşdırma və təkmilləşdirmə tələbatları.*

Maslou tərəfindən işləib hazırlanmış “ideal cəmiyyət” modeli, mədəniyyətin sosial institutlarının humanist dəyişdirilməsi və insanların şüurunun dəyişdirilməsi yolu ilə - insanın harmoniyası, təhlükəsizliyi, qabiliyyətlərinin maksimal inkişafı imkanı və özünü reallaşdırma prinsipləri üzərində qurulmuşdur.

13. Mədəniyyətin inkişafının obyektiv-tarixi amilləri.

- Təbii-coğrafi şərait
- Genetik kod (irsi mədəni keyfiyyətlər)
- Sosial mühit *
- Tarixi şərait
- Mədəni mübadilə
  - * *Sosial mühit üç səviyyədə formalaşır:*
    - Ailə
    - Kollektiv
    - Cəmiyyət

Asılıdır :

- Dövlətin siyasi rejimindən
- Sosial-mədəni siyasətin düzgünlüyündən
- Elm, təhsil və tərbiyənin inkişaf səviyyəsindən

Demokratik quruluş insan və cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafı üçün ən əlverişli şərait yaradaraq, şəxsiyyətin formalaşması məqsədi ilə bərabər hüquq və imkanlar yaradır.

14. Mədəniyyətin effektivlik formulu (Fuad Məmmədov).

$$\text{Mədəniyyətin effektivliyi}(F) = \frac{\text{Həyat və fəaliyyətin keyfiyyəti (Q)}}{\text{Xərclər (N) x Vaxt (T)}}$$

$$F = \frac{Q}{N \times T}$$

Q = f (X) ; X= cəmiyyətin mədəni səviyyəsi

- Həyat fəaliyyətinin keyfiyyəti - həyat fəaliyyətinin keyfiyyət və xüsusiyyət məcmuu, faydalılıq ölçüsü, onun ictimai və fərdi tələbatları ödəmə qabiliyyəti səviyyəsi.

- Cəmiyyətin mədəni səviyyəsi- elm, təhsil, etika, idarəetmə, hüquq, texnologiyalar, istehsal və istehlakın inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

- İnsanın mədəni səviyyəsi- onun bilik, bacarıq, mütəşəkkillik, mənəviyyatlılıq və yaradıcı fəaliyyətinin səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

- Xərclər – təhsil, tərbiyə, elm, idarəetmə, texnologiya, istehsal, incəsənət, səhiyyə, ekologiya və digər sahələrə sərf edilən maliyyə və əmək xərcləri.

- Zaman – həyat fəaliyyətinin yeni keyfiyyətinə nail olmağa yardım edən maddi və mənəvi dəyər normalarına sərf edilmiş vaxt.

Həyat fəaliyyəti keyfiyyətinin artması, inkişafa sərf edilən vaxtın və xərclərin azaldırılması aşağıdakılarla müəyyənləşir:

- ✓ *elm və yüksək texnologiyaların səviyyəsi ;*
- ✓ *şəxsiyyətin mədəniyyəti və onun yaxşı işləmək istəyi ;*
- ✓ *əmək mədəniyyəti bölüşdürmə münasibətləri ;*
- ✓ *ümumi ictimai məhsul və milli gəlirin səviyyəsi ;*
- ✓ *intensiv faktorlar (işçilərin sayının artırılması və xərclərin həcmnin artırılması) ;*

- ✓ *iqtisadiyyatın struktur təkmilləşdirilməsi ;*
- ✓ *ictimai əməyin təşkili və stimullaşdırılması ;*
- ✓ *dövlətin hüquqi və etik sisteminin effektivliyi;*
- ✓ *səhiyyə, ekologiya, fiziki hazırlıq, idmanın inkişaf səviyyəsi;*
- ✓ *istehlak mədəniyyəti.*

15. Sosial-mədəni tərəqqinin formulu (Fuad Məmmədov).

Dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının tarixinin təhlili göstərir ki ölkənin sosial-mədəni tərəqqisinin *templəri və keyfiyyəti* intellektual mədəniyyətin inkişaf səviyyəsinə düz, cəmiyyətin cəhalət səviyyəsinə isə tərs mütənasibdir.

Bu qanunauyğunluğı aşağıdakı formula vasitəsi ilə göstərmək olar:

$$\text{TK} = \frac{\text{İntellektual mədəniyyət}}{\text{Cəhalət}}$$

burada TK – cəmiyyətin sosial-mədəni tərəqqisinin templəri və keyfiyyətidir
Sosial-mədəni tərəqqinin templəri və keyfiyyətinə təsir göstərən amillər:

- Elm
- Təhsil
- Maarif
- Siyasət
- İdarəetmə
- İqtisadiyyat
- Mənəviyyat
- Hüquq
- Din
- Dəyərər sistemi
- Maraqlar
- Fəaliyyət keyfiyyəti

16. Mədəniyyətin şaqulisi və üfqişi.

Mədəniyyətin “şaqulisi” - innovativ, yaradıcı fəaliyyətlə məşğul olan mədəniyyətin yaradıcılarıdır – alimlər, müəllimlər, incəsənət xadimləri, mütərəqqi siyasətçilər və başqa ziyalılar və onların əməyinin milli maraqlara, dayanaqlı inkişafa və rifahın artırılmasına yönəlmiş nəticələridir.

Mədəniyyətin “üfqişi” - ənənəvi xalq mədəniyyətini təmsil edən, adı şura malik olan isanlardır.

Kulturoloji maarif və əlavə təhsil metodları vasitəsilə “üfuqinin” – “şaqulinin” zirvələrinə doğru təcridən yüksəlməsi, ölkə ziyalılarının və dünya mədəniyyətinin mütərəqqi nailiyyətlərinin vaxtında mənimsənməsi – rəqabətədavamlı insan kapitalının və yüksəkmədəniyyətli insanlar cəmiyyətinin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Burada əsas problemlərdən biri – intellektual nəticələrin vaxtı-vaxtında xalqın və dövlətin qüdrətinə çevrilməsidir. Əks halda ən gözəl nəticələr vaxtında tətbiq olunmazsa, öz aktuallığını itirib uğursuzluğa və böhrana gətirə bilər.

17. Mədəniyyətin faydalı iş əmsalı və entropiyası.

Müasir dövlət və cəmiyyətlərin mədəniyyət effektivliyi, eləcə də inkişaf səviyyəsi haqqında fikir söyləməyə imkan verən əsas göstərici **rifahdır**, yəni, əhəlinin zəruri ruhi və maddi nemətlərlə - insan həyatını təmin edən predmet, xidmət və şəraitlə təmin olunmasıdır. Rifah, *müəyyən dövr ərzində yaradılmış nemət, xidmət və predmetlərin dəyərinin* qiymətləndirilməsi ilə ölçülür.

✓ Mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi və effektivlik göstəricisi olan rifah - *əmək məhsuldarlığı, faydalı iş əmsalı və mədəniyyətin entropiya səviyyəsindən* daha çox asılıdır.

✓ Məhsul vahidi istehsalına sərf olunan zamanın miqdarı ilə ölçülən *əmək məhsuldarlığı, müəyyən səviyyədə*, intellektual mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi və elmi nailiyyətlərin texnoloji tətbiqindən asılıdır.

✓ Enerjinin dəyişməsi baxımından (dövri prosesdə işə çevrilən), texnoloji fəaliyyətin effektivlik səviyyəsi olan **mədəniyyətin faydalı iş əmsalı**, fəaliyyət prosesində işlənən faydalı enerji ilə sərf olunan ümumi enerji miqdarının nisbəti ilə müəyyən edilir.

✓

$$MƏDƏNİYYƏTİN FİƏ = \frac{\text{Sərf olunmuş faydalı enerji (iş)}}{\text{Sərf olunmuş ümumi enerji (iş)}}$$

Ruhi və maddi dəyərlərin istehsalı prosesində ümumi enerjinin (işin) faydalı nəticəyə çevrilməyən hissəsinin itirilməsi, “paylanması”, yəni **mədəniyyətin entropiyası** baş verir. Bunu aşağıdakı formulla ifadə etmək olar :

MƏDƏNİYYƏTİN ENTROPİYASI =

Sərf edilmiş ümumi enerji (iş) çıxılsın Sərf edilmiş faydalı enerji

✓ Kulturologiyada sosial-mədəni entropiya dedikdə, bir sistem olan konkret lokal mədəniyyətin tam və ya onun bir hissəsinin deqradasiyası (geriləməsi) başa düşülür.

18. Mədəniyyətin üç dəyəri (Fuad Məmmədov).

- *Həqiqi məhəbbət*
- *Həqiqi dostluğ*
- *Yüksək ruhi mədəniyyət*

19. Səadətın formulu (Fuad Məmmədov).

1. İnsanın və onun yaxınlarının sağlamlığı
2. Məhəbbət
3. Dostluq və sədaqət
4. Səxavət, xeyirxahlıq və insanlara xidmət
5. Maddi rifah (maliyyə azadlığı)
6. Ağıl, bilik, məntiq, müdriklik
7. Həyatda şüurlu və aydın məqsəd
8. Öz potensialını reallaşdırmaq imkanı və cəmiyyətdə layiqli yer tutmaq
9. Azadlıq
10. Mərdlik
11. Mübarizlik
12. Uğur
13. Vicdan, dürüstlük, ləyaqətlik
14. İnam və səbr
15. İradə, prinsiplilik və məsuliyyət
16. Pozitiv xarakter, güzəştə gütmək bacarığı
17. Özünü təkmilləşdirmə
18. Möhkəm və sağlam ailə
19. Sağlam mikro-makro sosial mühit
20. Sevimli peşə və iş
21. Ətrafdakıların hörmət, məhəbbət, yardımı və səni duyması
22. Doğmaların və dostların etimadını doğrultmaq
23. Daxili və xarici gözəllik
24. Həyatı sevmək və zövq almaq bacarığı
25. İrsi mədəni keyfiyyətlər
26. Sevinc doğuran hadisələrin çoxluğu
27. Qəlbi qohumluğ.
28. İnsanın yüksək ruhi mədəniyyəti – bilik, bacarıq, mütəşəkkillik, mənəviyyatlılıq, yaradıcı fəaliyyətin vəhdəti.

Qeyd:

- ✓ Səadət insanın ictimai maraqlara zidd olmayan istəklərinin həyata keçməsinə bildirir.

- ✓ Səadəti anlamaq insanın dəyərlər sistemindən, mənəviyyatlılıq, xeyir və şər, xarakter və əqidə haqqında təsəvvürlərindən asılıdır.
- ✓ İnsanın istəyi onun məqsədini motivləşdirir.
- ✓ Məhəbbət insanın səadətə doğru hərəkət enerjisi kimi təqdim edilə bilər.
- ✓ Enerji sağlamlıq və maddi rifahdan daha çox asılıdır.

II. KULTUROLOGİYA - MƏDƏNİYYƏT HAQQINDA ELM KİMİ

20. Kulturologiya mədəniyyət haqqında elm kimi (Fuad Məmmədov).

Kulturologiya – insanın, ailənin, cəmiyyətin, dövlətin və bəşəriyyətin yarıdıcı həyatı və fəaliyyəti haqqında elmdir. Bu elm insanın həyat fəaliyyətinin mahiyyət, xüsusiyyət, tarixi nailiyyəti, inkişaf qanunları, texnologiyaları və dəyişdirici imkanlarını aşkarlayır. O, idrakın elə bir çoxpilləli piramidasıdır ki, onun pillələrini qalxarkən, insan tədricən xüsusi elmi biliklərə yiyələnir, bu gününü pozitiv idarə etmək, dəyişmək, daha yaxşı gələcək qurmaq qabiliyyətlərini dəfələrlə artırıb, müdrikliyə yaxınlaşır.

21. Kulturologiyanın elmi aparatı.

Kulturologiyanın inkişafı ictimai, humanitar və təbiət elmlərinin metod və nailiyyətlərinin istifadəsi ilə əlaqədardır. Onlar arasında tarix, fəlsəfə, məntiq, etika, estetika, psixologiya, sosiologiya, mədəni antropologiya, sosial antropologiya, etnoqrafiya, etnologiya, arxeologiya, coğrafiya, politologiya, hüquqşünaslıq, dövlətşünaslıq, ölkəşünaslıq, futurologiya, qlobalistika, riyaziyyat, informatika, diplomatiya tarixi, inzibati idarəetmə, menecment, iqtisadiyyat, dinşünaslıq, filologiya, sənətşünaslıq, linqvistika, hermenevtika, semiotika, numizmatika, toponimika, sinergetika, ekologiya, ontologiya, qnoseologiya, və digər elmləri göstərmək olar.

22. Kulturologiyanın əsas istigamətləri. *mədəniyyət tarixi*

- İbtidai mədəniyyət
- İlk sivilizasiyalar və antik mədəniyyət
- Orta əsrlər mədəniyyəti
- İntibah mədəniyyəti
- Yeni dövr mədəniyyəti

- Kapitalizm mədəniyyəti
  - Sosializm mədəniyyəti
  - Demoratiya mədəniyyəti
  - Müsir dünya mədəniyyəti və sivilizasiyası
- mədəniyyət nəzəriyyəsi***
- Mədəniyyət inkişafı tarixi təsürübəsinin elmi-nəzəri ümumiləşdirilməsi
  - Mədəni antropologiya
  - Sosial antropologiya
  - Etnologiya
  - Mədəniyyət fəlsəfəsi
  - Mədəniyyət sosiologiyası
  - Mədəniyyətin psixologiyası
  - Mədəniyyətin teologiyası
  - Mədəniyyətin sinergetikası
  - Sosial-mədəni inkişafın model, layihə və texnologiyalarının hazırlanması
  - Mədəniyyətin metodologiyası

23. **Kulturologiyanın metodologiyası (Fuad Məmmədov).**

Sistemli yanaşmanın əsasında, müəllif tərəfindən formalaşdırılmış kulturologi metodologiyanın üç tərkib hissəsi var:

✚ **Tarixilik prinsipi;**

✚ **Dialektika;**

✚ **Məntiq (Lütfi Zadənin qeyrisəlis məntiqi daxil olmaq şərti ilə).**

Bu elmi yanaşmaların məcmuu obyektiv elmi dünyagörüşün formalaşmasına, insan, cəmiyyət və dövlətin inkişafına. məkan və zaman daxilində bütöv şəkildə nəzərdən keçirməyə imkan yaradır.

- ***Tarixilik prinsipi*** üç əsas funksiyayı yerinə yetirir: idraki, metodoloji və dünyagörüşü. İdraki funksiya insanın təbiətə, cəmiyyətə və özünə münasibətdə yerini və rolunu müəyyən edir. Metodoloji funksiya mədəni hadisə və prosesləri keçmişdən gələcəyə doğru hərəkət kimi nəzərdən keçirməyə, müxtəlif dövrlərdə mədəniyyətin məzmun və struktur dəyişikliklərini aşkarlayıb müqayisə etməyə, ayrı-ayrı mədəniyyətlərin inkişaf pillələri ilə bərabər, makrotarixi prosesləri də təhlil etməyə imkan verir. Dünyagörüşü funksiyası mədəni universallıqları aşkarlamağa imkan verir. Mədəni dəyər və normaların qarışması və pozulması, mədəniyyətin hərəkət istiqamətinin qeyri-müəyyənliyi ilə səciyyələnən islahatlar və sosial inqilablar dövründə insanların mədəni

həyat fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün onun rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

▪ Materiya və ruhun inkişaf qanunlarına əsaslanan *dialektika* hadisələrin mahiyyətini, onların hərəkət, ziddiyyət və əlaqələrini aşkarlayır. Dünyanı proses, fasiləsiz hərəkət, dəyişiklik və dəyişdiricilik kimi təqdim edən Hegel fəlsəfəsi Heraklit və Aristotelin dialektikasına böyük töhfələr verdi. Hegelə görə, varlığın yaradıcısı ağıldır, çünki, o, obyektiv dünyanı nəinki əks etdirir, həm də onu yaradır. Hegeldə özünü-hərəkət və özünüinkişafın mənbəyi prosesin daxili ziddiyyətləridir.

▪ Təfəkkürün forma və qanunları haqqında elm olan *məntiq*, mədəniyyətin obyektiv inkişaf proseslərini, bəşəriyyətin inkişafı naminə, düzgün anlamağa imkan verir. Bu sahədə bir çox alimlərin nailiyyətləri – Aristotelin deduktiv məntiqi, Frensis Bekonun induktiv məntiqi, İmanuil Kantın formal, metafizik məntiqi, Hegelin dialektik məntiqi, Lütfi Zadənin qeyrisəlis məntiqi öz əksini tapmışdır.

24. Sistemli kulturoloji analizin əsas metodları (Fuad Məmmədov).

Kulturologiyanın əsas idrak metodu, mədəniyyəti bütöv sosial sistem kimi, dialektik əlaqəli tədqiqat prinsiplərin birliyi əsasında fənlərarası, kompleks öyrənməyə imkan verən sistemli yanaşmadır:

1. *ağıllı nəticələrə gətirən ardıcıl düşüncələr əsasında qurulan **məntiqi təhlil** bu və ya halların daxili qanunauyğunluqlarını dərk etməyə kömək edir.*

2. *müəyyən tarixi dövrdə konkret cəmiyyətin xüsusiyyətlərini və effektivliyini aşkarlamağa imkan verən mədəniyyətin **keyfiyyət təhlili**;*

3. *mədəniyyətin inkişafının fəaliyyət, keyfiyyət və proqnozlaşdırma səciyyəsinə qiymətləndirmək üçün zəruri olan **kəmiyyət təhlili**;*

4. *mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri və onların qarşılıqlı əlaqələrinin bütöv mədəniyyət orqanizmində araşdırılmasını nəzərdə tutan **struktur təhlil**;*

5. *mədəniyyətin ekstrosomatik sistemli fəaliyyətini təmin edən pragmatik səciyələrin, mahiyyətlərin dərk edilməsi ilə əlaqədar olan hadisələrin, mədəniyyətin predmet və hadisələrinin **funksional təhlili**;*

6. *mədəniyyətin inkişafını müəyyən zaman ərzində tədqiq edilməsini nəzərdə tutan **genetik-tarixi təhlil**;*

7. *müəyyən coğrafi ərazidə mədəniyyətin vəziyyət və inkişafını nəzərdə tutan **məkani təhlil**;*

8. *müxtəlif mədəniyyətlərin ümumi cəhət və səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verən **müqayisəli təhlil**.*

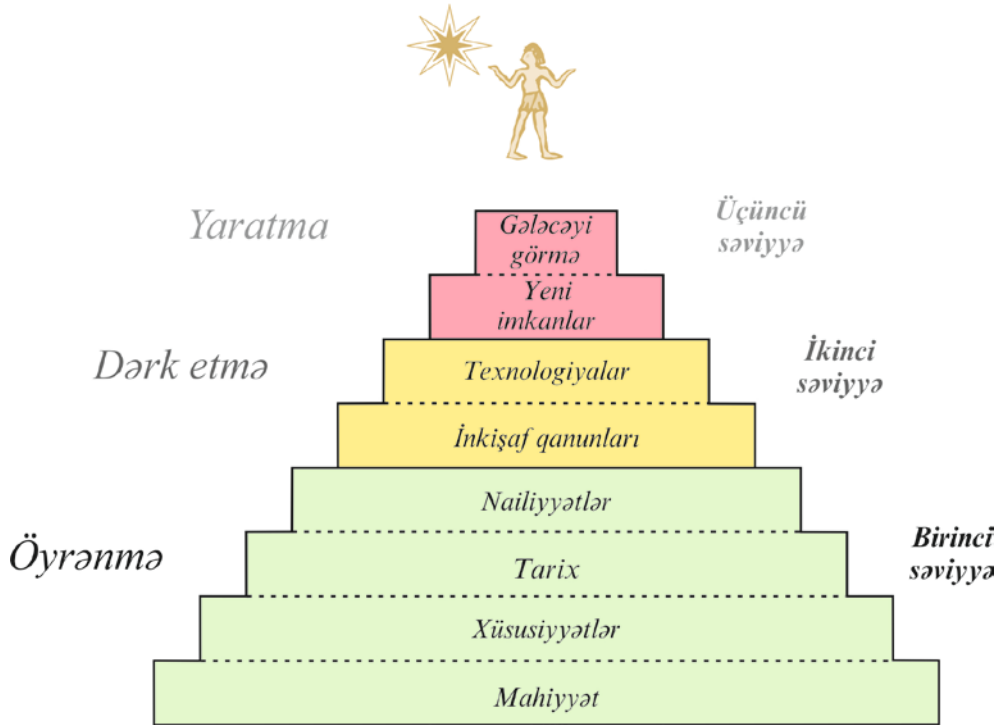

9. **antropoloji təhlil** mədəniyyətin etnoqrafik və etnoloji xüsusiyyətləri, həyat tərz, ənənə və adət, sosial münasibətlər sistemi, mədəni inkişafın dinamikasını və onun nəsillərdən ötürülməsi problemlərinin öyrənilməsinə imkan verir;

10. **psixografik təhlil** insanların sosial-mədəni mühitlə, dəyərlər sistemi ilə, həyat tərz, ənənələri və anadangəlmə mədəni keyfiyyətləri ilə şərtlənən motivlərinin və üstünlüklərinin öyrənilməsinə imkan verir;

11. **demoqrafik təhlil** insanların yaşı, cinsi, təhsili, gəlir səviyyəsi, ömür uzunluğu və başqa göstəriciləri haqqında məlumat almağa imkan verir.

12. **situasiya təhlili** insanın həyat və fəaliyyətinə təsir göstərən konkret situasiya və dəyişilən şərtlərin öyrənilməsi və düzgün dərk olunmasına imkan verir.

25. Kulturoloji piramida universal metodu (Fuad Məmmədov).

* * *

Milli mədəniyyətimizin inkişafına yardım, Azərbaycanın sosial-mədəni siyasətinin təkməlləşdirilməsi, habelə mədəni irsimizin qorunması və Azər-

baycan cəmiyyətinin modernləşməsinə yönəlmiş praktiki fəaliyyətin təmin olunması məqsədi ilə, dünya kulturoloji fikrinin öyrənilməsi əsasında, biz, mürəkkəb insan inkişafı problemlərinin sistemli təhlilinə, ilk dəfə olaraq, universal kulturoloji yanaşma hazırlamışıq. Həmin üsulu biz **“Kulturoloji piramidanın universal metodu** adlandırmışıq.

Üsul cəmiyyət, dövlət və bəşəriyyət inkişafının sürəti və keyfiyyətinin yüksəlməsi, həmçinin insanın kamilləşməsi üçün, mədəniyyətin dərkətmə və dəyişdirilməsinin üç məntiqi səviyyəni nəzərdə tutur. Bu, səkkiz pilləni əhatə edən, ierarxik biri-biri ilə bağlı olan, səviyyələri biz “tədqiqat”, “dərkətmə” və “yaradıcılıq” səviyyələri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

📖 **Birinci “tədqiqat” səviyyəsi** “mahiyət”, “xüsusiyyətlər”, “tarix” və “nailiyyətlər”dən ibarət olan dörd tədqiqat pilləsi üzərində qurulur. Bu pillələri təhlil etmək üçün keyfiyyət, kəmiyyət, struktur, funksional, genetik-tarixi, məkani və müqayisəli təhlildən istifadə olunmaqla yanaşı, həmçinin *həmçinin induktiv və deduktiv yanaşmalar, antropoloji, psixoxrafik və demoqrafik təhlil üsullarından istifadə olunur.*

📖 **İkinci “dərkətmə” səviyyəsi** insanın, cəmiyyətin, dövlətin və bəşəriyyətin müxtəlif sahələrində yeni iki pilləni - “inkişaf qanunlarını” və “həyat və fəaliyyətin texnologiyalarını” öyrənib mənimsəməsini nəzərdə tutur.

📖 **Üçüncü “yaradıcılıq” səviyyəsi** “yeni imkanlar” və “gələcəyin görünüşü” kimi son iki pilləni nəzərdə tutur. Piramidanın bu zirvəsindən sivilizasiyanın çağırışlarına cavab verən rəqabətədavamlı həyat və fəaliyyət texnologiyaların hazırlanması, milli mədəniyyətin gələcəyinin zaman və məkanda quruculuğu üçün aydın panorama görünür.

Üsulun praktiki dəyəri onun aşağıdakı məqsədlərlə istifadə olunması ilə bağlıdır:

- ✓ Şəxsiyyət və liderlərin kamilləşməsi
- ✓ İnsan inkişafı qanunlarının ixtira olunması və dərk olunması
- ✓ Mürəkkəb fərdi, sosial, dövlət və beynəlxalq problemlərin həllinə yönəlmiş sistemli təhlil və düzgün qərarların qəbul olunması
- ✓ İnsan həyatı və fəaliyyəti, dövlət quruculuğu və idarəetmə ilə bağlı olan yeni texnologiyaların, müasir modellər və proqnozların hazırlanması.

III. ETİK VƏ HÜQUQİ MƏDƏNİYYƏT, PSIXOLOGİYA

26. Etik mədəniyyət.

Etik mədəniyyət (Yunan dilindən tərcüməsi əxlaq, xarakter, adət mənə-

sını verir) cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafı və dövlətin təhlükəsizliyinin mühüm şərtidir. Etik mədəniyyətin əsasında insanların tələbatları, maraqları, bilikləri və xarakteri ilə şərtlənən dəyərlər sistemi durur. Etik mədəniyyət - şüurun və biliyin məcmusunu, lazımi olanın dərk edilməsini, dəyərlər sistemini, əxlaqi davranış və münasibətləri, insanların mənəvi həyatını və fəaliyyətini ifadə edir. Bu, nailiyyətlərin səviyyəsi və mənəvi inkişafda insanın və cəmiyyətin keyfiyyəti, həmçinin əsas etibarilə: vətəndaşların anadangəlmə keyfiyyətləri, təhsili və tərbiyəsindən, bütövlükdə cəmiyyətin maddi rifah halından asılı olan ictimai şüur formasıdır. Etik mədəniyyət - ictimai quruluşun, rəsmi ideologiyanın, sinfi maraqların və dəyərlərin maddi və sosial-siyasi həyat şəraitinin dəyişməsindən asılı olaraq, məkan və zaman daxilində dəyişən təfəkkürün və davranışın mütəhərrik kateqoriyasıdır. O, bir çox nəsillərin dini və kübarlıq təcrübəsini, insanların tarixi tələbatlarını və həyatı maraqlarını, mənəvi inkişafını müəyyənləşdirən və tənzimləyən obyektiv qanunauyğunluqları əks etdirir. Etik mədəniyyət quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm cəmiyyətlərində ayrı-ayrı sosisum və fərdlər üçün müxtəlifdir.

27. Hüquq mədəniyyəti.

Mədəni insanın əsas keyfiyyətlərindən biri – mütəşəkkillik, şəxsiyyətin hüquqi mədəniyyətinin müəyyən səviyyəsini, onun qaydaya, intizama, hüquqa, məsuliyyətə, qanunun aliliyinə tərəfdarlığını nəzərdə tutur. Şəxsiyyətin hüquqi mədəniyyət səviyyəsi üç əsas: hüquqi biliklər və yuridik informasiya səviyyəsi ilə şərtlənən intellektual; hüquqi əqidələrdə təcəssüm olunan emosional-psixoloji; biliklərə, əqidələrə və mövcud qanunlara əsaslanan, davranışda əks olunan davranış göstərici ilə ölçülür.

Hüquq mədəniyyəti – insanların cəmiyyətdəki həyat fəaliyyətinin sosial-hüquqi nizamlama funksiyasını yerinə yetirən normalar, dəyərlər, yuridik institutlar, proseslər və formaların məcmusudur. O, azadlığın, hüquqların və məsuliyyətin vəhdətini, sosial müdafiəni və insan ləyaqətinə hörməti təmin edir. Cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti özündə ümumbəşəri və milli dəyərləri ifadə edən ümumi sosial mədəniyyətin bir hissəsidir. O, şəxsiyyətin keyfiyyətli hüquqi vəziyyətini, həmçinin cəmiyyətin və dövlətin təşkil edilmə səviyyəsini əks etdirir. Hüquqi və etik mədəniyyət bir medalın iki tərəfi kimi, şəxsiyyətlərarası, ictimai və beynəlxalq münasibətlərdə çox böyük rol oynayır. Hüquq bu və ya digər davranış normalarını təyin edir və dövlət idarçiliyinin əsasıdır, əxlaq isə insanın vicdanı ilə nəzarət edilən mənəvi seçimi müəyyən edir.

28. Davranış etikası formulu.

Etik davranışın formalaşmasının şərtləri:

1. Dostluğ və sədaqət.
2. Ağıl, bilik, məntiq, müdriklik.
3. İnam və səbr.
4. İradə, prinsipiallıq və məsuliyyət
5. Sevimli ixtisas və iş
6. Ətrafdakı insanlar tərəfindən məhəbbət, hörmət, anlam və dəstək
7. Həyata sevinmək, hər şeydən ləzət almaq qabiliyyəti
8. Anadan gəlmə mədəni keyfiyyətlər
9. Xeyirxahlıq, xeyir əməllər və insanlara xidmət
10. Vəcdan, dürüstlük, mərdlik
11. Məhəbbət
12. Müsbət xarakter, kompromissə getmək bacarığı
13. Sağlam mikro- və makro- mühit
14. Daim şəxsi kamilləşmə

Davranış etikası üzrə oyunlarda, müqəssəli rəhlil üçün hər komanda tərəfindən 7 prioritet seçilir.

Hər komanda:

1. *Seçimin məntiqini və prioritetlərin ardıcılığını əsaslandırmalıdır.*
2. *Seçilmiş keyfiyyətlərin yə şərtlərin əldə olunması üsullarını göstərməlidir.*
3. *Seçilmiş prioritetlərin əsas şərt kimi üstünlüklərinin subut etməlidir.*

29. Ünsiyyət formalari.

- Verbal (şifahi) forması. Deyilən sözlərlə ölçülən təsir - 10% təşkil edir.
  - Səs forması. Səsin tembrı, melodikliyi və ritmikası ilə göstərilən təsir – 30 %.
  - Vizual forması. Baxışın, bədən hərəkətinin, sifət ifadəsinin, davranış ədasının, geyimin təsiri – 60%.
- ✍ Mədəni insanın lazımı psixoloji və kulturoloji hazırlığı olmalıdır. O başqa insanların istək və niyyətlərini göstərən mimikasını, jestlərini, ümumi emosional vəziyyətini “oxumağı” bacarmalıdır.*

30. Etik davranışın 10 beynəlxalq qaydası.

1. *Xeyirxaxlıq və mehribanlıq.*
2. *Üzügünlərlik və nəzakət.*
3. *Xoşrəftarlıq və iltifat.*
4. *Təmkinlilik və ədəb.*
5. *Qeydkeşlik.*
6. *Ustalıq.*
7. *Geniş bilik sahibi olmaq.*
8. *Təşkilatın şərafəti haqqında qayğıkeşlik.*
9. *Tərbiyə işində vərdiş sahibi olmaq.*
10. *Təbəssümdən istifadə etmək məharəti.*

31. Məsuliyyət mədəniyyəti.

İnsan münasibətlərinin formalaşdırılmasında, müxtəlif mədəniyyət və xarakterlərin qarşılıqlı təsirində şəxsiyyətin ümumi mədəniyyəti ilə şərtlənən məsuliyyət mədəniyyəti mühüm rol oynayır. Məsuliyyət – siyasi, vətəndaş, sosial, iqtisadi, milli, dini və s. ola bilər. Məsuliyyətli insan öz fikirlərinə, hərəkətlərinə və işlərinə şüuru ilə mütləq nəzarət edir. Hər bir insan üçün ən mühüm olan sosial məsuliyyətdir. Sosial məsuliyyət, etikanın öz-özünə qiymət vermək tələbləri, borc hissi və başqa insanlara, kollektivin, cəmiyyətin və ya dövlətin maraqlarına münasibətdə şəxsiyyətin qərarlarını və fəaliyyətini nizamlayır. İnsanın məsuliyyəti, həmçinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş mədəni dəyərlər və ictimai faydalı nailiyyətlərin əhəmiyyəti baxımından, fərdlər, kollektiv və ya cəmiyyət tərəfindən onun davranışı, prinsipləri, meyarları və fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsi imkanından asılı olaraq formalaşır. Məsuliyyət mədəniyyəti kollektivdə insanların davranışını və fəaliyyətini nizamlayan müəyyən qarşılıqlı münasibətləri saxlamaq imkanı verir. Bu münasibətlər həm etik, həm də hüquqi xarakter daşıya bilər.

32. Peşəkar etika.

Peşəkar etikasını - əmək fəaliyyəti prosesində insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin mənəvi xarakterini təmin edən davranış kodeksidir. Peşəkar etikasında öz peşə borcunu vicdanla yerinə yetirməsi və insanlara vicdanla xidmət etməsinə görə cəmiyyət qarşısında mütəxəssisin mənəvi, sosial və siyasi məsuliyyət hissi təcəssüm etdirilmişdir. Peşəkar etikasını – mənəvi tələblərin ümumi xarakteri, bəşəriyyətin mənəvi tərəqqisi ilə şərtlənən bu və ya digər peşə fəaliyyəti üçün spesifik humanist davranış normalarıdır. Bu, əməyin spesifikliyinə uyğun olaraq konkretləşdirilmiş ümumi mənəvi prinsiplərdir. Peşəkar etikasını - ruhi

mədəniyyətin, cəmiyyətin sosial-mədəni həyatına daha çox təsir göstərən sahələri ilə bağlı davranış normalarından irəli gələn xüsusi mənəvi məsuliyyət və borcda zəruriliklə şərtlənir. Bu, pedaqoji, elmi, tibbi, hüquqi, idarəetmə, bədii, jurnalist, parlament və insanın inkişafında və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində aparıcı rol oynayan digər fəaliyyət növlərinə də aiddir.

Siyasətçi və məmurun peşəkar etikasını qanunun ruhuna və hər hərfinə sadıqlığı, vətənin milli maraqlarına xidməti, dövlətin nüfuzunun möhkəmləndirilməsini, sosial tərəqqinin, ölkə vətəndaşlarının həyat keyfiyyəti və təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. O, hadisələr, proseslər, faktlar və insanlar haqqında informasiyanın obyektivliyinə, həmçinin ölkə rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilən siyasi və inzibati qərarların sosial nəticələrinə görə, ona bərabər qəbul edilən qərarların əsasını təşkil edən şərhə görə məsuliyyəti nəzərdə tutur. Bürokratların peşəkar etikasını, həmçinin dövlət qulluqçularının fəaliyyətini, “şaqlı” və “üfqü” xidmət əlaqələri, müxtəlif strukturlar, bölmələr, ayrı-ayrı məmurlar, rəhbərlər və tabeçilikdə olanlar, müxtəlif dərəcələr və ixtisas nümayəndələri arasında qarşılıqlı təsirin nizamlanmasını təmin edən mənəvi münasibətləri daxil edir.

33. Etikanın prioritetləri: Qərb, Şərq, Afrika.

QƏRB

- Şəxsiyyətə hörmət
- Məsuliyyət
- Dürüstlük

ŞƏRQ

- Böyüklərə hörmət
- Sadiq olmaq
- Səbirli olmaq

AFRİKA

- Məhəbbət
- Etimad
- Öhtəçilik

34. İnsan temperamentinin xüsusiyyətləri.

1. Diribaş (sanqvinik) – uğurla xidmət edir,

- Lakin monoton, eynitipli operasiyaları (m.ü. böyük miqdarda sənədlərin rəsmiləşdirməsi) çətin yerinə yetirir.

2. Tündməcəz (xolerik) – çox miqdarda olan müştərilərə xidmət etməkdə əvəzsizdir,

- Lakin gərgin münaqişə situasiyalarında özünü yaxşı eldə saxla-

ya bilmir.

3. Soyuqqanlı (fleqmatik) – təmkinli və tarazlaşmışdır,

➤ Lakin yüksək tempdə işləyə bilmir, və bununla da müştərilərin qıcıqlanmasına səbəb olur.

4. Malxulyaçı (melanxolik) – xeyirxah, həssasdır, münəfişdən uzağ olmağa çalışır,

➤ Lakin astagəldir və tez inciyəndir.

✓ *Bütün bu keyfiyyətlər (diribaşın həyatsevərliyi və həssaslığı, tündməcazın enerjisi, soyuqqanlılığın sakitliyi və düşüncəliliyi, malxulyaçının dərinliyi və sabitliyi) müştərilərin xidmətində dəyərlidir. Rəhbərin vəzifəsi – işçilərin xasiyyətlərini nəzərə alaraq, xidmətin təşkilində hər kəs üçün ona uyğun iş yerini müəyyən etməkdir.*

35. İnsanların temperamentindən asılı olaraq, onlarla işləmək xüsusiyyətləri.

1. Diribaş (sanqvinik) – kifayət qədər fəal, adamayovuşan, tarazlaşdırılmış, hər şeyə tez reaksiya verən, tez qərar qəbul edəndir.

📖 *Belə insanlarla səmərəli münasibətlər qurmaq şansı yaxşıdır.*

2. Tüdməcaz (xolerik) – psixoloji cəhətdən aktiv, enerjili, sərt, tez hirsələnən, konflikt şəraitində özünü idarə edə bilməyən, tez (lakin, bəzən düşülməmiş) qərar qəbul edən, əhval-ruhiyyəsi tez-tez dəyişən.

Belə insanlarla gözləməli, səbr etməli, ondan sonra onlarla söhbəti davam etmək lazımdır.

3. Soyuqqanlı (fleqmatik) – psixiki fəallığı aşağı səviyyədədir; zahirən öz emosional vəziyyətini zəif göstərir; səbrli, təmkinlidir, özünü əldə saxlaya bilir.

📖 *Belə insanlarla tələstirməməli, onlara təziq etmədən kömək etməli, amma tormozlanmasını aradan qaldırmağ lazımdır.*

4. Malxulyaçı (melanxolik) – psixiki fəallığı aşağı səviyyədədir; örtülü, utancaq, emosional cəhətdən tez təsirlənən, xırda şeylərə görə həyəcan keçirən, qətiyyətsiz və passiv olur.

📖 *Belə insanlarla səbrlə, zəhləsini aparmamaqla, təziq göstərməməklə rəftar etmək lazımdır.*

36. İnsan münasibətləri mədəniyyəti.

☞ *Nəsirəddin Tusi üzrə heyvanın və insanın davranışı.*

☞ *L.A.Uaytın mədəniyyət formulu.*

☞ *S. Rubinşteynin insanın psixoloji simasının analizi.*

☞ *Qeyriverbal kommunikasiya və etik özünə nəzarət.*

- ☞ *A. Bernin üç ünsiyyət modeli.*
- ☞ *Mədəni insanın davranışı və insanın mədəni davranışı.*
- ☞ *İnsan münasibətlərinin əsas sirri.*
- ☞ *Mənəvi-psixoloji iqlim: qırxu, vicdan, marağ.*
- ☞ *Formal və qeyriformal liderlər.*
- ☞ *Vəzifə, bilik və şəxsiyyətin mədəniyyəti hakimiyyəti.*

37. Dövlət agentliklərdə etik davranış qaydaları.

prinsiplər:

1. Operativlik
2. Şəffaflıq
3. Nəzakət
4. Məsuliyyət
5. Rahatlıq

məqsədlər:

1. Təşkilatın nüfuzunun artırılması
2. Vətəndaşların dövlət qulluqçularına etimadının artırılması
3. Agentliyin fəaliyyətində məhsuldarlığın və şəffaflığın artırılması
4. Korrupsiya və maraqların toqquşmasının qarşısının alınması
5. Agentliyin qulluqçılarının etik davranışı qaydalarının təmin olunması
6. Qanunçuluqla tələb olunan vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi
7. Agentliyin işçiləri üçün müəyyən edilmiş tələblər haqqında vətəndaşların məlumatlandırılması

tövsiyələr:

1. Vicdanlı davranış.
2. Peşəkarlığın və şəxsi məsuliyyətin artırılması.
3. Loyallıq.
4. İctimai etimad.
5. İnsanların və hüquqi şəxslərin haqqlarına, azadlıqlarına, qanuni maraqlarına, ləyaqətlərinə və nüfuzlarına hörmət.
6. Etik davranış.
7. Əməllərin, sərəncamların və tapşırıqların icrası.
8. Qərəssizlik.

IV. İDARƏETMƏ VƏ ƏMƏK MƏDƏNİYYƏTİ

38. Dövlət idarəetmə mədəniyyəti.

İdarəetmə mədəniyyəti – təşkilat, teonologiya və insan münasibətləri mədəniyyətini əhatə edən üçlükdür. Bu anlayış, rifahın artırılmasına, insanın, cəmiyyətin və dövlətin mütərəqqi və təhlükəsiz inkişafına, ictimai mü-

nasibətlərin tənzimlənməsi və insan maraqlarının razılaştırılmasına yönəlmiş xüsusi elmi bilikləri, texnologiyaları, mütəşəkkilliyi, etikanı və rəhbər edici fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

Dövlət idarəetmə mədəniyyəti:

- İctimai proseslərin, insanların şüuru, davranışı və fəaliyyətinin idarə olunmasına yönəlmiş universal və xüsusi biliklər, bacarığ, mütəşəkkillik, mədəniyyət və məqsədyönlü fəaliyyəti;
- Dövlətin müəyyən etdiyi məqsədlərin, vətəndaşların ruhi və maddi tələblərinin, idealları və dəyərlərinin həyata keçirməsi maraqlarına cavab verən, cəmiyyətin həyat və fəaliyyətinə dövlətin hüquqi təsiri texnologiyalarının hazırlanması və praktiki istifadə olunmasını.
- Səriştəli şəxslər tərəfindən insanların davranış və fəaliyyət qaydalarının müəyyən edilməsi, cəmiyyətin və dövlətin həyatı tələblərinə və inkişafı maraqlarına cavab verən, ictimai münasibətlərin tənzim olunmasını;
- Ayrı-ayrı funksiyaları və səlahiyyətləri özündə əhatə edən, idarəetmə subyekti və obyektlərini özündə birləşdirən və daimə inkişafda olan dövlət idarəetmə sisteminin effektiv fəaliyyətini;
- Dövlət idarəetmə sisteminin həyat qabiliyyətini və effektivliyini, onun zamanın çağırışlarına cavab vermək arasıkəsilməz imkanlarını artırmaq, ölkənin rəqabətə dözümlü və təhlükəsiz inkişafını təmin etmək məqsədi ilə, idarəetmə qərarlarının qəbul olunması və icrasını, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

39. Dövlət idarəetməsinin üç mərkəzi problemi.

- Sosial-mədəni inkişafın strateji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və üstünlüklərinin təyin olunması;
- Ruhi və maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələri üçün mütəxəssislərin hazırlanması və tərbiyəsi, onların həyat və fəaliyyətləri üçün maddi-texniki və sosial şəraitin yaradılması;
- Milli inkişaf məqsədləri üçün mövcud mütəxəssislərin və onların fəaliyyət nəticələrinin effektiv istifadə olunması.

40. İdarəetmənin elmi prinsipləri.

İdarəetmə mədəniyyəti idarəetmə strategiyası, texnologiyası, etikası, sosiologiyası və estetikası daxil olmaqla, idarəetmə fəaliyyətinin elmi əsaslarını nəzərdə tutur.

- ✓ 1. **Strategiya** - dövlətin və ya təşkilatın fəaliyyətinin düzgün planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması üçün bütün resursların kulturoloji təhlili sistemidir.
- ✓ 2. **Texnologiya** – effektiv idarəetmə və ya istehsalat fəaliyyəti

üçün insani, maddi və informasiya resurslarından düzgün elmi istifadədir.

✓ 3. **Etika (psixologiya)** – insanlarla işləmək bacarığıdır. İşçilərin xarakteri, intellektual, mənəvi və digər xüsusiyyətlərinin öyrənilib, işin effektiv təşkili məqsədi ilə onların maraq və mədəniyyətlərinin harmonizasiyasıdır.

✓ 4. **Sosiologiya (public relations)** – müxtəlif insan qrupları və təşkilatları arasındakı maraq və münasibətlərin xarakterinə nəzarət, onlarla fəal qarşılıqlı təsir, eləcə də dövlət və təşkilatın missiyasının daha effektiv həyata keçirilməsi məqsədi ilə KİV(kütləvi informasiya vasitələri) ilə əlaqədir.

✓ 5. **Estetika (dizayn)** – istehsal edilən məhsulların təşkilatın məqsəd və xarakterinə uyğun xarici görünüş və estetik formasının sosial-mədəni layihələndirilməsidir. Dizayn təşkilatın cəmiyyətdə fəaliyyətinə maraq formalaşmasına yardım edir.

Bu yanaşma demokratik ölkələrdə yayılmış istehsalat idarəçiliyi elminə əsaslanır. II Dünya Müharibəsindən sonra Yaponiyada inkişafın əsas faktorlarını təhlil edərkən, Qərbin kapitalist iqtisadiyyatı şəraitində yaranan istehsalat idarəçiliyi elminin dövlət həyatında mühüm strateji yer tutması N.İ.Konradın diqqətini cəlb etdi. Bu elmin əsas komponentləri aşağıdakılar idi: sənaye mühəndisliyi (Industrial Engineering), operativ öyrənmə (Operations Relations), işin aparılması psixologiyası (Management Psychology) , ictimai münasibətlər (Public relations) və dizayn (Design). İnkişaf etmiş ölkələrdə bu elmin sürətlə irəliləməsi həm elmi-texniki inqilabın inkişaf tələbləri, həm də demokratikləşmə proseslərinin dərinləşməsi ilə şərtlənirdi. Müharibədən sonrakı yapon universitetlərində idarəetmə fakültəsi ən populyar və prestijli hesab edilirdi.

41. Təşkilat mədəniyyətinin tipləri.

Professor Çarlz Hendi, Rocer Harrisonun müəyyən etdiyi mədəniyyət ideologiyasının dörd növü əsasında, təşkilat mədəniyyətinin dörd növünü özündə birləşdirən aşağıdakı modeli hazırladı : hakimiyyət mədəniyyəti (Zeus), rol mədəniyyəti (Apollon), vəzifə mədəniyyəti (Afina) və şəxsiyyət mədəniyyəti (Dionis).

✓ **“Hakimiyyət mədəniyyəti”** – birqayda olaraq, sərt ierarxik quruluşlu təşkilatları səciyyələndirir. Hakimiyyət mədəniyyəti liderin xüsusi rolu, onun şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətləri ilə əlaqədardır. Belə təşkilatlarda hakimiyyətin mənbəyi liderin şəxsiyyəti ilə əlaqədar onun sahib olduğu resurslardır. Həmin təşkilatların kadr siyasəti əməkdaşların rəhbərə şəxsi sədaqəti prinsipi üzərində qurulub. Təşkilat mədəniyyətinin tipi olan *hakimiyyət mədəniyyəti* kifayət qədər mobildir. O, qısa

zaman ərzində qərar qəbul edib daxili və xarici dəyişikliklərə operativ cavab verərək, həyatda praktik ifadəsini tapmağa imkan verir.

✓ **“Rol mədəniyyəti”** – işin ixtisas sahələri və rolların ciddi funksional bölgüsü ilə xarakterizə olunur. Rol mədəniyyətli təşkilatın fəaliyyətinin effektivliyi müəyyən edilmiş fəaliyyət standartları, prosedurları və qaydalar sisteminə ciddi riayət edilməsi ilə təmin olunur. Bura hakimiyyət mənbəyi liderin şəxsi keyfiyyətləri, resursları deyil, təşkilatın ierarxik strukturunda əməkdaşların tutduğu xidməti vəzifədir. Rol mədəniyyətli təşkilatlar daxili və xarici faktorların stabilliyi şəraitində kifayət qədər effektiv fəaliyyət göstərə bilər.

✓ **“Vəzifə mədəniyyəti”** – dövlət, cəmiyyət və bazarın tələbləri ilə şərtlənən müəyyən proqram və layihələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı təşkilatları səciyyələndirir. Bu tip təşkilatlar öz effektivliyini müəyyən edilmiş qayda, prosedur və fəaliyyət standartlarına riayət edilməsi hesabına təmin edir. Bu tip təşkilatlar öz effektivliyini müəyyən problem və vəzifələrin həlli üçün qüvvələrin düzgün kooperasiya qabiliyyəti və yüksək peşəkarlıq hesabına təmin edir. Burada hakimiyyət, bu və ya digər sahədə ekspert olaraq elmi bilik, praktik bacarıq, informasiya və uyğun təcrübəyə malik liderlərin əlində mərkəzləşir.

✓ **“Şəxsiyyət mədəniyyəti”** – başlıca olaraq, yaradıcı, innovativ fəaliyyətlə bağlı olub, müəyyən missiyanı yerinə yetirən insan birliklərini səciyyələndirir. Belə təşkilatlarda hakimiyyət peşəkarlığa, resursların əldə edilməsi və üfqi əlaqələrə, fəaliyyətin koordinasiyası və qarşılıqlı faydalı danışıqların əldə edilməsi qabiliyyətinə əsaslanır.

Real həyatda, birqayda olaraq, Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinə görə, daimi və ya mavəqqəti olaraq bu və ya digər tipin üstünlüyü ilə təşkilati mədəniyyətin müxtəlif tiplərinə rast gəlmək olar.

Tipindən asılı olmayaraq, təşkilat mədəniyyətində əsas yeri təşkilatın *dəyər və normaları, prinsipləri, mədəni siyasəti və fəlsəfəsindən* ibarət məqsədlərinin məcmuu olan *işgüzar əqidəsi* tutur. Təşkilati mədəniyyətin mühüm göstəricilərindən biri təşkilatın *etik aurasını* ifadə edən *ünsiyyət dilidir*. Bu prinsiplər təşkilatın rəhbərliyinin istər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi səviyyədə hərəkət və fəaliyyətində nümayiş etdirdiyi və qoruduğu *mədəni ənənələrində* əks olunmalıdır. Bu ənənələrin innovasiyalı fəaliyyətlə təkrarlanması həm təşkilatın həyat fəaliyyətinin varisliyi, həm də onun progressiv inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hər bir təşkilat mədəniyyəti tipi çox zaman özündə həmin mədəni dəyər və idarəetmə texnologiyalarını ifadə edən liderin idarəetmə mədəniyyətini əks etdirir.

Təşkilat mədəniyyəti anlayışının təhlili əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

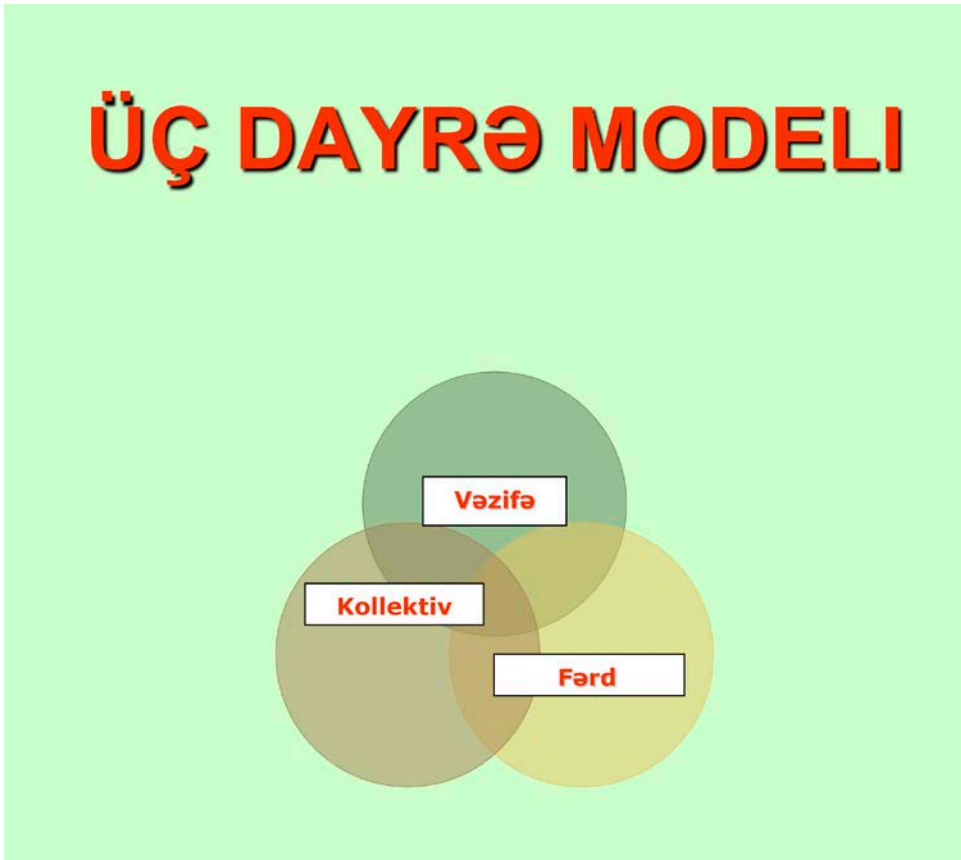
1. Mədəniyyət – təşkilatın effektivliyində mühüm amildir.
2. Təşkilatın mədəniyyəti - təşkilatda işin yerinə yetirilməsi yolları və insanlara münasibətin xarakteridir.

3. Hər bir təşkilat tipinin öz ideya, əqidə və ənənələri var; onlar xarici göstəricilər, atmosfer və iş metodlarıdır.

4. Təşkilatın mədəniyyətinə aşağıdakı faktorlar təsir edir: mənşəy, mülkiyyət növü, texnologiyalar, əlamətdar hadisələr.

5. Təşkilat mədəniyyətini əmələ gətirən ideya, əqidə və ənənələrdən ibarət olan təşkilat mədəniyyəti daha çox aşkar olunmur, çox şey sübutsuz qəbul edilir və az hallarda şübhə altına alınır.

42. Üç dayrə modeli.

43. “Klassik məktəb” və “insan münasibətləri” məktəbi.

İdarəetmənin “Klassik məktəbi” (A.Fayol, L.Uayt, L.Urvik, F.Teylor, Q.Emerson, Q.Ford və b.),

- elm,
- harmoniya,
- əməkdaşlıq,
- maksimal effektivlik,

postulatlarına əsaslanaraq, dinamik, rəqabətə dözümlü idarəçilik fəaliyyətinin təmin olunması üçün tələb olunan, idarəetmə sisteminin rasionallığını, strukturunu və sistemini təkmilləşdirməsi üçün imkan yaradır

“İnsan münasibətləri məktəbi” (M.Follet, A.Maslou, U.Merfi, Q. Saymon, D. İtson, D. Makqreqor, T. Parsons və b.),

- insanlarla işləməyi bacarmaq,
- əməyin düzgün motivasiyasına,
- işçilərin tələbatları və maraqlarının nəzərə alınması, postulatlarına əsaslanaraq, insan kapitalını effektivli idarəetmənin aparıcı qüvvəsi kimi istifadə etməyə imkan verir

Kulturologiyada istifadə olunan sistemli və situasiya yanaşmaları, Piter Çeklandın “Yumşaq təfəkkür” sistemi və Lütfi Zadənin qeyrisəlis məntiq nəzəriyyəsi,ən çətin ydarəetmə problemlərinin düzgün təhlil edilməsinə və onların düzgün həll olunması yollarının seçilməsinə imkan verir.

44. Uğurlu idarəetmənin formulu (Fuad Məmmədov).

- Liderin peşəkarlığı, ümumi mədəniyyəti, güclü məntiqi, möhkəm iradəsi, elmi bilikləri, təcrübə və uzaqgörənliyi.
- Şüurlu, həyati ideyaları, fəaliyyət sərbəstliyi, qətiyyətliliyi və fədakarlığı.
- Məqsədin düzgün müəyyənləşdirilməsi (əldə edilə bilən məqsədləri formalaşdırmaq).
- Dəqiq strateji planlaşdırma, tələb və vasitələrin düzgün təhlili, prioritetləri seçmək bacarığı.
- İdarəetmə texnologiyasının elmi cəhətdən əsaslandırılması.
- Problemləri düzgün başa düşüb dərk etmək bacarığı.
- İşin dəqiq təşkili, fəaliyyət planı hazırlamaq və vəzifələr içərisində ən mühümünü seçmək qabiliyyəti.
- Qələbəyə doğru inadlı hərəkət və uğura inam. Özünün üstün və naqis cəhətlərini görmək.
- Baqşılıca ziddiyyətlərin aşkar edilməsi və həlli.
- Qabaqcadan kulturoloji, dodioloji və marketinq tədqiqatları
- Resurslardan düzgün istifadə.
- Kadrların düzgün seçilməsi və yerləşdirilməsi.
- İnsanlarla işləmək bacarığı, dinləmək, inandırmaq və maraqları uyğunlaşdırmaq bacarığı. İşlərin idarə edilməsində qayğı və tələbkarlıq.
- İşdə maraqlı olmaq, maraqlanmaq. Perspektivin zəruriliyi.
- Məsuliyyət mədəniyyəti. Hər kəsin şəxsi mədəniyyətini müəyyən etmək.
- Obyektiv informasiyanın mövcudluğu, xalqın milli ənənələrini bilmək.

- Düzgün hüquqi və maliyyə təminatı.
- Prosesin monitorinqi, nəzərdə tutulmuş planın real və gözlənilən nəticələrə uyğun korrektə edilməsi.
- Gözlənilən nəticələrin proqnozlaşdırılması.
- Nəzərdə tutulmuş planların əməli tətbiqinə yönəlmiş inadlı, vicdanlı zəhmət.
- Liderin xarizmatik keyfiyyətləri.

45. İdarəetmənin effektivliyi formulu (Fuad Məmmədov).

$$\text{İdarəetmənin effektivliyi} = \frac{\text{keyfiyyət}}{\text{Xərclər}}$$

Keyfiyyət aşağıdakılarla müəyyən olunur:

- Bilik
- Təcrübə
- Mütəşəkkillik
- Əxlaq
- İdarəetmənin innovativ fəaliyyəti

Xərclər idarəetmə sisteminə sərmayə qoyuluşunun optimallığını təmin edən təşkil və idarəetməyə elmi yanaşma.

Dövlət idarəciliyinin effektivliyində nail olmaq aşağıdakıları tələb edir:

- ✓ xalqın milli-mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, kadrların beynəlxalq tələblərə uyğun xüsusi hazırlanması və yenidən hazırlığı
- ✓ dövlət quruculuğu və idarə edilməsi probleminin sistemli kulturoloji tədqiqinin inkişafı
- ✓ ölkədə kulturoloji təhsilə və maarifin inkişafı
- ✓ milli və qlobal idarəetmə sahəsində sistemli beynəlxalq iş təcrübəsi üzrə mübadilə
- ✓ ümumi milli maraqlara cavab verən düzgün kadr siyasətinin həyata keçirilməsi

46. Təşkilatda insan resurslarının idarə olunması.

İşçilərin işə qəbul olunması və qiymətləndirilməsində 4 keyfiyyət nəzərə alınmalıdır:

1. Səriştəlik və özünə əminlik.
2. Müsbət həyat istiqaməti.
3. Daha yaxşı olmağ üçün ruh yüksəkliyi ilə qulağ asmağ, öyrənmək və artırmaq qabiliyyəti.
4. Vicdanlılıq.

✍ ...və işçilərə qərar qəbul etmək imkanı.

47. Liderin idarəetmə metodları.

- Vəzifənin (problemin) qoyuluşu.
- Planlaşdırma.
- Brifinq və məlumatlandırma.
- Nəzarət.
- Qiymətləndirmə.
- Motivasiya.
- Təşkilətmə.
- Vaxtın səmərəli idarə olunması.

48. Effektiv əmək mədəniyyətinin şərtləri və amilləri (Fuad Məmmədov).

Şərtlər:

1. Ruhi mədəniyyətin – biliyin, bacarığın, mütəşəkkilliyin, mənəviyatın və yaradıcı fəaliyyətin yüksək səviyyəsi.
2. Əməyin düzgün motivasiyasına əsaslanan yaxşı işləmək istəyi.
3. Personalın keyfiyyətli peşəkar ə kulturoloji hazırlığı.

Əmək mədəniyyətinin effektivliyinə təsir edən amillər:

- Əməkdaşın ümumi və peşəkar mədəniyyətinin səviyyəsi.
- Təşkilatın korporativ mədəniyyətinin səviyyəsi.
- Əmək mədəniyyətinin milli xüsusiyyətləri.
- Sahənin peşəkar mədəniyyətinin milli səviyyəsi.
- Milli mədəniyyətin intellektual və mənəvi dəyərləri.

49. İstehsalın effektivliyi formulu (Fuad Məmmədov).

Maddi istehsalın effektivliyinə nail olmaq üçün ruhi mədəniyyət həlledici əhəmiyyət daşıyır.

İstehsalın effektivliyinin hansı amillərlə şərtləndiyini anlamaq üçün, kulturoloji formula müraciət edək:

$$\text{İstehsalın effektivliyi} = \frac{\text{keyfiyyət}}{\text{xərclər}}$$

İstehsalın keyfiyyətinin artırılaraq xərclərinin azaldırılması aşağıdakıların hesabına əldə edilir:

- ✓ *elmin inkişaf səviyyəsi və onunla əlaqədar olan yüksək texnologiyalar;*
- ✓ *təhsil səviyyəsi*

- ✓ *peşəkarlıq mədəniyyəti*
- ✓ *ümumi mədəniyyət*
- ✓ *istehsalla bağlı olan adamların məsuliyyət mədəniyyətindən .*

Keyfiyyətin yüksəlməsi ilə xərclərin azalması istehsalın effektivliyinin artmasını təmin edir.

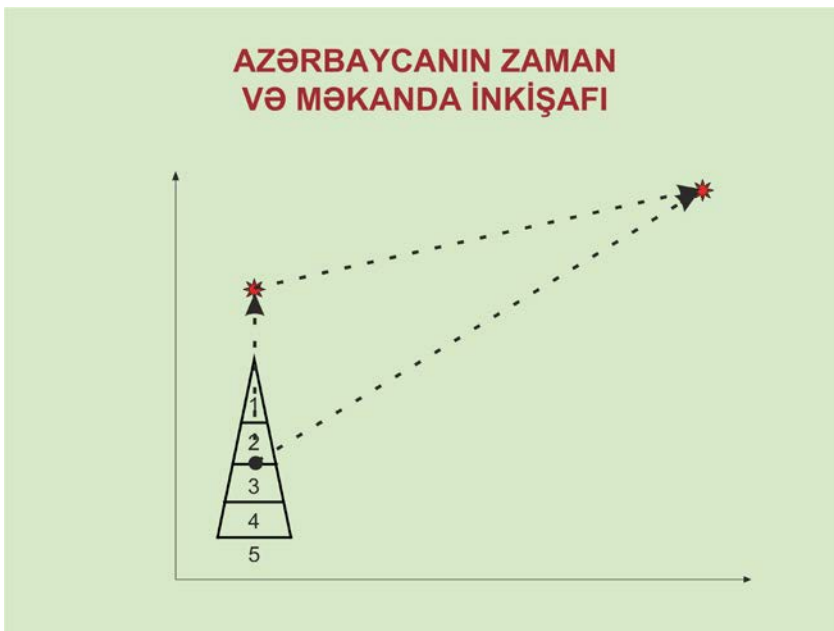
V. AZƏRBAYCANIN DAVAMLI İNKİŞAFINDA KULTUROLOGİYANIN STRATEJİ ROLU

50. Dünya sivilizasiyası.

51. Azərbaycanın zaman və məkanda inkişafı.

52. Dünya sivilizasiyasının çağırışları və dövlətin rəqəbatədavamlılığının amilləri (Fuad Məmmədov).

✚ Mümkün ola biləcək zamanda dünyanın aparıcı ölkələrinin inkişaf templərinin ən azı 0.1 % qabağlamasını təmin edə bilən intellektual mədəniyyətin strateji inkişafının dövlətin əsas prioriteti kimi təmin olunması.

✚ Elmitutumluluğ, nəticələr və əmək məhsuldarlığı göstəriciləri üzrə dövlətin əmək mədəniyyətinin əldə olunması və saxlanılmasının dünyanın aparıcı dövlətlərinin səviyyəsindən az olmaması.

✚ İdarəetmə mədəniyyətinin dövlət, region və yerli səviyyələrdə, peşəkarlıq, innovasiya və etika baxımından yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi.

✚ Ailədən başlayaraq, insanların meritokratik təbiyyəsi və cəmiyyətdə əmək motivasiyasının təmin olunması.

53. Beş böyük texnologiyalar dalğası.

Futuroloqlar Piter Şvats və Piter Leyden tərəfindən hazırlanmış gələcəyin görünüşünün pozitiv ssenarisi, "beş böyük texnologiyalar dalğası" üzərində qurulmuş, şəbəkə iqtisadiyyatına əsaslanan, sabit iqtisadi yüksəlişi nəzərdə tutur:

- Şəxsi kompüterlər
- Rəqəm telekommunikasiyaları

- Biotexnologiyalar
- Nanotexnologiyalar
- Alternativ energetika

Müəlliflərin rəyinə görə, ssenarinin həyata keçirilməsi 2020 il üçün bütün dünyada yoxsulluğun azaldılmasına və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz, rifah sivilizasiyasına gətirib çıxardacağ.

54. Dövlətin sosial-mədəni siyasətinin strateji prioritetləri (Fuad Məmmədov).

- İntellektual mədəniyyət
- Etik mədəniyyət
- İdarəçilik mədəniyyəti
- Hüquqi mədəniyyət
- **İntellektual mədəniyyət**
  - *Elm və yüksək texnologiyalar*
  - *Təhsil, maarif, informasiya*
- **Etik mədəniyyət**
  - *- Milli-mədəni dəyərlər*
  - *- Başəri dəyərlər*
- **İdarəetmə mədəniyyəti**
  - *Professional biliklər*
  - *İdarəçilik texnologiyaları*
  - *Peşəkarlıq təcrübəsi*
  - *İdarəetmə etikası*
- **Hüquqi mədəniyyət**
  - *- Qanunun aliliyi və təkmilləşməsi*
  - *- Vətəndaşların hüquqi savadı*
  - *- Qabnunların icra mədəniyyəti*

İntellektual mədəniyyət təbiətin və cəmiyyətin qüdrətini, ictimai qüvvələrin inkişafını, dövlətin təhlükəsizliyini və rəqabətə dözümlü tərəqqisini təmin edən başlıca strateji amildir.

Etik mədəniyyət ictimai münasibətlərin tənzimləyicisidir, hüquqi mədəniyyətin icrası üçün zəmin yaradır. Etik mədəniyyət, xoş iradə, xeyirxahlıq kimi mənəvi keyfiyyətlər olmadan, olmadan intellektual mədəniyyət dağıcı qüvvəyə çevrilə bilər.

İdarəetmə mədəniyyəti dövlətin sabit siyasi, sosial və iqtisadi inkişafını, rifahın və həyat keyfiyyətinin yüksəlməsini təmin edən strateji prioritetlərindən biridir

Hüquqi mədəniyyət ictimai münasibətlərin tənzimlənməsini, insan hü-

quqlarının müdafiəsini, cəmiyyətin sosial, siyasi və iqtisadi həyatının təhlükəsizliyini təmin edən mühüm amildir.

Sosial-mədəni siyasət mədəni irsin qorunmasına, bədii mədəniyyətin, istehsalat mədəniyyətinin, istehsal və məişət mədəniyyətinin, səhiyyə, ekologiya, fiziki mədəniyyət, idman, turizm, kitab nəşri və insan həyatının digər fəaliyyət sahələrinin inkişafına yardım etməlidir.

55. Yaponiya uğurunun üç amili.

1. “Yaponiya ruhu + avropa bilikləri” formulu üzrə siyasətdə və dövlət idarəçiliyində intellektual mədəniyyətin üstünlüyü.

2. Milli mədəniyyətin meriyokratiya prinsipləri əsasında demokratikləşdirilməsi.

3. Güclü və sağlam milli ideya.

▪ *Meydzi inglabı – geriyə qalmış aqrar ölkə olan Yaponiyayı, 1868—1889 illərdə baş vermiş siyasi, hərbi və sosial-iqtisadi islahatlar kompleksi nəticəsində - dünyanın ən aparıcı dövlətlərdən birinə cavirmiş mədəni inqilab olmuşdur.*

Meydzi (“Maarifli idarəetmə”) – bilik üzərində qurulmuş idarəetmədir (işığ (bilik) + idarəetmə).

56. Dövlətin davamlı inkişafında kulturologiyanın strateji rolu (Fuad Məmmədov).

Kulturologiyanın dövlət quruculuğu və idarəetməsi üçün strateji əhəmiyyəti aşağıdakı imkanların əldə olunması ilə şərtlənir:

▪ Milli və dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının tarixi, nəzəriyyəsi və praktikasının müqaisəli təhlili əsasında, milli inkişafın məqsədlərinin formalaşdırılmasına, strateji istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsinə, aktual dövlət üstünlüklərinin düzgün təyin olunmasına ən kamil elmi vasitələrlə nail olmaqla.

▪ Dövlətin beynəlxalq miqyasda rəqabətədüzümlülüyünü təmin edə biləcək, zamanın çağırışlarına cavab verən, milli inkişafın yüksək templəri və əməyin keyfiyyətini təmin edən, universal modellər, idarəetmə strategiyaları, rəqabətədüzümlü innovativ həyat fəaliyyəti və dövlət idarəetməsi texnologiyaları yaratmaqla.

▪ Milli inkişaf, dövlət quruculuğu və idarəetmənin maraqlarına cavab verən, ölkənin alim və mütəxəssislərinin, dünya elmi və texnologiyasının əldə etdiyi yaradıcı nailiyyətlərin, vaxtında və effektivli istifadə olunması tarazlaşdırılmış proqramlarının hazırlanmasını, onların praktiki aktuallığının zaman çərçivələrini müəyyən etməklə.

▪ Düzgün sosial və siyasi qərarların qəbul olunmasına qadir olan

universal kulturoloji biliklərə malik idarəetmə kadrlarının, habelə ruhi və maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələri üçün geniş profili olan mütəxəssislərin effektivli hazırlanması və tərbiyəsini təşkil etməklə.

- Milli maraqları, tələbatı, mədəni dəyərlər sistemini və resursları nəzərə almaq şərti ilə dünya inkişafının xüsusiyyətləri, nailiyyətləri, qanunları və meyllərinin sistemli kulturoloji təhlil əsasında, ölkənin gələcək inkişafının elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqnozlarını hazırlamaqla.

- Terrorizmin, konfliktlərin qarşısının alınmasını, konstruktiv beynəlxalq əməkdaşlığı, mədəniyyətlərin və maraqların harmonizasiya olunmasını təmin edən yüksək ruhi mədəniyyət prinsipləri və dəyərləri əsasında mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların səmərəli dialoqunu həyata keçirməklə.

57. Azərbaycan mədəniyyətinin modernləşməsi üzrə fəaliyyət planı (Fuad Məmmədov).

- Hökumət, Milli məclis, qeyri-hökumət təşkilatları, yaradıcı və həmkarlar ittifaqları, bələdiyyə və azad ekspert-kulturoloqların nümayəndələrindən ibarət Mədəniyyət üzrə Dövlət Şurasının yaradılması.

- Bakıda Beynəlxalq Dünya Mədəniyyəti Universitetinin açılması.

- Milli Elmlər Akademiyası tərkibində Kulturologiya İnstitutunun yaradılması.

- Bakıda kulturologiya üzrə namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının müdafiəsi üçün elmlərarası Dissertasiya Şurasının yaradılması.

- Mədəniyyət inkişafının Milli Onilliyinin hazırlanması və keçirilməsi.

- Ölkənin ali məktəblərinə qəbul imtahanları proqramına kulturologiyanın tarixi və nəzəriyyəsi üzrə testlərin daxil edilməsi.

- Azərbaycanın bütün ali təhsil müəssisələrinin proqramlarına 72 saat həcmində “Kulturologiyanın tarixi və nəzəriyyəsi” (Kulturologiya) fənninin daxil edilməsi.

- Respublikanın ali təhsil müəssisələrində milli və dünya mədəniyyətinin tarixi və nəzəriyyəsi kabineti, laboratoriyası və kafedrasının açılması.

- Mədəniyyətşünaslıq fənninin orta və ibtidai təhsil sistemi tədris proqramlarına daxil edilməsi.

- Azərbaycan rayonları və Bakıda xüsusi kulturologiya Məktəblərinin yaradılması.

- Bütün səviyyəli məmurlar üçün demokratik idarəetmə mədəniyyəti üzrə kulturoloji treninqlərin təşkili.

- Respublikanın təşkilat və müəssisələri üçün dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının tarixi-nəzəri problemləri üzrə daim fəaliyyət göstərən kulturoloji lektoriyaların təşkili.

- Azərbaycanda mədəniyyətin demokratikləşdirilməsinə, yeksək məişət, istehsal, hüquqi, millətlərarası, siyasi, sosial mədəniyyət standartlarının formalaşmasına istiqamətlənən, əhalinin mədəni maariflənməsinin xüsusi proqramının işlənməsi və reallaşdırılması.

- Respublika televiziyasında əhalinin ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə, milli və dünya mədəniyyətinin nəzəriyyəsi, təcrübəsi və tarixi sahəsində cəmiyyətin elmi biliklərinin dərinləşdirilməsinə yönəlmiş “Mədəniyyət və cəmiyyət” adlı xüsusi kulturoloji maarifləndirici proqramın açılması.

- Azərbaycan rayonlarında demokratik mədəniyyət mərkəzlərinin yaradılması.

- Təhsil və mədəniyyət üzrə milli hesabatların surətlərinin fəaliyyətlərin koordinasiyası və dövlət strukturları ilə qeyri-hökumət mədəniyyət təşkilatlarının ümumi milli maraqlar üzrə məhsuldar əməkdaşlığının həyata keçməsi üçün kulturologiya və mədəni siyasət problemləri ilə məşğul olan Azərbaycan Mədəniyyət fondu, “Simurq” Azərbaycan Mədəniyyət assosiasiyası və digər aparıcı qeyri-hökumət təşkilatlarına göndərilməsi.

- Azərbaycan mədəniyyətinin demokratikləşdirilməsi və modernləşdirilməsi proseslərinin kulturoloji ekspertizası və milli monitorinqinin keçirilməsi.

2000-2005-ci illərdə tövsiyələr ABŞ, Rusiya, Norveç, Fransa, Yaponiya və bir sıra respublika və beynəlxalq kulturoloji seminar və konfranslarda, Milli Elmlər Akademiyasının ictimai elmlər şöbəsinin və rəyasət heyətinin, Azərbaycan kulturoloqlar cəmiyyəti və beynəlxalq vətəndaş cəmiyyəti mədəniyyəti forumunun yığıncaqlarında müzakirə edilib bəyənilmişdir.

58. Dövlətin rəqabətədavamlılığı formulu (Fuad Məmmədov).

Zamanın çağırışlarına və milli maraqlara cavab verən dövlətin dayanaqlı inkişafını rəqabətədavamlılığını təmin edən beş kulturoloji amilin tətbiq olunması ilə bağlıdır:

- ✓ *Ölkənin daxili siyasətində rəqabətədavamlı iqtisadiyyatı, cəmiyyətin rifahının artırılması və sosial təhlükəsizliyini təmin edən intellektual (elm, təhsil və maarif), mənəvi, hüquqi və idarəçilik prioritetlərinin təsdiq edilməsi.*

- ✓ *Sistemli kulturoloji analizin universal metodlarını və innovativ idarəçilik texnologiyalarını istifadə edən dövlət idarəetmə mədəniyyətinin inkişafı.*

✓ *Dünya sivilizasiyasında qeyrimüəyyənlikləri və daimi dəyişiklikləri nəzərə alan dövlət quruculuğunda intellektual mədəniyyətin və inovasiya fəaliyyətinin qabağlayıcı inkişafı.*

✓ *Yüksək əmək məhsuldarlığı və istehsal olunan məhsulun keyfiyyətinin artırılmasına yönəlmiş, peşəkarlıq, personalın məsuliyyəti və elmi-texniki təminatı üzrə, dünyanın aparıcı ölkələrinin standartlarına uyğun olan fəaliyyət mədəniyyəti.*

✓ *Milli maraqlara və dövlətin strateji məqsədlərinə cavab verən vətəndaşların tərbiyəsinə, ləyaqətlərinin qiymətləndirilməsinə və əməyinin motivasiyasına meritokratik yanaşma.*

59. Meritokratik tərbiyə və idarəetmə formulu (Fuad Məmmədov).

Meyarlar:

- Bacarıq və istedad.
- Bilik və peşəkarlıq.
- Dürüstlük, humanizm və vətənpərvərlik.
- Əməyin nəticələri, vətən və bəşəriyyət qarşısında xidmətləri.

60. Humanitar təhlükəsizlik formulu (Fuad Məmmədov).

Xeyirlə Şərin mübarizəsi əbədidir (Mirzə Şəfi Vazeh), həyatın qanunudur.

Xeyrin cəmiyyətdə və dünya sivilizasiyasında üstünlüyünün təmin olunması üçün, insan kapitalının əsasını təşkil edən, yüksək ruhi (əqli və mənəvi) mədəniyyətin inkişafına xüsusi önəm verilməlidir.

Bunun üçün biliyi, bacarığı, mütəşəkkilliyi, mənəviyyəti və yaradıcı fəaliyyəti olan yüksəkmədəniyyətli insanların "istehsalı", qiymətləndirilməsi və düzgün istifadəsini təmin edən kulturoloji texnologiyalar hazırlanmalı, təkmilləşdirilməli və tədbiq olunmalıdır.

Bu prosesdə motivasiya rolunu aşağıdakı şərtlər təşkil edir:

- Sosial ədalət.
- İqtisadi təhlükəsizlik.
- Meritokratik tərbiyə və idarəetmə.
- Vətəndaş və beynəlxalq mədəni identiklik və həmrəylik.

SON SÖZ

Mədəniyyətə və kulturologiyaya müraciət bugün olduqca aktualdır. Xalqın ruhi mədəniyyətinin, hər şeydən əvvəl, intellektual və etik mədəniyyətinin inkişafına xidmət etmədən, ziyalıların əsl vətənpərvərliyi təsəvvüredilməzdir. Öyrənmə insanın aqlını – dünyanın bütün qapılarına açarı inkişaf etdirir. Xeyih-xahlıq ləyaqətli həyat üçün pozitiv mühit yaradır. Ruhi mədəniyyətin bu iki əsas dayağının harmoniyası xoşbəxtliyə nail olmağa səbəb olur.

Mənim dərin inamıma görə, insan üçün onun yüksək mədəniyyətli insan kimi qəbul edilməsindən yüksək qiymətləndirmə yoxdur və ola bilməz. Alicənab insan ictimai tanınmada öz tələbatlarını ağılda, qabiliyyətlərdə, biliklərdə, insanların rifahı naminə humanizm və nailiyyətlərdə üstünlüyünün aşkar edilməsi ilə təmin edir. Öz ağılı və iradəsinə malik olmaq, özündə həyata qarşı optimist münasibət tərbiyə etmək şəxsiyyətin və cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir.

İnsan həyatı üçün təbii işıq, hava, su, od, torpaq, bitkilər və heyvanlar, qida, hərəkət, yuxu kimi, mədəniyyət enerjisi də o qədər zəruridir. Bu sosial ehterjinin düzgün anlamı və istifadəsi, universal biliklər mənbəyi və həyat fəaliyyəti metodologiyası kimi, kulturologiyanın rolunu şərtləndirir. Bu biliklər sahəsi şəxsiyyətin və insan kapitalının inkişafı, rəhbərlər və liderlərin hazırlığı, müasir dünyada permanent dialektik dəyişikliklər şəraitində cəmiyyətin və dövlətin strateji problemlərinin həlli üçün əvəzsiz elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Bu reallığı nəzərə alaraq, *kulturoloji təfəkkür, biliklər və metodoloji yanaşmaların* Azərbaycan vətəndaşlarının sosial və şəxsi həyatında yeni mədəni ənənə olmasına yardım etmək lazımdır. Respublikada kulturologiyanın hərtərəfli inkişafı və universal kulturoloji biliklərin yayılması xalqın mədəni səviyyəsi və həyat keyfiyyətini, dəyişən fərdi və milli tələbatları nəzərə almaqla, qərar qəbul etmə mədəniyyətini daim yüksəltməyə imkan verir.

Yüksək mədəniyyət həm də düzgün qərarlardır, düzgün qərarlar isə - məntiqə, elmi biliklərə və praktik təcrübəyə əsaslanan yeni imkanlardır. Qloballaşma çağırışları respublikanın təhsil və elm xadimlərindən, alimləri və mütəxəssislərindən, siyasətçilər, diplomatlar və ictimai xadimlərindən milli və dünya mədəniyyətinin tarixi nailiyyətlərini bilməyi, onda təcəssüm olunan insanın inkişaf qanunlarını və həyat fəaliyyəti texnologiyalarının təkmilləşməsini dərk etməyi tələb edir. Bununla bərabər onlar milli inkişaf naminə mədəniyyətin və kulturologiyanın hüdudsuz dəyişdirici imkanlarından effektiv istifadədə alimlərin və siyasətçilərin səmərəli əməkdaşlığını nəzərdə tuturlar.

Mənim fikrimcə, kulturologiyanın strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycanın milli maraqları naminə, kulturologiyanı məktəbəqədər, məktəb, xüsusi

orta və ali təhsilə fəal surətdə tətbiq etmək lazımdır. Xüsusi universitetlər və akademiya­ların, fakültələr və kafedraların, tədqiqat institutlarının, bütün ölkə üzrə maarifləndirici və konsultativ-ekspert kulturologiya mərkəzlərinin yaradılması, mütəxəssislərin intellektual fəaliyyət nəticələrinin və özlərinin düzgün kulturoloji qiymətləndirilməsi və zamanında istifadəsinin həyata keçirilməsi səmərəli yanaşmadır.

Belə siyasət bütöv mədəniyyət sisteminin müxtəlif sosial institutlarının balanslaşdırılmış inkişafına, qloballaşma şəraitində daha harmonik ideoloji və informasiya təminatına, milli tərəqqinin hüquqi və etik tənzimlənməsinə yardım edəcəkdir. Kulturologiya elmi, təhsili və maarifinin qabaq­layıcı inkişafının bütün səviyyələrdə hüquqi təminatı, mütəxəssislər və respublikanın müxtəlif əhali kateqoriyaları arasında universal kulturoloji biliklərin yayılması, Azərbaycan cəmiyyəti və dövlətinin strateji resursu olan insan kapitalının inkişafı üçün yeni imkanlar açacaqdır.

Kulturologiyanın inkişaf yolları və imkanları haqqında düşüncələr, Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verən, dövlət səviyyəsində bir sıra innovativ layihələrin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin məqsədə uyğunluğunu diqtə edir. Onların arasında aşağıda göstərilənlərin adlarını çəkmək olar:

- Mədəniyyətin İnkişafının Milli Onilliyinin hazırlanması və keçirilməsi.
- Azərbaycanda kulturologiyanın, bütün səviyyələrdə məktəblərdə ümumi və xüsusi kulturoloji təhsilin inkişafı üçün hüquqi şərtlər və prioritetlərin yaradılmasını nəzərdə tutan, elm və tədris fənni kimi institutlaşdırılması.
- Bakıda Dünya Mədəniyyəti Beynəlxalq Universitetinin açılması.
- Bakıda Kulturologiya Tədqiqat İnstitutu yaxud Akademiyasının yaradılması.
- Bakıda kulturologiya üzrə dissertasiyalarının müdafiəsi üzrə ümum­respublika fənlərarası Dissertasiya Şurasının yaradılması.
- Ölkənin ali məktəblərinin qəbul imtahanları proqramına mədəniyyətin tarixi və nəzəriyyəsi üzrə testlərin daxil edilməsi.
- Azərbaycanın bütün ali məktəblərinin tədris proqramlarına “Mədəniyyətin tarixi və nəzəriyyəsi” (kulturologiya) fənninin daxil edilməsi.
- Respublikanın ali məktəblərində milli və dünya mədəniyyətinin tarixi və nəzəriyyəsi kafedraları, mərkəzləri, laboratoriyaları və kabinetlərinin açılması.
- Orta məktəblərin və ibtidai təhsil sisteminin tədris proqramına mədəniyyətşünaslıq fənninin daxil edilməsi.
- Bakıda və Azərbaycanın regionlarında ixtisaslaşdırılmış Kulturologiya Məktəblərinin yaradılması.

- Bütün səviyyələrdə məmurlar üçün kulturoloji treninqlərin təşkil edilməsi.

- Dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının tarixi və nəzəriyyəsi üzrə daimi fəaliyyət göstərən kulturoloji qiraətxananın, həmçinin əmək, xidmət mədəniyyəti və effektiv menecment sahəsində respublika təşkilatları və müəssisələrinin rəhbərləri və menecerlərinin xüsusi kulturoloji hazırlığı üçün treninq-mərkəzin təşkil edilməsi.

- Azərbaycanda mədəniyyətin demokratlaşdırılmasına, məişət, istehsal, etik, hüquq, millətlərarası, dinlərarası, siyasi, sosial mədəniyyətin yüksək standartlarının formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş, əhalinin xüsusi mədəni maarif proqramının - işlənib hazırlanması və reallaşdırılması.

- Azərbaycanın rayonlarında kulturoloji maarifçilik mərkəzlərinin yaradılması.

Bu layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycan mütəxəssislərinin hazırlıq keyfiyyətinin dünya standartları səviyyəsinə hiss olunacaq dərəcədə qadınlaşdırılmasına yardım edəcəkdir. Milli inkişaf effektivliyinin yüksəldilməsində kulturoloji ekspertiza mühüm rol oynaya bilər. Universal kulturoloji biliklərə, müasir metodologiya və tədqiqat metodlarına əsaslanaraq, o, düzgün dövlət qərarlarının qəbul edilməsi üçün obyektiv meyarların işlənib hazırlanması imkanını verir. Qoyulmuş standartlarla (normalar) real vəziyyət arasındakı uyğunluğu müəyyən edərək, kulturoloji ekspertiza mədəniyyətin sosial institutlarının keyfiyyətini və daxili qarşılıqlı əlaqələrini müxtəlif səviyyələrdə qiymətləndirə bilər. Bununla bərabər, gələcəyi görmə prizmasından yeni imkanları müəyyən edərək, o, milli mədəniyyət sisteminin həyat qabiliyyəti və rəqabət qabiliyyətini təmin edən prosesin daim təkmilləşdirilməsinə, yeni milli inkişaf tələbatları və dünya sivilizasiyasının mütərəqqi tendensiyaları ilə şərtlənən pozitiv dəyişikliklərə yönəldilmiş innovativ tövsiyələrin işlənib hazırlanmasına yardım edir. İnsan kapitalının qiymətləndirilməsi üçün – biliklərin, bacarıqların, mütəşəkkilliyin, mənəviyyətin, yaradıcı fəaliyyətin səviyyəsi, təşkil etmə üçün isə, cəmdə həyat rifahı və keyfiyyətinə həlledici təsir göstərən - intellektual, etik, iqtisadi, hüquq və idarəçilik mədəniyyətinin səviyyəsi indikator ola bilər.

Azərbaycanda kulturoloji təhsil və maarifin inkişafı:

- ✦ *İnsan kapitalının inkişafında*, mütəxəssislərin yüksək *təfəkkür, əmək və davranış mədəniyyətinin* formalaşmasında, innovativ fəaliyyətin inkişafında, müasir müasir idarəetmə mədəniyyəti texnologiyalarına yiyələnən şəxsiyyətlər və liderlərin formalaşmasında milli təhsilin aparıcı rolunun artırılması;

- ✦ Vətəndaşların *intellektual, etik, hüquq, idarəçilik və iqtisadi mədəniyyətinin* inkişaf proseslərinin, həmçinin onların özünüidarə, ekolo-

ji, tibb və məişət mədəniyyətinin, istehsal və istehlak mədəniyyətinin, şəxsiyyətləarası və xalqlararası münasibətlər, gənclərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafının stimullaşdırılması;

✦ Milli inkişafın sabitliyi, təhlükəsizliyi və rəqabətə davamlılığını təmin edən düzgün dövlət qərarlarının qəbul edilməsi, strateji planlaşdırma və çox zaman sosial və humanitar elmlərin ənənəvi metodlarından asılı olan mürəkkəb sosial və siyasi problemlərin sistemli həlli, gələcəyi düzgün elmi görmə və qurma üçün lazım olan *kulturoloji ekspertizanın* həyata keçirilməsi;

✦ Mədəni irsin qorunması və artırılması, *Azərbaycan xalqının ümummədəni səviyyəsinin və sosial fəallığının yüksəldilməsi*, respublika əhalisinin akkulturasıyası və inkulturasıyası, şəxsiyyətə hörmətin, məsuliyyət və düzgünlük mədəniyyətinin inkişafı üçün –
yeni imkanlar açar.

Kulturologiyanın milli təhsil sisteminə geniş tətbiqi, kulturoloji institutların, kafedraların, müxtəlif səviyyələrdə və istiqamətlərdə məktəblərdə mərkəzlərin və kabinetlərin açılması, insanın həyat fəaliyyəti texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün zəruri olan universal biliklərə və yüksək etikaya malik şəxsiyyətlər, liderlər və ekspertlərin formalaşmasına yardım edəcək. O, dövlət və sosial idarəçilik mədəniyyətinin gələcək inkişafına, milli inkişaf maraqlarına və güclü dövlət konsepsiyasına cavab verən innovativ fəaliyyətin güclənməsinə yardım edəcəkdir.

Yekunda ümüd etmək istərdim ki, bu kitab, peşəkar və mənəvi kamilliyə doğru gedən, bu gün dünənkindən yaxşı olmağ istəyən, və təkcə özü üçün yox, başqalarının rifahı üçün də yaşayan Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı və Dünyanın hər bir insanı üçün faydalı ola biləcək.

Hesab edəcəyəm ki bu əməyim, qarşıda olan humanist vəzifənin öhtəsindən gələ bilmişdir, əgər o insanlara öz biliklərini artırmağda, həyat dəyərləri, məqsədləri və dünyagörüşü mövqeyilərinin pozitiv tərzdə yenidən qiymətləndirilməkdə, yüksək eqoizm və mədəniyyətin çatışmamazlığı nəticəsində sivilizasiyada yaranan dağıdıcı proseslərdən xilasını naminə, xeyir və yaradıcılığın seçiminə kömək edəcək.

Gəlin güclü Azərbaycan dövlətinin formalaşması və inkişafı prosesində, xeyirin və intellektual mədəniyyətin dəyərləri və prinsipləri əsasında, yüksək həyat mədəniyyətinin qorunmasında, insanları səadətə və bəşəriyyətin yeni, təhlükəsiz humanist sivilizasiyasının qurulmasına aparan yolda səylərimizi birləşdirək, insan və vətənpərvərlik həmrəyliyimizi inkişaf etdirək.

Monoqrafiyanın hazırlanması, redaktə olunması, rəy və dəyərli məsləhətlərin verilməsinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında GHT-lərə

Dövlət dəstəyi Şurasının sədri, ATƏT Parlamentinin vitse-prezidenti, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Azay Quliyevə, Atatürk Mərkəzinin direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, professor Nizami Cəfərova, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Rəna Məmmədova-Sarabskayaya, Xalq şairi, professor Nəriman Həsənzadəyə, ADMİU-nun professoru, fəlsəfə elmləri doktoru Mübariz Süleymanlıya dərin təşkkürümü bildirirəm.

Eləcə də, kitabın tərcüməsi, təşkilatı işlərdə kömək göstərilməsi və keyfiyyətli nəşr olunmasına görə, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vəfa Mehdiyevaya, istedadlı yazıçı Xuliya Cəfərovaya, “Simurq” Azərbaycan mədəniyyət Assosiasiyasının üzvləri - vitse-prezidenti Anar Cəfərova, maliyyə məneceri Samirə Abdullayevaya, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında GHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurasının, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət idarəçilik Akademiyasının tarix kafedrasının, “Simurq” Azərbaycan mədəniyyət Assosiasiyasının, “Simurq” Kulturologiya mərkəzinin kollektivlərinə, “OL” NPKT mətbəəsinin əməkdaşlarına, xüsusi ilə, Emin Talışxanova və Elvir Əbilova, Azərbaycan kulturoloqlar cəmiyyətinin üzvlərinə səmimi təşkkürümü bildirirəm.

Fuad Məmmədov

İSTİFADƏ OLUNMUŞ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT:

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 20 cildə. Bakı, 1997-2007.
2. Heydər Əliyev və mədəniyyət. Üç cildə. Bakı, 2008.
3. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir. 1-3 cildlər. Bakı, 2008-2009.
4. Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət. 2008-2013. Bakı, 2013.
5. Ramiz Mehdiyev. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. 2 cildə. Bakı, 2006
6. Abasov Ə., Məmmədov F. Sülh mədəniyyəti nədir? Bakı, 2002.
7. Azərbaycanda mədəniyyət siyasəti. Bakı, 2003.
8. Azərbaycanda yeni mədəniyyət siyasətinin formalaşmasına yardım. Bakı, 2001.
9. İqbal Babayev. Layihələrin idarəedilməsi metodologiyası. Bakı, 2003.
10. Nizami Cəfərov. Azərbaycanda mədəniyyət məsələləri. Bakı, 2000.
11. Dönüş mərhələsində qlobal idarəetmə. Bakı, 2005.
12. Əhməd Ağaoğlu. Üç mədəniyyət (elmi redaktoru Vaqif Sultanlı). Bakı, 2006.
13. Əhməd Qəşəmoğlu. Sosial idarəetmənin fəlsəfi, sosioloji problemləri. Ahəngyol eiminə giriş. Bakı, 2008.
14. Əliyev R.Y. İslam və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, 1998.
15. Gökəlp Ziya. Türkcülüyn əsasları. Bakı, 1991.
16. Hacı Sabir Həsənlı. SƏNƏ dönəcəyəm. Bakı, 2001.
17. Hacı Sabir Həsənlı. İslam mədəniyyətində elm. Bakı, 1998.
18. Nəriman Həsənzadə. Kulturologiya. Bakı, 2005.
19. Xəlilov S. Şərq və Qərb. Bakı, 2004.
20. Fuad Qasımzadə. “Qəm karvanı” yaxud zulmətdə nur (Füzulinin dünyagörüşü). Bakı, 1968.
21. Musa Quluzadə. Azərbaycanda dövlət və din münasibətləri. Bakı, 2002.
22. M.N. Tusi. Əxlaqi nasiri. Bakı, 1980.
23. Minaxanım Əsədova. Cəmiyyətin və şəxsiyyətin siyasi mədəniyyəti. Mədəniyyətlərin dialoqu. Bakı, 2009.
24. Musa Quluzadə. Bu da bir ömürdür. Bakı, 2009.
25. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri (Farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə, müqəddimə və şərh R. Sultanovundur). Bakı, 1980.

26. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı, 1983.
27. Norveç mədəniyyəti dünya sivilizasiyası kontekstində. Bakı, 2000.
28. Paşazadə A.Ş. Qafqazda islam. Bakı, 1991.
29. R.Ə. Əliyev. Avtomatik idarəetmə nəzəriyyəsi. Bakı, 2008.
30. Ronald Yanq, Ramazan Şabanov. Azərbaycanca müasir dövlət qulluğu modelinin axtarışı. Bakı, 2004.
31. Süleymanlı M.A. Azərbaycan kulturoloji fikir tarixindən (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 2011.
32. Ş.Q.Əsgərov: Kamilləşən düşüncə, Bakı, 2013
33. Tamerlan Dəmirbəyli. “Akkulturasiya” . Bakı, 2013.
34. Şəlalə Kəsəmənli. “Nəriman Həsənzadə: Ömür – yarı sual, yarı imtahan”. Bakı, 2014.

Rus dilində

1. Абасов Али. Проблемы истории, теории и методологии познания. Баку, 2001.
2. Агости Э.П., Экторр П.: Нация и культура. Москва, 1963.
3. Адаир Джон. Искусство управлять людьми и самим собой. Москва, 2007.
4. Адам Смит. Исследование о причинах богатства народов. В 2-х томах, Москва, 1935.
5. Адизес Ицхак. Лучшее. Пища для размышлений. Об изменениях и лидерстве, о менеджменте и о том, что важно в жизни. Москва, 2018.
6. Адизес Ицхак Калдерон. Управление жизненным циклом корпораций. Москва: Издательство «Манн, Иванов и Фербер». 2014.
7. Актуальные проблемы культуры XX в. Москва, 1993.
8. Алакбаров Урхан. Устойчивое человеческое развитие и основы экологической цивилизации. Баку, 2013.
9. Алакбаров Урхан. Основы управления устойчивым развитием и экологической цивилизацией. Баку, 2017.
10. Алакбаров Урхан. Основы человеческого развития. Баку: Aspoliqraf, 2017.
11. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. Москва, 1977.
12. Андреев В.И. Педагогическая эвристика. Для творческого саморазвития многомерного мышления и мудрости. Казань: Центр инновационных технологий, 2015.

13. Ансофф И. Стратегическое управление: Пер. с англ. Москва, 1989.
14. Античная цивилизация. Москва, 1973.
15. Антология культурологической мысли (Сост. С.П. Мамонтов, А.С. Мамонтов). Москва, 1996.
16. Аристотель. О душе. Собрание сочинений в 4-х томах. Т.1. Москва, 1975.
17. Арсений Гулага. Кант. Москва, 1981.
18. Артановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. Ленинград, 1967.
19. Астафьева О.Н., Грушевицкая Т.Г., Садохин А.П. Культурология. Теория культуры. Москва, 2012.
20. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления. Москва, 2004.
21. Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. Баку, 1982.
22. Бернал Дж. Наука в истории общества. Москва, 1956.
23. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Москва, 1993.
24. Бердяев Н.А. О назначении человека. Москва, 1993.
25. Библия. Москва, 1995.
26. Борев Ю. Эстетика. Москва, 1988.
27. Богданов А.А. Борьба за жизнеспособность. Москва, 1927.
28. Боголюбова Е.В. Культура и общество. Москва, 1978.
29. Бодо Шефер. Законы победителей. Минск, 2007.
30. Боноски Ф. Две культуры. Москва, 1978.
31. Бромлей Ю. В., Подольский Р. Создано человечеством. Москва, 1984.
32. Бэкон Фрэнсис. Сочинения в 2-х т. Москва, 1972.
33. Василенко И.А. Административно-государственное управление в странах Запада. Москва, 2000.
34. Вертгеймер. Продуктивное мышление. Москва, 1987.
35. Вебер М. Избранные произведения: Москва, 1990.
36. Великие мысли великих людей. Москва, 2002.
37. Взаимодействие культур Запада и Востока. Москва, 1987.
38. Виндельбанд В. Избранное. Дух и история, Москва, 1995.
39. Винер Н. Человек управляющий: Пер. с англ. Санкт-Петербург, 2001.
40. Владимиров С.В., Волков В.А. Разум против догмы. Москва, 1982.

41. Волков Г.Н. Три лика культуры. Москва, 1986.
42. Вольтер. Философия истории. Санкт-Петербург, 1868.
43. Восток - Запад. Москва, 1988.
44. Вселенная, жизнь, разум. Москва, 1973.
45. Вундт В.М. Душа и мозг. Санкт-петербург, 1984.
46. Гвишиани Д.М. Организация и управление. 2-е изд., доп. Москва, 1972.
47. Гегель В.Ф. Феноменология духа. Соч. т. IV. Москва, 1959.
48. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. Москва, 1997.
49. Гете И.В. Избранные философские произведения. Москва, 1964.
50. Геюшев З.Б. Этическая мысль в Азербайджане. Баку, 1968.
51. Гончаренко Н.В. Гений в искусстве и науке. Москва, 1991.
52. Государственное управление: основы теории и организации. Москва, 2000.
53. Гуревич П.С. Культурология. Москва, 1999.
54. Гурней Б. Введение в науку управления. Москва, 1989.
55. Гусев. Культура и цивилизация. Москва, 1989.
56. Гусейнов А.А. Золотое правило нравственности. Москва, 1988.
57. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1949.
58. Давидович В.Е., Жданов Ю.А. Сущность культуры. Ростов на Дону, 1979.
59. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Москва, 1991.
60. Данилов С.Ю. Политико-государственный механизм современной Канады: Сравнительное историческое исследование. Москва, 1991.
61. Дейл Карнеги. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. Как перестать беспокоиться и начать жить. Москва, 1989.
62. Декарт Р. Избранные произведения, Москва, 1950.
63. Джон Темплтон, Всемирные законы жизни. Москва, 2007.
64. Диалог культур в глобальном мире. Москва, Издательство Московского университета, 2017.
65. Дониини А. Люди, идолы и боги. Москва, 1966.
66. Древние цивилизации. Москва, 1989.
67. Ерасов Б.С. Социальная культурология. Москва, 1996.
68. Жизнь замечательных греков, изложенная по Плутарху Альфонсом Фелье. Второе издание. СПб-Москва, 1904, 1905.

69. Зайцев В.И. Управление в Японии. Организация и методы. Москва, 1989.
70. Запесоцкий А.С. Культура. Взгляд из России. СПб: СПбГУП; Москва: Наука, 2015.
71. Запесоцкий Александр. Философия и социология культуры. Санкт-Петербург, 2011.
72. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. Москва, 1986.
73. Злобин Н.С. Культура и общественный прогресс. Москва, 1973.
74. Й. Хейзинга: Две концепции кризиса культуры. Москва, 1989.
75. Ибн Сина. О любви. Тбилиси, 1976.
76. Иванов-Разумник Р.В. Что такое интеллигенция. Берлин, 1920.
77. Игнатенко А.А. Ибн-Халдун. Москва, 1980.
78. Игнатенко В.А. В поисках счастья. Москва, 1989.
79. Идеи устойчивого развития в школе (под ред А.Н. Захлебного, Е.Н Взятковской). Москва: Центр «Образование и экология», 2017.
80. Из истории культуры средних веков и Возрождения. Москва, 1976.
81. Иконникова С.А. История культурологии: Идеи и судьбы. Санкт-Петербург. 1996.
82. Ильин И.В., Урсул А.Д. Образование, общество, природа. Эволюционный подход и глобальные перспективы. Москва: Издательство Московского университета, 2016.
83. Ильин И.В., Лось В.А., Урсул А.Д. Устойчивое развитие и глобальные процессы. Москва: Издательство Московского университета, 2015.
84. История дипломатии. В 3-х т. Москва, 1941-1945.
85. История человечества. Т.5. Санкт-Петербург, 1896.
86. История Ассоциации культуры Азербайджана «Симург» (1990-2015). Баку, 2015.
87. К вопросу об интеллигенции. СПб., 1908.
88. Красная книга культуры. Москва, 1989.
89. Кабуснамэ. Москва, 1958.
90. Каган М.С. Человеческая деятельность. Москва, 1974.
91. Как добиться успеха. Москва, 1991.
92. Камю Альбер. Творчество и свобода, Москва, 1990.
93. Кассирер Эрнст. Избранное: Опыт о человеке. Москва, 1993.
94. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. Москва, 2000.

95. Керам К. Боги, гробницы, ученые. Москва, 1986.
96. Кертман Л.Е. История культуры стран Европы и Америки. Москва, 1987.
97. Клиланд Д., Кинг У. Системный анализ и целевое управление: Пер. с англ. Москва, 1974.
98. Клочков В. В. Человеческий капитал и его развитие. В книге: Экономическая теория. Трансформирующая экономика. / Под ред. Николаевой И. П. — Москва, 2004.
99. Князева М. Ключ к самопознанию. Москва, 1990.
100. Кондрашов А.П., Комарова И.И. Великие мысли великих людей. Москва, 2002.
101. Конрад Н.И. Запад и Восток. Москва, 1972.
102. Конфуций. Уроки мудрости. Харьков: Фолио, 2010, 960с.
103. Коран (перевод смыслов и комментарии Валерии Пороховой). Москва, 1997.
104. Корчагин Ю.А. Эффективность и качество национальных человеческих капиталов стран мира. Воронеж, 2011,
105. Кравченко А.И. Культурология. Москва, 2001.
106. Кулизаде З.А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку: Элм, 1970.
107. Кулизаде З.А., Закономерности развития восточной философии XIII-XIV вв. и проблема Запад-Восток. Баку: Элм, 1983.
108. Культура в общественной жизни. Москва, 1976.
109. Культура и общественная мысль. (Античность. Средние века. Эпоха Возрождения). Москва, 1988.
110. Культура, человек и картина мира. Москва, 1987.
111. Культура Норвегии в контексте мировой цивилизации. Баку, 2000.
112. Культурная политика в Азербайджанской Республике. Баку, 2001.
113. Культурология (под ред. А.А.Радугина). Москва, 1997.
114. Культурология (Под ред. В.И.Добрынина), Москва, 1993.
115. Культурология сегодня: основы, проблемы, перспективы. Москва, 1993.
116. Культурология XX век. Энцикопедия. В 2-х т. Санкт-Петербург, 1998.
117. Культурология. История мировой культуры (Под редакцией проф. Марковой А.А.). Москва, 1998.

118. Культурология. Основы теории и истории культуры. Учебное пособие. Санкт-Петербург, 1996.
119. Культурология. XX век. Антология. Москва, 1995.
120. Культурология. Учебное пособие и хрестоматия для студентов (Под редакцией проф. Драча Г.В.). Ростов-на-Дону, 1996.
121. Кунц Г., О'Доннел С. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций: Пер. с англ. Т. 1, 2. Москва, 1981.
122. Лавский В.В. Суфийская мудрость. Минск: Лотаць, 1998, 398 с.
123. Леви-Стросс К. Структурная антропология. Москва, 1985.
124. Левяш И.Я. Культурология. Курс лекций. Минск, 1998.
125. Лекторский В.А. Субъект, объект, познание. Москва, 1980.
126. Леонтьев А.Н. Человек и культура. Москва, 1961.
127. Лихачев Д.С. Декларация прав культуры. Проект. Москва, 1999.
128. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. Москва, 1992.
129. Макиавелли Н. Государь. Москва, 2007.
130. Макс Вебер. Критические исследования в области логики наук о культуре. Пер. с нем. Москва, 1990.
131. Максудов Ф., Мамедбейли. Мухаммед Насиреддин Туси. Баку, 1981.
132. Малюга Ю.Я. Культурология. Учебное пособие. Москва, 1998.
133. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. Москва, 1992.
134. Мамедов Фуад. Культурология. Баку, 2002.
135. Мамедов Фуад. Культурология как путь к эффективной жизнедеятельности. Баку, 2006.
136. Мамедов Фуад. Культура управления. Опыт зарубежных стран. Баку, 2013.
137. Мамедов Фуад. Культурология, культура, цивилизация. - Баку, 2015.
138. Мамедов Фуад, Алиев Максуд, Нагиев Тофик и др. «История Ассоциации культуры Азербайджана «Симург». 1990-2015». Баку, 2015.
139. Мамедова Р.А. Очерки по этномузыкологии. Баку, 2015.
140. Мандельштам О.Э. Слово и культура: Статьи. Москва, 1987.
141. Маргарет Мид. Культура и мир детства. Москва, 1988.

142. Марк Фишер. Секрет миллионера. Минск, 2007.
143. Маркузе Герберт. Одномерный человек. Москва, 1994.
144. Массон В. Первые цивилизации. Ленинград. 1989.
145. Межуев В. Проблемы философии культуры. Москва. 1984.
146. Мень А.В. Мировая духовная культура. Москва, 1995.
147. Мерло-Понти. Око и дух. Москва, 1992.
148. Мертон Р.К. и др. Социология сегодня. Проблемы и перспективы. Москва, 1965.
149. Мир через культуру. Москва, 1990.
150. Милтс А.А. Гармония и дисгармония личности. Москва, 1990.
151. Мишель Монтень. Об искусстве жить достойно. Москва, 1973.
152. Моль А. Социодинамика культуры. Москва, 1973.
153. Морфология культуры. Структура и динамика. Москва, 1994.
154. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ. Под редакцией В. С. Малахова и В. А. Тишкова. Москва, 2002.
155. Мы живем среди людей. Кодекс поведения. Москва, 1989.
156. Мысли, афоризмы и шутки знаменитых мужчин. Москва, 2009.
157. Наторп П. Культура народа и культура личности. СПб, 1912.
158. Низами Гянджеви. Сочинения в 3-х томах. Баку, 1990.
159. Новоселов В.И. Элементы культуры управления. Москва, 1971.
160. Наджафов Э.А. Соотношение культуры и цивилизации в общественном развитии. Баку, 2000.
161. Народ и интеллигенция. Москва, 1990.
162. Насими И. Избранные сочинения (сост. Араслы). Баку, 1973.
163. Насиреддин Туси. Баку, 1981.
164. Наука и культура. Москва, 1984.
165. Несмелов В.И. Наука о человеке. Т. 1-2. Казань, 1905-1906.
166. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей. Москва, 1995.
167. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. Москва, 1991.
168. Норбеков М. Опыт дурака, или ключ к прозрению. Москва, 2008.
169. Ортега-и-Гассет. Восстание масс. Ортега-и-Гассет Х. Философия. Эстетика, Культура. Москва, 1993.

170. Осборн Д., Пластрик П. Управление без бюрократов: пять стратегий обновления государства: Пер. с англ. Москва, 2001.
171. Оствальд Вильгельм. Философия природы. СПб., 1903.
172. Парсонс Т. Система координат действия, общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем (Американская социологическая модель), Москва, 1994.
173. Петров М.К. Язык, знак, культура. Москва, 1991.
174. Печчеи А. Человеческие качества: Пер. с англ. Москва, 1985.
175. Питер Ф. Друкер. Менеджмент. Задачи, обязанности, практика. Москва, 2008.
176. Платон. Государство. Кн.6. Платон Собрание сочинений, в 4-х т. Т.3. Москва, 1994.
177. Плутарх. Избранные жизнеописания. Москва, 1987.
178. Поликарпов В.С. Лекции по культурологии. Москва, 1997.
179. Полищук В.И. Культурология. Москва, 1998.
180. Поппер К. Открытое общество и его враги: Пер. с англ. Т. 1, 2. Москва, 1992.
181. Пригожин И.Р. Порядок из хаоса. Москва, 1986 (совместно с И.Стенгерсом).
182. Проблемы методологии системного исследования. Сб. ст. Москва, 1979.
183. Психологические аспекты управления. Москва, 1984.
184. Работы Лесли Уайта по культурологии: (Сб. переводов). Москва, 1996.
185. Разлогов Кирилл. Культурология: от социального запроса к общественному признанию. Москва, 1999.
186. Размышления и афоризмы французских моралистов XVI - XVIII веков. Ленинград, 1987.
187. Рафик Алиев. Государство и религия. Баку, 2005.
188. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. СПб., 1911.
189. Розин В. Культурология. Учебник. Москва, 1998.
190. Руднев В.П. Словарь культуры XX в. (Ключевые понятия и тексты). Москва, 1991.
191. Руссо Жан-Жак. Трактаты. Москва, 1969.
192. Самоорганизующиеся системы: Пер. с англ. Москва, 1964.
193. Санталайнен Т., Воутилайнен Э., Поренне П., Ниссинен И. Управление по результатам: Пер. с финск. Москва, 1988.
194. Сарагоса Ф.М. Завтра всегда поздно: Пер. с исп. Москва, 1989.

195. Саямов Ю.Н. Международные отношения в контексте глобальных процессов. Москва, Издательство «Известия», 2018.
196. Сноу Ч. Две культуры. Москва, 1973.
197. Соколов Э.В. Культура и личность. Ленинград, 1972.
198. Соколов Э.В. Культурология: Очерки теорий культуры. Москва, 1994.
199. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва, 1992.
200. Социальная философия франкфуртской школы. Москва, 1978.
201. Степин Вячеслав. Цивилизация и культура. СПб: СПбГУП, 2011.
202. Стиль жизни личности. Киев, 1982.
203. Сто великих людей. Москва, 2006.
204. Сто великих мыслителей. Москва, 2002.
205. Суфизм в контексте мусульманской культуры. Москва: Наука, 1989, 344с.
206. Тагиров Энгель. Планетарная цивилизация в зеркале глобалистики. Казань: татарское книжное издательство, 2014.
207. Тагиров Энгель. Устойчивость планеты – историческая надежда человечества. Казань: ЗАО «АБАК», 2016.
208. Тагиров Э.Р. Человечество на этапе разлома истории. Миссия ООН. Казань: ЗАО «АБАК», 2016.
209. Тайлор Э.Б. Введение к изучению человека и цивилизации (Антропология). Москва, 1924.
210. Бехбутов Таир. Культурология: краткий курс. Баку, 2009.
211. Таранов П.С. Золотая книга руководителя. Москва, 2007.
212. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. Москва, 1987.
213. Теория государства и права. Москва, 1967.
214. Тойнби А. Постыжение истории. Москва, 1991.
215. Тоффлер Олвин. Футуршок. Москва, 1993.
216. Трубецкой Е.Н. Смысл жизни. Москва, 1994.
217. Тэнасе А. Культура и религия. Москва, 1975.
218. Уайт Л.Д. Введение в науку государственного управления // Классики теории государственного управления: американская школа. Москва, 2003.
219. Уледов А. Духовная жизнь общества. Москва, 1980.
220. Управление персоналом. Москва, 2002.
221. Управление, информация, интеллект. Москва, 1987.

222. Файоль А., Эмерсон Г., Тейлор Ф., Форд Г. Управление — это наука и искусство: Пер. с англ. Москва, 1992.
223. Фарид Алекперли. Тысяча и один секрет Востока. В 2-х т., Баку, 2008
224. Фарман Исмаилов. Феноменология человеческого «Я». Баку, 2013.
225. Фидан Фараджева. Гендерная проблематика в культурной антропологии. Баку, 2005.
226. Философия и история культуры. Москва, 1985.
227. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию, или переговоры без поражения. Москва, 1992.
228. Флиер А.Я. Культурогенез. Москва, 1996.
229. Франк С.Л. Духовные основы общества. Москва, 1992.
230. Фромм Э. Иметь или быть?: Пер. с англ. Москва, 1986.
231. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. СПб., 1994.
232. Фэй Заде. Жизнь и путешествия с отцом нечеткой логики от Фей Заде. Баку, 2001.
233. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. Москва, 1993.
234. Хоруженко К. Культурология. Энциклопедический словарь. Ростов на Дону, 1997.
235. Ценности культуры и современная эпоха. Москва, 1990.
236. Четыре группы крови. Все о здоровье. Минск, 2003.
237. Швейцер А. Культура и этика. Москва, 1973.
238. Шопенгауэр А. Собрание сочинений , в 5 т. Москва, 1992.
239. Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х томах. т.1, Москва, 2003, т.2, Москва, 2004.
240. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.21. Москва, 1961.
241. Эразм Роттердамский и его время. Москва, 1989.
242. Эрхард Л. Благополучие для всех: Пер. с нем. Москва, 1991.
243. Эстетическая культура. Москва, 1996.
244. Это человек. Антология. Москва, 1995.
245. Юнг К.Г. Человек и его символы. Санкт-Петербург, 1996.
246. Якокка Л. Карьера менеджера: Пер. с англ. Москва, 1991.
247. Янц Т. Измерение и формирование эффективной культуры труда: фронтальный штурм или фланговый маневр. Москва, 1991.
248. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. Москва, 1994.

Xarici dillarda

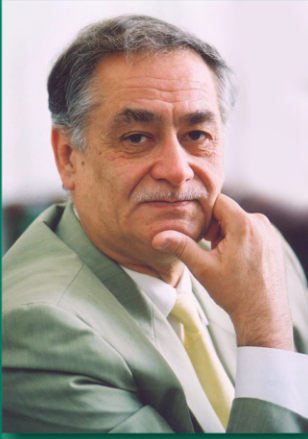
1. Abraham Maslow. Motivation and Personality. N.Y., 1987.
2. Becker, Gary S. Human Capital. — N.Y.: Columbia University Press, 1964.
3. Chekland P/ From Optimising to Learning: a Development of Systems/ Thinking for 1980's //J. Opt. Res. Soc. 1985, № 36. P. 757-760.
4. Cultural Pluralism and Culture of Peace. Vilnus, LithuanianNational Comission for UNESCO, 1998.
5. European city of culture in the year 2000. Bergen,1999.
6. Huntington S.F. The Clash of Civilizations? Foreign Affairs. 1993. V.72. №3.
7. Xorkheimer M. Kritische Theorie. Bd. I-II. Fr./M., 1968.
8. International conference on cultural policy research. November 10-12 - 1999 Bergen, Norway.
9. Kroeber A.L. Anthropology. N.Y. 1923.
10. La culture au coer. Contribution a la reflexion sur la culture et le development en Europe. Strasburg, Conseil de L'Europe,1997.
11. La culture au coer. Contribution au debat sur la culture et le development en Europe. Strasburg, Conseil de L'Europe,1998.
12. La politique culturelle de la France. Paris, 1987.
13. Lotfi Zadeh: From computing with numbers to computing with words — from anipulation of measurements to manipulation of perceptions in International Journal of Applied Math and Computer Science, pp. 307-324, vol. 12, no. 3, 2002.
14. Man and Culture. An Evaluation of the Work of Bronislaw Malinowski. P.,1972
15. Marabini J. Marcuse & McLuhan et la nouvellerevolution mondiale.P., 1973.
16. Margaret Mead. National Character. Anthropology Today. Ed. By A.L. Kroeber. Chi., 1953/
17. Maritain Jaques. Humanisme integral. P., 1968.
18. Merleau-Ponty M. Phenomenologie de la perception. P., 1945.
19. Merton R.K. Social Theory and Social Structure. Glencoe (III.), 1957.
20. Murdock Dj. P. Culture and Sociery. Pitsburg, 1965.
21. Parsons T. The Social System. Gleoncoe, III., 1951.
22. Plessner H. Die Stufen des Jrganischen und der Mensch. Tinkl. In die philosoph. Anthropologie. D., N.Y., 1975.

23. Polenz M. Der hellenisch Mensch Gottingen, 1946
24. Politique culturelle: vingt et un enjeux strategiques. Unite de Recherche et de Development sur les Politiques Culturelles. Strasburg, Conseil de L'Europe, 1999.
25. Promoting Cultural Research for Human Development. Stockholm Sweden, 1998.
26. Radcliffe-Brown A.R. Method in Social Anthropology. Chi., 1958.
27. Redgin D. Culture and the Crowd. Philadelphia, 1965.
28. The challenge of transcultural diversities/ Cultural policy and cultural diversity Kevin Robins. Council of Europe, March, 2006.
29. Toffler A. The Third Wave. N.Y., 1980.
30. Vers une gestion culturelle integree: pratiques et politiques. Unite de Recherche et de Development sur les Politiques Culturelles. Strasburg, Conseil de L'Europe, 1999.
31. White L. The Science of Culture. N.Y., 1949.
32. Williams R. Culture and Society. L., 1968.

Format 70x100 1/16
Ofset çap üsulu. F.ç.v. 21,5
Sayı: 500 əd.

“OL” NPKT-nin mətbəəsində çap olunub.
AZ 1009 Bakı, Mirzə İbrahimov 43.
Tel: (012) 497-36-23
E-mail: olnpkt@gmail.com

Fuad Teyyub oğlu Məmmədov - tarix elmləri doktoru, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının tarix kafedrasının professoru, "Simurq" Azərbaycan Mədəniyyət Assosiasiyasının rəhbəri, "Simurq" Beynəlxalq kulturoloji jurnalın təsisçisi və baş redaktoru, Azərbaycan Zadəganlar Məclisinin üzvüdür.

Azərbaycan elmində yeni istiqamətin – kulturologiyanın yaradıcısıdır. 300-dən artıq elmi əsərlərin, o cümlədən beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş - "Kulturologiya. Nəzəriyyə və tarix məsələləri" (Bakı, 2002), "Kulturologiya effektiv həyat fəaliyyətinə aparən yol kimi" (Bakı, 2006), "İdarəçilik mədəniyyəti. Xarici ölkələrin təcrübəsi" (Bakı, 2009, 2013-cü illər), "Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya" (Bakı, 2015), "Simurq" Azərbaycanın Mədəniyyət Assosiasiyasının tarixi" (Bakı, 2015) monoqrafiya və dərs vəsaitlərinin müəllifi və həmmüəllifidir.

Rusiya, ABŞ, Almaniya, Norveç, Fransa, Belçika, Cənubi Koreya, Tailand, Misir, Yunanıstan, Türkiyə, İran, Kosta-Rika, Rumıniya, Macarıstan, Qırğızstan və digər ölkələrdə beynəlxalq forumlarda, cəmiyyətlərdə və səfirliklərdə məruzələrlə çıxış etmişdir. Monoqrafiyalarından bəziləri Rusiya, ABŞ, Almaniya, Birləşmiş Krallıq, Yaponiya, Çin, Avstriya, Fransa, Macarıstan, Estoniya və digər ölkələrin dövlət kitabxanalarında, eləcə də BMT, YUNESKO, Roma Klubu, ABŞ Konqresinin kitabxanalarında mövcuddur.

"İntellektual İnkişaf Problemləri" Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının (2002), Beynəlxalq Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının (2004), "Avropa-Asiya" Beynəlxalq Humanitar Akademiyasının (2013), Beynəlxalq Qlobal Tədqiqatlar Akademiyasının (2018), Dünya Söz Akademiyasının (2018) həqiqi üzvü seçilmişdir.

Fəaliyyəti "Humay", "İntellekt", "Qızıl qələm" milli ictimai mükafatlarla, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət nazirliyinin, Təhsil nazirliyinin fəxri fərmanları, Ailə, uşaq və qadın problemləri üzrə AR Dövlət Komitəsinin diplomu, ABŞ Bioqrafiya İnstitutunun şərəf medalı, Misirin Təhsil nazirliyinin qızıl medalı, Moskva hökumətinin "Yenilməz Georgi" medalı, YUNESKO-nun Sülh Mədəniyyəti İnstitutu və "Avropa-Asiya" Beynəlxalq Humanitar Akademiyasının "Roza mira" qızıl medalı, "Simurq" beynəlxalq medalı, Azərbaycan Respublikası Ombudsmanının, Mədəniyyət işçiləri Respublika həmkarlar komitəsinin yaxa nişanları, "Mədəniyyət Səfiri" və "Sülh Səfiri" fəxri adlar, bir sıra digər milli və beynəlxalq ictimai təşkilatların mükafatları ilə qeyd olunmuşdur.